De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 9. Brieven 1252-1355

Desiderius Erasmus

Vertaald door: J.C. Bedaux

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 9. Brieven 1252-1355* (vert. Jan Bedaux). Ad. Donker, Rotterdam 2011

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr10_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

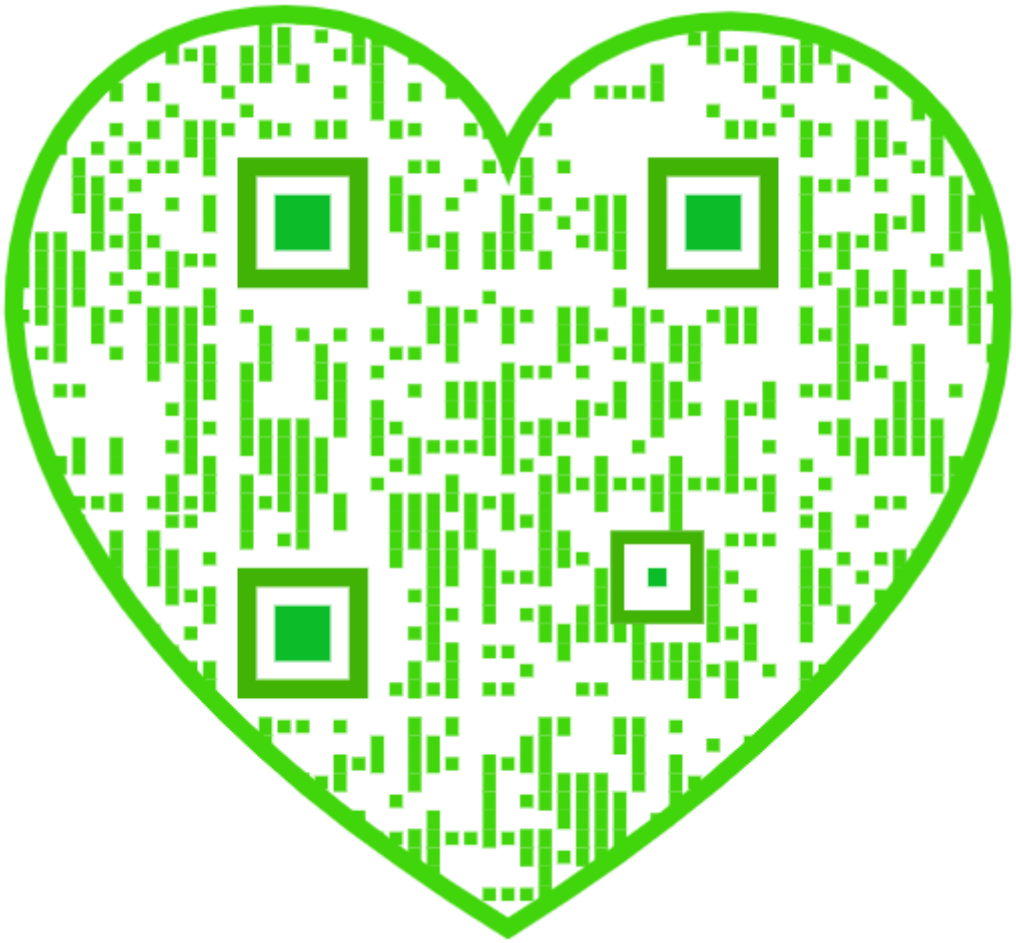

Inleiding

Erasmus van januari 1522 tot april 1523

Deel 9 van de correspondentie van Erasmus bevat de brieven 1252 tot 1355, die de periode van januari 1522 tot april 1523 bestrijken. Van de in totaal 108 brieven zijn er 61 door Erasmus geschreven. Op 28 oktober 1521 was Erasmus uit Leuven vertrokken op weg naar Bazel, waar hij op 15 november arriveerde en met korte onderbrekingen tot april 1529 zou verblijven. Hij wilde bij de drukker Froben, bij wie hij tot september 1522 logeerde, graag de derde editie van zijn aantekeningen op het Nieuwe Testament zien. Bovendien was hij de controversen met de Leuvense theologen beu en, wat nog belangrijker was, hij vreesde dat het hof van Karel V hem zou dwingen partij te kiezen in de strijd tegen Luther.

Naast de *Annotationes in Novum Testamentum* verschenen bij Froben in 1522 de *Paraphrasis in Matthaeum*, opgedragen aan Karel V (brief 1255), twee herziene uitgaven van de *Colloquia*, de *Epistola de esu carnium*, twee *apologiae* tegen zijn Spaanse vijanden Zúñiga en Carranza, een editie van Arnobius junior, opgedragen aan paus Adrianus VI (brief 1304), de *Catalogus lucubrationum* (brief 1341a), de *Paraphrasis in Johannem*, opgedragen aan aartshertog Ferdinand, broer van Karel V, (brief 1333) en ten slotte een editie van Hilarius van Poitiers. De opdrachtbrief die Erasmus hiervoor schreef (brief 1334), zou hem later veel kritiek opleveren. Ongemeen fel gaat Erasmus tegen zijn gezworen vijand, de Leuvense theoloog Baechem, tekeer, omdat deze beweerde dat de *Colloquia* sporen droegen van Lutherse ketterij (brieven 1299-1301). Volgens Erasmus was hij nog waanzinniger dan Orestes (brief 1256) en liet hij zich ook meeslepen door zijn haat tegen de *bonae literae*, waarmee hij Erasmus niet dieper kon raken. Naast Baechem laat Erasmus zich ook buitengewoon negatief uit over Zúñiga, die hem in Rome verdacht probeerde te maken. Het aantal en de omvang van deze werken getuigen van Erasmus' enorme werklust, als men daarnaast ook de omvang van zijn correspondentie in ogenschouw neemt en de ellende die andere kwalen hem naast zijn nierstenen bezorgden.

Buitengewoon verheugd was Erasmus over de positieve reactie van Karel V op de *Paraphrasis in Matthaeum* en om zich van verdere steun van het keizer-

lijke hof te verzekeren vatte hij het plan op naar Brussel te reizen. Maar door een niersteenaanval kwam hij niet verder dan Sélestat en werd hij gedwongen naar Bazel terug te keren. Daar verzekerde hij in brieven aan belangrijke hovelingen dat hij absoluut geen aanhanger van Luther was en geen enkele overeenkomst met hem had gesloten. Voorts beklaagde hij zich dat hij door aanhangers van Luther met ‘bijtende pamfletten’ werd bestookt. Dat de Reformatie ook voor Erasmus een ernstig probleem vormde, komt uit dit deel van zijn correspondentie duidelijk naar voren. Op tal van plaatsen komen Luther en zijn volgelingen ter sprake. Hoewel Erasmus vindt dat Luther te ver is gegaan, is deze toch niet zonder reden uit ergernis met zijn onderneming begonnen (brief 1300). ‘De haat tegen monniken en de Heilige Stoel heeft hem bij de hele bevolking en de meeste machthebbers enige sympathie opgeleverd’ (brief 1302). Het wordt Erasmus niet in dank afgenomen dat hij weigert partij te kiezen. In een lange brief aan Marcus Laurijn (brief 1342) rechtvaardigt Erasmus uitvoerig zijn niet-begrepen houding tegenover Luther. Ook in andere opzichten is dit een bijzonder boeiende brief. Uitvoerig beschrijft hij hierin zijn tocht van Leuven naar Bazel en zijn mislukte reis naar Brussel (april 1522). Vervolgens doet hij verslag van zijn reis naar Rome (september 1522), die hij door een niersteenaanval in Konstanz moet beëindigen. Hij geeft daarbij een levendige beschrijving van de Bodensee en het huis van zijn gastheer Johann von Botzheim. Bij zijn terugkomst in Bazel maakte Erasmus kennis met een Bourgondische wijn, waar zo'n weldadige werking van uitging, ‘dat het leek alsof ik in een ander mens herboren was’ (brief 1342). Hij overwoog zelfs hiervoor naar Frankrijk te verhuizen, waarvoor hij al eerder was uitgenodigd. Maar zijn positie als raadsheer van Karel V, die met de Franse koning in een oorlog was verwikkeld, deed hem van zijn voornemen afzien.

Aan de eerder genoemde von Botzheim is de langste brief van dit deel opgedragen. Het betreft de *Catalogus Lucubrationum*, waarin Erasmus een uitgebreide beschrijving van al zijn pennenvruchten geeft met toevoeging van allerlei biografische details, en waarin hij opnieuw tegen Baechem uithaalt. Het is een belangrijk document over het leven van Erasmus, zijn werken en de controversen die zij teweegbrachten. Hij geeft hierin ook aan hoe een uitgave van zijn *Opera omnia* samengesteld zou dienen zijn - een indeling in tien delen, die in de Bazelse, Leidse en Amsterdamse edities is overgenomen. Uitvoerig gaat hij in op het verwijt dat hij opdrachtbrieven schreef om roem en geld te verkrijgen en in een verantwoording van zijn inkomsten laat hij zien dat hij helemaal niet of uiterst karig beloond werd.

Een bijzonderheid van dit deel is dat het de volledige briefwisseling bevat met de enige Nederlandse paus Adrianus VI, die op het moment van zijn

pauskeuze (9 januari 1522) in Spanje verbleef en pas na afhandeling van zijn Spaanse zaken in augustus naar Rome kon reizen. Naast de eerdergenoemde opdrachtbrief bij de Arnobiusuitgave, die Erasmus op 1 augustus 1522 schreef, zond hij kort daarop Adrianus nog een aparte brief (brief 1310) waarin hij met nadruk vroeg hem niet wegens ketterij te veroordelen voordat hij in Rome gehoord was. Omdat het antwoord lang op zich liet wachten, stuurde Erasmus op 22 december opnieuw een exemplaar van Arnobius naar zijn landgenoot met daarbij een apart schrijven (brief 1329), waarin hij zich bereid verklaarde in een geheime brief een plan voor te leggen om alle onrust in de wereld te verhelpen. Maar in de tussentijd bleek een reactie van de paus al verzonden te zijn (brief 1324 van 1 december). Adrianus bedankte daarin Erasmus voor het geschenk, verzekerde Erasmus van zijn genegenheid jegens hem, nodigde hem uit naar Rome te komen en moedigde hem aan met zijn pen de ketterijen van Luther te bestrijden. Op Erasmus' derde brief antwoordde Adrianus VI op 22 januari 1523 (brief 1338). Opnieuw kreeg Erasmus een uitnodiging naar Rome af te reizen en zijn plan te ontvouwen. In zijn antwoord dat op 22 maart volgde (brief 1352) sloeg Erasmus deze uitnodiging beleefd af, waarbij hij zijn zwakke gezondheid, de stank van de kachels die hij niet kon verdragen en de gevaren van de reis als excuus aanvoerde. Daarbij verzweeg hij de echte reden, namelijk dat hij zijn vrijheid en zelfstandigheid niet wilde prijsgeven en uitdrukkelijk geen partij wilde kiezen. De brief breekt helaas af op het moment dat het plan aan de orde komt. Een reactie van de paus, die op 14 september 1523 overleed, is niet bekend. Waarschijnlijk heeft Erasmus later het ontbrekende gedeelte bewust niet willen publiceren.

Voor de vertaling van de brieven is gebruik gemaakt van de uitgave van P.S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, deel 5. Daaraan zijn twee brieven toegevoegd die in de uitgave van Allen ontbreken (1270a en 1280a). Voorts is Allens brief 1412 als brief 1337a opgenomen, omdat een vroegere datering voor de hand ligt. Anders dan in de Toronto-uitgave (*The correspondence of Erasmus*, deel 9) is brief 1280 wel gehandhaafd, omdat de datering hiervan onzeker blijft. De metrische vertaling van brief 1280a, een reisverhaal in dichtvorm, is van de hand van Marietje d'Hane.

Voor het notenapparaat is behalve van de informatie die de uitgave van Allen biedt, vruchtbaar gebruik gemaakt van de noten die in deel 9 van de Toronto-vertaling en deel 5 van de *Correspondance d'Érasme* zijn opgenomen.

Jan Bedaux

1252 *Aan Ulrich Zasius*
Bazel, 4 januari 1522

Erasmus van Rotterdam aan de driemaal grootste Zasius

Hartelijk gegroet, zeer geleerde Zasius. Ik ben erg blij te horen dat het goed met je gaat en dat je ook opgewekt bent. Ik heb nog niemand gezien die geleerder is en oprechter dan Velius. Vrijwel alleen aan hem heb ik het te danken dat ik leef; de aangename omgang met hem ontspant mij bijzonder. Ik zou geen bezwaar hebben Freiburg te bezoeken, als ik mij niet opnieuw helemaal aan de tredmolen had overgeleverd.

Waar de zaak van Luther op zal uitdraaien, weet ik niet. Zelf heb ik van meet af aan steeds een roerige afloop verwacht, maar nu ben ik er bang voor. Moge Christus erop toezien. In elk geval is deze zaak ondanks mijn negatieve adviezen begonnen en uit de hand gelopen. Omdat je openlijk met Luther sympathiseerde, dunkt me dat het verstandiger is te zwijgen dan tegen hem te schrijven. Want het zal je geen bijval opleveren, maar het verwijt dat je bang bent en onstandvastig. Laat hem aan zijn lot over.

Meer kan ik niet. Groet Latomus en bedank hem voor het sierlijke gedicht[1.] waarmee hij mij geëerd heeft. Ik zal een andere keer schrijven.

Bazel, 4 januari 1522

Erasmus

Voor een ouder iemand is het niet verstandig van woonplaats te veranderen. Houd vol en breng de tijd aangenaam door met je goede studies en je dierbaren. Deze storm[2.] zal eens in helder weer overgaan. Spaar je voor dat moment.

1. Bartholomaeus Latomus. Zijn gedicht is niet overgeleverd.
2. Verwijzing naar de onrust in Freiburg; zie brief 1266.

1253 *Van Urbanus Rhegius*
Langenargen, 4 januari 1522

De zeer geleerde theoloog Erasmus van Rotterdam wordt door Urbanius Rhegius, eveneens theoloog, hartelijk gegroet

Met je terugkeer naar ons, zeer geleerde Erasmus, wens ik Duitsland, ja zelfs alle christenen geluk. We hebben op je gewacht als een zon die de duisternis van onze nacht zal opheffen - ik bedoel een inwendige en daardoor heel gevaarlijke duisternis. Wie niet erkent dat jij heden ten dage de belangrijkste auteur van de hernieuwde theologie bent, is een leugenaar en ondankbaar. Als eerste heb jij de theologen uit de zeer troebele poelen van de scholastici naar de bron van de Heilige Schrift teruggeroepen. Je deed dat met zoveel bescheidenheid, dat zelfs je vijanden niet beledigd zijn door jouw zo heilzame en noodzakelijke aansporing, op enkele nachtuilen na, die men eerder moet verfoeien en beklagen dan haten. Allereerst spoorde jij ons aan terug te keren naar de oude theologen; daarna leidde je ons via hen - als waren het riviertjes - tot de canonieke Schrift, de helderste bron. Ten slotte heb je met je zeer geleerde nachtarbeid zoveel bereikt, dat bijna geen enkel soort studie met een voorspoediger tred voortgaat dan de allerheiligste theologie. Wij zien iets heel wonderlijks, namelijk dat de profane en heilige letteren zo verbonden raken, dat men ze tegelijk in alle rust bestudeert, terwijl ze eerder door kunstgrepen van ongeletterde lieden meer dan vijanden waren. Aan jouw inspanningen hebben wij dit alles te danken. Jij hebt elke steen bewogen om te bereiken dat men in plaats van de inhoudsloze filosofie in het theologisch onderwijs eindelijk de filosofie van het hemelse kruis leert kennen. Wees blij en juich, Erasmus. Zij kreeg niet alleen bij de geletterden bekendheid, maar ook bij leken, die door jouw *Paraclesis*[1.] ervan overtuigd zijn geraakt, dat de Heilige Schrift aan alle christenen toebehoort.

Onlangs hoorde ik een gehuwde vrouw[2.] spreken over de Wet en het evangelie op grond van Paulus' brief aan de Romeinen. Zij deed dat met veel meer kennis van zaken dan waartoe die grote meesters van ons in het verleden in staat waren. Zo heb jij als het ware met een trompet de hele wereld opgeroepen voor de filosofie van Christus. Dat jij voorbestemd bent om de theologie te vernieuwen, lijdt bij ons geen twijfel. Gehoorzaam daarom je lotsbestemming, reinig Augustinus en Hilarius[3.] met je zeer geleerde hand, waardoor wij het onechte van het ware kunnen onderscheiden. In de afgelopen jaren heb je dat heel succesvol bij Hieronymus gedaan.[4.]

1. De *Paraclesis ad Christianae philosophiae studium* was het voorwoord dat Erasmus schreef voor zijn *Novum Testamentum* (1516). Vanaf 1519 werd het ook als afzonderlijk geschrift herdrukt.
2. Wellicht Margarethe Peutinger; zie brief 1247.
3. Zie brieven 1309 en 1334.
4. Zie brieven 326 en 396.

De kerk van Augsburg, waarvoor ik anderhalf jaar over Christus heb gepreekt, bidt voortdurend voor je. Eerstdaags keer ik daar naar terug. Degene die je deze brief heeft bezorgd, is van adellijke komaf en hoewel hij zelf niet gestudeerd heeft, je zeer toegenegen vanwege je zeldzame capaciteiten. Geef hem, als je gelegenheid hebt, een enkel woordje voor mij mee.

Vaarwel, leider van de theologen en van de hele geleerde wereld.

Uit Langenargen, 4 januari 1522

Mijn landgenoot Michael Hummelberg groet je duizendmaal.

Aan de voortreffelijke man D. Erasmus van Rotterdam, toonaangevend theoloog, mijn hooggeachte leermeester. Te Bazel

1254 *Van Maarten Davidts*
Brussel, 10 januari 1522

Mijnheer Erasmus, mijn zeer geliefde leermeester. Op 9 december[1.] kreeg ik uw brief,[2.] die u in Bazel daags na het feest van de apostel Thomas geschreven had. Om hier kort op te antwoorden en mijn plicht te doen: - allereerst wat het geld betreft dat u onder mijn hoede achterliet voor het werk van Franz Birckmann - ik heb dit dezelfde Franz op 13 december jongstleden contant in handen gegeven. Hij kwam toen, zoals hij zei, naar Brussel om de prior van het klooster van Sint-Augustinus in Antwerpen te bezoeken.[3.] Deze prior was op bevel van de keizer, naar men zei, van Antwerpen naar Brussel gebracht en zat toen, en ook nu nog, als gevangene in het Godshuis van de broeders van Nazareth.[4.] Om wat voor reden of welke kwestie bij hem speelde, weet ik niet. Toch heb ik gehoord dat Baechem, Latomus en enkele anderen discussies met hem hebben gevoerd en dat op korte termijn over de zaak beslist moet worden. Sommigen zeggen ook dat dezelfde prior bepaalde zaken die hij in zijn preken heeft verkondigd, moet herroepen, en zo voort.

Wat uw zaken betreft,[5.] wees ervan overtuigd, dat ze tot op heden zeer betrouwbaar en in het diepste geheim zijn bewaard en voor de toekomst ook bewaard zullen worden, zoals u wenst en daarop vertrouwt. Over de

1. Een vergissing voor januari. De feestdag van de apostel Thomas valt op 21 december.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. Jacob Proost.
4. Het huis van de Broeders van het Gemene Leven.
5. Zie brief 1258.

volmacht[6.] heb ik met meester Guido[7.] een gesprek gehad. Wij kunnen het alleen maar doen, als u daarbij persoonlijk aanwezig bent. Heb begrip voor mijn onbeholpen stijl. Voor het ogenblik is dit alles.

Uit Brussel, 10 januari 22 (Romeinse tijdrekening)

Door uw nederige dienaar Maarten Davidts, graag tot uw dienst bereid.

Aan de geleerdste van allen, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn meest gerespecteerde leraar. Te Bazel

1255 *Aan Karel V*
Bazel, 13 januari 1522

De brief vormt het voorwoord van Erasmus' *Paraphrasis in Evangelium Matthaei.*

Erasmus van Rotterdam groet de onoverwinnelijke keizer Karel, de vijfde met die naam

Ik weet heel goed, onoverwinnelijke keizer Karel, hoeveel ontzag en hoeveel eerbied men niet alleen moet hebben voor de hele Heilige Schrift, die ons de heilige vaders met goddelijke inspiratie hebben overgeleverd, maar vooral voor die werken, die ons op betrouwbare wijze vertellen, wat de hemelse Vader tot heil van de hele wereld door zijn Zoon Jezus heeft gedaan of verkondigd. Tegelijk was ik mij bewust van mijn eigen onwaardigheid, toen ik enkele jaren geleden ermee begon de brieven van Paulus door middel van een *paraphrasis* uit te leggen - want dat plan kwam toen spontaan bij mij op -.[1.] Ik dacht dat ik een heel roekeloze en schaamteloze taak op mij nam, en zoals men zegt, een gevaarlijk dobbelspel.[2.] Het ging zover dat ik, toen ik met een of twee hoofdstukken een proef van het werk had gemaakt, zeker besloten zou hebben de zeilen te reven en met de voorgenomen tocht op te houden, als geleerde vrienden mij in een wonderlijke eenstemmigheid niet hadden aangespoord door te gaan. Vanwege hun verlangens was het mij niet vergund uit te rusten voordat ik alle brieven van de apostelen had behandeld, hoewel ik zelf alleen die brieven had uitgekozen die buiten kijf door Paulus zijn geschreven. Raadgevingen van vrienden op te volgen is mij

6. In verband met een van de jaargelden van Erasmus; zie brief 1287.
7. Guy Morillon.
1. Zie brief 710.
2. Horatius, *Oden II* 1, 6; vgl. *Adagia* 332.

niet altijd goed bekomen. Maar toch heb ik mij in deze zaak gelukgewenst, omdat deze gewaagde onderneming voorspoediger uitpakte dan verwacht. Dat geldt zowel voor de auteur, voor wie zij vrijwel geen kritiek opleverde als voor hen die de filosofie van het evangelie bestuderen. Als om strijd bedanken deze mensen mij, omdat zij door mijn toewijding zijn aangespoord tot of geholpen bij de kennismaking met de wijsheid van de apostelen.

Maar toen ik deze taak voltooid had, verwachtte ik niet dat ik mij daarna nog ooit met zo'n soort geschrift bezig zou houden. Maar zie, ik ging in Brussel mijn opwachting maken bij de eerwaarde kardinaal Matthäus van Sion,[3.] toen hij van de Rijksdag te Worms was teruggekeerd. Het was op zijn instigatie dat ik de canonieke brieven voltooid had.[4.] En alsof hij het al bedacht had, begon hij direct in het gesprek mij aan te sporen om wat ik met de brieven van de apostelen had gedaan, ook te doen met het evangelie van Mattheus. Ik voerde direct allerlei excuses aan: dat een waagstuk dat ik voor de brieven van de apostelen had aangedurfd, meer dan genoeg was; dat de apostelen wel door God bezield, maar toch mensen geweest waren; dat de majesteit van Christus bovendien te groot was dan dat men met zijn woorden hetzelfde zou mogen aandurven. Zelfs als de verhevenheid van het werk mij er niet van zou weerhouden, verbood de aard van de inhoud dat toch en liet geen auteur van een *paraphrasis* toe. Bovendien gaat het hier om verschillende personen, aan wie men de schrijfstijl noodgedwongen aanpast, met als gevolg dat men de pen binnen zeer beperkte kaders hanteert en natuurlijk van die vrijheid is uitgesloten die andere soorten commentaren toestaan. Want ook de *paraphrasis* is een soort commentaar. En omdat een aanzienlijk deel van het Evangelie uit een eenvoudige en heldere vertelling van gebeurtenissen bestaat, zal daarna misschien blijken dat de schrijver van een *paraphrasis* niets anders doet dan volgens een Grieks spreekwoord de lamp 's middags aansteken.[5.]

Ook verschillen de ouden gedeeltelijk van elkaar bij het uitleggen van de allegorieën en gedeeltelijk gaan zij zo te werk, dat zij soms op mij de indruk maken ermee te spelen. Ik zou ze alleen maar in de persoon van Christus of van een evangelist mogen vermelden. Daarom is het duidelijk met wat voor problemen ik te maken zou hebben. Ik breng maar niet ter sprake, dat Christus sommige uitspraken zo gedaan heeft, dat hij niet wilde dat men ze op dat moment begreep. Bijvoorbeeld: ‘Breek deze tempel af en ik zal hem in drie dagen weer opbouwen’,[6.] of over het kopen van een zwaard[7.] of het vermij-

3. Matthäus Schiner.
4. Zie brief 1171.
5. Vgl. *Adagia* 1406.
6. Johannes 2:19.
7. Lucas 22:36.

den van het zuurdesem van de farizeeën.[8.] En verder worden door Jesus in de toespraak waarin hij de ondergang van de stad Jeruzalem, het einde van deze wereld en de kwellingen die eens de apostelen zullen overkomen, voorspelt,[9.] zijn woorden vermengd en zo aangepast, dat ik meen dat hij niet alleen voor de apostelen, maar ook voor ons duister heeft willen zijn.

Aan de andere kant zijn er enkele passages die naar mijn mening volledig onverklaarbaar zijn, bijvoorbeeld over de zonde tegen de Heilige Geest, die nooit vergeven kan worden[10.] en over de laatste dag, die alleen de Vader kent en zelfs de Zoon onbekend is.[11.] In de commentaren mag men hier zonder risico uiteenlopende meningen van verschillende mensen weergeven en mag men eerlijk toegeven, dat de plaats niet duidelijk is. Maar hetzelfde recht heeft de auteur van een *paraphrasis* niet. Bovendien zijn bepaalde zaken zo gezegd, dat ze ook betrekking hebben op deze tijden, waarin heel wat kwesties afwijken van de leerstellingen van apostelen. Zelfs als de evangelisten met hun profetische geest hiervan tevoren op de hoogte waren, dan nog kan men deze alleen maar zonder opsmuk en compact in hun naam behandelen. Ook maakte ik mij zorgen dat, als ik alleen Mattheus behandelde, er meteen mensen zouden komen, die van mij verlangden hetzelfde met de andere evangelisten te doen. Als ik hun ter wille zou zijn, zou ik meermaals zaken moeten herhalen - met name alles waarin de evangelisten onderling overeenstemmen. Als ik van al hun teksten een of ander doorlopend verhaal zou maken,[12.] had ik, omdat het uitleggen van afwijkende plaatsen niets anders is dan zich in een labyrint op te houden, geen heldere *paraphrasis* kunnen geven.

Hoewel ik met deze en talrijke soortgelijke argumenten smeekte de opgedragen taak niet te hoeven uitvoeren en ik een goede en overtuigende reden hiervoor meende te hebben, heeft de kardinaal toch door zijn welsprekendheid en zijn gezag gewonnen, waarbij hij het risico en het ongewisse van de hele onderneming voor zijn rekening nam. Ik durfde mij niet langer tegen het advies van die man te verzetten, wiens adviezen Uwe Majesteit in de moeilijkste kwesties gaarne pleegt op te volgen. En hoewel ik met het werk helemaal nog niet begonnen was, maar slechts beloofd had dat ik het een keer zou proberen als het toevallig goed uitkwam, had hij toch op weg naar Milaan[13.] namens mij aan de Duitsers beloofd, dat het werk deze winter

8. Mattheus 16:6-12; Marcus 8:15; Lucas 12:1
9. Lucas 21:5-33.
10. Mattheus 12:31-32.
11. Marcus 13:32.
12. Een werk waarmee Jacob Ziegler begon, maar dat hij niet voltooide; zie brief 1260.
13. Schiner onderhandelde daar namens Karel V met de Zwitsers; zie ook brief 1248.

zou verschijnen. Daarom werd ik bij mijn terugkeer naar Bazel aan alle kanten door mijn Duitsers - zeer schaamteloze eisers - zo belaagd, dat ik om zijn en mijn belofte na te komen het werk in ongeveer een maand heb voltooid.[14.] Ach, mogen zijn bevel en mijn gehoorzaamheid allen geluk brengen. En ik hoop dat dit zal gebeuren, als Uwe Majesteit dit geschenk, dat aan u is opgedragen, aanvaardt.

Maar hier zal misschien iemand die u alleen maar als keizer kent, zeggen: waarom dit werk opgedragen aan een wereldlijk vorst, dat beter paste bij een opdracht aan abten en bisschoppen? In de eerste plaats lijkt mij al wat eervol aan een christelijke vorst wordt aangeboden, een passend geschenk. Bovendien is geen vorst zo werelds, dat het belijden van het evangelie hem vreemd is. Keizers worden gezalfd en gewijd met de bedoeling dat zij de godsdienst van het evangelie beschermen, herstellen of verspreiden. De keizer is dus geen leraar, maar een voorvechter van het evangelie. Dat geef ik toe, maar intussen is het gepast te weten wat datgene waarvoor u de wapens opneemt, betekent. Wanneer ik verder de gezindheid zie waarmee u de godsdienst en vroomheid zozeer bent toegedaan, dat zij voor bisschoppen en abten een regel of een aansporing kan zijn naar vroomheid te streven, kan ik naar mijn mening aan niemand beter dan aan Uwe Majesteit dit werk opdragen. Wat ik op een gepaste wijze zou opdragen aan een christelijke vorst, draag ik daarom nog beter op aan een keizer en het allerbeste aan Karel. Zij die zeldzame edelstenen, vurige paarden, jachthonden en exotische tapisserieën schenken, dragen minder passende geschenken aan. Omdat de evangelisten het evangelie voor iedereen hebben geschreven, zie ik niet in waarom niet alle mensen het zouden moeten lezen. Ik heb de stof zo behandeld, dat ook ongeletterden hem kunnen begrijpen. Maar het lezen zal de meeste vruchten opleveren, als iedereen het ter hand neemt met de bedoeling er beter van te worden dan hij tevoren was. Laat hij het evangelie niet aan zijn eigen verlangens aanpassen, maar zijn leven en zijn begeerten naar de regel hiervan verbeteren. Ik heb in dit werk vooral Origenes, verreweg de bekwaamste godgeleerde, en Chrysostomus en Hieronymus, beiden de voortreffelijkste van de orthodoxe theologen, gevolgd.

Moge de hemelse vorst u, zeer verheven keizer, toestaan wat het beste is, te willen en te ondernemen. En moge hij tevens uw ondernemingen gunstig gezind zijn, zodat u het zeer omvangrijke rijk, dat u tot nu toe zonder verlies aan mensenlevens hebt verkregen, ook zo kunt uitbreiden of beschermen.

14. In brief 1342, p. 308, spreekt Erasmus over twee maanden, maar één maand lijkt waarschijnlijker.

Moge u in uw mildheid intussen steeds eraan denken, dat geen oorlog om zulke gerechtvaardigde redenen wordt begonnen en niet zo beheerst wordt gevoerd, dat hij niet een geweldige stoet aan misdaden en rampen met zich meebrengt. Het grootse deel van alle ellende komt dan terecht bij onschuldigen en hen die het niet verdiend hebben.

Bazel, 13 januari 1522

1256 *Van Juan Luis Vives*
Leuven, 19 januari 1522

Vives aan Erasmus

De afgelopen dagen ontving ik je lang verwachte brief, die niet anders dan hoogst aangenaam kon zijn, omdat hij van jou kwam.[1.] Maar omdat hij berichtte dat het niet goed met je gaat en de zaken niet lopen zoals je zou willen, bezorgde hij me waarachtig een heel onaangenaam gevoel of eerder diepe droefheid. Ik zou gewild hebben dat je, toen je hier onlangs was,[2.] met mij gesproken had. Ik had je dan verteld wat ik gehoord heb, ook al denk ik dat het niet waar en evenmin waarschijnlijk is. Maar je had dan beter de gezindheid van bepaalde mensen doorzien, want ik weet dat die jou niet onbekend is. Als je dit van mij had gehoord, zou je nu misschien minder door de geruchten geraakt worden, waarvan je schrijft dat ze ook in Duitsland de ronde doen. Dat je hier als een aanhanger van Luther geldt, staat vast. Maar het gebeurt door dezelfde mensen, die jij bij je verblijf hier goed kende en die de gewoonte hadden al wat vol haat en afgunst was, tegen jou te richten. Zij denken dat er geen gemakkelijker weg is om je goede naam en reputatie te verminderen dan wanneer zij je met Luther verbinden. Het zijn er wel niet veel die dat proberen, maar ze roepen en trappen voortdurend en laten niets achterwege wat naar hun mening ertoe bijdraagt deze overtuiging te verspreiden. Zij zouden vooral de keizer en de vorsten willen overtuigen, hoewel zij dit, voor zover ik begrijp, niet in het openbaar en direct doen, maar indirect en als de gelegenheid zich voordoet. Aan het hof zijn een paar theologen uit Parijs.[3.] Het enige wat zij jou kwalijk nemen, is dat ze zeggen, dat jij je altijd dubbelzinnig over Luther hebt uitgelaten. Maar zij doen niet moeilijk over je, als Luther maar in het nauw gedreven wordt.

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Vlak voor Erasmus' vertrek naar Bazel (28 oktober 1521).
3. Bijvoorbeeld Jean Glapion, Luis Coronel en Herman Lethmaet.

Een augustijner monnik is dezer dagen van Antwerpen voor berechting naar Brussel gesleept.[4.] De Lamme[5.] en de Kameel[6.] zijn daarheen gesneld. Ik hoor dat deze met lasterlijke beschuldigingen en beschimpingen over je gesproken hebben; dat deden ze al voordat Luther geboren werd. Nooit zijn Orestes of Hercules[7.] zo waanzinnig geweest als die twee, maar ongelooflijk waanzinnig is die Steenhouwer,[8.] van wie alles, of hij nu wat zegt of doet, alleen maar steen is, een man die eerder een tragedie verdient dan die figuren uit de oudheid.

De Romeinse gezant[9.] is een openhartig iemand; wat van hem of wat van een ander is houdt hij niet voor zich. Hij klaagt dat jij hem veel onrecht hebt aangedaan, maar beweert dat hij toch zijn oude genegenheid heeft bewaard. Hij zei dat de hertog van Alva[10.] je vijandig gezind is, omdat je aan Barbier in Spanje hebt geschreven[11.] dat de Spanjaarden met Luther sympathiseren in de hoop, dat zij als christenen beschouwd worden. Het is niet geloofwaardig, want ik denk niet dat je dat hebt geschreven. En ook al had je het bij wijze van grap geschreven, wie heeft dat dan naar hem kunnen overbrengen? Daarna heb ik met zijn zoon[12.] gesproken, die vertelde dat zijn vader jou af en toe ter sprake had gebracht, maar die uitspraak van jou toch nooit had gemeld. Wat de gezindheid van zijn vader was, had hij niet kunnen achterhalen, want deze liet nooit merken aan welke kant hij stond. Er is hier een heraut, een vriend van me,[13.] die niet zal zwijgen als hij iets te weten is gekomen. Want over twee zaken heeft hij niet gezwegen, in de eerste plaats dat jij een boekhandelaar in Antwerpen gezegd hebt, dat hij zonder angst voor de ordonnantie boeken van Luther moest verkopen.[14.] En in de tweede plaats dat Luther, toen hij werd aangespoord zijn leer te herroepen,[15.] geantwoord

4. Jacob Proost; zie brief 1254.
5. Jacobus Latomus, die lam was.
6. Nicolaas Baechem. Woordspeling van *carmelita* (Baechem was karmeliet) met *camelita*, kameeldrijver.
7. Orestes werd waanzinnig na de moord op zijn moeder Clytemnestra, Heracles na het vermoorden van zijn vrouw en kinderen.
8. Woordspeling met de naam Latomus. Het Griekse woord *latomos* betekent steenhouwer.
9. Girolamo Aleandro.
10. Fradrique de Toledo.
11. Een dergelijke brief is niet bekend.
12. Waarschijnlijk is Fernando of Diego bedoeld.
13. Niet bekend wie dit is.
14. Op 20 maart 1521 had Karel V bevolen de boeken van Luther te verbranden.
15. Vermoedelijk bij de Rijksdag te Worms (april 1521).

had dat hij dat niet kon zonder degenen te raadplegen op wier aanraden en aandringen hij die taak op zich had genomen.[16.] Deze heraut zei te vermoeden dat jij een van hen was en dat je als een van de belangrijkste mensen met name werd genoemd.

Deze man is de bron van alle geruchten die zich over Duitsland verspreid hebben. Toen je hier was, had je hem ook bijna helemaal door. Want zij die je vroeger beschouwden als een christen die niet met andere namen aangeduid hoeft te worden, denken nog zo over je. En een gerucht wordt, als het de ronde doet, duidelijk steeds sterker.[17.] Het is een mistwolk en als je die zelf van verre bekijkt, denk je dat hij enorm is. Je zou hem anders noemen, als je hem van dichtbij zou zien en aanraken. Geen wonder dat mensen zo liegen over dingen die ver weg gebeuren, omdat hier ons dagelijks verteld wordt dat in Brussel en Mechelen gebeurtenissen plaatsvinden die zelfs nooit bedacht zijn. Daarom moet je je over deze geruchten geen zorgen maken. Wie jou hier een aanhanger van Luther noemen en wie dat in Duitsland juist helemaal niet doen, zijn dezelfde mensen die op hetzelfde uit zijn. Maar al naargelang de aard van het toneel en de toeschouwers veranderen zij van rol; zij proberen toch haat te zaaien en doen hun best om iemand die aan alle kanten goed verdedigd is, op deze manier aan te vallen.

Ik zou willen dat jij je vrienden aan het hof schrijft, wat voor een laster je vijanden je op een misdadige manier bezorgen, bijvoorbeeld aan Van Halewijn en de biechtvader van de keizer,[18.] als je tenminste bevriend met hem bent. Aan het hof is het geloof in hem even groot als in Christus. Ik ga zelf naar hen toe, als ik met Augustinus klaar ben, en zal daar met mijn hitte flink wat van deze mist laten verdwijnen. Want de biechtvader heeft geen geringe dunk van mij en ik doe mijn best deel uit te maken van het personeel van Ferdinand.[19.] Maar dit is voor Harpocrates,[20.] om te voorkomen dat men het mij verhindert, als het aan het licht komt.

Als je de gezant[21.] bij een geschikte gelegenheid eervol kon vermelden, zou je hem helemaal voor je innemen. Want hij heeft bij mij geklaagd dat je hem niet bedankt hebt voor de kwestie van de *za* tegen Zúñiga.[22.] Ik neem aan dat je dat begrijpt. Zie waarvoor hij gevoelig is, of liever wat hij van jou

16. Deze opmerking is niet terug te vinden in de verslagen van de Rijksdag te Worms.
17. Vgl. Vergilius, *Aeneis IV*, 175.
18. Jean Glapion.
19. Vives hoopte huisleraar van Ferdinand te worden, een post die Erasmus afwees en waarvoor hij Vives aanbeval; zie brief 917.
20. De god van de stilte.
21. Girolamo Aleandro.
22. In zijn commentaar op Mattheus 4:1 had Erasmus opgemerkt dat de lezing *zabulum* in plaats van *diabolum* niet juist was. Volgens Zúñiga was *zabulum*, afgeleid van het Hebreeuwse *zebul*, wel juist. Aleandro wees Erasmus erop, dat in het Grieks *za* vaak in plaats van *dia* voorkomt.

vindt, omdat hij zo graag je lof wil ontvangen. Maar die anderen bijten net als sommige beesten feller, als ze dood gaan. Want het is zeker dat zij niet die jeugdige kracht zullen hebben die jij volledig hebt, dat wil zeggen een kracht die voortkomt uit de humaniora en uit Christus.

De Steenhouwer wordt door zijn collega's gehaat, zoals ze zeggen. Hij is zo arrogant geworden door zijn entree in het huis van de bisschop van Kamerijk;[23.] en ze denken dat hij heel veel kan bereiken, omdat hij de jongeman overal volgt. O, mensen die voor schimmen bang gemaakt zijn. Alsof degene die hij volgt, tot iets in staat is; alsof hij evenveel zou kunnen als zijn heer. Het grondbeginsel van je ziel is christelijk, zoals het altijd is geweest. En ongetwijfeld heeft Christus je een enorme en overvloedige beloning hiervoor bereid, omdat de mensen je zo ondankbaar zijn. De nieuwe paus[24.] zal trouwens wat dat betreft hun stemmen vriendelijker of vijandiger maken, al naargelang hij sympathie voor je heeft of niet. Maar, vraag ik je, wil je het lot dat de goede mensen gemeenschappelijk dragen, weigeren? Bij Christus verzoek ik je telkens weer, mijn beste Erasmus, je geen zorgen te maken en niet versneld oud te worden, omdat die roddels je diep hebben geraakt. Want slechte mensen kunnen iemand, die zoveel steun heeft van Christus zelf, van alle goede mensen en van een zuiver geweten, niet zomaar schade toebrengen. Omdat jij niet belast was met schuld - het enige wat een goed iemand in zijn leven dient te bereiken -, hoef jij je niet bezorgd af te vragen, welk einde God voor jou bepaalt.

Maar waarom schrijf ik jou het volgende? Ik heb intussen Warham,[25.] Thale[26.] en Maurice[27.] als toehoorders; ze zijn me dierbaar, maar door jouw aanbeveling zijn de eerste twee nog dierbaarder en deze laatste ook, voor zover hij dierbaarder kan zijn.

Van Augustinus heb ik dertien boeken af.[28.] Zeven boeken zijn gecontroleerd en overgeschreven, zes andere worden al een tijd lang gedrukt. Intus-

23. Kasteel van Heverlee. Latomus was daar de huisleraar van Robert van Croÿ, die sinds 1519 bisschop was.
24. Adrianus VI, gekozen op 9 januari 1522.
25. Waarschijnlijk Richard Warham.
26. Waarschijnlijk William Thale.
27. Waarschijnlijk Maurice Birchinshaw.
28. Vives werkte aan een editie van Augustinus' *De civitate Dei*, waarvoor Erasmus het voorwoord schreef; zie brief 1309.

sen komt er steeds iets bij. In mijn jeugdige overmoed heb ik mij zo weinig tijd gegund zonder erbij stil te staan dat het om een zo lang, afwisselend en diepzinnig werk gaat, dat zoveel historische, mythologische, natuurlijke, morele en theologische zaken bevat - zaken waarvan jij goed op de hoogte bent. Ik zou een volledige verantwoording van mijn inspanning geven, als ik niet naar jou schreef. Ik vraag je het mij niet kwalijk te nemen dat je het werk later dan verwacht krijgt toegestuurd, als er maar een werk verschijnt dat Augustinus enigszins waardig is.

Je hebt mijn geest gepijnigd met je uitspraak 'Ik zal je niet meer zo vaak lastigvallen met mijn verlangens'. Dus jij schijnt me in het vervolg niet te willen wijzen op het nut van mijn studies. Want jouw aansporing en ook, zoals jij het noemt, dat dringend verlangen, wat zijn die anders dan prikkels, die terwijl ik anders aarzel mij tot bijzondere werken stimuleren? En noem je dit een dringend verlangen? Wat zul je dan aansporingen van een leermeester noemen? Je wilt voor je vrienden en leerlingen zo vriendelijk zijn, dat je hen bedroefd maakt, als zij zien dat jij hen behandelt als mensen die jou nauwelijks bekend of aan jou gelijk zijn. Met woord en daad kon Vives je nog niet ervan overtuigen dat je niets kunt doen dat voor hem onaangenaam is, tenzij je bang bent lastig voor hem te zijn. Want zo staat er boven je brief geschreven: 'Aan mijn gewaardeerde vriend', en niet alleen maar 'gewaardeerd', maar zelfs, als het de goden behaagt, 'bijzonder gewaardeerd'. Als je voortaan toestaat, dat die Johannes[29.] of Lieven[30.] op deze manier schrijft, gooi ik de brief weg; als er iemand is die mij moet waarderen, is dat niet Erasmus. Bij alle wetten van de vriendschap, bij al je weldaden voor mij en bij al mijn plichten tegenover jou smeek ik je om wat vriendelijker met mij om te gaan.

Het doet mij goed dat je zo hartelijk in Duitsland bent ontvangen, ook al was het voor mij niets nieuws. Het verheugt mij ook dat jij daar Velius hebt. Zijn verjaardagsgedicht voor je[31.] is naar mijn smaak zeer geslaagd. Groet hem namens mij, als het je instemming heeft; groet ook Buschius en Rhenanus, als hij daar is. Maurice groet je zeer hartelijk. Je krijgt ook de groeten van John Clement, die vóór de komende lente niet naar Italië gaat. Hij zegt dat hij het zeer betreurd heeft, dat jij buiten zijn medeweten naar Bazel bent vertrokken. Als hij het geweten had, zou hij je vergezeld hebben en daar de hele winter gebleven zijn.

Ik was bezig iemand in dienst te nemen, toen Franz de boekhandelaar[32.]

29. Misschien Johannes Hovius, dienaar van Erasmus.
30. Lieven Algoet, ook een van Erasmus' dienaren.
31. *Genethliacon Erasmi*; zie brief 548.
32. Franz Birckmann.

heel attent mij liet weten, dat hij zo snel mogelijk enkele boeken naar jou zou sturen. Als ik wilde dat er iets werd meegenomen, zou hij dat bij de rest van de lading voegen. Daarom gaf ik de opdracht hem de zeven boeken[33.] die door mij al herzien waren, toe te vertrouwen. Froben kan met drukken beginnen, als het jouw instemming heeft. De tien andere tot aan het zeventiende stuur ik beslist vóór de Vasten. De rest neemt Franz zelf mee, als hij naar de markt van Frankfurt gaat. Uit die zeven boeken kun je, als je tenminste tijd hebt iets van een ander te lezen, te weten komen, welke commentaarmethode ik gevolgd heb. Dat geldt ook voor de overige boeken, behalve voor boek acht, negen, tien en achttien. Ze kosten minder werk en inspanning, omdat ze niet zo afwisselend zijn en een groot deel van wat daar behandeld wordt, voor iedereen overal toegankelijk is. Ik vraag je te zorgen dat er van dat werk enkele honderden exemplaren als een afzonderlijke uitgave van Augustinus worden gedrukt. Want er zullen veel geleerden zijn, die het volledige werk van Augustinus niet willen of kunnen kopen, omdat ze dat niet nodig hebben of omdat ze niet over zoveel geld beschikken. Want je weet wel dat zij die zich op de meer verfijnde studies toeleggen, behalve dit werk van Augustinus bijna niets anders van dezelfde auteur lezen. Opnieuw vaarwel, mijn beste leermeester.

Leuven, 19 januari 1522

1257 *Aan Conradus Goclenius*
Bazel, 6 februari 1521/2

Erasmus van Rotterdam groet Conradus Goclenius

Hartelijk gegroet. Ik ben zeer gesteld op Melchior[1.] en ik wens dat alle muzen hem welgezind zijn. Zo moet het gaan;[2.] zo zal hij bij goede mensen bekend raken en zich een goede positie verwerven. Er is voor hem geen reden om aan een terugtocht te denken, maar wel aan vooruitgang. Laat hij slechts oppassen dat hij niet met slechte mensen in aanraking komt. Ga met Ludwig[3.] vriendelijk om. Als je Nesen wat schrijft, doe dat dan voorzichtig. Hij was beslist mijn ongelukkigste vriend.[4.] Hij houdt niets voor zichzelf en

33. Van Augustinus.
1. Melchior van Vianden.
2. Vgl. *Adagia* 1328.
3. Waarschijnlijk Ludovicus Carinus, op dat moment een secretaris van Erasmus.
4. Erasmus beschuldigde Nesen van de slordige uitgave van zijn Seneca-editie en van de voortijdige publicatie van zijn *Julius exclusus* en van de *Dialogus bilingium ac trilingium.*

heeft niet in de gaten wat hij op welk moment moet zeggen. De geesteswetenschappen, de zaak van Luther en zijn eigen leerlingen zijn daar niet mee gebaat. Verstandig is pas hij die in deze tijd wijs kan zijn. Je kunt zelfs met moeite jezelf vertrouwen.

Ik hoop dat ik in de Vasten bij je kan zijn, als de woelingen die op ons af schijnen te komen,[5.] mij hier niet hinderen. De brief van de man uit Verdun[6.] heeft mij opvallend goed gedaan, als hij tenminste zoveel kan bereiken. Ik zou hem aan mijn boek toevoegen, maar er was een reden waarom ik dat niet gedaan heb. Het verwondert me, dat je Hilarius[7.] een goudstuk hebt gegeven. Want hij had voldoende reisgeld van mij en, op mijn kosten, van Pieter Gilles.

Ik zou meer geschreven hebben, maar degene die de brief bezorgt, leek mij niet betrouwbaar genoeg. Ik wens Jan van Campen geluk. Ik zou als een man op leeftijd in je successen behoren te delen, maar ik zie dat mijn werken helemaal als die van Hercules zijn geweest.[8.] Het ga je goed.

Bazel, 6 februari 1521[9.]

1258 *Aan een vriend*[1.]
Bazel, 9 februari 1522

Erasmus groet een vriend

De wagens, waarmee Franz[2.] mijn kist[3.] wilde laten vervoeren, zijn er al. Het zou fijn geweest zijn, als de kist meegekomen was. Maar ik heb er geen pro-

5. In 1521 was de eerste oorlog tussen Habsburg en Valois uitgebroken (Italiaanse oorlog, 1521-1526).
6. Wellicht Antoine de la Marck, abt van een klooster in de buurt van Verdun. De brief bevatte waarschijnlijk een herhaalde belofte van een prebende; zie brief 1065.
7. Hilarius Bertolph.
8. D.w.z. Erasmus heeft de lasten, anderen de lusten; zie *Adagia* 2001.
9. Dit jaartal kan niet juist zijn, omdat Erasmus in februari 1521 nog niet in Bazel woonde.
1. De vriend is mogelijk Maarten Davidts.
2. Franz Birckmann.
3. Zie brief 1254.

bleem mee, als hij maar veilig is. Je moet hem pas sturen, als ik een teken heb gegeven. Ik wil graag de rest van het verhaal van de augustijner prior[4.] weten. Oecolampadius heeft zijn monnikspij uitgedaan en zijn klooster verlaten, omdat de hertog van Beieren[5.] anders het klooster bedreigde. Ik hoor dat hij een ernstig meningsverschil met Eck heeft gehad. Vandaar die tranen.[6.] Philippus Melanchthon treedt als een openbare preker op. Justus Jonas is getrouwd en naast veel anderen ook Karlstadt. De augustijner monniken[7.] zijn voor een deel naar elders verhuisd; en voor een deel zijn ze van levenswijze veranderd en ambachtslieden geworden. Er vinden daar bijna geen diensten plaats. In de grote kerk wordt maar één mis opgedragen met maar één preek. Het volk ontvangt bijna iedere dag de communie onder twee gedaantes. Er zijn daar twee volders gekomen, die opvallend goed onderlegd zijn, maar in enkele opzichten van Luther afwijken. Zij beweren de geest van profetie te hebben.[8.]

Men vertelt dat in Zwitserland van een afbeelding van Christus die op linnen is geschilderd, veel bloed heeft gestroomd. Aan het bloeden had pas een eind kunnen komen, toen de heilige maagd, die op hetzelfde doek geschilderd was, haar hand naar de wond in zijn zijde had gebracht. Want door de gebeden van het volk was het bloeden uit de andere vier wonden opgehouden. Ten slotte kwam een harde hoorn uit de ribben van de gekruisigde tevoorschijn.

Maar absoluut zeker is het, dat hier in Bazel een meisje veel kolen uit haar ogen laat komen. Ze is nauwelijks twaalf jaar en het gebeurt bij voorkeur 's nachts. Het zijn echte kolen en de een na de ander komt tevoorschijn; de omstanders nemen ze mee. Ik denk echter dat dit haast van nature kan gebeuren.

Ik was weer ziek geworden, erger dan de vorige keer, en ik ben nog niet voldoende hersteld. De ziekte heeft me zo aangetast, dat ik beslist niet langer wil leven. Zo is mijn kijk op de wereld. Pas op voor brieven uit Duitsland en beantwoord ze niet zomaar. Het is gevaarlijk ze te vertrouwen. Ik weet dat maar al te goed. De bisschop van Bazel,[9.] zijn coadjutor[10.] en veel anderen zijn buitengewoon vriendelijk voor mij. Maar ik moet Duitsland verlaten vanwege de walm van de kachels.

4. Jacob Proost; zie brieven 1254 en 1256.
5. Er waren op dat moment twee hertogen van Beieren, Wilhelm IV in München en Ludwig X in Landshut.
6. *Adagia* 268.
7. Van Luthers klooster te Wittenberg.
8. De ‘Zwickau-profeten’ Nicolaus Storch en Thomas Drescher.
9. Christoph von Utenheim.
10. Nikolaus von Diesbach.

Vaarwel, mijn beste etc., doe mijn vrienden de groeten.
Bazel, 9 februari 1522

1259 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 12 februari [1522]

Gegroet, zeer geachte vriend. Ik was hier naartoe gekomen om het drukken van mijn werken mee te maken.[1.] En terstond werd ik door de walm van de kachels zwaar ziek, dezelfde ziekte waaraan ik leed, toen ik hier voor het laatst was. Ik was al hersteld, maar na een tussenpoos ben ik erger dan de vorige keer weer ziek geworden.

Ik ben al een tijdlang benieuwd hoe de tragedie van Luther zal aflopen. Bij de kwestie is in elk geval een bepaalde geest actief. Of die van God komt, weet ik niet.[2.] Ik heb nooit voor Luther partij gekozen, tenzij als iemand die aan de kant staat van degene die tot verbeteringen aanspoort, en voor beide partijen ben ik een ketter. Enkele lieden hier, die mij om andere redenen vijandig gezind zijn, proberen zelfs de keizer ervan te overtuigen, dat ik aan het hoofd van dit strijdgewoel sta, met geen ander argument dan dat ik niet tegen Luther schrijf. In de verklaringen van de Luthers aanhangers word ik als een aanhanger van Pelagius verscheurd, omdat ik aan de vrije wil meer waarde toeken. Word ik niet mooi behandeld?

Ik heb de *Paraphrasis in Matthaeum*, waarom de kardinaal van Sion mij had verzocht, voltooid.[3.] Het ga je goed, zeer geachte vriend. Groet je zussen[4.] en degenen die op de leer van het evangelie gesteld zijn. Bazel, 12 februari

Je toegenegen Erasmus

Aan de zeer geachte heer Willibald Pirckheimer, stadbestuurder te Neurenberg

1260 *Van Jacob Ziegler*
Rome, 16 februari 1522

Hartelijke groeten. Het was wellicht beter om na lange tijd een brief van je oude vriend, die al op je gesteld raakte voordat je door je geleerde en even

1. De *Paraphrasis in Matthaeum* en een nieuwe editie van de *Colloquia.*
2. Vgl. Handelingen 5:39.
3. Zie brieven 1248 en 1255.
4. Charitas en Clara Pirckheimer.

godsdienstige studiën bekend werd, met omstandige begroetingen te beginnen - want dat doen de meesten die je schrijven. Maar gebrek aan talent of onervarenheid maakt dat ik van een dergelijk begin afzie. Verder diende ik het feit te rechtvaardigen dat ik vele jaren niets van me heb laten horen. Maar hiermee wil ik me nu evenmin kwellen. Omdat ik werkelijk gezwegen heb en je toch naar vermogen heb gesteund, zal de verborgen sympathie je des te aangenamer moeten voorkomen. Want door mijn voorbeeld kom je te weten dat God duizenden mensen heeft overgehouden, die jou welgezind zijn en hun knie niet voor Baäl gebogen hebben.[1.]

Ik denk dat je deze brief in Bazel zult ontvangen. Dat is mijn vurige wens, omdat ik zeker weet dat je daar iets voor het algemeen belang van het christendom zult uitdragen. Ik wacht op jouw editie van Aurelius Augustinus. Wij hebben hier een zeer misvormde uitgave, omdat enkele Engelsen[2.] en ongeletterde mensen als De Mayronnes hem door hun onzin en ondoordacht handelen ongelukkigerwijs onteerd hebben. Daarom ben ik zeer benieuwd naar het oordeel van de oude Amerbach.[3.] Zo'n belangrijke auteur wil ik dus van fouten ontdaan en in zijn oude waardigheid hersteld zien. Want dat ik jouw commentaar op Paulus, hoe vaak mij dit ook beloofd en aangekondigd is, op dit moment niet verwacht, leid ik af uit vermoedens over de omstandigheden die jij vanuit jezelf kent. Het verschijnen van Augustinus zullen wij als een nagekomen werk beleven. Natuurlijk word ik bij deze en veel andere zaken in elk geval geraakt door wat er in je omgaat.

In je Cyprianusuitgave mis je het werk van Pontius Diaconus.[4.] Dit is in het bezit van de bisschop[5.] of het kapittel van Wrocław; het staat bij de werken van Cyprianus in een heel bijzonder handschrift. Je moet een brief sturen naar Stanislas Sauer, kanunnik van die kerk en een ontwikkeld iemand, als hij nog leeft, of liever en met meer kans naar het kapittel, omdat dat tussentijds niet kan sterven. Ik heb het handschrift gezien, toen het tijdelijk was uitgeleend aan Simon Schönfeld,[6.] doctor in de geneeskunde, goed onderlegd in Hebreeuws, Grieks en Latijn en iemand die al lang bevriend is met onze vriend Reuchlin. Je hebt nu, Erasmus, informatie om het hand-

1. I Koningen 19:18; Romeinen 11:4.
2. Thomas de Walleys en Nicholas Trivet.
3. Johann Amerbach.
4. Erasmus twijfelde of *Passio beati Cypriani*, die hij in zijn Cyprianus-editie van 1520 had opgenomen, de authentieke tekst van Pontius was; zie brief 1000, noot 6.
5. Jacob van Salza.
6. Onbekende naam. Wellicht is Christoph Sonfelt (Schönfeld) bedoeld.

schrift op te sporen. Het handschrift verdient een zeer nauwkeurige bestudering, omdat Pontius in deze tekst belangrijke schrijvers, Cornelius, Athanasius of Hieronymus, heeft gevolgd. Hij heeft het martelaarschap, als je dat woord toestaat, van Plinius bij de Vesuvius[7.] in alle opzichten onder woorden gebracht. Moge een kwade genius hem zijn verdiende loon geven, die het verheven verhaal van de marteling bij het vuil heeft gegooid, waarmee hij zelf, de schandelijke knoeier, besmeurd was.[8.] Van dit misdadig handelen geef ik een Fransman de schuld. Want dit dwaze volk heeft door een ingeboren rivaliteit met de ouden bij elke tak van wetenschap geschikte schrijvers in één samenzwering volledig laten verdwijnen of zonder kennis van zaken bloemlezingen van hun werken gemaakt. Het heeft zelfs hun titels schandelijk misbruikt en dwaze verhalen, onbenulliger dan Iberische onzin,[9.] onze eeuw aangesmeerd. In het originele exemplaar staat te lezen: 'Hij stond bij de lijn (*ad lineam*).' Die knoeier, ik zeg het al zo vaak, zette daarvoor in de plaats: 'Hij stond er met linnen onderkleren (*in lineis*).' In elk geval wordt de vergissing op geen andere plaats met meer recht vergeven. Want nadat hij gelezen had dat men Cyprianus zijn bovenkleren had uitgedaan, nodigde het logische vervolg er bijna toe uit hem in linnen onderkleren ten tonele te voeren. Toch dit is nogal zwak, terwijl de eerste lezing haar eigen echte gewicht behoudt, namelijk: tussen schuldigen vastgebonden werd de martelaar uit de rij geroepen en terechtgesteld. Ik wilde dit onder je aandacht brengen om de passage naar je eigen oordeel te onderzoeken.

Het zou de moeite waard zijn, mijn beste Erasmus, met jouw inspanning en die van onze vriend Froben iets te publiceren waarvan je vindt dat het niet helemaal af is, en hierbij ruim van tevoren in een openbare brief aan de geleerden je wens mee te delen. Naar ik hoop, zou je uit onverwachte hoek een betrouwbaar iemand zien opduiken om jouw taak te verlichten.

Lang geleden heb ik in Regensburg uit de bibliotheek van het klooster Sankt Emmeran het commentaar van de heilige Hieronymus op de brief aan de Galaten overgeschreven. Ik herinner mij nog dat ik daar bij het voorwoord veel gelezen heb dat in de gangbare uitgaven ontbreekt. Ook bij het commentaar op Mattheus mis ik iets, waarvan ik denk dat ik dat daar gelezen heb. Men mag aannemen dat afwisselend overvloed en gebrek aan lezingen op meer plaatsen aan te treffen zijn. Ik vraag je, welwillend als je bent, een geschikt iemand daar naar toe te sturen om de complete Hieronymus met die handschriften te vergelijken. Als je geen andere vrucht plukt, wat ik nooit kan geloven, zul je als belangrijkste resultaat in elk geval bereiken dat

7. Plinius, *Epistolae VI*, 16 en 20.
8. Degene die verantwoordelijk was voor de onjuiste versie van de *Passio* in Erasmus' Cyprianusuitgave.
9. Een favoriete uitdrukking van Hieronymus; zie *Adagia* 1309.

je jouw verbetering afgewogen hebt ten opzichte van eerbiedwaardige oude handschriften, die een keizer uit een onaangetaste bibliotheek uit Italië daarheen heeft laten overbrengen.

In Rohr, een zeer beroemd klooster van reguliere kanunniken in Neder-Beieren, bevindt zich een handschrift dat niet groot en oud is. Het bevat op naam van de heilige Hieronymus drie korte uitleggingen van elk van de evangelisten, die de lezer geen onderricht geven, maar waarschuwen voor een een verklaring die elders vandaan komt. Een ander oordeel over dit werk kan ik je niet geven, omdat het een herinnering van lang geleden is. Als zij de auteur in de titel juist weergeven, moeten ze compact en scherpzinnig zijn. IJverig als je bent zou je een manier kunnen bepalen om van dit werk een modernere uitgave te maken. Als je geluk hebt, kun je zorgen dat Hieronymus hiermee verrijkt wordt.

In Rome zijn twee verdedigers van de Heilige Stoel aangekomen, enkel met de bedoeling hem dit najaar in die positie te beschermen, waarvan sommigen hem willen verdrijven; zij willen daardoor beloningen en kerkelijke ambten verkrijgen en zo door het beschuldigen van een ander zelf goed wegkomen. Zoals je weet heeft een van hen[10.] vroeger door zijn twistgesprekken in scholen bewezen dat hij bij uitstek een onoverwinnelijke sofist is. Vaak heeft hij ook deze dagen in de Sapienza[11.] in Rome disputen gehouden. Allen verbaasden zich over de heftigheid van deze man, het heen en weer schudden van zijn hoofd, zijn lenige lijf en zijn welsprekende hand waarmee hij punten van een zaak over zijn vingers verdeelde, terwijl hij hierbij zijn mond te ver opendeed. Daarom verwachten wij alles door hem gedaan te krijgen. Onder het voorwendsel van een theologische definitie leek hij eenmaal in het openbaar een leer te handhaven, die volledig tegengesteld is aan de christelijke filosofie, te weten dat geldwisselaars recht hebben rente te ontvangen.[12.] Sommige grappenmakers zeggen dat hij de lieveling van de Duitsers is en hebben dat jullie aangerekend. Ervan afgezien dat het misleidend is door de misdaad van één iemand een heel volk te leren kennen,[13.] zou ik beslist met tegenzin toegeven dat dit een belediging van het volk is.

Bij de tweede man[14.] ligt de zaak anders. Zijn manier van lopen, zijn woorden, zijn gezicht en zijn hele manier van doen schijnen bedacht om een zeke-

10. Johann Eck.
11. De universiteit van Rome.
12. Eck huldigde de mening dat het verbod op rente opgeheven moest worden en dat een rente van vijf procent redelijk was.
13. Vergilius, *Aeneis II*, 65-66.
14. Johann Fabri.

re bescheidenheid uit te stralen. Midden in een voordracht speelt hij dat op een manier die je niet zo maar aantreft bij gezaghebbende personen. Men denkt dat hij er niets van moet hebben om aanzien en geld bij machthebbers te verkrijgen, en dat de neiging zijn tegenstander te haten en te beledigen, waardoor hij als minder betrouwbaar zou gelden, hem vreemd is. Naar men meent, denkt, zegt en schrijft hij alles om de zuivere verdediging van de waarheid, de levensregel van de apostelen en de mening en de betrouwbaarheid van de oude commentatoren weer te geven. Voorzien van deze vaardigheden heeft hij herhaaldelijk boeken[15.] naar Rome gestuurd en steunde daarmee onze handelwijze en meningen, waarmee in deze tijd de belangrijkste deur van het christendom, of men het nu wil of niet, wordt bediend. Met deze opzet bereikte hij dat men lang tevoren naar zijn komst verlangde, ook des te opvallender, omdat hij zich niet haastte hoewel zijn superieuren hem meer dan eens riepen. Hij zou hun natuurlijk met des te meer aanzien tegemoet komen en des te meer gunsten verkrijgen, naarmate hij zich belangrijker had voorgedaan dan hij was en minder door rijkdom te beïnvloeden. Zijn verstandig optreden kwam hem goed van pas. Het geluk had hij bijna naar zich toe getrokken, maar het toeval dat de mensen treft, haalde al zijn verwachtingen onderuit. Want bij zijn aankomst blies de oude Leo X zijn laatste adem uit.[16.]

Ik vraag je nu aan de hand van één voorbeeld te vernemen, wat die slechte leerstellingen zijn die de mensen hier niet kunnen verdragen. Driehonderd christenen hebben bij jullie[17.] onder beide gedaanten de communie ontvangen. Dat heeft men ons met veel overdrijving meegedeeld, alsof er heiligschennis gepleegd was. Wij hebben het als een verderfelijke kwestie opgevat, we waren ontzet en dachten dat de misdaad met iedere pen en iedere afkeuring veroordeeld moest worden, omdat zij, denk ik, dat tegen de gewoonten van onze voorvaderen en een duidelijke uitspraak van de Schrift gedaan hebben: ‘Voorwaar, voorwaar, ik zeg u, als gij het vlees van de mensenzoon niet eet en zijn bloed niet drinkt, hebt gij geen leven in uzelf.’[18.] En deze uitspraak is viermaal herhaald.[19.] En op een andere plaats: ‘Jezus nam het brood, en toen hij een dankgebed uitgesproken had, brak hij het, gaf het aan zijn leerlingen en zei: “Neemt, eet: dit is mijn lichaam.” Toen hij de

15. Fabri's *Opus adversus dogmata Martini Lutheri* verscheen in 1522 in Rome.
16. 1 december 1521.
17. D.w.z. in Duitsland.
18. Johannes 6:53. In deze en de drie volgende passages gebruikt Ziegler de Latijnse vertaling van Erasmus.
19. In de verzen 54-58.

beker genomen had, gaf hij hem na een dankgebed aan zijn leerlingen met de woorden: “Drinkt allen hieruit.”’[20] En Paulus zegt: ‘Maar laat de mens zichzelf onderzoeken en zo van het brood eten en van de wijn drinken.’[21] Ook in deze passage is dezelfde rite zo vaak ter sprake gebracht. Met deze wapens begeven de verdedigers van de publieke moraal en van lang gevestigde verkeerde meningen zich ten strijde. Degene die heilige boeken leest en overdenkt, is nooit op een goede manier vroom, maar wel hij die laat zien dat zijn oog eenvoudig, zijn geest nederig en zijn hart door God onderricht is.

Ik kwam vorig jaar op 1 maart in Rome, door Leo X uit Hongarije ontboden omdat Ippolito d'Este, die het rijkste bisdom[22] in Hongarije had, de aandacht op mij vestigde. Daar had hij mijn werken leren kennen en deze gewaardeerd. Ik heb de paus begroet met een werk van mij tegen de ketterse Waldenzen,[23] bij wie ik drie jaar tevoren verbleven had. Dit werk had ik al een andere keer in haast geschreven, omdat ik de bisschop van Olumouc,[24] die mij steeds hetzelfde vroeg, snel ter wille wilde zijn. Daarom waren er in dit haastige werk veel ontoelaatbare zaken gekomen. De juiste maat vroeg om meer inhoud dan lengte. De opbouw was in veel opzichten onregelmatig en de felheid in debatten groter dan een christelijke of althans wereldlijke bescheidenheid paste. Deze fout maakte ik, omdat ik uit ervaring wist hoever de *Oratio*[25] van hun mening en leefwijze afstond. Toch kan dat niet als verontschuldiging dienen voor de argumentatie waarmee men zijn tegenstander aan zijn kant probeert te krijgen, namelijk hem die het met je zaak eens kon zijn, eerst zo zwaar te grieven, dat hij door de herinnering aan de pijn afhaakt en met degene die de belediging veroorzaakte, geen mening kan delen.

Toen ik in Rome was, werden jouw vijand[26] en ik bij iemand van grote reputatie, een van de bisschoppen,[27] te eten uitgenodigd. Toen de tafel weggehaald was, kwam men over Luther te spreken, die op verschillende manieren werd aangevallen. Als belangrijkste mening gold dat hij een hoerenloper en een drinkebroer was, gebreken waaraan, naar men zei, de Duitsers in de

20. Mattheus 26:26-27.
21. I Corintiërs 11:28.
22. Aartsbisdom Gran.
23. *Contra heresim Valdensium libri quinque* (Leipzig, 1512). In dit boek werden vooral de Boheemse Broeders aangevallen.
24. Stanislaus, aan wie Ziegler dit boek opdroeg.
25. *Oratio excusatoria atque satisfactiva* (1504), het officiële verdedigingsgeschrift van de Boheemse Broeders.
26. Diego Zúñiga.
27. Wellicht bij kardinaal Carvajal.

regel leden. Na hem kwam jij ten tonele, maar niet in je eigen rol. Je vijand moest bitter lachen, omdat de meeste mensen die jouw godsdienstige werken over Christus waarderen, je als een zon begroetten. Vervolgens werd er van hem een brief of een voorwoord bij een ander werk voorgelezen.[28.] Daarin reageerde hij vijandig op plaatsen waar jij monnikjes, inhoudsloze gebedjes, afgesneden randen van pijen, precies getelde plooien van liturgische gewaden en alle symbolen van verdelingen in de kerk bespot. Die oude man,[29.] weliswaar geen monnik maar toch een priestertje, boosaardig en niet innemend, werd door afkeer tegen je naam volledig in beslag genomen. Zijn onstuimigheid kreeg bijval van onze gemeenschappelijke gastheer, omdat hij misschien tot zijn ongenoegen hoorde dat er iets belangrijks in Duitsland ter sprake kwam en hij ook je persoonlijke vriend niet was; voortdurend riep hij dat je hooi op je hoorns had.[30.] Mensen die in hun geest zijn aangetast, hebben namelijk het evangelie en de hele canon van de Schrift, de goddelijke bestraffer van zonden, al lang geleden in vergetelheid gebracht en vervangen door een onderdanige theologie en tradities die aan hun bedenkers gehoorzamen. Onder bescherming van deze wetten vallen zij voor hun plezier alles aan. Wie dit dan weer met de goddelijke wetten verbindt en afweegt, krijgt, omdat zij niet tot haat tegen de goddelijke geschriften durven aanzetten, hun wraak te verduren: want hij heeft hun verdorvenheid ontdekt en bij gelegenheid doeltreffend bekend gemaakt. Door deze houding was het hem voorspoedig vergaan, en hij zou op jouw neus naar believen met de meest smerige modder wraak genomen hebben. Ik kreeg zodoende een afkeer van dit gezelschap en verkeerde in een lastig parket. Toch legden wij de ruzie bij, omdat ik vriendelijk was ontvangen, en gingen wij uiteen.

Je vijand ging nu tot zijn taak over. Aan de Sapienza Romana gaf hij, goed betaald, college over Oppianus.[31.] Hem beschouwde hij als de belangrijkste van alle schrijvers om daarmee Rome zijn eigen talenten te tonen en dat voor de vismarkt te laten blijken. En dat voor een man die vele jaren doorbracht met het bestuderen van de Heilige Schrift, het Oude en het Nieuwe Testament in het Hebreeuws, Grieks en Latijn en die beter dan wie ook zelf met een zeker recht over deze zaken kon oordelen. Ik zocht mijn huis op, vol als ik was met bedreigingen, en ik dacht vanaf dat moment aan een geschikte gelegenheid om de ondraaglijke kwaadwilligheid van die man aan te vallen met een stijl die hij verdiende. Ik zou dat doen in het voorwoord bij het aaneengesloten

28. Vermoedelijk delen uit *Erasmi Roterodami blasphemiae et impietates* (Rome, 1522).
29. Het geboortejaar van Zúñiga is niet bekend.
30. D.w.z. ruzie zoeken; zie *Adagia* 81.
31. Griekse dichter uit de tweede helft van de tweede eeuw.

verhaal van de vier evangeliën, die Aurelius Augustinus in zijn *De consensu evangelistarum* slechts in het vooruitzicht gesteld en niet voltooid heeft.

Terwijl ik met dat plan bezig was, troffen wij elkaar weer in november; in het gezelschap verkeerde ook onze vriend Paolo Bombace. Hier voerde je vijand voor de tweede keer nu niet zijn oude voorwoord ten tonele, maar een volledig werk,[32.] dat zorgvuldig opgesteld was om ketterij volledig in een kwaad daglicht te stellen en te belasteren. Dit om te bereiken dat men jou als enige veroorzaker beschouwt van alle onbetrouwbaarheid, die beklagenswaardige geesten, verstoken van elk godsdienstig gevoel, ooit op aarde en in de hel hebben kunnen verzinnen. Dit werk las hij in het gezelschap voor; kort tevoren had hij het aan Leo X aangeboden en mensen ertoe aangezet ongunstig over je te gaan denken. Paolo Bombace verzette zich op beide plaatsen tegen deze laster, in het gezelschap door zijn aanwezigheid bij zijn beschermer en bij Leo met een weloverwogen verdediging; hij verdedigde jou en je godsdienstigheid met volle overgave. Toch ging het bergafwaarts met de zaak, zodat de slechtste partij zou winnen, als Leo niet door zijn dood die laster uit weg was gegaan.

Je weet nu wat ze met je wilden. Dit was het bewijs. Ook jij had er een voorgevoel van. Ik kon uit je brief[33.] afleiden dat je bang was en meende dat sommigen jouw werken niet lazen voordat je toestemming van de paus verkreeg. Ik zag die drie jaar waarom je vroeg als een wapenstilstand in de oorlog. Stil heb ik bij mezelf gelachen en leek bijna met jou te zeggen: ‘Er is veel tussen de lip en de beker.’[34.]

Zolang ik dacht dat je vijand iemand was die door zijn geschriften en een christelijk geweten uitmuntte, verontrustten deze zaken mij in hoge mate en door ongeduld gedreven haastte ik mij zogezegd met roeiriemen en zeilen[35.] om een verdediging voor jouw zaak te schrijven.[36.] Maar toen wij de volgende dagen elkaar vaak troffen en hij iedere dag meer van zichzelf liet zien, begon ik mij minder te ergeren aan de dwaasheid van de man, in de mening dat een heel slechte toneelspeler spoedig een slecht toneelstuk zou opvoeren. En nu raakt hij zijn goede naam kwijt. Een landgenoot van hem,[37.] die met jou in Leuven had gesproken en je dagelijkse manier van doen goed kende, heeft hem een eervolle brief over jou geschreven, waarmee hij beoog-

32. Zie noot 28.
33. Brief 1236.
34. Vgl. *Adagia* 401.
35. Vgl. *Adagia* 318.
36. In 1523 bij Froben verschenen als *Libellus Jacobi Landavi adversus Jacobi Stunicae maledicentiam pro Germania*.
37. Juan de Vergara.

de dat je vijand vanwege jouw verdienstelijke deugdzaamheid met zijn misdadige optreden zou ophouden. Hier zijn mensen die hem van huis uit kennen en zeggen dat hij daar voor een atheïst doorging. Ik heb hem in elk geval altijd als een Ebioniet[38.] beschouwd. Paolo Bombace heeft met een ernstig gezicht hem zijn schandelijk gevlei verweten en zijn afschuwelijke manier van geld verdienen door een onschuldig iemand aan te klagen. Hij zei dat deze man verderfelijker was dan alle ketterij waarvan men Erasmus ten onrechte beschuldigde. De man ontweek de beschuldiging door als Domitianus[39.] te lachen, maar liep toch niet over van schaamte. Mij en meer mensen die zich beklaagden over zijn ongebreidelde hardheid tegenover jou, gaf hij telkens een ander antwoord: dat het niet de taak van Erasmus was de publieke moraal te hekelen; dat hij de lichtzinnigheid van Erasmus zou beteugelen en, wat nog misdadiger is, dat hij bij Erasmus roem zocht. Die charlatan loopt ook van de ene boekwinkel naar de andere, hij maakt je naam bekend en dringt hem bij hen op, of ze willen of niet; wie hij kan, maakt hij medeplichtig aan zijn waanzinnig optreden en hij heeft nu een landgenoot van zijn eigen soort gevonden.[40.]

Er worden nu boeken aangeboden,[41.] bedoeld om je aan te vallen met de spoken van Scotus, ‘hierheden’ en ‘daarheden’,[42.] die je altijd verfoeid hebt en waarvan je je altijd verre hebt gehouden. De auteur van dit treurspel valt ook weer je laatste verbeterde uitgave van het Nieuwe Testament[43.] en de aantekeningen daarbij aan. Daarbij zal hij zover gaan dat hij, als God het belieft, zelf als een koude Empedocles[44.] Erasmus in de kraters van de Etna trekt. Ik heb geen enkele hoop dat ik de waanzin van zijn gevoelens voor jou naar behoren kan beschrijven. Innerlijk wordt hij volledig beheerst door afgunst en haat tegen jou en door liefde voor zichzelf. Toch zal ik je zijn karakter schetsen, zoals het met andermans woorden beschreven is. Dat is je vijand, als je de ‘Thaissen’[45.] die hem zijn gevolgd, niet van hem afneemt. Bovendien heb je in alle opzichten een soldaat[46.] op het toneel.

Ik dacht dat jij hiervan op de hoogte diende te zijn, omdat ik weet dat een spreker dan pas goed voor zijn zaak opkomt, wanneer hij het uiterlijk, de

38. De Ebionieten waren een vroege secte die de goddelijkheid van Christus ontkende.
39. Romeinse keizer van 81-96, berucht om zijn wreedheden.
40. Sancho Carranza.
41. Waarschijnlijk exemplaren van de *Annotationes contra Erasmum.*
42. *Hiccitates* en *isthiccitates* zijn termen uit de scholastiek.
43. De editie van 1519.
44. Horatius, *Ars poetica* 465.
45. Thais is een courtisane in de *Eunuchus* van Terentius.
46. Verwijzing naar Thraso in Terentius' *Eunuchus.*

plannen en het gedrag van zijn tegenstander juist in zich opgenomen heeft. Indien het niet mijn bedoeling was je dit te laten weten, zou ik misschien met moeite mijn lichtzinnigheid als verontschuldiging kunnen aanvoeren, omdat ik na zo'n hardnekkig zwijgen van vele jaren meende dan pas te moeten schrijven, wanneer ik de hartstochten van mensen wilde schilderen.

Omdat je tegenstander zich in deze zaken overal zo gedraagt, dat er niets van een onaangetast innerlijk en christelijk geweten bij hemzelf overblijft, niets onberispelijks van een algemeen fatsoen, denk ik dat je, mijn beste Erasmus, er heel goed aan zult doen om je voortaan niet op enigerlei wijze tot het volk te verlagen. Dat wil zeggen, wanneer je hem antwoordt, moet je zover mogelijk terugwijken van de lijn die hij zich heeft voorgesteld te volgen, maar de taal terugroepen naar waar zij thuishoort. Hier moet je voor alle Duitsers met een zekere eerbiedwaardigheid en verhevenheid van je heldhaftige geest de misdadige activiteit van buitenlanders beschrijven en het feit dat door hen de oprechtheid, de godsdienstigheid en de waardigheid van de Duitsers wordt bespot en hun geduld op de proef wordt gesteld. Je begrijpt wat je daad tot gevolg zal hebben. Geen ander middel zal uiteindelijk effectief zijn. Welnu dan. Zou jij inderdaad met je armen en je zwakke lichaam lang en tevergeefs tegenstand kunnen bieden, terwijl een hele rivier lang en breed overal naar ons toestroomt? Je dient thuis te blijven en bij de drempel een dijk aan te leggen, hoe kortstondig deze ook maar is, zodat de watermassa niet verder komt en de snelheid wordt verminderd. Neem mijn advies aan, mijn beste Erasmus. Voor je zeer vruchtbare Minerva schrijf ik niets voor. Maar laat het mij toch vergund zijn dit te zeggen, omdat jij, doordat je mijn toewijding aan jou uit dit soort taalgebruik afleidt, op mij gesteld bent en steeds blijk geeft van je warme gevoelens voor mij. Veel mensen genieten bijna onbezorgd van hun omgang met jou; ik ben bijna jaloers op hen om de mogelijkheden die hun geboden worden. Want van de talloze mensen die jouw adviezen in ernstige zaken gebruiken, kan nauwelijks iemand gevonden worden die meer dan ik behoefte heeft bij deze en andere ernstige en onvermijdelijke bezigheden persoonlijk met je om te gaan.

Ik ben met een geschrift bezig om je onschuld te verdedigen.[47.] Daarmee ben ik al flink gevorderd. Maar wanneer het werk eindelijk af is en jou onder ogen komt, weet ik niet. In hetzelfde werk word ik door je vijand tot veel onderwerpen uitgedaagd. Als ik hier gehoor aan geef, of nu de kwestie dit verdient of niet, kan ik gevaar lopen wanneer deze zaken overal bekend raken. Als ik ze oversla en achterwege laat, zou dat betekenen dat ik mijn post verlaat.

Verder ben ik van plan een boek te schrijven, dat de gebeurtenissen van de vier evangeliën chronologisch behandelt. Dezelfde noodzaak brengt mij hier-

47. Zie noot 36.

toe en daarom betreur ik het dat ik zover van jullie verwijderd ben, van jou, van onze vriend Froben en van het vrije Duitsland. Maar ik vraag je bij onze vriendschap als christenen deze brief zo op te vatten, dat je begrijpt dat hij zowel aan jou als direct daarna aan Vulcanus is gericht. Als jij mij iets van je wilt laten horen, laat het dan bezorgen bij Paolo Bombace, mijn grote vriend, als je tenminste denkt dat mijn verblijfplaats minder voor de hand ligt. Het is in Rome het huis van de Hongaren bij het Collegio di San Pietro in Vaticano.

Het ga je goed, mijn beste Erasmus, 16 februari 1522

Jacob Ziegler uit Landau, Beieren

Aan de eerbiedwaardige heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn meest geëerde leraar en vriend, te Bazel in het huis van Froben

1261 *Van Andrea Alciati*
Avignon, 24 februari 1522

Van de brief, het antwoord op brief 1250, resteert alleen dit fragment.

Over het feit dat jij je beijverd hebt dat die *declamatio* van mij door niemand wordt gelezen, verheug ik mij en ik ben je daarom zeer erkentelijk. Je hebt me gelukkig gemaakt, omdat je deze zorg[1] van me hebt weggenomen. Maar om op de ene weldaad een andere te stapelen vraag ik je bij de onsterfelijke God om deze *declamatio* te verbranden. Want deze was door Calvo van mijn werktafel gestolen, toen ik haar net voltooid had.

1262 *Aan Johannes Erasmius Froben*
Bazel, 28 februari 1522

De brief is het voorwoord bij een nieuwe uitgave van de *Colloquia*, die in maart 1522 bij Froben verscheen.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet Johannes Erasmius Froben

Ik zou je kunnen feliciteren met dat bijzondere geluk van je, zeer dierbare Erasmius, omdat je het voorrecht hebt gehad in het bedrijf van je vader als

1. Alcitati vreesde dat zijn *Declamatio contra vitam monasticam ad collegam olim suum Bernardum Mattium* gedrukt zou worden.

bij de rijke bron van de beste auteurs geboren te worden en dan je opvoeding te krijgen tussen zoveel mannen die uitmunten door hun kennis van de drie talen. Of het moest zijn dat het goede toewensen bij jouw leeftijd beter past dan gelukwensen. Je torst zeker geen alledaagse verwachting om je liefhebbende vader ter wille te zijn, voor wie jij werkelijk *'Εράσμιος*[1.] genoemd wordt. Op jou alleen heeft hij al zijn hoop gevestigd. Het geldt ook voor Beatus Rhenanus, verder voor mij, die je doopgetuige ben geweest, en voor Wolfgang Capito, die getuige was toen jij het sacrament van het vormsel kreeg. Wij hebben ervoor gezorgd dat het eerste gebrabbel van je taal door Griekse en Latijnse letters werd gevormd. Dit boekje zal ook zeker van nut zijn om de beginselen van de godsdienst te leren. Daarom zal het onnoemelijk grote koor van je leeftijdgenoten aan jou te danken hebben, dat dit nuttige werk via jou bij hen terecht is gekomen. Want het leek mij goed ter wille van jou enkele dagen weer kind te worden, door mijn pen en mijn zinnen aan je jonge leeftijd aan te passen. Moge Jezus je bewaren, terwijl je steeds betere vorderingen maakt. Het ga je goed.

Bazel, 28 februari 1522

1263 *Aan [Thomas Wolsey]*
Bazel, 7 maart 1522

Een deel van deze brief is verloren gegaan. Omdat deze zich onder de documenten van Wolsley bevond, was hij waarschijnlijk aan hem gericht.

... Marino Caracciolo. Aleandro maakte, dat deze mij niet gunstig gezind was. Hiertoe werd hij aangezet door de meest leugenachtige lasteraars,[1.] die hij te veel geloofde; hij is een man die men gemakkelijk kan ophitsen. Tegenover God kon mijn onschuld getuige zijn. Maar bij de mensen moet een goed iemand, voor zover hij dat kan, voor zijn reputatie opkomen. Toen Luther zijn *Assertatio* en *De captivitate Babylonica* nog niet had laten verschijnen,[2.] keurde ik bij hem veel zaken af en spoorde zowel hem als zijn vrienden aan, dat hij op een andere manier zou schrijven.[3.] Ik probeerde te verhinderen dat

1. Het Griekse woord *erasmios* betekent zeer geliefde.
1. Erasmus doelt mogelijk op de broer van Aleandro, Giambattista.
2. *Assertatio omnium articulorum M. Lutheri per bullam Leonis X novissimam damnatorum* en *De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium.* Beide werken verschenen in 1520.
3. Zie brief 980.

die eerste boeken uitkwamen, ook al vielen zij bij bijna iedereen in de smaak. Noch met Luther noch met een van zijn volgelingen heb ik ooit een overeenkomst gesloten, zoals Uwe Eminentie dat evenmin heeft gedaan. Als iemand een schrijver is die hem weerhoudt, was ik dat voor hem. Indien iemand die aanspoort anders te schrijven, steun geeft, dan heb ik hem gesteund. Als een verdediger iemand is die eerlijk zegt dat de ander in veel opzichten dwaalt, was ik zo'n verdediger. Tegen de aanhangers van Luther heb ik altijd hetzelfde gezegd als tegen zijn vijanden. Daarvan zullen de brieven getuigen die ik aan Luther zelf en aan zijn vrienden heb geschreven, als zij tenminste daarmee voor de dag willen komen. Indien ik zelfs het geringste contact met de lutheranen had gehad, zouden zij dat in hun woede op mij bekend maken. Hier circuleren veel brieven die ik aan mijn vrienden geschreven heb, maar in het bijzonder een die ik in Brugge aan de bisschop van Rochester heb gericht en waarvan ik betreur dat hij in de openbaarheid is gekomen.[4.] Want ik heb snel en tamelijk vrijmoedig aan hem geschreven als aan een verstandige man, een vriend van mij, op wiens zwijgen ik kan rekenen. Deze brieven maken duidelijk dat ik de zaak van Luther niet goedkeur. Tegen hertog Frederik[5.] in Keulen en tegen de koning van Denemarken[6.] heb ik niets anders gezegd. De bevelhebber van Bohemen die alles beloofde, heb ik zo geantwoord dat hij nu boos op mij is.[7.] Wat verder nog? Ik ben in zoverre een volgeling van Luther, dat zijn aanhangers mij in hun verklaringen met scheldwoorden verscheuren en mij met smaadschriften bedreigen.

Maar Uwe eerbiedwaardige Eminentie zal zeggen 'Waar komt het gerucht dan vandaan?' In Leuven zijn twee theologen[8.] mij vijandig gezind vanwege de geesteswetenschappen, die zij meer haten dan een hond of een slang.[9.] Er zijn enkele monniken die het mijn boeken kwalijk nemen, dat zij zelf door anderen minder belangrijk gevonden worden. Het kan hun niet schelen wat ze bij me aanrichten, als ze mij maar de grond in boren; het zijn eerder beesten dan mensen. Dit is de waarheid. In het begin keurde ik het niet goed dat de zaak met waanzinnig geschreeuw onder het volk werd gebracht, toen het kwaad nog te genezen was. Als dit laatste was gebeurd, had Luther zich niet zo dwaas gedragen en was de zaak niet zo uit de hand gelopen. En ik zie nog geen einde, als er geen andere aanpak wordt gevonden. Men moet bij de

4. Deze brief die ook in brief 1265 ter sprake komt, is niet bekend. Wellicht doelt Erasmus op brief 1228 aan Warham.
5. Frederik van Saksen.
6. Christiaan II.
7. Waarschijnlijk Arkleb van Boskovice; zie brief 1183.
8. Nicolaas Baechem en Vincentius Theodorici.
9. Horatius, *Epistolae I*, 17, 30.

wortels van dit kwaad komen. Zo wijd heeft deze besmettelijke ziekte, die niet zomaar is ontstaan, zich verbreid. Laat ik dit zeggen - en tallozen steunen mij hierin -: ik ben in die mate een volgeling van Luther, dat geen enkele theoloog de zaak van Luther met geschriften of tirades meer heeft tegengewerkt dan ik. Als ik met drie woorden had willen verklaren dat ik een volgeling van Luther was, zouden we hier en in Duitsland een ander spel zien dan we nu aanschouwen. En zo iemand willen zij om het leven brengen, iemand die, hoewel hij op zoveel manieren is uitgedaagd, standvastig katholiek is gebleven, iemand die liever van weerszijden gestenigd wil worden dan zich bij een partij aan te sluiten.

Maar, zal men zeggen, ik heb niet tegen Luther geschreven. Ik heb geen boeken geschreven, maar brieven. Om boeken te schrijven had ik geen tijd. En als ik die wel gehad had, waren er toch zwaarwegende redenen waarom het niet zinvol was te schrijven. Ik heb in elk geval oprecht en zelfs met gevaar voor mijzelf verklaard, dat ik niets te maken heb met de aanhangers van Luther. Er zijn genoeg mensen die schrijven. En er zijn andere zaken, waarin ik de christenheid meer van dienst kan zijn. Het nageslacht zal begrijpen dat ik mij in deze kwestie te goeder trouw heb gedragen. Intussen zullen zij die mij met hun leugens aanvallen, door de eeuwige rechter gestraft worden.

Ik wilde dat dit Uwe eerbiedwaardige Eminentie niet onbekend bleef. Als ik Uwe Eminentie overtuig, zult u Erasmus steunen zoals u tot nog toe hebt gedaan. Zo niet, dan heb ik mijn plicht vervuld en mijn onschuld allesbehalve verwaarloosd. Want wie zijn goede naam verwaarloost, is wreed.

Ik wens Uwe eerbiedwaardige Eminentie, voor wie ik uw toegenegen dienaar ben, het beste toe.

Bazel, 7 maart 1522

1264 *Aan Nikolaus von Wattenwyl*
Bazel, 7 maart 1522

Erasmus van Rotterdam groet Nikolaus von Wattenwyl, proost te Bern

Zeer geachte vriend, omdat ik in een kort gesprek je vriendelijkheid had ervaren, kreeg ik, toen je van hier vertrokken was, zo'n bijzonder verlangen je te zien, dat ik van plan was naar Bern te gaan. Daardoor zou ik langer en meer van nabij van je zeer aangename gezelschap mogen genieten. Ik had in plaats van een rijtuig een heel aangename gids of gezel voor de reis gekregen,[1.]

1. Toespeling op Publilius Syrus, *Sententiae* C 17.

namelijk Henricus Glareanus, die tot mijn vreugde eindelijk uit Frankrijk naar ons is teruggekeerd. Maar ik mocht nog niet van de tredmolen hier weggaan. En als ik al de volledige vrij heid had gekregen, was het niet veilig mij op reis te begeven, zolang de kachels nog branden. Zelfs bij de geringste lucht daarvan word ik direct weer ziek.

De komst van onze vriend Glareanus heeft mij zoveel enthousiasme bezorgd dat het lijkt alsof ik weer tot leven ben gekomen. Ik denk dat de Zwitsers alleen al hierom een hart hebben, omdat ze deze man hoogachten. Want hij maakt zich als enige zeer verdienstelijk voor de jeugd van zijn volk door het zaad van een goede geest en een beschaafde opvoeding bij zijn landgenoten uit te strooien, zaad dat eens een zeer vruchtbare opbrengst zal leveren.

Ik stuur je de *Paraphrasis in Matthaeum* toe, als deze tenminste voor het vertrek van Glareanus voltooid is. Wanneer de kachels weer koud zijn geworden, zal ik je stad kunnen bezoeken. Intussen converseren wij door elkaar brieven te sturen. Het ga je goed.

Bazel, 7 maart 1522

1265 *Van Willibald Pirckheimer*
[Neurenberg, begin maart 1522]

Gegroet. Je brief, zeer vooraanstaande Erasmus, heeft mij diep bedroefd gestemd, omdat hij meldde dat je last had van een slechte gezondheid. Voor ons immers is niet alleen Erasmus als hij ziek is, uitgeschakeld, maar lopen ook de humaniora met hem gevaar. Maar men behoort in alles op God te vertrouwen, die over deze zaken in overeenstemming met zijn barmhartigheid zal beschikken. Ik word eveneens door jicht geteisterd, zodat ik bijna steeds gedwongen word buitenshuis paard te rijden. Gezegend is de Heer, die goede en slechte dagen brengt.

Dat spitsvondige sofisten je slecht gezind zijn, daarmee bericht je niets nieuws. Maar het is mij ook niet onbekend dat rechtschapen mensen jou zelfs bij de keizer en de vorsten afschilderen als de veroorzaker van het tumult rond Luther, terwijl je intussen voor zijn aanhangers duidelijk als verdachte geldt. Ik weet hoezeer zij het afkeuren dat jij een vrije wil verkondigt, en als je vrienden het niet verhinderd hadden, had je allang gelezen wat zij tegen je geschreven hebben. Zij bekritiseren in jouw *Paraphrasis* vooral hoofdstuk 9 aan de Romeinen. Voortdurend roepen zij dat jij daar niet alleen de woorden en de geest van Paulus, maar ook heel duidelijke voorbeelden hebt verdraaid, misleid als je immers bent door de commentaren van bepaalde

auteurs. Wat hun nog meer dwarszit is dat jij de zaken van Luther durft te bespotten; want ze zeggen dat je op die manier bezig bent.

Er circuleert nu onder jouw naam een brief aan de aartsbisschop van Rochester,[1] die duidelijk Luther en zijn volgelingen aanvalt en die, naar ik vrees, hen als een krijgstrompet tegen jou zal ophitsen. Niet omdat ik bang ben, dat het jou aan een verdediging ontbreekt - wie zou immers kunnen denken dat Erasmus geen schild en zwaard heeft? -, maar omdat ik het betreur en met mij je meest dierbare vrienden het onaangenaam vinden, dat je je de haat van beide kanten op de hals haalt. Want je hebt voor je geleerde en goede studies wel wat anders verdiend dan een slechte reputatie. Daar komt nog bij dat bijna niemand, zelfs als hij van alle schuld vrij is, zo standvastig is, dat hij zonder verontrust te raken zoveel laster kan verdragen, om intussen maar te zwijgen over de onderbreking van zinvolle werkzaamheden en de beschimpingen van verdorven mensen. God beschikt over alles overeenkomstig zijn goedheid; maar als de lotsbeslissingen zo bevelen, ...[2]

1266 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg, 20 maart 1522

Zasius groet de grote Erasmus van Rotterdam heel hartelijk

Het stemt mij droef, grote Erasmus, als je tegenstanders een aanval op je voorbereiden en ik zie niet wat zij als reden kunnen aanvoeren dat tegen je pleit. Waarom zou je de verdenking, waarin je ten onrechte bent beland, niet wegwerken? Maar ik hoop voor je dat het beter zal gaan. Die mensen zullen je status, je situatie, je geleerdheid, je manier van doen en ten slotte je zeer weloverwogen principes eerder beoordelen dan dat ze tegen je tekeergaan. En als zij al hun stekels overeind zetten, moet je maar bedenken dat ook andere goede mensen hetzelfde doorstaan hebben. Op die manier wordt hun reputatie door beledigingen niet aangetast, maar groeit zelfs.

Trek het je dus, zeer geleerde held, niet aan, als de beledigingen tegen jou gericht zijn. Maak je niet druk om de dwaze woorden van degenen die voor kwaadsprekerij zijn geboren. Die woorden kunnen je roem en je naam, die naar het oordeel van de hele wereld al gevestigd is, niet schaden.

Ik denk dat het zeker niet op mijn weg ligt een oordeel te geven over de leer van Luther, omdat ik in die zaak niet deskundig ben. Toch zeg ik dat ik

1. Zie brief 1263, noot 4.
2. De tekst houdt midden op een bladzijde van de autograaf op.

het met sommige punten daarvan eens ben, met andere daarentegen niet. Ik heb in het algemeen steeds gedacht dat iedere leer, als hij niet van God uitgaat, spoedig verdwijnt,[1] maar blijft bestaan, als hij door de Heilige Geest wordt geleid. Jij moet je toeleggen op wat jouw taak is, de uitlegging van de Heilige Schrift. Als collega bij je studies heb je Van Dorp, een bijzonder geleerd iemand. Je hebt ook anderen, ook al zijn het er weinig. In samenwerking met hen moet jij voor de christelijke wereld zorgen. Want jouw wetenschappelijke werken zijn des te betrouwbaarder naarmate zij minder van de tekst zelf afwijken en des te veiliger, naarmate er minder op aan te merken valt.

Bovendien hebben wij met onze zorgen je medewerking hier nodig: een verderfelijk meningsverschil tussen onze universiteit en de stad is zo groot geworden dat zelfs Velius en andere geleerden de afgelopen nacht gevaar liepen. Ik heb besloten hier weg te gaan als de zaak niet ten goede keert, en vertrek op aanraden van Capito naar Mainz, waar nu een gewone leerstoel vacant is. Want ik wil niet langer in deze gevaren verkeren; als ik graag daarin zou verkeren, verdiende ik erin om te komen. Ik heb door aan te sporen, raad te geven en ten slotte mijn stem te verheffen beide partijen tot eendracht opgeroepen zonder ook maar iets op te schieten. Wat blijft er dan voor mij aan hoop over om mijzelf te troosten? Ik wil liever op tijd van woonplaats veranderen dan pas te vluchten als ik schade heb geleden, om te voorkomen dat men zegt dat ik niet goed voor mijzelf heb gezorgd. Het ga je goed, sieraad van onze eeuw.

Uit Freiburg, 20 maart 1522

1267 *Aan Stanislas Thurzo*
Bazel, 21 maart [1522]

Erasmus van Rotterdam groet Stanislas Thurzo, bisschop van Olomouc

Zeer geachte bisschop. Hoe aangenamer voor mij de omgang met Velius was, een zeer geleerde en tegelijk zeer vriendelijke man - het was echt heel aangenaam -, des te zwaarder valt mij zijn vertrek. Er was geen belangrijke reden om u schrijven; toch wilde ik niet dat de man vertrok zonder een brief van mij, waarin ik verzekerde dat ik graag bereid ben tot alle diensten die een nederige maar toegewijde cliënt aan zijn voortreffelijke en zeer verdienstelijke patroon verschuldigd is.

1. Handelingen 5:38-39.

In de wintermaanden heeft een afschuwelijke verkoudheid mij verscheidene dagen zwaar geteisterd. Na een onderbreking kwam zij terug, was ook zwaarder en duurde langer. Kort voor de Vasten, toen ik weer wat beter was, werd ik plotseling door een niersteen geveld. Natuurlijk maakt mijn lichamelijk verblijf, dat nu eens hier dan weer daar instort, zijn bewoner ervan bewust dat hij eerstdaags zal moeten verhuizen. Ik acht dit ook bijna wenselijk, wanneer ik de tragedies van deze tijd zie. Zij worden bij ons veroorzaakt door de strijd van enkele mensen: sommigen proberen met plannen die ik niet ken, de vrijheid van het evangelie te beschermen en anderen verstevigen hun heerschappij met zelfs sterkere legermachten.

Ik meen nu een manier te zien waarop men zonder onrust de christelijke godsdienst kan helpen.[1.] Maar voor dat toneelstuk zou men vorsten moeten hebben die oprecht het algemeen belang en de roem van de hoogste leider Jezus Christus zijn toegedaan. Voor zijn rechterstoel moeten alle alleenheersers, hoe machtig zij ook zijn, verschijnen. Ik heb nooit met een aanhanger van Luther enige overeenkomst durven aangaan, maar heb hen steeds aangespoord met meer bescheiden plannen te komen, omdat ik natuurlijk bang was dat de kwestie op een oproer zou uitdraaien. Toch hebben sommigen buitengewoon schaamteloos ook aan het hof van de keizer mij als aanhanger van Luther afgeschilderd. Hier gaan de volgelingen van Luther tegen mij te keer, omdat ik het niet met hem eens ben. Zij tasten met hun openbare uitspraken mijn goede naam aan en dreigen bovendien met bijtende pamfletten. En zo ben ik voor beide partijen een ketter.

Het Nieuwe Testament is uitgekomen, voor de derde keer door mij herzien en uitgebreid.[2.] Een nieuwe *paraphrasis* op het evangelie van Mattheus is verschenen[3.] met daarnaast mijn toelichtingen op alle brieven van Paulus.[4.] Verscheidene mensen, vooral vorsten, dringen erop aan dat ik tegen Luther schrijf. Als het mogelijk was, zou ik liever tegen de wereld schrijven voor de roem van Christus. Aan tegenstanders zal het Luther niet ontbreken. Ik wens Uwe Hoogheid alle goeds toe.

Bazel, 21 maart 1522

1. Wellicht doelt Erasmus op het *Consilium*, dat hij samen met Johannes Faber schreef en in november 1520 liet verschijnen. Daarin werd voorgesteld een commissie van geleerden te benoemen die Luthers werken zou onderzoeken.
2. Bij Froben verschenen in februari 1522.
3. Zie brief 1255.
4. Ook bij Froben in februari 1522 verschenen.

1268 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 30 maart 1522

Hartelijk gegroet. Was het maar mogelijk om, zoals wij met elkaar meevoelen en elkaar troosten, ook elkaar te genezen. Lichamelijke ziekte is trouwens voor mij zeker het kleinste deel van mijn pijnen. Met Christus als getuige ben ik mij ervan bewust dat ik niets verlang wat van deze wereld is, en graag zal ik van deze woonplaats verhuizen, zodra onze heerser mij geroepen heeft. Toch zou ik intussen niet weigeren mij met vrome inspanningen zelfs dood te werken, als het Jezus Christus maar enige vrucht kan opleveren. Maar ik zie hoe zwak of liever hoe ongelukkig ik ben, ik zie hoe wonderbaarlijk deze wereld is, zelfs zo, dat ik niet weet bij welke partij ik mij moet aansluiten, behalve dat mijn geweten voldoende vertrouwen heeft tegenover Jezus als rechter. Zij die namens de paus met een of andere zaak bezig zijn, zetten alle strikken van de oude tirannie zo, dat zij die eerder lijken te vergroten dan te verkleinen. Aan de andere kant weet ik niet met welke gezindheid diegenen handelen die namens Luther de bescherming van de evangelische vrijheid verkondigen. In elk geval mengen velen zich hierin, van wie ik liever zou willen dat zij zich erbuiten hielden, als het mijn zaak was. Intussen wordt overal de christelijke naastenliefde door verderfelijke twisten verscheurd. Intussen verkeert het geweten van de mensen in onzekerheid. Zij die van nature tot losbandigheid geneigd zijn, grijpen eenvoudig hun kans uit de boeken van Luther. Zij die meer gematigd zijn, zitten tussen twee vuren.[1.] Aan de ene kant zien ze geloofwaardige argumenten en een gezond verstand, aan de andere kant zien ze het gezag van de vorsten en een onafzienbare menigte.

Waar de zaak op zal uitlopen, weet ik niet. Een geloof dat opgelegd en afgedwongen is, sla ik niet hoog aan. Groot is het gezag van pauselijke bullen,[2.] nog groter dat van de plakkaten van de keizer.[3.] Die zullen misschien tijdelijk de tongen van de mensen laten zwijgen; maar of zij de geesten kunnen veranderen, weet ik niet. Moge God ons gunstig gezind zijn en de vorsten ertoe aanzetten dat zij in een geest van eendracht en oprechtheid die niets anders beoogt dan de roem van Christus, de bronnen van dit kwaad onderzoeken en een middel aanwenden dat doeltreffend is en stand zal hou-

1. *Adagia* 15.
2. Met name de bul van 3 januari 1521 *Decet Romanum Pontificem*, waarmee Luther werd geëxcommuniceerd.
3. Met name het Edict van Worms (mei 1521), dat Luther en zijn aanhangers vogelvrij verklaarde.

den. En dit met zo weinig mogelijk onrust in de wereld, dat wil zeggen waarbij de positie van de staat zo weinig mogelijk ondermijnd wordt. Wat moet ik verder zeggen? De zaak is zo geëscaleerd, dat men de vrijheid van het volk van Christus zeker te hulp moet komen. Zoveel zaken zijn langzamerhand in de publieke gewoonten binnengeslopen en hebben, alsof het een voorschrift was, de kracht van een onontkoombare wet verkregen.

Over de concilies zou ik niets durven zeggen, behalve misschien dat het laatste Lateraans concilie geen concilie was.[4.] Het gezag van de universiteiten, dat geleidelijk aan is toegenomen, heeft zich ook veel aangematigd. Zij eisen nu dat hun uitspraken bijna als geloofsartikelen gelden. Nu al bedrijven zij deze praktijk in de schaduw van de bisschop van Rome. Voor een deel zijn zij voor zichzelf te veel opgekomen en voor een deel zijn zij zo brutaal geworden dat zij voor iedereen onverdraaglijk zijn. Dingen die langzamerhand kracht hebben verzameld, kan men niet in één keer laten verdwijnen. Het gezag van belangrijke mensen in het openbaar minachten is, denk ik, niet veilig en nuttig. Nu behandelt men aan de ene kant de zaak met bullen, verordeningen en dreigementen, aan de andere kant met vrijmoedige, om niet te zeggen opruiende pamfletten. En indien vorsten, die door andere zaken in beslag zijn genomen, hier geen aandacht aan kunnen besteden, verbaast het mij dat er geen goede mensen bestaan, die met verstandig beleid tegen zulke rampen optreden.

Mijn belang staat zeker niet op het spel.[5.] Het einde van mijn leven is dichtbij. Maar ook hij die sterft moet het beste willen voor de zaak van Christus, als wij tenminste de juiste overtuiging hebben dat Christus het onsterfelijke hoofd van de hele kerk is. De een zorgt voor zijn eigen belangen; de ander is bang te verliezen wat hij heeft; weer een ander moet niets van onrust hebben en houdt zich kalm. Maar intussen woedt een gevaarlijke brand verder. De kwaadwilligheid van bepaalde mensen heeft mij zo gehaat gemaakt, dat al wat ik probeer tevergeefs zal zijn. Enkele theologen meenden dat zij geleidelijk iets van hun waardigheid zouden verliezen omdat door mij de studie van de oudheid weer tot leven komt, en bedachten van alles tegen mij, zelfs voordat de wereld de naam van Luther gehoord had. Luther heeft hun een wapen aangereikt om mij daarmee te bestoken, hoewel ik me altijd ver heb gehouden van de zaak van Luther, behalve dat ik hem eerlijk aanspoorde op een andere manier te schrijven, als hij resultaat wilde boeken.

Na hem kwam Aleandro, die ook al voordat Luther bekend werd, met mij omging zoals de ene pottenbakker met de andere.[6.] De man is van nature

4. Het vijfde Lateraanse concilie (1512-1517).
5. Vgl. Horatius, *Epistolae I*, 18, 84.
6. *Adagia* 125.

arrogant, onstuimig, lichtgeraakt; rijkdom en roem kunnen voor hem niet genoeg zijn. Sommigen hebben de man met de meest valse leugens overladen en hem zo opgehitst, dat het hem niets kon schelen wat hij ook bij belangrijke mensen over mij verkondigde, als hij mijn ondergang maar voor elkaar kreeg. Toch zwoer hij tegenover mij dat er niemand leefde die vriendelijker voor Erasmus was dan hij zelf. Bij zijn vertrek liet hij zijn werktuigen goed geïnstrueerd achter: twee theologen uit Leuven,[7.] meester Caracciolo, de bisschop van Luik,[8.] een man met een gladde tong, en aan het hof van de keizer een of andere Spanjaard, van wie ik denk dat het bisschop De la Mota is. In Rome heeft hij Zúñiga, een man die naar ieders oordeel dwaas is en voor kwaadsprekerij geboren. Deze had aan paus Leo een boek laten zien dat zestigduizend ketterijen bevatte die hij uit mijn werken bijeengesprokkeld had. Hierdoor verkeerde ik al in gevaar, als de dood Leo, die mij trouwens niet vijandig gezind was, niet had weggerukt.

De aanhangers van Luther dreigen mij openlijk met smaadschriften en de keizer is er bijna van overtuigd dat ik de bron en de belangrijkste persoon ben bij alle onrust rond Luther. En zo verkeer ik op grootse wijze aan beide kanten in gevaar, terwijl ik mij voor iedereen verdienstelijk heb gemaakt. Ik had besloten iets te schrijven, niet tegen Luther, maar over de eendracht. Maar ik zie dat beide partijen zo in vuur en vlam staan, dat het beter is mij rustig te houden. Ik zou trouwens willen, dat de aanhangers van Luther twee jaar eerder tegen mij hadden geschreven. Dan hadden zij ervoor gezorgd dat ik niet meer zo grondig gehaat werd. De meest geleerde theologen heb ik gevraagd of er een fout in hoofdstuk 9 van de brief aan de Romeinen stond.[9.] Ze zeggen dat er niets verkeerd is, behalve dat ze menen dat het verkeerd is dat ik aan de vrije wil enig gewicht toeken, ook al is het maar heel weinig. Het ga je goed, zeer geachte vriend en wees mij welgezind zoals je altijd doet.

Bazel, 30 maart 1522

Je vriend Erasmus, 's morgens vroeg in haast geschreven. Er was geen gelegenheid de brief over te lezen. Neem me dat niet kwalijk.

Aan de zeer geachte heer Willibald Pirckheimer, senator te Neurenberg

7. Nicolaas Baechem en Vincentius Theodorici.
8. Érard de la Marck.
9. Bedoeld is een passage in Erasmus' *Paraphrasis*; zie brieven 1265 en 1342 p. 330 en 331.

1269 *Van Joris van Halewijn*
Brussel, 31 maart 1521/2[1.]

Joris, heer van Halewijn, groet Erasmus van Rotterdam

Ik heb, mijn zeer dierbare Erasmus, je brief[2.] ontvangen en tegelijk je *paraphraseis* op de brieven van Paulus en op Mattheus. Deze heb ik samen met mijn vriend Glapion aan Zijne Keizerlijke Majesteit laten zien. Zijne Majesteit liet merken dat dit geschenk hem welgevallig was, zoals je kunt afleiden uit de brief die hij aan je schrijft.[3.] Hier heeft mijn vriend Glapion eerlijk laten zien dat hij jouw zaak verdedigt en jou beschermt. Maar hij verlangde dat je hier aanwezig was om met meer zekerheid jouw zaak te verdedigen. Hij wenste bovendien dat jij tegen Luther als vijand van de christelijke vroomheid enkele werken zou schrijven. Want hij zei dat hiermee elke verdenking en lastering van kwaadwilligen opgeheven konden worden. Ach, kon je voor het vertrek van de keizer maar snel hierheen komen om veiliger je zaken te behartigen. Ik bid de almachtige, dat hij je gezondheid teruggeeft en je voorspoed bezorgt. Vaarwel.

De bisschop van Palencia, Mota genaamd, een Spanjaard, verzocht mij namens hem je de hartelijke groeten over te brengen. Opnieuw vaarwel uit Brussel op de laatste dag van maart, in het jaar des heren 1521.

Aan Erasmus van Rotterdam, een zeer geletterde man

1270 *Van Karel V*
Brussel, 1 april 1522

Karel, door de goddelijke genade tot keizer van het Roomse rijk uitverkoren, altijd verheven, koning van Spanje en van de beide Siciliën, etc., aartshertog van Oostenrijk, hertog van Bourgondië etc.

Eerbiedwaardige, betrouwbare, hooggeachte. Uw *Paraphrasis* op het evangelie van de heilige Mattheus, die onlangs is verschenen, heeft ons bijzonder verblijd, niet zozeer omdat zij aan ons is opgedragen als wel omdat zij naar het oordeel van belangrijke en geleerde personen de hoogste lof verdient. En vooral daarom omdat zij met een bijzonder wetenschappelijke kwaliteit de zuiverheid van de leer van het evangelie weergeeft en zeer nuttig zal zijn voor hen die zich op de heilige theologie toeleggen, en voor het christelijk geloof in het algemeen. Want hoewel u veel lof verdient vanwege uw andere

1. Uit de inhoud blijkt dat de brief in 1522 geschreven moet zijn.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. Brief 1270.

geleerde geschriften die overal geroemd worden, neemt men toch aan dat u geen rijkere en overvloediger lof hebt verkregen dan vanwege uw *paraphraseis.* Persoonlijk kennen wij de talrijke uitmuntende blijken van uw begaafdheid, die u ten dele aangewend hebt voor de koning zaliger nagedachtenis, onze vader en ten dele voor ons. Want aan hem hebt u uw *Panegyricus* opgedragen[1.] en aan ons de *Institutio principis christiani*,[2.] niet alleen tot luister van onze naam, maar ook tot nut van het nageslacht. Daarom menen wij dat het bij onze waardigheid past om, wanneer de gelegenheid zich voordoet, u alle dankbaarheid te tonen, aangezien we begrijpen dat het voor getalenteerde mensen zonder twijfel als een groot geluk geldt, dat zij te maken hebben met een vorst die hun om hun voortreffelijke kwaliteiten erkentelijk is. Intussen zullen wij uw vrome ondernemingen en uw zo juiste en nuttige voornemen op alle manieren bevorderen en alles steunen, waarvan wij horen dat u dat gedaan hebt ter ere van Christus en tot heil van de christenen.

Gegeven te Brussel, 1 april 1522
Karel
G. Morillon

1270a *Van Battista Casali*[1.]
Rome, lente 1522 [na 1 april]

Aan Erasmus

Jouw dienaar bracht mij namens jou tegelijk met je brief[2.] het boek dat je onlangs over Mattheus hebt laten verschijnen. Het geschenk was zoals men van je kan verwachten en voor mij zeer welkom, niet alleen omdat het van jou afkomstig is, van wie ik naast de geleerdheid ook steeds uitvoerig het talent heb geprezen, dat altijd iets van goede vrucht en goede wetenschap oplevert. Maar daarnaast ook, omdat ik begrijp dat mij die kans geboden is die ik altijd al gewenst heb, namelijk dat, wanneer ik mij op jouw zaken wilde toeleggen, jij ook met mij in genegenheid nauw verbonden was. Want je schrijft dat er mensen zijn, die jou als aanhanger van Luther lastigvallen en je met kant en klare pamfletten als martelwerktuigen belagen,[3.] terwijl je naar

1. Brief 179.
2. Brief 393.

1. Deze brief was aan Allen niet bekend.
2. Niet bewaard gebleven.
3. Erasmus doelt vooral op Zúñiga.

mijn mening niet bang hoeft te zijn. Want je leven, je handelwijze of je geschriften zullen meer dan voldoende je zaak bepleiten en voor allen het belangrijkste bewijs zijn hoever je van Luther af staat.

Maar wat Luther zelf betreft, moet men naar jouw mening vriendelijker tegen hem optreden om te voorkomen dat er misschien zo een grotere brand uitbreekt. Ik heb altijd het beleid afgekeurd van hen die Luther belangrijker vonden dan zijn schaamteloosheid eiste. Naar ik meende was er geen grotere en meer heilzame bescherming tegen hem dan te zwijgen. Want dit is de beste manier om in deze kwestie op te treden, namelijk dat men de zaak eenvoudig kan afhandelen, als hij niemand heeft om te lijf te gaan en hij voor zichzelf de vijand en het zwaard is waarmee hij omkomt.

Jij vraagt de goede vorsten om medewerking tegen degenen die jou als overloper en aanhanger van Luther valselijk beschuldigen. Ik zou willen, dat je ervan overtuigd raakt dat ik altijd de ijverigste verdediger van Erasmus zal zijn, zoals ik eerder in een voltallige senaat[4.] de laster van Luthers volgelingen, waarmee je aangevallen werd, standvastig van je heb afgewenteld. Voor zover met mijn medewerking, toewijding en ijver mogelijk is, zal ik onverschrokken alles voor je doen. Mijn grootste wens zal juist zijn mij voor Erasmus verdienstelijk te maken.

1271 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 1 april 1522

Vives aan Erasmus

Je brief die je in Bazel op 4 februari had geschreven,[1.] heb ik ontvangen. Ik kreeg hem met het zegel niet helemaal verbroken, maar zo beschadigd en onduidelijk geworden, dat je eenvoudig kon vaststellen dat hij onderweg geopend was. Ik ben blij dat *De civitate* van Augustinus afzonderlijk[2.] wordt uitgegeven en ik ben je hoogst dankbaar dat je hiervoor gezorgd hebt. Maar ik zou willen dat het ook tegelijk met de andere werken van Augustinus wordt gedrukt, zodat dit lichaamsdeel niet aan zijn lichaam ontbreekt. Ik denk dat Froben ervoor zal zorgen, dat hij een aantal afzonderlijk en een aantal als een

4. Waarschijnlijk is het college van kardinalen bedoeld.
1. De brief, ongetwijfeld een antwoord op brief 1256, is niet bewaard gebleven.
2. De rest van Erasmus' Augustinusuitgave verscheen pas in 1529.

geheel drukt. Ik had gewild dat jij na het lezen van een paar bladzijden in de boeken die ik je stuurde, mij je oordeel en advies uitvoerig had opgeschreven. Zodoende had ik geweten wat ik moest vermijden, wat moest opvolgen en wat onveranderd moest laten. Want ik heb in dit werk mijn best gedaan met beknoptheid, voor zover ik kon, de lezer ter wille te zijn. Enkele plaatsen ben ik tegengekomen waar mij dat niet mogelijk was, omdat het zaken waren die onze theologen niet erg bekend waren, zoals geschiedenis, mythologie en filosofische kwesties, die vooral het platonisme betreffen. Daarom ben ik in het achtste en tiende boek wellicht langer van stof geweest dan eigenlijk hoorde. Ik heb dit gedaan zowel om hun wat verborgen is, zichtbaar te maken en uit te leggen, als om te bereiken dat ze niet volledig onbekend waren met het platonisme. Ik hoopte ook dat ze zouden zien dat dit in niets onderdoet voor het aristotelisme, en dat ze ook met andere grote schrijvers bekend zouden willen raken.

Toch heb ik niet alles verzameld wat ik gekund had. Ik heb veel meer achterwege gelaten dan toegevoegd. Bij de andere boeken heb ik zonder moeite de beknoptheid, waartoe ik besloten had, gehandhaafd, omdat de geschiedenissen die uit de Heilige Schrift zijn gehaald, ook voor het volk te bekend zijn dan dat zij een uitvoerige toelichting verdienen. Aan theologische onderwerpen heb ik niet veel aandacht besteed. Met een korte vermelding was ik tevreden; anders zou er geen beperking zijn geweest. Ik ben niet zo'n slaaf van mijn roem geweest als je wellicht denkt, ook al ben ik er enigermate aan tegemoet gekomen. Maar de tijd en de aard van het werk lieten beslist niet toe dat ik over roem dacht. Ik had liever meer tijd willen hebben voor het werk, dat in zijn geheel aan mijn roem en reputatie zou bijdragen. Verder hebben commentaren behalve die op de Heilige Schrift op de een of andere manier niet de eigenschap, dat zij een grote bekendheid kunnen opleveren. Als een geweldig beroemd werk volledig van de hand van de auteur zelf is, moet het niet voor andermans roem geschreven worden. Maar ik ben, voor zover dat mogelijk was, zo te werk gegaan, dat ik erop vertrouw dat de lezer opmerkt dat ik zowel jou, op wiens initiatief ik met het werk ben begonnen, als Augustinus en mijn roem heb willen dienen. De grappen die ik over een commentator[3.] maak, heb ik niet onvermeld gelaten. Ik was overigens van plan, zelfs als je er mij niet aan had herinnerd, in het voorwoord te laten zien wat voor mensen er over Augustinus hadden geschreven.[4.] Ik zal dat doen en hen voor de lezer op een heel fraaie manier belachelijk maken. In het werk zelf strooi ik dan als het ware bloempjes uit hun commentaren en uit de toe-

3. Jacopo Passavanti; door zijn medebroeders werd hij volgens Vives Passavant (pas savant) genoemd.
4. De dominicanen Thomas de Walleys en Nicholas Trivet.

voegingen van Passavanti,[5] zodat de lezer door de aangename geur daarvan verkwikt wordt en minder merkt hoe lastig de weg is die hij aflegt.

Door dat wat ik je nu toestuur, zul je zien hoezeer ik voor hun vijandigheid beducht ben. Ik had liever dat jij er zelf een levensbeschrijving van Augustinus aan zou toevoegen. Want ik heb er geen vertrouwen in, dat ik haar met hetzelfde oordeelsvermogen zal samenstellen als waarmee jij gewoonlijk in alles te werk gaat. Ik zal de heilige onrecht aandoen, als ik zelf zou schrijven wat jij over hem op schrift zou stellen, en ik door mijn dwaasheid er de oorzaak van zou zijn dat zijn leven, in jouw prachtige stijl beschreven, het nageslacht niet bereikte. Dus vraag ik je liever en moedig je aan deze levensbeschrijving op te stellen. Ik stuur je nu tien boeken, van boek 8 tot boek 17. De andere vijf stuur ik tegen Pasen of kort daarna. Ze zijn grotendeels klaar. Ik kijk ze nu na en zal ze direct op beter papier laten overschrijven. Het origineel bewaar ik in mijn archief, want ik zou een ernstige fout tegenover Froben maken, als ik iemand een kopie bezorg. Maar ik zou ook willen, dat hij op zijn beurt niemand laat lezen wat hij gedrukt heeft, voordat hij het hele werk af heeft. Ik zeg dat niet zonder gegronde reden. Ik zie dat jij steeds al je veiligheid op integriteit baseert. De beroemde grote redenaar[6] verklaarde dat hij door alleen hierop te vertrouwen zonder moeite alle vijandigheden trotseerde, toen hij in de stormen van het openbare leven terecht was gekomen. Het is in elk geval onmogelijk, dat God je niet goedgezind is, omdat jij meent dat dit korte leven van ons het niet verdient dat we onlusten en tragedies veroorzaken om dat in stand te houden.

Wat Aleandro betreft twijfel ik niet dat het is zoals je schrijft, hoewel hij zelf bij zijn terugkeer van Luik naar Brussel mij bezwoer dat hij bij de machthebbers steeds voor jouw verdiensten is opgekomen. Nu is hij naar Spanje gesneld, naar de nieuwe paus,[7] van wie iedereen de beste en grootste daden verwacht en voorspelt. Moge Christus geven, dat hij gekozen is om zijn kerk van zoveel kwalen te genezen. Dat bij jou in de buurt je vrienden bang zijn dat sommigen hun scherpe pen tegen jou richten, is, zoals Cicero antwoordde,[8] voor jou een weldaad. Want wat is prachtiger en vruchtbaarder dan over en ter verdediging van Erasmus te spreken? Hoe gemakkelijk is de verdediging van je onschuld, niet alleen omdat zij waar is, maar ook op de waarheid lijkt? Als jij je leven door je geweten, de belangrijkste grootste getuige van alles, laat goedkeuren, heb jij er dan geen vertrouwen in dat je de

5. Passavanti's aantekeningen bij *De civitate Dei* waren in 1520 verschenen.
6. Wellicht een verwijzing naar Cicero, *Pro Milone* 5.
7. Adrianus VI.
8. *Philippica II*, 2.

goedkeuring van anderen, zelfs van een vijandige rechter, zult krijgen zoals de beroemde Scipio?[9.]

Wat de zwarte monnik[10.] betreft betreur ik het, dat jij je zo laat bij mijn mening hebt aangesloten. Het is absoluut waar, dat men een vriend moet vermijden die schadelijk kan zijn en van wie men geen voordeel kan hebben. Vergara heeft mij verteld dat Zúñiga lange en gemene smaadschriften tegen je voorbereidt, en mij een brief[11.] van hem voorgelezen, die hij in Rome geschreven had en waarin hij dreigde dat te zullen doen. De brief is in het Spaans geschreven als antwoord op een Latijnse brief van Vergara. Want Vergara verbaast er zich over dat hij in de volkstaal terugschrijft aan iemand die het Latijn gebruikt. Thraso[12.] en Pyrgopolinices zouden zo'n brief niet geschreven hebben. Ik heb nog niet met een Spanjaard over Zúñiga gesproken, die niet zegt dat hij een grondige hekel heeft aan zijn gedrag, zijn verwaandheid, zijn opschepperij, zijn kwaadsprekerij en zijn boosaardigheid - het is meer dan men zou kunnen verklaren of geloven. Hij heeft ook een heel venijnig boek tegen Lefèvre geschreven.[13.] Dit boek heeft bij veel mensen kwaad bloed gezet en zijn meeste vrienden van hem vervreemd. Ze zeggen zelfs dat hij het niet kan verdragen, dat sommige mensen vriendelijk met elkaar omgaan. Hij spant zich steeds in en streeft ernaar om hen niet alleen uiteen te drijven, maar ook te laten vechten. Degenen die hij zelf van zijn intiemste vrienden tot zijn bitterste vijanden had gemaakt, hebben dat mij verteld. Je zou hem een Megaera,[14.] geen mens kunnen noemen. Het is een grote verdienste kritiek te krijgen van iemand met zo'n karakter; niemand kan hem welgevallig zijn zonder ervan verdacht te worden hetzelfde karakter te hebben.

Bij mij komt die bijzondere versregel op om je aan te sporen: 'Wijk niet voor het kwade, maar ga met meer moed verder.'[15.] Misschien zou ik het heel anders zeggen, als ik daar bij jou was. Maar wij adviseren niet wat wij in dezelfde omstandigheden zouden doen, maar wat er gedaan moet worden. Voor jou is de voorstelling van het leven grotendeels gespeeld. Laat de rest nu maar helemaal over aan het applaus van de aanwezige toeschouwers, maar ook van Christus, voor wie jij je zoveel inspanningen hebt getroost, en

9. Cicero, *De oratore II*, 285.
10. Wellicht Johannes Fabri.
11. De brief van 9 januari 1522 is afgedrukt in Allen IV, p. 625-628.
12. Thraso is de pochende soldaat in de *Eunuchus* van Terentius, Pyrgopolinices is de held in Plautus' *Miles gloriosus.*
13. *Annotationes contra Jacobum Fabrum Stapulensem* (Alcalá, 1519).
14. Een van de Furiën.
15. Vergilius, *Aeneis VI*, 95.

aan je geweten. En als je dan belang hecht aan toeschouwers, doe dat dan liever aan de toekomstige dan aan die van dit ogenblik. Want, wanneer afgunst en andere uitingen zijn verdwenen, zullen zij jou als de zuivere en ware Erasmus beschouwen en jou des te overvloediger de verdiende lof toekennen, naarmate jouw tijdgenoten je minder gunstig gezind waren en jouw voortreffelijkheid minder erkend is door de mensen tussen wie jij verbleef. We zien dat Socrates dit is overkomen. Ik vraag je nadrukkelijk je niet te pijnigen en te bedenken dat jij, als je alleen naar jezelf en je roem kijkt, voldoende geleefd hebt en voor je nageslacht al belangrijk bent. Want je kunt op grond van het oordeel van heel wat goede lieden aantonen, hoe toekomstige generaties over je zullen spreken. Als je dat overdenkt, zul je wat je nog rest aan leven als winst beschouwen en zonder zorgen en opgewekt leven. En dat betekent pas leven zonder angst en zonder zorg. Je leeftijd, die van veel grijze haren is voorzien, zal maken dat al die blaffende honden je onverschillig laten. Zelf zul je als het ware gevrijwaard zijn voor lotsbeschikkingen, op een hoge plaats zitten voor deugdzame mensen en alles van bovenaf bekijken.

Maar ik begin nu te vergeten tot wie ik schrijf. Ik denk dat jij een brief van More zult krijgen,[16.] die door Clement wordt bezorgd. Hij is de afgelopen dagen naar Italië vertrokken en zal, zoals hij zei, Bazel passeren. In zijn laatste brief aan mij schreef More niets over zijn ziekte. Ik denk dat hij weer genezen is. Want in een eerdere brief[17.] gaf hij aan, dat het al beter met hem ging. In het begin van de Vasten ben ik naar Brugge gegaan, omdat de Vasten in Leuven voor mij altijd onaangenaam is: de stad ligt zo ver van zee en wij eten daar alleen maar rotte vis, die mijn maag niet kan verdragen. Een paar dagen voor mijn komst was Pieter Laurijns overleden, wat mij erg heeft aangegrepen. Je moet de groeten hebben van de deken,[18.] die de afgelopen week naar Brussel is vertrokken. Hij vertelde mij dat je de groeten kreeg van de abt van de Sint-Baafsabdij in Gent.[19.] Deze had op 1 januari jongstleden voor jou bij je komst een gouden nieuwjaarsgeschenk klaar liggen. Ik weet niet wat het is, ik denk geld. Wat Ferdinand betreft[20.] is er nog geen voortgang en omdat ik mij er zonder haast en onverschillig mee bezig houd, weet ik niet of er schot in de zaak zal komen.

De hertog van Alva[21.] wilde mij een zeker niet te versmaden post aanbieden, als de broeders het maar goed hadden gevonden dat ik het te weten

16. Deze brief is niet bewaard gebleven.
17. Beide brieven zijn niet overgeleverd.
18. Pieters broer Marc Laurijns.
19. Lieven Hugenoys.
20. Zie brief 1256, noot 19.
21. Fadrique de Toledo. Een van de kleinzoons, Fernando Alvarez, was later als hertog van Alva berucht om zijn optreden in de Lage Landen (1567-1573).

kwam. Want hij verlangde dringend dat zijn kleinzonen, die hij in Spanje van zijn oudste zoon heeft, van mij onderricht zouden krijgen. Toen hij voorbereidingen trof een van zijn kamerdienaren naar mij toe te sturen, die de zaak met mij moest afhandelen en tweehonderd gouden dukaten per jaar als beloning zou aanbieden, kwam een dominicaner broeder tussenbeide en vroeg de hertog wat voor bericht hij voor Leuven had; hij zou er de volgende dag naar toe gaan. 'Het kan niet mooier,' zei de hertog, 'ik verzoek je met Vives te spreken en hem te vragen of hij voor dit bedrag mijn kleinzonen les wil geven.' In dezelfde tijd gaf een edelman die Bertrand[22.] heette - hij was degene die jou in Anderlecht kwam opzoeken -, hem een brief voor mij, waarin ik van de hele zaak op de hoogte werd gebracht. De broeder kwam naar Leuven en sprak meer dan tien keer met mij. Hij repte met geen woord over de hertog en gaf mij de brief van Bertrand niet. Toen de hertog merkte dat ik aarzelde, of misschien had de broeder hem verteld dat ik weigerde, gaf hij daarna aan een monnik die Severus[23.] heette, de leiding over de jongens. Terwijl ik van dit alles niets weet kom ik naar Brussel. Daar wil Bertrand weten waarom ik op zijn brief niet heb geantwoord. 'Wel verdraaid, welke brief?' zeg ik. 'Vraag je dat echt?', zegt hij. 'Ja zeker,' zeg ik. Dan vertelt hij te midden van talrijke aanwezigen hoe de zaak is gelopen. De meesten van hen verzekerden dat ze erbij waren, toen de hertog dat aan de broeder opdroeg. Ze betreurden het zeer, dat ik het aanbod had afgewezen. Nergens zou ik meer volgens mijn innerlijke overtuiging geleefd hebben dan bij hen, dat wil zeggen bij mensen die zeer op mij gesteld zijn. Het had nu geen pas te veranderen wat de hertog en Severus overeengekomen waren. 'Mooie woorden,' zeg ik, 'Zou ik namelijk iets wat de hertog mij aanbood kunnen weigeren, omdat ik altijd heel gretig naar een gelegenheid heb gezocht om te laten zien, hoe sterk bij mij de neiging was de hertog te dienen?' Ik bedankte hen omdat zij mij zo welgezind waren en zei dat ik het minder erg vond dat die kans mij ontnomen was dan dat de broeder zich vijandig gedroeg. En zoiets moeten wij van onze medebroeders verduren. Wat zullen anderen ons wel niet aandoen? Voor hen is het niet meer voldoende mijn geleerdheid aan te vallen, maar ze tasten ook mijn financiële positie aan. God zelf zal onze beschermer zijn. Opnieuw vaarwel, mijn leermeester.

Brugge, 1 april 1522

22. Onbekende persoon.
23. Niet bekend wie hier bedoeld wordt.

1272 *Van Stanislas Thurzo*
[Kroměříž?], 10 april 1522

Stanislas Thurzo, bisschop van Olomouc, groet Erasmus van Rotterdam

Ik kan niet verhullen, mijn zeer geleerde Erasmus, dat u mij met een ongelooflijk genoegen en vreugde overlaadt, telkens als ik moet denken - en dat gebeurt zeer vaak - aan uw weldadige en buitengewone genegenheid jegens mij. U toont zich daarin zo vriendelijk, dat u mij in dezelfde zeer aangename vriendschap opneemt, waarmee u met mijn broer, de bisschop van Wrocław[1] die door zijn voortijdige dood mij is ontvallen, voorbeeldig en liefdevol omging. Daarvan getuigt de oprechte brief die u mij onlangs schreef, overvloedig. De brief heeft voor mij meer waarde dan enig ander geschenk, hoe kostbaar dit ook is. Want wat kon mij liever gebeuren dan dat de grootheid van onze eeuw Erasmus, die Erasmus die zonder enige uitzondering bij uitstek de leider van alle wetenschappen in beide talen is, mij welwillend en graag tot zijn vriendschap heeft toegelaten? Terwijl hij mij tevoren helemaal niet kende en zonder dat ik hem een passende dienst had bewezen, is hij alleen maar door een kleine aanbeveling van Caspar Velius hiertoe aangezet of - om eerlijk te zijn - door zijn ingeboren vriendelijkheid, waarmee hij in gelijke mate met bijna allen omgaat die zich op de humaniora toeleggen. Waarom zou ik dus niet blij zijn en waarom niet mijzelf van harte gelukwensen, dat ik zoveel goeds als ik nooit verdiend heb, vanzelf heb gekregen?

Al een tijdlang heb ik beslist ontzag, respect en bewondering voor u, Erasmus, als voor een godheid die ons vanuit de hemel is gezonden. En waarheen ik ook vertrek, ik heb u steeds als gezelschap aan mijn zijde, omdat ik door uw zeer geleerde en tegelijk eerbiedwaardige werken niet alleen geleerder, maar ieder dag ook beter word. Maar nu bij dat alles ook een wederzijdse genegenheid is gekomen, hoop ik dat onze machtige Heiland mij evenveel heil wil bezorgen als mijn onvermogen om onder woorden te brengen hoe verheugd ik ben en uw goede naam steun. Toch kan ik niet nalaten te verzoeken - want u weet hoe ongerust de liefde is -,[2] dat u mij niet vergeet en de vriendschap beëindigt. Van mijn kant zal ik u, die op mij gesteld bent, met een onsterfelijke genegenheid omarmen en met de meeste ijver ter wille van uw reputatie alles doen wat een dankbaar iemand met een onveranderlijke genegenheid zou kunnen en moeten doen. Onze vriend Caspar Velius was

1. Johannes Thurzo.
2. Ovidius, *Heroides I*, 12.

ons al lang geleden vanwege zijn capaciteiten, zijn literaire gaven en ook om zijn vele diensten bijzonder aanbevolen. Omdat u hem nu ook van harte aanbeveelt, zal ik graag iets toevoegen aan wat ik eerder voor hem heb gedaan, zodat hij beseft hoe vruchtbaar de aanbeveling van zo'n groot en zeer belangrijk iemand is geweest.

Ik stuur nu Uwe Hoogheid een klein teken van mijn achting jegens u, dat u, vriendelijk als u bent, dankbaar zult ontvangen, namelijk vier gouden munten van goede keizers. Want ik heb vernomen dat u op dergelijke dingen die ons uit het verleden zijn nagelaten, zeer gesteld bent. Als er verder iets is waarin ik u, dierbare vriend, ter wille zou kunnen zijn, vraag er dan om of zorg dat ik het weet, en ga ervan uit dat het dan gebeurd is. Vaarwel in voorspoed.

10 april 1522

1273 *Aan Pedro Ruiz de la Mota*
Bazel, 21 april 1522

Erasmus van Rotterdam groet de bisschop van Palencia

Eerwaarde bisschop. Dat u bij de keizer door uw mondelinge getuigenis Erasmus zo prachtig verdedigd en geprezen hebt, was mij hierom aangenamer, omdat ik het niet verwacht en verdiend had. Intussen is de situatie van ons die boeken publiceren, niet beter dan die van toneelspelers in het verleden, die op het toneel voor het volk stukken opvoerden. Zij moesten het verhaal van buiten leren, nadenken over hun optreden en niets nalaten om de toeschouwers tevreden te stellen. Ik bedoel dat alledaagse volk, werkelijk een veelkoppig monster, waar bij weinig mensen dezelfde dingen in de smaak vallen en dezelfde mensen niet steeds dezelfde smaak hebben. Tenslotte laat een groot deel van hen zich eerder door hun voorliefde dan door hun oordeel leiden. Zo'n ongelukkige mimespeler hangt aan hun duim. Hij aanbidt het volkje en wanneer hij alles heeft laten zien, waant hij zich gelukkig, als hij het toneelstuk tot een goed eind heeft gebracht. Als hij uitgefloten wordt, moet hij een boom zoeken om zich op te hangen. Bij boeken gelden zeker niet minder wisselende en minder lastige oordelen, die evenzeer door voorkeuren zijn bedorven. Ons lot is hierom nog onrechtvaardiger, omdat wij de boeken op eigen kosten uitgeven, terwijl toneelspelers hun loon ontvangen. Als hun dansen niet lukt, zijn zij alleen maar een voorwerp van spot; als wij niet in de smaak vallen, zijn we ketters.

Mijn streven was inderdaad niet zozeer bij allen in de smaak te vallen als hun tot nut te zijn. En dat had succes, als deze tragedie van het nieuwe evangelie er niet tussen gekomen was. Men begon haar met een wonderlijke instemming van bijna de hele wereld op te voeren. Maar door de steeds slechtere opvoeringen is zij op een rumoerige en onstuimige ramp uitgelopen. Het eerste begin keurde ik direct af, vooral omdat ik zag dat het op een opstand zou uitdraaien. Maar ik heb een waarheid die tot opstand leidt, nooit goedgekeurd, laat staan een ketterij. En toch zijn er bij u mensen die ondanks het protest van hun geweten mij voor aanhanger van Luther uitmaken, natuurlijk met het doel om mij, of ik het wil of niet, met hun vijandigheden naar het kamp van Luther te duwen. Noch de dood noch het leven zal mij echter van de gemeenschap van de katholieke kerk scheiden. Hoezeer ik een aanhanger van Luther ben verklaren zijn aanhangers zelf: met openbare lasteringen en bijtende pamfletten vallen ze mij heftig aan. Maar ik zou ook geen bijval willen ontvangen, omdat ik van Luther ben afgevallen. Laat mij nu nog als volgeling van Luther gelden, als ik dat ooit ben geweest. In het begin keurde ik trouwens het opruiende geschreeuw van enkele monniken af. Zij gingen niet alleen met scheldpartijen, zoals vrouwen dat doen, tegen Luther te keer, maar vielen ook de oude talen en alle geesteswetenschappen aan. Maar uitgerekend mij verscheurden zij op de meest schaamteloze manier in hun openbare preken.

De geleerde wijsheid van de nieuwe paus,[1.] zijn vooruitziende oprechtheid en tegelijk de bijna goddelijke geest van onze keizer wekken bij mij de hoogste verwachting, dat deze pest zo wordt bestreden, dat hij nooit meer tot leven kan komen. Dat zal gebeuren, als de wortels waaruit dit kwaad zo vaak weer tevoorschijn komt, worden afgehakt. Een daarvan is de haat tegen de Romeinse Curie, waarvan de hebzucht en de dwingelandij langzamerhand onverdraaglijk werden. En verder zijn er al die regelingen van mensen, waardoor de vrijheid van het volk van Christus in de verdrukking leek te komen. Zonder onrust voor de wereld zullen het gezag van de keizer en de oprechtheid van de nieuwe paus dit alles moeiteloos genezen. Ook al ben ik niets, toch zal ik, voor zover ik kan, helpen en mijn plicht niet verwaarlozen. Moge de genadige keizer slechts ervoor zorgen dat mijn salaris gehandhaafd blijft[2.] en dat mijn goede naam hersteld wordt en tegen de vijandigheid van bepaalde lieden[3.] beschermd blijft. Ik zal ervoor zorgen, dat hij er geen spijt van heeft dat hij mij als raadgever aanstelt. Moge het u in uw oprechtheid goed gaan; hoe gering ik ook ben, ik ben volledig voor u beschikbaar.

Bazel, daags na Pasen 1522

1. Adrianus VI.
2. Het jaargeld dat Erasmus als keizerlijke raadgever ontving.
3. Nicolaas Baechem en Vincentius Theodorici.

1274 *Aan Luis Coronel*
Bazel, 21 april 1522

Erasmus van Rotterdam groet Luis Coronel

Zeer geachte heer, Luis Vives had toen hij in het voorbijgaan over uw kwaliteiten sprak, in mijn hart een aanzienlijk verlangen opgewekt vriendschap met u aan te gaan. En Ludwig Baer heeft deze vonk stevig aangewakkerd, door zoals ze zeggen met alle registers[1.] en een grote genegenheid mij uw succesvolle talent te schilderen, dat niet alleen in theologische geschriften volmaakt, maar ook in de mathematische vakken smaakvol ontwikkeld is. Maar nu zijn uw bijzonder oprechte geest en voluit christelijke sympathie mij, een onbelangrijk persoon, goed bekend door een brief van Guy Morillon.[2.] Zodoende betreur ik het des te meer, dat ik een dergelijk iemand voor mijn vertrek[3.] op een of andere manier niet als vriend heb verworven. Mijn hart verlangde naar u toe te snellen voordat de keizer zou vertrekken.[4.] Mijn gezondheid, die onlangs door zo veel ziektes was aangetast dat ik het leven met moeite volhield, zou mij niets hebben kunnen schelen; tegen de omvang van de reis zou ik niet hebben opgezien; de wetenschappelijke werken die ik nu onderhanden heb en die nu op de persen van Froben worden gedrukt, zou ik verwaarloosd hebben.[5.] Ook andere redenen, die men zeker niet over het hoofd moet zien, hadden mij onverschillig gelaten. Maar vooral het traject schrikte mij af, dat nu meer dan normaal berucht is om struikrovers. Ik heb het wel vaak voorspoedig afgelegd. Als er nu iets zou gebeuren, was het met Erasmus gedaan.

Dat u zo welwillend reageert op het voorwoord en de *Paraphrasis*, daarvoor ben ik u zeer dankbaar. Het voorwoord[6.] heb ik met weinig zorg toegevoegd om de drukker ter wille te zijn. Hij klaagde dat er enkele bladzijdjes leeg zouden blijven, als ik niet wat niemendalletjes zou toevoegen. Hoe dit ook moge zijn, het is een kind van mij, of zo je liever wilt, een miskraam. Men dient geen enkele ketterij zo te verwensen, dat wij door haat daartegen

1. Vgl. *Adagia* 496.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. Bedoeld is het vertrek van Erasmus uit Leuven naar Bazel (najaar 1522).
4. Karel V vertrok in mei 1522 naar Spanje.
5. Onder meer de *Epistola de esu carnium.*
6. Niet brief 1255, maar een brief aan de lezer van 14 januari, toegevoegd om een blanke pagina te vullen.

niet zouden durven wijzen op zaken die juist zijn. Want Hieronymus was niet bang de maagdelijkheid te prijzen, omdat de Marcionieten[7.] het huwelijk veroordeelden. En hij raadt monogamie niet aan, omdat Tertullianus bigamie veroordeelde. Als er gevaar bestaat dat de evangeliën overal gelezen worden, waarom hebben dan de apostelen deze in de meest gangbare taal verkondigd? Ik denk dat er geen enkel gevaar bestaat, als leken de heilige boeken zo lezen zoals ik daar voorschrijf. Ik weet niet wat de leer van Luther is. Ik ben aan de *Paraphrasis in Matthaeum* meer op gezag van kardinaal Matthäus van Sion dan op grond van een besluit van mijzelf begonnen. In het voorwoord maak ik daar geen geheim van. Als ik met de brieven van de apostelen meer aan uw oordeel voldoe, ligt dat aan de inhoud en niet aan mij. In een vertaling wordt de betekenis betrouwbaar weergegeven, maar in een *paraphrasis* mag je iets van je zelf toevoegen dat de bedoeling van de schrijver verduidelijkt. Wat het recht van de schrijver van een *paraphrasis* is, kan degene die Themistius met Aristoteles vergelijkt, gemakkelijk begrijpen. Want een *paraphrasis* is geen vertaling, maar een bepaald zelfstandig soort van doorlopend commentaar, terwijl de rollen onveranderd blijven.

Maar was het mij maar vergund in uw aanwezigheid van uw meest vriendelijke adviezen te leren en mijn stijl aan te passen aan de zeer nauwkeurige richtlijn van uw oordeel. Ik verbaas mij erover dat er bij u zulke dwaze lieden of schaamteloze leugenaars zijn, die verkondigen dat ik Luther steun. Het begin van deze tragedie heeft mij nooit aangestaan. Ik zag dat het in een opstand zou overgaan, ook al was er enige hoop dat de man tot verstandiger besluiten zou komen. Evenmin beviel mij het opruiende geschreeuw van een bepaald soort brallers bij het volk. Nu treden de aanhangers van Luther overal zo op, alsof ze niet willen dat men hen redt. Hier geld ik als zo'n tegenstander van Luther, dat sommigen die met Luther sympathiseren, mij in hun brieven vragen niets tegen hem te schrijven, en anderen mij met bijtende pamfletten bedreigen. Hadden zij ze maar twee jaar eerder gepubliceerd. Dan hadden ze mij in elk geval van een ernstige verdachtmaking bevrijd. In Leuven zijn er twee of drie mensen[8.] die een persoonlijke haat tegen mij koesteren, omdat ik lang geleden de humaniora vastberaden steunde, waarvan zij vinden dat deze nadelig zijn voor hun manier van leven. Maar het past de genadige keizer niet iemand die zich voor de roem van Christus en zijn eigen aanzien inspant, aan de haat van dergelijke lieden over te leveren. Ik wil niet opscheppen over wat ik in Duitsland had kunnen bereiken, als ik Luther ook maar een beetje gesteund had. Maar ik zou liever tienmaal ster-

7. Volgelingen van de ketter Marcion (85-160).
8. Nicolaas Baechem, Vincentius Theodorici en wellicht Laurens Laurensen.

ven dan dat ik een aanstichter of een helper ben van een gevaarlijk meningsverschil. Duitsland begrijpt dat nu en ik zal ervoor zorgen dat binnenkort allen inzien hoe oprecht ik mij in deze zaak gedragen heb. Daarom vertrouw ik erop, dat uw gevoel voor rechtvaardigheid mij beschermt tegen dergelijke schaamteloze lasterpraat.

Het ga u goed. Bazel, tweede paasdag 1522

1275 *Aan Jean Glapion*
Bazel, [circa 21 april] 1522

Erasmus van Rotterdam groet Jean Glapion

Ik wens, mijn beste Glapion, onze zeer verstandige keizer hierom in het bijzonder geluk, dat hij zo iemand als jou als een van zijn raadgevers heeft. Want ik heb de zeer stellige verwachting, dat jij, omdat je als enige van hen niet bent aangetast door de begeerten van deze wereld, die dingen aan de machtigste vorst adviseert die gericht zijn op algemeen nut van de wereld en de glorie van Christus. Naar ik hoop doe je dat ook tot aan dit moment. Overigens schaam ik mij om jou zo vaak te bedanken voor je sympathie voor mij. Ten koste van alles - mijn gezondheid, een lange reis, struikrovers, dat wat ik nu onderhanden heb en wat gedrukt wordt en ten slotte de kist met mijn spullen, die nu pas naar Frankfurt is gebracht en bij mij nog niet is aangekomen - zou ik heel graag naar je toegesneld zijn; moge de Heer zo mij zijn liefde laten blijken. Maar ik vreesde dat ik, wanneer ik alles gedaan had, Zijne Keizerlijke Majesteit daar niet zou treffen. Men zei dat hij al lang aan de kust verbleef en op niets anders wachtte dan gunstige winden, die als enige een keizer niet herkennen. Ik wilde in Calais ook een paar beschermheren[1.] van mij begroeten, van wie ik vermoedde dat zij daar bij de keizer verbleven.

Als er iets is waarmee ik mijn vorst een plezier kan doen of voor zijn aanzien of voor de christelijke godsdienst kan zorgen, moet je mij dat met een paar woorden via deze volledig betrouwbare jongeman[2.] laten weten. Ik ben in elk geval iemand die weet te zwijgen. Ik was al begonnen om met een klein geschrift[3.] een eind te maken aan de kwestie-Luther, maar mijn slechte gezondheid onderbrak al mijn bezigheden. Intussen heb ik in woord en ge-

1. Vermoedelijk Engelse beschermheren, van wie Erasmus verwachtte dat ze naar Calais zouden oversteken.
2. Hilarius Bertolph.
3. Dit werk is nooit voltooid; zie brief 1341a, p. 285-287.

schrift[4.] heel veel mensen die op een wonderlijke manier Luther aanhingen, gekalmeerd. Ook heb ik in brieven die zijn gepubliceerd, verklaard dat ik nooit met enige aanhanger van Luther een overeenkomst heb gesloten, maar dat de zaak die veel oproer veroorzaakt, mij altijd tegengestaan heeft. Dit is voor heel Duitsland al zo bekend, dat geen enkele aanhanger van Luther mij welgezind is. Sommigen dreigen mij met bijtende pamfletten, anderen vallen mij met beledigingen aan en noemen mij een aanhanger van Pelagius en een hielenlikker, geen verkondiger van de leer van het evangelie. Noch het leven noch de dood zullen mij in elk geval verwijderen van gehoorzaamheid aan de kerk en van de trouw aan het christelijk geloof.

Maar ik zou toch willen dat jij, beste vriend, zelf beoordeelt hoe onrechtvaardig ik behandeld word. En dat terwijl ik toch met zoveel inspanningen voor de algemene wetenschap en de christelijke godsdienst mijn best heb gedaan en altijd aanhangers van Luther in deze zaak die op een opstand uitdraait, negatief heb geadviseerd. Door geen redeneringen, vijandige aanvallen of dreigementen kon ik ertoe gebracht worden om zelfs maar een klein beetje die partij dichterbij te komen, terwijl ik hier enorme onlusten had kunnen veroorzaken, als ik zo zou zijn zoals zij beweren dat ik ben. Maar nu word ik aan de persoonlijke haatgevoelens van enkele lieden overgeleverd zodat zij me kunnen verscheuren, en komt het zover met mij dat ik bij jou en evenmin in Duitsland veilig kan leven. Hier vanwege de aanhangers van Luther, die, naar men zegt, een grote opstand beramen, bij jou vanwege twee of drie mensen,[5.] die mij om persoonlijke redenen vijandig gezind zijn. Hoe klein is toch mijn talent, dat jij goddelijk noemt. Maar toch zal het, zoals het is, de glorie van Christus dienen en na hem de eer van mijn vorst.

Tegen deze inspanningen kon ik nog heel wat jaren bestand zijn, als mij een veilige en zorgeloze rust was gegund. Maar het ontgaat mij niet met hoeveel haat sommigen tegen mij tekeergaan en wat ze bedenken, natuurlijk met het doel om mij, of ik wil of niet, naar het kamp van de aanhangers van Luther te duwen. Toch zullen zij dat nooit voor elkaar krijgen. Ze zullen Erasmus sneller doden dan omkopen en ik zal zo wraak op hen nemen, dat ik mijn oprechtheid zoveel mogelijk aan iedereen bewijs. Deze wraak kan voor een ziel van een christen voldoende zijn. Mij bevalt Brabant in hoge mate en vooral dat platteland van Anderlecht, als de keizer in zijn goedheid bepaalt dat ik een permanente vergoeding krijg en hij mij beschermt tegen enkele mensen die onder het voorwendsel van de godsdienst met hun eigen haatgevoel wraak op mij nemen.

4. Zoals in brief 1202; zie ook brieven 947 en 983. In brief 1225 doet Erasmus dezelfde uitspraak.
5. Zie brief 1274, noot 8.

Hoe vreselijk dit is, kun je ook uit het volgende afleiden. In Keulen hebben de dominicanen een officieel besluit genomen,[6.] dat alle boeken die Erasmus geschreven heeft uit alle bibliotheken van de orde worden verwijderd. Hierbij horen het Evangelie en Hieronymus. En in Leuven zijn mensen die nu hun oude haat tegen de humaniora ten toon spreiden. Omdat hun onbezonnenheid naar een duidelijke opstand neigt, moet het gezag van de vorst en de bisschoppen er paal en perk aan stellen. Als zich iets voordoet waarin de leer van Luther weerlegd moet worden, laten zij dat dan doen met ter zake doende argumenten en duidelijke bewijzen uit de Schrift. Laten zij zwijgen over anderen die niet veroordeeld zijn door het gezag van universiteiten, pausen en de keizer, en laten zij de preekstoel van het evangelie niet bevuilen met hun dwaze en giftige uitingen van afgunst. Ik heb een diep verlangen het christelijk geloof te beschermen en het gezag van de keizer te eren. Maar of ik in staat ben te doen wat ik wil, is grotendeels van de keizer zelf afhankelijk, in wiens handen de hoogste macht ligt. Ik ambieer bij hem geen geweldige posten. Laat hij slechts vrije tijd en rust geven. Ik zal op alle mogelijke manieren ervoor zorgen dat Zijne Majesteit van mij als raadgever nooit spijt krijgt. Jij wil dat ik geen vertrouwen stel in woorden, maar in daden. Want dat schrijf je. Als ik dat op korte termijn niet heb waargemaakt,[7.] moet je de naam Erasmus onder de grootste leeghoofden rangschikken.

Toen ik dit schreef, had ik nog geen definitief besluit over mijn reis genomen. Want mijn geest neigt zo naar waar jij woont, dat als er zelfs maar een klein duwtje bijgekomen is, ik mijn Dromo[8.] zal volgen. Laat jij intussen door je daden zien dat je mijn vriend bent. Moge onze heer Jezus je vrome plannen steunen. Cajetanus, Silvester[9.] en Eck[10.] hebben het primaat van de paus al voldoende veiliggesteld, zodat mijn medewerking niet nodig is. Want Catharinus[11.] behandelt de zaak niet even vakkundig als zij. Wat ik van de sacramenten vind, heb ik al verklaard in een gedicht,[12.] dat toegevoegd is aan

6. Van dit besluit is niets bekend.
7. Waarschijnlijk duidt Erasmus op projecten als de uitgave van Augustinus en niet op de voltooiing van een geschrift tegen Luther.
8. Dromo, waarmee Bertolph wordt bedoeld, is de naam van een slaaf in Terentius' *Heautontimorumenos* en *Adelphi.*
9. Silvester Prierias.
10. Eck had zijn *De primatu Petri adversus Ludderum* gepubliceerd (Ingolstadt, 1520).
11. Lancellotto de' Politi; hij schreef tegen Luther *Apologia pro veritate catholice fidei* (Florence, 1520) en *Excusatio disputationis* (Florence, 1521).
12. *Institutum christiani hominis* (Leuven, Martens 1514; ASD I, 7, 49); zie ook brieven 298 en 679.

een boekje met de titel *Cato.* Over hetzelfde onderwerp bestaat een werk dat geschreven is door de koning van Engeland.[13.] In Rome en hier hebben sommigen ten onrechte een vermoeden dat het van mij is. Hoe gunstig zouden deze verdenkingen zijn, als ze van plaats zouden veranderen, dat wil zeggen als de Engelsen hetzelfde zouden vermoeden als de Duitsers. Ik denk dat het vermoeden vanwege de stijl is ontstaan. Want toen de koning nog jong was las hij niets met meer toewijding dan mijn werken. Daaruit heeft hij wellicht iets van mijn stijl verzameld, voor zover hij tenminste iets van mij heeft.

Maar ik ben werkelijk onfatsoenlijk, omdat ik jou met je voortreffelijke kwaliteiten, jij, die met zoveel zaken overladen bent, met een zo wijdlopige brief ophoud, terwijl ik zelf heel druk bezet ben. Het ga je goed; laat zien dat je een vriend bent.

Bazel, 1522

1276 *Aan Jean de Carondelet*
Bazel, 23 april 1522

Erasmus van Rotterdam groet Jean de Carondelet, aartsbisschop van Palermo

Eerwaarde bisschop, in brieven van vrienden krijg ik het dringende verzoek bij u mijn opwachting te maken voordat de keizer vertrekt. Maar de bezorger van deze brief[1.] vertelde dat het vertrek naar Engeland zo versneld plaatsvindt, dat ik vrees dat ik zelfs tevergeefs geschreven heb. Toch zal ik komen, als ik vernomen heb dat de keizer langer bij u zal vertoeven. Maar intussen vraag ik u, als u meent dat ik door mijn bezigheden de humaniora enig nut heb bezorgd, met uw gunst mijn zaak te steunen, zodat de betaling aan mij gehandhaafd blijft en ik door de gunst van de keizer tegen enkele buitengewoon schaamteloze intriganten word beschermd. Ik gedraag mij hier zo, dat alle aanhangers van Luther mij hartgrondig haten en mij met beledigingen aanvallen, sommigen zelfs mij met pamfletten beschimpen. Nooit zal Erasmus het christelijk geloof in de steek laten en de roem van de keizer verwaarlozen. Wat moet ik nog meer zeggen? Ik zal ervoor zorgen dat hij nooit spijt heeft van mij als raadgever. Vroeger werden viervoeters die schade veroorzaakt hadden, daarvoor gestraft. Maar het is zeer onrechtvaardig dat ik om

13. Hendrik VIII, *Assertio septem sacramentorum adversus Martin. Lutherum* (Londen, 1521).
1. Hilarius Bertolph.

het nut dat ik de gemeenschap bewezen heb, aan bepaalde schadelijke beesten word overgeleverd, of eerder aan hun afgunst, een ziekte die meer schade aanricht dan welke adder ook. Moge de allerhoogste Jezus Uwe Hoogheid veilig beschermen.

Bazel, woensdag na Pasen 1522

1277 *Van Juan de Vergara*
Brussel, 24 april 1522

Juan de Vergara groet Erasmus van Rotterdam

De *Apologia*,[1] waarmee jij op de *Annotationes*[2] van Zúñiga hebt gereageerd, heb ik naar hem zelf in Rome gestuurd - ik had je in de Sint-Pieterskerk in Leuven gemeld dat ik dat zou doen. Per brief spoorde ik de man met wie ik bevriend ben, aan om eindelijk een eind te maken aan jullie ruzies, niet zwaar te tillen aan de kleine beledigingen en met jou vriendschap aan te gaan, waar alle erudiete lieden op dezelfde manier naar moeten streven. Als ik op enigerlei wijze van nut zou kunnen zijn bij het sluiten van deze vriendschap, zou ik niets achterwege laten om dat te bereiken. Ik herinnerde hem eraan hoe onwelgevallig de pogingen van Lee op alle geleerden waren overgekomen en hoe weinig roem deze Lee zelf bezorgd hadden. Hoezeer ik jou bewonder, liet ik ten slotte niet met weinig, maar met heel weinig woorden in vergelijking met mijn gevoelens voor je blijken. Hij was van deze dingen beslist niet onder de indruk en scheen zo onveranderlijk in zijn manier van doen, dat hij in een grimmige, lasterlijke en bliksemachtige brief die hij mij gaf, opnieuw een veel fellere oorlog aankondigde. Hij dreigde niet meer met werptuig en speren, maar met slingerriemen, blijdes en katapulten, waarmee hij nu al aan alle kanten al zijn tegenstanders aanvalt, bestookt, in het nauw drijft en verslaat. Hij zal niet alleen je *Apologia* aanvallen, maar ook duidelijk aantonen dat de tweede editie van het Nieuwe Testament, je commentaar op Hieronymus en veel andere geschriften van je van ontelbare fouten wemelen en blijk geven van de ketterij van Luther. Deze taak rust niet alleen op hem. Een grote uitgelezen schare Italiaanse geleerden wordt opge-

1. *Apologia respondens ad ea quae Jacobus Lopis Stunica taxaverat in prima duntaxat Novi Testamenti aeditione* (Leuven, Martens, september 1521).
2. *Annotationes contra Erasmum Roterodamum in defensionem tra[n]slationis Novi Testamenti* (Alcalá, 1520).

steld, die een uitval doen en met zeer grote vaart op je geschriften af zullen komen.

Maar terwijl hij voor een geregelde strijd voorbereidingen treft, is intussen een boek verschenen, dat als het ware een verkenning uitvoert; het is absoluut niet van de hand van Zúñiga zelf, omdat hij uiteraard grotere gelederen aanvoert, maar van de Spanjaard Sancho Carranza uit Miranda.[3] Onder de theologen van Alcalá neemt hij een vooraanstaande positie in en geniet een zeer goede reputatie. In Rome behandelt hij de zaken van de Spaanse kerk. Omdat deze uit mijn brief aan Zúñiga begreep, hoe belangrijk ik je vind en hoezeer ik je briljante geleerdheid bewonder, dacht hij natuurlijk dat dit oordeel voortgekomen is uit mijn vriendschappelijke en vertrouwelijke omgang met je. Daarom stuurde hij het boek naar mij als jouw vriend. In de opdrachtbrief aan het begin vraagt hij me, dat ik jou laat weten dat zijn gevoelens ten opzichte van jou geenszins vijandig, maar zeer welwillend en respectvol zijn. Je zult dit nog veel beter beseffen, als je de brief zelf leest. Het leek me goed eraan toe te voegen dat de man zeer bedreven is in de filosofie en theologisch zeer goed onderlegd. Zijn geest is scherp, zijn oordeel is weloverwogen en hij heeft een grote ervaring met die vakgebieden. In het algemeen heeft hij in kleine kring een goede naam vanwege zijn studies van filosofische spitsvondigheden. Daarbij is hij fatsoenlijk en bescheiden van aard en allerminst lastig. Vandaar dat ik ertoe kom te geloven dat hij niet met haat of nijd zijn geest op het schrijven hiervan heeft gericht, maar dat hij door een ijverig en niet onbescheiden streven is meegevoerd, zoals dat onder geleerden in wetenschappelijke kwesties vaak voorkomt zonder dat zij hun vriendelijkheid verliezen. De rest zul je door het boek te lezen veel scherpzinniger dan ik dat kan, ontdekken. In de tussentijd moet er geen oordeel van mij aan voorafgaan.

Wat mij betreft zou ik willen dat je mij beschouwt als iemand die de humaniora zeer is toegedaan. Want zo zul je tegelijk mij herkennen als iemand die zich ijverig op de werken van Erasmus toelegt. Ik ben steeds van mening geweest dat zijn zaak zeer nauw verbonden is met de zaak van de geesteswetenschappen. Want ik heb het duidelijk aan mijn overigens weinig gelukbrengende beschermgeest te danken, dat ik, toen ik vanaf mijn jonge jaren door een beslissing van anderen aan nogal veeleisende studies was overgeleverd, intussen vriendelijker muzen en meer verfijnd onderricht verkoos boven alle meest scherpzinnige prullaria. Dankzij hem kwam ik tot het oordeel dat dit onderricht met de strengere beschouwingen van de goddelijke en men-

3. *Carranzae opusculum in quasdam Erasmi annotationes* (Rome, 1522). Erasmus nam de tekst hiervan op in zijn *Apologia de tribus locis quos ut recte taxatos a Stunica defenderat S. Caranza theologus* (Bazel, Froben, augustus 1522).

selijke filosofie verzoend en verbonden moest worden. Omdat jij dit in onze tijd met grote inspanningen, maar met heel veel succes tot stand hebt gebracht, verdien je daarom ongetwijfeld niet alleen de sympathie en de zegen van alle goede mensen, maar beslist ook hun diensten en ondersteuningen. En hoewel ik dit laatste met mijn beperkte capaciteiten niet kan bieden, zou ik eerstgenoemde punten zonder dat mijn betrouwbaarheid gevaar loopt, beslist durven beloven. En ik doe dat ook sinds lang zo goed als ik kan.

Maar daarom, zeer geleerde Erasmus, spoor ik je aan, ook al denk ik dat het overbodig is, vraag ik je dringend en smeek ik je bij de zeer rijke vruchten van je inspanningen om de zaak van de letteren, die zich wel herstelt, maar toch nog altijd in nood verkeert en bedreigd wordt, te blijven helpen. Laat de waanzinnige onstuimigheid van enkele verdorven lieden je niet van je zo moeilijke en eerzame ondernemingen afschrikken. Deze pest is oud. Van oudsher zijn er gemene en boosaardige strijders geweest en zij zullen er voortdurend zijn, volstrekt dwaas, ondeskundig en praatziek. Wanneer zij eenmaal de glans van andermans geleerdheid met hun scheve ogen hebben gezien, houden zij niet op juist zijn beste en meest vruchtbare geschriften eerst achterbaks en in het geheim te bespotten, daarna zonder enige schaamte openlijk aan te vallen. Overal in die werken speuren zij telkens heel slim naar vergissingen, eerzuchtig bij fouten van anderen en onverschillig bij die van henzelf, omdat zij niets publiceren. Je moet tegenover hen allen eerder stevig en onverschrokken stand houden dan hen een voor een aanvallen.

Maar dit leidt er niet toe, dat ik Zúñiga en Sancho tot deze groep reken en hen van bedrog probeer te beschuldigen. Het zijn niet alleen mijn vrienden, maar ook op zich goede en geleerde personen, die van dergelijke fouten beslist niets moeten hebben. Maar omdat ik overal dat soort mensen in groten getale zie of liever gezegd die monsters van mensen die ook nog zo talrijk zijn, moet ik wel ernstig vrezen dat de standvastigheid van goede mensen zoals jij tegen zo'n grote waanzin nooit opgewassen kan zijn. Maar waarom spreek ik hier zo uitvoerig over? Het is meer dan voldoende, als jij beseft dat ik van harte jouw goede studies gunstig gezind ben en steun, en dat ik je hierom nooit met mijn belangstelling en mijn dienstvaardigheid, voor zover dit binnen mijn beperkte vermogen ligt, in de steek zal laten.

Ik was van plan het boek zelf met deze brief aan een zekere meester Herman[4.] te geven, die voor zover ik begrijp, zeer op jou is gesteld. Ik heb hem onlangs leren kennen en raakte direct zeer verknocht aan hem om zijn vriendelijke karakter en zijn buitengewone geleerdheid. Hem alleen heb ik een exemplaar van het boek laten zien, omdat hij de taak op zich genomen had dit naar je toe te brengen. Want ik wilde niet dat het in de handen van ande-

4. Misschien Herman Lethmaet.

ren circuleerde voordat het bij jou kwam. Als je eenmaal besloten hebt een antwoord te schrijven, denk dan aan je gebruikelijke gematigdheid. Dit is vooral in jouw belang, in de tweede plaats in het belang van de auteur zelf, die je in het hele werk zeer veel respect betoont, en ten slotte ook enigermate van mij, als je het goedvindt. Als er in de tussentijd iets van Zúñiga verschijnt voordat de keizer naar Spanje oversteekt, zal ik het je laten bezorgen. Maar dan moet er wel iemand zijn aan wie ik het veilig kan geven. Het ga je goed en reken mij tot je vrienden. Brussel, 24 april 1522

Enkele dagen later gaf Herman mij het boek terug en zei dat hij er niet in slaagde een bode te vinden die naar je toe zou gaan. Daarom heb ik Juan Vives[5.] verzocht het jou te bezorgen, omdat ik eerstdaags naar Spanje zal varen. Als je zin hebt iets te schrijven (het zal me zeer aangenaam zijn), kan de brief gemakkelijk via Luis persoonlijk naar mij gebracht worden. Vaarwel.

Aan de zeer vooraanstaande heer Erasmus van Rotterdam, theoloog

1278 *Aan Andrea Alciati*
Bazel, 25 april 1522

Erasmus van Rotterdam aan Andrea Alciati

Hartelijk gegroet. Telkens als anderen een betrouwbare bode hebben gevonden, schrijven ze gewoonlijk nogal uitvoerig over allerlei zaken. Maar ik denk juist om dezelfde reden heel kort te kunnen schrijven omdat ik Bonifacius Amerbach als koerier heb gekregen. Niemand kon ik krijgen, wiens betrouwbaarheid meer bewezen is en die ons beiden meer toegenegen is dan hij. Want waarom is een brief nodig, wanneer hij van mijn zaken volledig op de hoogte is? Wat het pamflet betreft[1.] vraag ik je nadrukkelijk je geen zorgen te maken. Zoals ik oprecht bedroefd ben over de dood van onze Pyrrhus, zo prijs ik uitbundig je zo aangename karakter, omdat je niet toestond dat de herinnering aan deze vriend verdween.[2.]

Een jaar geleden hebben enkele Duitsers die mij zeer welgezind zijn, opnieuw een omvangrijke uitgave van mijn brieven gepubliceerd.[3.] Daaronder zijn er een paar die, naar ik vrees, mij een bittere vijandschap bezorgen, vooral in deze tijd, waarin alles wordt aangegrepen voor verdenking of laster.

5. Uit brief 1281 blijkt dat Vergara het boek niet aan Vives gaf.
1. Zie brief 1261, noot 1.
2. Jean Pyrrhus d'Angleberme, voor wie Alciati een grafschrift had gemaakt.
3. *Epistolae ad diversos* (Bazel, Froben, 1521).

Aan het hof van de keizer kan ik mij met moeite staande houden door bepaalde lieden, die verkondigen dat ik de hoofdpersoon ben bij de partij van Luther. Niet omdat ze mij van iets verdenken waarvan zij zelf ook weten dat het volledig onjuist is, maar gedeeltelijk om mij met welk voorwendsel ook maar te beledigen en ten dele, of ik nu wil of niet, mij naar het kamp van Luther te duwen. Dat zal hun toch nooit lukken. Aan de andere kant zijn er hier onder de Duitsers diezelfde soort intriganten, die mij slecht gezind zijn en onder de aanhangers van Luther het afschuwelijke gerucht verspreiden dat ik eropuit ben met dikke en grimmige boeken alle burchten van deze aanhangers aan te vallen en volledig te vernielen. Daarom gaan de laatstgenoemden ook tegen mij te keer en hebben zij al bijtende pamfletten gereed om mij te verscheuren. Het is de omgekeerde wereld: voor degenen die de paus van Rome en de keizer tot ketter hebben verklaard, ben ik een ketter of het moest zijn dat ik het zelf wilde zijn. In Rome verblijft een zekere Zúñiga uit Spanje, die nu een tweede boek[4] tegen mij heeft uitgebraakt, boordevol aantijgingen. Hadden Luthers volgelingen maar twee jaar eerder tegen mij geschreven. Dan hadden ze beslist voorkomen dat ik zo gehaat word. Geen stormen zullen mij van mijn voornemen afhouden.

Als jullie beiden mij persoonlijk niet zo bijzonder dierbaar waren, zou ik ieder van jullie om de ander benijden, Alciati om Amerbach en Amerbach om Alciati. Laat mij sterven, als ik ooit iets eerlijkers en oprechters heb gezien of iets wat voor een vriend dierbaarder is dan deze jonge man. Nooit kan hij genoeg de lof van zijn vriend Alciati verkondigen. Ach, moge de afgunst van het lot zijn buitengewone gaven geen schade toebrengen. Eens zal hij voor zijn Duitsland een groot sieraad vormen. Ik weet dat jij met je oprechtheid deze man die je al lang bekend en dierbaar is, allerlei diensten zult verlenen. Anders zou ik je dringend vragen om iets van mijn aanbeveling aan jouw welwillendheid jegens hem toe te voegen. Het ga je goed, mijn zeer voortreffelijke vriend en noteer de naam van Erasmus bij degenen die jou van harte het beste toewensen.

Bazel, vrijdag na Pasen 1522

4. Zie brief 1260, noot 28.

1279 *Van Leonhard Müller*
Sankt Georgenberg, 7 mei 1522

Leonhard, door Gods genade abt van het klooster Sankt Georgenberg in het dal van de Inn, groet u hartelijk

Wees niet verbaasd, zeer geleerde Erasmus, dat ik als onbekende u schrijf. Voor u ben ik onbekend, maar ik ken u al lange tijd zeer goed en iedere dag spreek ik met het meer verheven deel van u.[1.] Onder de abten zijn er verscheidene en onder de monniken zeer velen die met u sympathiseren. Maar ik ben bijzonder op u gesteld, want ik moet helemaal niets hebben van zowel het bijgeloof van nogal wat abten en monniken als van hun afkeer van de humaniora. U en uw gelijken ben ik zeer toegenegen. Met onze pij willen we niets anders bereiken dan een goed christen te zijn en te menen dat wij van geen enkele groep deugdzame mensen verschillen.

Maar wat is de reden u desondanks te schrijven? Ik stuur onze broeder Kilian,[2.] een oud-leerling van u, die u graag wil zien, naar Bazel om zich aan de humaniora te wijden. Ik vraag u, beste Erasmus, in overeenstemming met uw niet aflatende vriendelijkheid voor alle begaafde mensen deze man met uw goede bescherming en aanbeveling te helpen. Geloof me dat ik u dit nu met enkele woorden zo nadrukkelijk mogelijk vraag. Ik heb een arm klooster, dat door nalatigheid van mijn voorgangers bijna ingestort was en waarvan men mij de restauratie heeft toevertrouwd. Daardoor kwam het, dat ik deze medebroeder minder geld kon geven voor de noodzakelijke uitgaven. U zult hem met één woord voor alles kunnen aanbevelen, zodat hij tegelijk bij u met minder uitgaven rondkomt en eerder een graad, zoals ze dat noemen, behaalt dan volgens de van oudsher vastgestelde termijnen. Ik hoor dat deze gewoonte nog bij enkele universiteiten in stand wordt gehouden om te voorkomen dat iemand een titel krijgt voordat hij zijn tijd heeft volgemaakt.

Ik verzoek u deze brief die mijn secretaris met Duitse letters heeft geschreven, welwillend te lezen. Vaarwel.

Uit ons klooster, 7 mei 1522

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, zeer geleerde en welsprekende leraar en uitlegger van de heilige theologie

1280 *Aan Maarten Davidts*
[Bazel, mei 1522?]

De datum is onzeker, omdat niet vaststaat in welk jaar Philippe Haneton is overleden. In de Toronto-uitgave wordt de brief in 1528 gedateerd en is de vertaling in dit deel niet opgenomen.

1. Bedoeld zijn Erasmus' werken.
2. Kilian Praus.

Erasmus van Rotterdam groet Maarten Davidts

Hoewel ik met andere werken druk bezig ben, heb ik bijgaand werkje toch niet met tegenzin geschreven, hetzij voor jou, die mijn gastvriend bent - bij de ouden is het recht van gastvriendschap meestal buitengewoon heilig -, of ter herinnering aan een zeer goed persoon. Ik heb zijn karakter steeds ervaren als buitengewoon oprecht en zeer gesteld op mijn welzijn. Als het grafschrift je bevalt, is het prima. Als dat niet zo is, heb ik er geen bezwaar tegen het opnieuw te schrijven.[1.] Het ga je goed. [Leuven, 1518]

Hier ligt Philippe Haneton, een ridder stralend van goud.
Voor koning Filips en keizer Karel
Was hij een roemvolle raadsheer.
De heilige orde, door het Gulden Vlies versierd,
Wilde dat hij zijn thesaurier was.[2.]
In deze ene man zegevierde de deugd over de afgunst.
Zo trouw en vriendelijk was hij tegenover iedereen,
Zo groot was de oprechtheid van zijn karakter. Bijzonder gemist
Door de machtigste en zwakste mensen verblijft hij in de hemel.

1280a *Van Caspar Ursinus Velius*
Wenen, circa mei 1522

De brief is in de vorm van een gedicht (dactylische hexameter) geschreven; de Nederlandse vertaling is van Marietje d'Hane. Allen wist van het bestaan van de brief, maar heeft hem niet opgenomen.

Brief van C. Ursinus Velius aan Erasmus van Rotterdam

Komend vanuit Helvetië - daar waar de stoere landman
Raurische[1.] akkers ploegt - had ik de schone muren van
't Germaanse Bazel met zijn Griekse naam[2.] reeds achter mij

1. Het gedicht is in ASD I, 7 als carmen 75 uitgegeven.
2. Haneton was ridder van het Gulden Vlies.
1. De Raurici of Rauraci, een Gallische stam, leefden in het gebied rond Bazel.
2. Ten onrechte brengt Velius Bazel in verband met het Griekse woord *basileus* (koning).

en was nu opgenomen in de streek waar burgeroorlog
zijn hertog[3.] had verjaagd; een welig land van wijn en koren,
maar klein. Daar, in de stad die door de Neckar wordt omspoeld,[4.]
ben ik, een onbekende, heel gastvrij ontvangen door
de goede Reuchlin; want ik had hem uw geleerde schrijven
gebracht, en daardoor noodde hij mij uit aan tafel en
vroeg me van alles over zijn beroemde vriend Erasmus.

Vandaar trok ik de Donau langs, via de steden van
de Sueven,[5.] en bereikte Ulm. Daar was ik eerst van plan
een boot te kopen om direct stroomafwaarts door te varen,
maar een op winst beluste koopman had voor weinig geld
elk vaartuig zelf gehuurd, zodat mijn koopplan werd verijdeld.
Dus gaan we welgemoed bij hem aan boord, begunstigd door
welkome wind. Hij brengt ons naar het oude Lauingen.
Daar jaagt een sluwe herbergier ons hongerig en wel
naar bed en laat ons 's ochtends met een lege broodzak weggaan.
Die dag heeft allerdroevigst licht gebracht, want op het uur
dat Phoebus[6.] opkwam steekt een boze storm op; schip en schipper
worden tegen een brug gesmakt. In mijn verbijstering
grijp ik een vaarboom en terwijl ik daar de hemelgoden
om hulp smeek, weet ik met een ongelofelijke sprong
in natte aarde te belanden en houvast te vinden.
De schipper duikt ook op, terwijl hij ongedeerd het stuur
omklemd houdt. Met mijn hulp windt hij een kabel rond een paal
aan 't vasteland. De rest stapt nu van boord, nog angstig en
omspoeld door water; grijpend naar de wal is men ten slotte
met moeite en soms hand aan hand in veiligheid gebracht.

Vandaar gaan wij te voet naar Donauwörth.[7.] Een dichte regen
valt neer en Juppiter dondert vanuit de hoge lucht.
De herbergier ontvangt ons aardiger dan die van gist'ren,
een oudere man die met zijn knappe huisvrouw 's avonds tijdig
te bed gaat en een dikke knecht de rest van 't werk laat doen.

3. Ulrich von Württemberg, door leden van de Schwäbischer Bund in 1519 tot ballingschap gedwongen.
4. Stuttgart.
5. De Suevi bewoonden het huidige Schwaben.
6. De zonnegod Apollo.
7. De Latijnse tekst heeft Verda.

De schipper roept ons 's ochtends weer aan boord, het schip
is opgelapt. Als wij de Donaupoort zijn langsgevaren
buigen zich sterke kerels op het roeiwerk, want de Lech
vloeit daar vrij wild de Donau in. De zon staat dan al over
het midden van zijn hemelbaan, een straffe honger knaagt
in onze lege magen, iedereen verlangt naar eten.
Wij leggen aan en komen in een pover rookhol, waar
de waard niet de gewoonte heeft een warm gekookte maaltijd
aan gasten voor te zetten en geen wijn te schenken op
bepaalde dagen. 't Is een vals idee dat hij ons oplegt:
ik word alleen voorzien van water en oudbakken brood
en daarna draagt een keukenhulp ook nog een pot met zout aan...[8.]

Wij moesten allemaal dus verder met een hongerig lijf[9.]
en op het stugge water was het roeiwerk des te zwaarder,
zodat wij Ingolstadt pas laat bereikten. Daar kon ieder
het knorren van zijn maag[10.] met een diner bevredigen
en daarna het vermoeide lichaam even laten slapen -
even, want vóór de rozevingerige dageraad
haar voedend licht over de landen uitgoot, riep de stem van
de schipper ons, terwijl we nog half sliepen, weer aan boord.

De boot vloog snel stroomafwaarts, voortgedreven door de riemen,
totdat de stad bereikt werd waar de wijn van 't heuvelland
nog zwaarder is, vertelt men, dan een donkere azijn.[11.]
Iedereen heeft daar van een haastig middagmaal genoten.
Hier was het dat een keukenmeisje niet gemerkt had dat
een slimme kat een schaal met malse vis zat leeg te eten.
De boze moeder zit het kind luid scheldend achterna,
het meisje vlucht naar buiten, potten, pannen, ovenschalen,
nog vet en vies, vliegen van alle kanten om haar hoofd.
En wij op jacht naar onze visjes die we uit het keelgat
of aan de scherpe nagelklauwen van het gulzig dier
ontrukken, een half-afgekloven en bedorven maaltijd!

8. Vgl. Horatius, *Satiren II*, 2, 18.
9. Vgl. Horatius, *Satiren II*, 8, 4.
10. Zie noot 8.
11. Wellicht Kelheim.

Vandaar bereikten we de stad die naar de Regen heet,[12.]
vroeger wel rijk, maar nu in slechte doen en onaanzienlijk
omdat al meer dan honderd jaar een vuile troep van Joden
het in bezit genomen heeft. Toen we vroeg op de dag
vertrokken, bleek de boot verruild voor een wat groter schip.
Het aantal vaargenoten was gegroeid, omdat de schipper
op winst joeg en dus meer aan boord nam. Er klonk luid rumoer,
veel stemmen die de goden smeekten om een milde wind,
ja, ieder stuurde wel een schietgebedje naar omhoog.
Onder de passagiers was een soldaat, die even knap was
als vriendelijk en beleefd en ook nog elegant gekleed.
Hij tracht vergeefs een almaar huilend meisje wat te troosten,
vraagt wat er scheelt. Ze heeft een minnaar moeten achterlaten
tot haar verdriet, met wie ze meerdere jaren had verkeerd
en bed en tafel had gedeeld - hij was altijd zo aardig!
De diep meelevende soldaat, die ook heel geestig blijkt,
gaat haar een vrolijk en vermakelijk verhaal vertellen
met ook nog allerlei soort grappigheid ertussendoor,
zodat een zielig weeskind, dat heel droef zijn eigen ouders
naar 't graf moet begeleiden, nog een lachje had getoond.
Maar zij blijft als een Niobe[13.] daar onbeweeglijk zitten
tot de soldaat uit meelij met haar tranen declameert:
‘O sterren! U die aan de wereld licht geeft! Liever wens ik
uw ondergang dan dat haar tranen zulk een ogenpaar
bederven! Als de Tweelingster[14.] een schip de weg kan wijzen,
zo wijst zíj met haar ogen elke hete minnaar weg!’
Men lacht van harte mee met deze woorden en het meisje
wrijft zich de ogen droog en glimlacht hem aanminnig toe.

De wig waar Passau ligt[15.] verschijnt in 't zicht, tijd voor de schipper
om winst te maken: hij beveelt zijn knecht om per persoon
het vaargeld op te halen. De soldaat heeft drie kompanen
onder een stapel zakken weggestopt en ons gevraagd
daarop te zitten. 't Knechtje trapt er simpel in. Maar als wij
allen van boord gaan, heeft helaas zijn baas het in de gaten

12. Regensburg.
13. Niobe werd door Juppiter in een wenende steen veranderd, nadat al haar kinderen waren gedood.
14. Met de tweeling zijn Castor en Pollux bedoeld.
15. Het oude Passau lag op een punt tussen de Inn en de Donau.

en scheldt de arme jongen uit en straft hem ongenadig:
geen eten en 's nachts slapen in de koude openlucht.

Dan breekt de dag van 't paasfeest aan. Na veertig dagen vasten
krijgen de mensen weer de langverwachte vrijheid om
te eten wat ze willen. Heel de wereld is weer blij.
Wanneer ik daar ter kerke ga, ontmoet ik met veel vreugde
mijn goede vrienden, die ik lange tijd niet had gezien.
Twee dagen vliegen langs en op de derde neem ik afscheid
van mijn geliefd gezelschap, want dan moet ik weer aan boord.

We varen Linz voorbij en zien de muren, en bereiken
Mauthausen, waar Vulcanus' vuur een huis heeft aangetast;
de vlammen, aangewakkerd door de wind, zijn alom zichtbaar.[16.]
Hier heeft een keihard bed mijn linkerzijde min of meer
gebroken, bijna heel de nacht heb ik niet kunnen slapen,
te meer daar er een baby lag te krijsen als een geit,
maar met dat huilen kon hij toch de dromen van zijn voedster
niet wakker schreeuwen! Heel de buurt heeft zijn geklaag gehoord,
eindeloos bleef hij roepen om bij haar te mogen drinken.

Het volgend daglicht brengt een schitterende zonsopgang.
De schipper, klaar om af te varen, toetert het vertreksein
krachtig in 't rond, snel vliegen Jan en Alleman al toe.
Zie daar: die man die zelf aan boord springt en zich snel beijvert
zijn vrouw te helpen, haar een hand toesteekt vanaf de plecht,
maar onvoorzichtig stapt zij op een visbak, die daar tegen
de oever aanligt, denkend dat het ding een bootje is
en dat ze niet zal zinken. Ze verdwijnt tot aan haar heupen
in 't koude water en wij tillen haar halfdood aan boord,
trekkend aan hoofd en armen. 't Is een mooie, jonge vrouw.
Haar man staat bleek van schrik erbij, nog sidderend van boosheid.
Dus tracht ik haar maar wat te troosten met een mooi verhaal,
vertel haar van de zondvloed en van Pyrrha,[17.] en hoe dat dan
in onze tijd wéér kan gebeuren, als Aquarius[18.]

16. Vulcanus was de god van het vuur. Over een brand uit die tijd is niets bekend.
17. Pyrrha en haar man Deucalion overleefden als enigen de zondvloed; zie Ovidius, *Metamorfosen I*, 313-415.
18. Aquarius (waterdrager), een van de tekenen van de dierenriem.

zijn urnen leegstort - vreselijk idee! De oceaan zal
bergen en stad en land bedekken, nergens is nog aarde
te zien! Al lang geleden heeft men door een kwade ster
dit soort van angstaanjagende voorspellingen verkondigd.[19.]
Want er zijn lieden die echt weten wat de goden doen
en hun gedachten openbaren, alsof Juppiter
het hun zelf heeft gezegd bij de Olympiërs aan tafel!
Ons schip heeft al de hele dag op aangename stromen
en goede wind gevaren, als het tot zijn einddoel nadert
en rust zal krijgen vlakbij Wenen, in Pannonië.[20.]
Wij stappen blij aan wal en gaan door de beroemde muren
de stad in, waar ik na tien maanden eindelijk weer thuis ben.
Ik ga weer aan bij Collimitius, hij maakt het goed;
bij andere vrienden, die als van een vlucht zijn teruggekomen
nadat de barre pest hen ver naar elders had verjaagd.
Als laatste keert Gundelius ook terug uit koude streken,
heel grijs geworden - hij 's een van de aardigste geleerden
van deze tijd, de allerbeste vriend van Decius,
die op zijn beurt de herder is van ons en al ons werk dat
door god Apollo en zijn kuise Muzen wordt beschermd.
Hij kwam pas ná de anderen terug, omdat een prille liefde
hem bond, denk ik, en hij dat huwelijk nog verborgen hield.
Hij bracht alleen een stiefzoon mee, een blijk van zijn triomfen.

Toen ik dus, moe en wel, weer in de stad was teruggekomen,
was dat het eind van 'n lange reis en ook van deze brief.
Einde brief.

19. Verwijzing naar een astrologische voorspelling van een tweede zondvloed, die op 25 februari 1524 zou plaatsvinden.
20. Het tegenwoordige Oostenrijk heette in de Romeinse tijd Pannonië.

1281 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 20 mei 1522

Vives aan Erasmus

De brief[1.] die je me op 20 maart schreef, kreeg ik op 7 mei. Ik weet niet waarom het zo lang geduurd heeft. Aan de kanselier[2.] heb ik de brief overhandigd die jij hem geschreven hebt. Toen hij de adressering gelezen had, glimlachte hij bij het verbreken van het zegel, wendde zich tot ons - want de arts Narcisus was er ook bij - en zei: ‘Erasmus heeft zich met mijn naam vergist.’ Want je had eerst ‘Guglielmo’ geschreven. Toen je de naam had doorgehaald, had je ‘Mercurino’ erboven geschreven. Maar die glimlach leek mij zonder twijfel niet zozeer voort te komen uit de reden die hij voorgaf als wel uit vreugde om jouw brief aan hem. Toen las hij een dubbele brief, naar het mij tenminste voorkwam. De ene brief, die niet van jouw hand en niet in Italische letters geschreven was,[3.] las hij eerst. Daarna las hij de brief die jij of iemand van jouw mensen geschreven had, met aandacht en niet oppervlakkig. Toen vroeg hij mij of jij nog iets anders aan hem had geschreven. Ik zei dat ik geen andere brief voor hem bij me had. ‘Toch,’ zei hij, ‘schijnt deze brief op iets anders te wijzen.’ Ik antwoordde dat ik dat niet wist. ‘Hij spreekt hier,’ zei hij, ‘over een bepaalde weg, maar legt niet uit wat dat is.’[4.] Narcisus vroeg hoe het met je ging. Hij antwoordde dat je bij het schrijven last van een niersteen had. Toen zweeg hij en zo ben ik na hem gegroet te hebben weggegaan.

De kardinaal van Luik[5.] was nog niet gekomen. Hij kwam 's nachts. Toen ik de volgende dag naar hem toeging, trof ik hem in de hal van zijn huis aan, terwijl hij zich voorbereidde om naar de keizer te gaan, en gaf hem jouw brief. Hij leek deze graag te ontvangen en zei hem te zullen lezen. Hij klom op zijn muilezel, opende de brief en begon te lezen. Toen ik van hem terugkeerde, trof ik onze vriend Hilarius,[6.] die op mijn deur klopte. Hij deelde mij mee dat het goed met je gaat. Daarover ben ik natuurlijk zeer verheugd. Over jouw komst hierheen zei hij niets zeker te weten, behalve dat het voor hem vaststond dat jij niet lang weg zou blijven. Veel mensen verlangen naar jouw aanwezigheid, ook degenen die hier aan het hof een machtige positie hebben en die, naar men aanneemt, toezicht houden op talentvolle mensen en hun studies. Of het moet zijn dat ze met alles de schijn ophouden en een gezindheid tonen, die ze volledig veinzen. Aan geen enkel hof is dit nieuw en aan dit hof evenmin zeldzaam.

Vandaag[7.] zal ik Coronel spreken. Sinds zijn komst hier heb ik hem nog niet

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Mercurino Gattinara.
3. Afzender en inhoud ervan zijn onbekend.
4. Wellicht Erasmus's *Consilium*; zie brief 1267, noot 1.
5. Érard de la Marck.
6. Hilarius Bertolph, die ongetwijfeld de brieven 1273-1276 bracht.
7. Op zijn vroegst 15 mei.

ontmoet. Als ik van hem iets verneem waarvan ik denk dat het in jouw belang is te weten, voeg ik het aan deze brief toe, als ik deze tenminste nog niet verstuurd heb. Als ik dat wel gedaan heb, zal ik via anderen schrijven. Vergara groet je en vertelde mij dat een Spanjaard, die nu in Rome leeft en Miranda[8.] heet, over drie of vier passages van jouw aantekeningen op het Nieuwe Testament heeft geschreven. Maar hij doet dat eerder door heel bescheiden en met veel respect opmerkingen te maken dan kritiek te leveren of te berispen. Vergara zei dat het werk aan hem was opgedragen. Men zei dat er hier aan het hof mensen waren die het hadden. Als ik het werk kan bemachtigen, zal ik het Hilarius hier geven om het jou te bezorgen.

Ik heb Coronel gesproken, en wel uitvoerig, zodat je mijn geluk kunt bewonderen. Eerst somde hij zijn activiteiten tegen de aanhangers van Luther op. Hij zei dat hij jouw brief,[9.] die hij me liet zien, daarom niet had kunnen beantwoorden en dat hij terug zou schrijven voordat hij uit Brugge vertrok. Hij was bang voor je oordeel en je kritiek en bovendien kon hij niet een manier vinden om je te antwoorden. Hij had een tekort aan stof en aan woorden, vooral woorden. Als hij zo denkt zoals hij tot mij sprak, en hij bezwoer me dat hij uit de grond van zijn hart sprak, beschouwt hij je als een tweede Hieronymus of Augustinus en zegt hij veel belang te hechten aan je goede naam. Hij noemt zich een bewonderaar van je werken, die hij als zeer zuiver en christelijk aanprijst, en verklaart daarvoor niet anders dan voor het evangelie van Christus te zullen strijden. Toen vroeg ik ‘Wie zijn dan die mensen, die hem als een aanhanger van Luther aanvallen?’ ‘Die zijn er niet,’ zei hij, ‘ze spreken niet meer; zij die zo oordelen, zijn dwaas.’ Dit waren de hoofdpunten van ons gesprek. Het tijdstip van de maaltijd scheidde ons. Het pamflet van Miranda hebben ze niet; ze zeggen dat het in Brussel is. Als ik kan, zal ik het elders voor je opvissen.

Vandaag[10.] kwam een dienaar van de bisschop van Luik naar me toe, een Spanjaard[11.] die vroeger bij mij in dienst is geweest. Hij vertelde mij dat de bisschop van Luik je brief aan een zekere Domenico uit Italië heeft overhandigd, iemand die Aleandro hier bij hem had achtergelaten. Ik vermoed dat hij een familielid van Aleandro is. Toen deze Domenico de brief gelezen had, zei hij tot de aanwezigen: ‘Erasmus verontschuldigt zich, hoewel niemand hem beschuldigt, en hij klaagt over Aleandro, hoewel deze steeds met respect over hem heeft gesproken en aan de paus een brief[12.] heeft geschreven met

8. Sancho Carranza, afkomstig uit het Spaanse Miranda; zie brief 1277, noot 3.
9. Brief 1274.
10. Op zijn vroegst 16 mei.
11. Een onbekende persoon.
12. Een dergelijke brief is niet bekend.

een en al vriendelijkheid jegens hem.' De heer van Praet vertrekt vandaag of morgen naar Engeland als permanente vertegenwoordiger. Tegen mij zei hij dat de bisschop van Luik hem jouw brief had laten zien en zich zorgen maakte, omdat je aangaf dat je de brief had geschreven terwijl je ziek was. Ook de gewone mensen aan het hof zeiden dat de kanselier je zeer gunstig gezind is.

Je ziet dat deze brief uit losse delen is samengesteld. Want zodra ik wat te weten was gekomen, schreef ik het op. Maar jij hebt liever een dergelijke brief waarin je van alles op de hoogte gebracht wordt, dan een uitvoerig schrijven waarin niets dan beleefdheden staan.

Toen ik gisteren Hilarius op bezoek had, kwam de Spanjaard uit het gevolg van de bisschop van Luik naar mij en vertelde, terwijl Hilarius het hoorde, dat er tegenwoordig niemand op aarde leeft op wie de bisschop van Luik meer gesteld is dan jij. Hij heeft steeds jouw werken in zijn handen, leest ze ijverig en bewondert ze en als iemand kritiek op je levert, verdedigt hij je op dezelfde manier als zijn altaar en haard. De Spanjaard vertelde dat hij vaak diners en lunches had bijgewoond, waar de bisschop, toen jouw naam ter sprake was gekomen, jouw reputatie en geleerdheid tegenover enkele Italianen zo verdedigd had, dat duidelijk bleek dat jij hem zeer dierbaar was. Je vriend Hilarius was heel druk bezig degenen die jij geschreven had[13.] om antwoord te vragen. Maar dit hof heeft de wonderlijke eigenschap zaken uit te stellen en te vertragen.

Mijn Augustinus is door de komst van vrienden van het hof intussen opzij gelegd. Zodra ze zijn weggegaan, snel ik naar Leuven. Daar zal ik er zo snel mogelijk de laatste hand aan leggen. Want er ontbreken maar vijf boeken. Froben heeft er zeventien. Ik beveel Hilarius hier aan, vroeger een medeleerling van mij in Parijs.[14.] Ik denk dat hij je trouwens al van harte is aanbevolen.

Het ga je goed, Brugge, 20 mei 1522

1282 *Aan Ennio Filonardi*
Bazel, 21 mei 1522

Erasmus van Rotterdam groet Ennio, bisschop van Veroli

Eerwaarde bisschop, het pakketje is tegelijk met de brief[1.] van Uwe Hoogheid

13. Brieven 1273-1276.
14. Bertolph vertrok op 31 mei uit Leuven op weg naar Bazel.
1. De brief is niet bewaard gebleven.

in goede orde ontvangen. Het was mij om verschillende redenen een genoegen. Ten eerste omdat ik daardoor enkele dingen vernam die voor mij belangrijk waren te weten. Vervolgens omdat ik daardoor heb ingezien, hoe oprecht Matthäus,[2.] kardinaal van Sion, mij welgezind is, hoewel ik nu met dit bewijs niet voor het eerst zijn sympathie voor mij te weten ben gekomen. Ten slotte omdat bovendien als een nieuwe aanwinst uw genegenheid erbij gekomen is en u mij zo ter wille wilt zijn, hoewel ik u voordien alleen van naam kende. Wat u aanbiedt, grijp ik met beide handen aan en bedank u daarvoor. Omdat ik niets anders kan, beloof ik verder in elk geval een dankbaar hart dat aan u blijft denken, zoals een trouwe cliënt dat moet hebben tegenover zijn heer en beschermer vanwege diens bijzondere verdiensten. Het ga u goed.

Bazel, 21 mei 1522

1283 *Aan hertog Georg van Saksen*
Bazel, 25 mei 1522

Zeer geachte vorst, ik groet u eerbiedig. Er was geen andere bijzondere reden om Uwe Hoogheid te schrijven dan dat ik onverwacht een betrouwbaar iemand vond om een brief te bezorgen en ik met een paar woorden wilde verzekeren, dat ik steeds aan u denk en dat altijd zal blijven doen. Moge ik in de gelegenheid gesteld worden met elk mogelijk middel te verzekeren dat u met uw welwillendheid vriendschap hebt aangeboden aan iemand die daarvoor zeer dankbaar is. De zorg voor het drukken van mijn boeken heeft me weer naar Bazel gebracht - ik weet niet met hoeveel vrucht voor de wetenschap, maar in elk geval met groot gevaar voor mijn leven. Ziekte heeft mij zo vaak overvallen en ik ben bang dat ik er niet van af kom, zo vertrouwd begon zij te zijn. Een niersteen is het ergst van alle ziektes. Mijn persoonlijk lijden is verergerd door de algemene rampspoed van deze tijd; ik zie dat de hele wereld zo door onenigheid tussen twee vorsten in verderfelijke oorlogen[1.] verwikkeld raakt. De onrust onder de geleerden is niet minder dan die in de verschillende landen. Ik bid de almachtige God dat hij de harten van de vorsten naar vreedzame plannen stuurt.

In deze grote ellende bracht Heinrich Eppendorf mij veel troost, een jongeman die even geleerd als vriendelijk is. Zijn gedrag geeft blijk van zijn adellijke afkomst. Hij verblijft al een paar maanden in Bazel en is bij de beste

2. Matthäus Schiner.
1. De oorlogen tussen Habsburg (Karel V) en Valois (Frans I).

mensen zeer geliefd. Als er iets is, waarbij Uwe Hoogheid een dienst van uw horige verlangt, moge u dan weten dat alles wat ik met mijn toewijding en zorg kan doen, zeer snel beschikbaar zal zijn. Moge Jezus Christus Uwe doorluchtige Hoogheid voor lange tijd een gezond en bloeiend leven geven.

Bazel, 25 mei 1522

Erasmus van Rotterdam, nederige dienaar van Uwe Hoogheid

Aan de zeer illustere vorst en heer, de heer Georg, hertog van Saksen, landgraaf van Thüringen, markgraaf van Meissen, zijn zeer genadige heer

1284 *Aan Nicolas Bérault*
Bazel, 25 mei 1522

Erasmus van Rotterdam groet Nicolas Bérault hartelijk

Toen die Holonius niet meer onder de levenden was, zeer geleerde Bérault, was ik er gerust op, dat niemand anders ooit nog die niemendalletjes zou uitgeven die ik op jonge leeftijd had geschreven om mijn pen te proberen of aan de wensen van mijn vrienden te voldoen.[1.] Want ze waren allesbehalve hiervoor bedoeld. En kijk, plotseling verscheen in Engeland een tweede Holonius, die mijn boek *Over het schrijven van brieven* drukte. Ongeveer dertig jaar geleden[2.] was ik hiermee in Parijs begonnen voor een weinig betrouwbare vriend.[3.] Ik wilde hem met een gelijkwaardig geschenk een plezier doen, om namelijk te bereiken dat zijn lippen dezelfde sla zouden eten.[4.] Aan het lezen en schrijven heb ik niet meer dan twintig dagen besteed. Ik had toen helemaal niet de bedoeling dit werk af te maken, zodat ik het origineel aan hem gaf om het mee te nemen (want hij was met de voorbereiding van een lange reis bezig) zonder zelf een kopie te bewaren. Een tijd later kreeg ik van enkele vrienden,[5.] die toevallig die niemendalletjes hadden gekregen en overgeschreven, nadrukkelijk het verzoek de eerste versie van het werk af te maken. Want het was niet alleen onaf, maar ook onvolledig en verminkt. Ik nam het weer ter hand, maar omdat het zelfs bij de bewerking mij niet beviel,

1. Via Holonius kwam het handschrift van de *Colloquia* in 1518 bij Froben terecht, die het tot ergernis van Erasmus onmiddellijk uitgaf; zie brief 909.
2. In 1495 was Erasmus in Parijs aangekomen.
3. Robert Fisher.
4. *Adagia* 971.
5. Misschien Adolf van Veere of William Mountjoy of beiden.

wierp ik het compleet weg. En ik vermoedde absoluut niet dat iemand zo brutaal zou zijn, dat hij mijn voorlopige versie zou uitgeven, terwijl ik nog leefde en ertegen kon protesteren. Maar zoals ik zie, schamen drukkers zich nergens voor. Sinds zij uit ervaring weten dat niets gretiger wordt geroofd dan juist de meest onbenullige niemendalletjes, verwaarlozen zij de oude en deugdelijke auteurs en volgen zij zonder zich te schamen dat vers uit een satire: 'De geur van winst waar ook maar vandaan is goed.'[6.]

Hoewel ik zo was aangeslagen, dat ik nooit eerder op dezelfde manier gevoeld heb in wat voor stemming Horatius verkeerde, toen hij het bekende vers schreef: 'Zoals de nacht lang is voor wie' etcetera[7.] - want je kent de rest, heb ik toch mijn meer godsdienstige werken opzij gelegd. Want deze passen beter bij mijn leeftijd en leveren voor mijn geest meer genoegen op. Heel wat dagen heb ik verdaan met het herzien van wat al uitgekomen was; ik weet niet hoe groot de schade is voor mijn meer serieuze studies, mijn tegenzin was in elk geval erg groot. Om te zorgen dat mij dit niet vaker overkomt, vraag ik je dringend, mijn beste Bérault, hoe dan ook ervoor te zorgen, dat die jongeman, die zoals blijkt, zeer op mij gesteld is,[8.] het boek dat hij, zoals je schrijft, van een listige handelaar voor veel geld heeft gekocht, of vernietigt of tenminste aan jou overhandigt om het naar mij door te sturen. Zodoende heb ik de vrijheid daarover een beslissing te nemen. Wat zou ik de drukkers anders moeten toewensen dan dat hun een betere mentaliteit wordt gegeven? Ik zou overigens de jongeren die zich op hun studies toeleggen, graag aansporen zo weinig mogelijk moeite aan deze onbenulligheden te besteden.

Ik zie - en word erdoor in mijn hart gekweld - dat deze oorlog[9.] tussen de Duitsers en de Fransen van dag tot dag steeds heviger wordt. Wat een ramp voor de hele christenheid is het dat de twee machtigste vorsten van de wereld om zulke verderfelijke conflicten met elkaar slaags raken. De ellende zou beter te verdragen zijn, als de zaak beslecht werd door een tweegevecht van de belanghebbenden. Maar wat hebben de bewoners van stad en platteland verdiend? Ze worden van hun bezittingen beroofd, uit hun huizen verdreven, als krijgsgevangen meegevoerd, vermoord en in stukken gereten. Ach, van staal zijn de harten van de vorsten, als zij dit afwegen en verdragen, dwaas, als zij dit niet begrijpen en lui, als zij er geen aandacht aan besteden. Bij deze nieuwe paus[10.] was er enige hoop, allereerst omdat hij theoloog is en

6. Juvenalis, *Satiren XIV*, 204-205.
7. *Epistolae I*, 1, 20.
8. Een van Bérault's leerlingen, die een exemplaar van de niet-geautoriseerde uitgave uit 1521 had gekocht.
9. Zie brief 1283, noot 1.
10. Adrianus VI.

vervolgens omdat zijn integriteit al vele jaren bewezen is. Maar op een of andere manier is het pauselijk gezag veel beter in staat een oorlog tussen vorsten aan te moedigen dan te beëindigen.

Maar deze beroeringen heffen de verbanden van de muzen niet op en de wetten van de oorlog kunnen ons deze betrekkingen niet ontnemen. De onderdanen van de keizer en de Fransen komen niet tot overeenstemming, maar vrienden die de meest eervolle studies bedrijven, werken goed samen. Het ga je goed, allervriendelijkste man en breng, zodra de gelegenheid zich voordoet, aan Budé, Deloynes, de Brie en andere vrienden mijn hartelijke groeten over.

Bazel, 25 mei 1522

1285 *Van Johann von Botzheim*
Konstanz, [26 mei?] 1522

Gegroet. De lengte van de reis geef jij, Erasmus, meest geliefde en geleerde van alle leraren, als reden op om niet naar Konstanz te komen. Daar ben ik het in zoverre mee eens dat ik inzie dat Sélestat[1] om veel redenen jou zeker terecht van ons heeft afgenomen, maar wel tot ons nadeel. Afgezien van andere nadelen hadden wij niet de eer Erasmus gastvrij te mogen ontvangen. Maar wie zou niet het beste kiezen, als de keuze vrij is? Toch geloof ik dat ik intussen een goede reden heb mijn beklag bij je te doen. Het had weinig gescheeld of ik zou, toen ik het bericht vernomen had, mij ook naar Sélestat begeven hebben: zo weinig gunde ik toentertijd deze eer aan mijn vrienden daar, die mij wel heel na staan, maar ook mateloze verslinders van literatuur zijn. Ik meende immers te horen en met eigen ogen te zien dat mijn glimlachende vrienden een vreugdegebaar maakten en elkaar uitbundig gelukwensten, omdat zij ons de mogelijkheid ontnomen hadden Erasmus te ontvangen. Ik ben aan Wimpfeling, mijn eerbiedwaardige leermeester, de twee Paulussen, Volz en de priester,[2] aan je drievoudige vriend Rhenanus, Sapidus en de anderen van dezelfde soort, uiteraard goede mensen, ik ben, zeg ik, hun veel verschuldigd en zal dat terugbetalen, als mij eens de gelegenheid geboden wordt. Maar toch zo dat ze allemaal zelfs tegen hun zin voelen dat Botzheim hun steeds zeer toegenegen en van harte welgezind is.

Wat die tiran betreft, de grootste vijand voor het christendom, de niersteen die je teistert, kon ik die maar voor mijn eigen risico naar de Caudijnse

1. Erasmus beschrijft zijn reis naar Sélestat in brieven 1302 en 1342.
2. Paul Seidensticker.

bergpassen drijven.[3.] Je zou het doel niet ver lijken te missen, als je die Koorts van Hutten[4.] door alleen de naam te veranderen zo verdraait, dat je hem aan een zekere Fugger of enkele onwetende kardinalen of vadsige abten toekent. Ik heb een hekel aan die kwaal die herhaaldelijk bij jou terugkeert en die mijn geest helemaal niet kan verdragen, zodat ik hem vanuit het diepst van mijn hart het allerergste kwaad toewens, omdat hij degene is die het christendom bij Erasmus zoveel schade toebrengt. Maar Christus zal in zijn goedertierenheid bij jou zijn zaak behartigen.

Dat jij niet weg kunt blijven van wat voor de volgende markt wordt gedrukt, heeft overigens mijn volledige instemming. Er is geen sprake van dat ik jou een gelegenheid wil bieden om weg te gaan, omdat ik verwacht, dat dat werk voor mij en voor anderen van nut zal zijn, als ik mijn eigen belang maar niet verwaarloos. Ik had voor jou een onderkomen geregeld, waar je op je eigen manier zonder zorgen kon verblijven; ik zeg niet een prachtig onderkomen, maar je zou er gemakkelijk uit kunnen afleiden, hoezeer ik op je gesteld ben. Met des te meer plezier en des te vaker verblijf ik er, omdat het voor Erasmus is ingericht.

Over het voorwoord van je dat door mij is vertaald,[5.] waarschuw je mij wel laat. Ik heb het afgestaan om te laten drukken en vermoedde niet dat iemand zo schaamteloos en weinig christelijk gezind zou zijn, dat hij uit haat tegen Luther, wie hij ook mag zijn, juist de waarheid van Christus en van het evangelie, die toch zonneklaar is, zou bestrijden, omdat Luther zich ook met haar had bezighouden. Maar ik denk dat het geen zin heeft om zover in lafhartigheid te gaan, dat wij, als wij voor christenen onze heilzame plicht moeten doen (jij doet dat altijd), uit vrees voor onze meesters in gebreke blijven - wie zij ook mogen zijn, zelfs Spanjaarden, joden en mensen als Coronel. Want wie is niet meer aan Christus toegewijd dan aan al die meesters van ons, hoe verlicht ze ook zijn? Je ontdekte - en terecht - dat die Spartaanse brief van je[6.] de verdenking zou wekken dat je genegenheid voor mij minder

3. De Romeinen leden hier in 321 voor Chr. een zware nederlaag. Ze werden gedwongen onder een juk door te lopen, waardoor ze hun krachten zouden verliezen.
4. Verwijzing naar Huttens dialoog *Febris prima* (z. pl., 1518). Hierin wordt de koorts verbannen naar de de Fuggers, kardinalen en abten, vertegenwoordigers van rijkdom en macht.
5. Wellicht het voorwoord aan de lezer, dat bij de *Paraphrasis in Matthaeum* (Bazel, 1522) werd gedrukt; zie brief 1274, noot 6. In de Duitse vertaling *Ein schon Epistel das die Euangelisch ler von jedermann sol gelesen vnd verstanden werden* ontbreekt de naam van de vertaler.
6. Deze brief is niet bewaard.

warm was, als je niet had aangegeven dat de last van je werkzaamheden (ze zijn me heel goed bekend) zwaar op je drukte. Want het past niet aan mensen als Botzheim tijd te verdoen, die op een veel betere manier voor het algemeen nut wordt besteed.

Voor jou, Erasmus, de betere helft van mijn ziel, heb ik hier twee mensen, die zich graag op de geesteswetenschappen toeleggen - hun conversatie laat dat zien. Het gaat om Kilian Praus, monnik van het benedictijner klooster Sankt Georgenberg in het dal van de Inn. De ander is Simon Minervius,[7.] die naar ik begrijp jij al eerder goed kende. Ik had hen nooit ontmoet, maar toen zij Konstanz bereikt hadden, informeerden zij in hun herberg of hier iemand woonde die met Erasmus bevriend was. Men noemde hun mijn naam. Toen ik dat te weten was gekomen, heb ik hen laten komen. Hun vriendelijkheid had bij mij losgemaakt wat ik zelf verlangde, namelijk hun een brief te geven die zij jou moesten overhandigen. Daarmee hoopten zij bij jou beter aanbevolen te zijn. Want ze zeiden dat ze om jou te zien naar Bazel gingen.

Ten slotte wil ik heel graag van je weten, wat jij binnenkort door de persen van Froben laat publiceren. Waar je ook maar mee bezig bent, je moet zo te werk gaan dat je rekening houdt met je gezondheid. Het ga je goed; schrijf eens een enkel woord aan je vriend Botzheim, die zich bij jou heel graag aanbevolen wil houden.

Uit Konstanz, [26 mei?] 1522

Je toegenegen Johann von Botzheim

1286 *Van Gerard Bachuus*
Brugge, 27 mei 1522

Ik groet je. Toen ik mij onlangs afvroeg, waar de beroemde Erasmus zou zijn, zeer erudiete heer, wat hij deed en hoe het met zijn gezondheid ging, kwam een van mijn Brugse vrienden op mij af en bracht een verheugend - laten de goden mij zo gunstig gezind zijn - bericht mee. Want hij zei dat een dienaar[1.] van mijn dierbare Erasmus uit Duitsland naar Brugge was gekomen. Met moeite kan ik mij bedwingen onmiddellijk overal heen te rennen om de man op te sporen en te vragen of hij nieuws te melden heeft en of hij iets opzienbarends kan berichten. Ik vind hem en vraag hoe het met Erasmus gaat. ‘Uitstekend,’ zegt hij. Natuurlijk ben ik blij met je goede gezondheid. En geloof me als ik je zeg - want ik lieg niet - dat er op dat moment

7. Simon Schaidenreisser.
1. Hilarius Bertolph.

onder jouw vrienden niemand gevonden kon worden die meer dan ik uitzinnig van vreugde was. Want wat zou ik liever en met meer genoegen kunnen horen dan dat Erasmus het goed stelt? Het is immers een wet van de vriendschap, dat we blij zijn met voorspoed van vrienden en bedroefd over hun tegenspoed. Wij spraken heel vriendelijk met elkaar, zoals vrienden van de muzen plegen te doen. Hij zei dat hij iets kwam brengen wat ons nog niet bereikt had, namelijk enkele geleerde werken. Ik kon mij dit zonder moeite voorstellen, toen ik hoorde dat ze uit jouw studeerkamer, het domein van de muzen, kwamen. Alles wat van Erasmus komt is smaakvol en oprecht. Hij vertelde dat de *Colloquia* uitgebreider en rijker dan eerdere edities zijn verschenen. ‘Pure vreugde bericht je,’ zei ik. ‘Hoezo?’ ‘Niets is voor mij een groter genoegen,’ zei ik, ‘omdat ik met kennis van zaken spreek en verwacht dat zowel ouderen als jongeren dit werk als om strijd met dezelfde ijver openslaan, stuklezen, uit hun hoofd leren en hiervan aanzienlijk profijt zullen hebben. Want wie is zo dwaas dat hij niet in de gaten heeft hoe charmant, hoe elegant en hoe nuttig ten slotte de *Colloquia* zijn? En niemand is, denk ik, zo onverschillig dat hij van iets dat ons het meest vertrouwd is en dat we bijna ieder uur gebruiken, niet wil dat het tegelijk ook schitterend en volmaakt is. Wat mij betreft hoop ik dat de jeugd van Brugge uit jouw *Colloquia* als verreweg het meest geleerd tevoorschijn komt en zo grondig is onderwezen, dat zij geletterden veel genoegen verschaft en ouders voor de humaniora enthousiast maakt. Die zijn natuurlijk verheugd, als zij horen dat hun kinderen naar behoren onderwezen en in de humaniora ingewijd zijn, en moedigen anderen hiertoe aan. Verder gaat het om een uitgave van de *Paraphrasis in Matthaeum*,[2.] je nuttige werk over het schrijven van brieven[3.] en ten slotte enkele geschriften van jou tegen Luther.[4.] Maar wat die geschriften behelzen, kon ik nog niet zien. Ik feliciteer in elk geval onze zo gelukkige eeuw, omdat ik daarin de wedergeboorte en het herstel van de letteren zie, en dat door de inspanning van één iemand uit Rotterdam. Moge het lot toestaan dat er meer van dergelijke mensen zijn. Daarna scheidden zich onze wegen, hij had het druk met zijn bezigheden, ik ging ergens anders heen.

Je weet nu hoe ons gesprek tot hiertoe is verlopen. Hoe het met de heer Van Praet gaat, krijg je nu van me te horen. Hij stelt het uitstekend. Hij vereert de muzen zoals gewoonlijk en legt zich voor zover hij kan op hun kunsten toe. Onder de hovelingen is niemand ijveriger dan hij, niemand die meer dan hij op de humaniora en hun beoefenaren is gesteld en respect voor

2. Zie brief 1255.
3. Zie brief 1284.
4. Zie brief 1275, noot 3.

hen heeft. Vriendelijk als hij is gaat hij graag met hen om, verleent hun met genoegen gastvrijheid en voorziet hen royaal van geld. Ik zou, geloof me, durven zweren dat in de afgelopen twee jaar, waarin ik steeds zijn eenvoudige leraar ben geweest, geen dag zo in ledigheid is doorgebracht, dat er geen tijd overbleef om wat te schrijven en dat hij geen dag zo druk bezet was, dat hij geen uur of een deel daarvan van zijn publieke functies stal. Waarom zou ik er meer woorden aan besteden? Hij studeert heel graag, hij is meer dan op anderen in het bijzonder op jou gesteld en verkondigt dat jij het licht van de wereld bent, de oogappel van Duitsland, de vorst van de Italianen, sieraad van Hollanders en Vlamingen en wat er verder aan zeevarende volken zijn, de geleerdste van de theologen, de meest welsprekende van de redenaars en onder de dichters de meest begenadigde en vakkundige. ‘En’, zegt hij, ‘om de man met zijn eigen kleuren te schilderen, hij is een man van alle tijden en in alle opzichten volmaakt.’ Hij is je zeer toegenegen.

Luister nu hoe het met je brief zit. Toen Van Praet eerder dan ik van Vives te weten was gekomen dat jouw brief[5.] aan hem was gepubliceerd, liet hij Bachuus komen om hem zijn vreugde mee te delen. Je had moeten zien hoe de man lachte, uitgelaten was en zichzelf gelukwenste. Je had beslist gezegd dat Van Praet een ander was. Hij was buiten zichzelf van vreugde. ‘Ik kan,’ zei hij, ‘geen ongelukkige indruk maken, omdat Erasmus mij zo belangrijk vindt dat hij mij aan zijn lijst met vrienden toevoegt. Hij kon mij geen aangenamere weldaad bewijzen. Want wat is kostbaarder dan onsterfelijkheid, die men niet met goud en met jacinth kan verwerven? Wat je voor geen geld zou kunnen kopen, dat heeft Erasmus mij in elk geval met een stukje papier gegeven. En ik hoop,’ zei hij, ‘dat hij mij vaker en wat meer ongehinderd zal schrijven. Niets zou mij aangenamer zijn dan dit. Niets is er wat mij, als ik door mijn publieke werkzaamheden vermoeid ben, meer verkwikt. Mijn positie is, tot mijn spijt, te gering dan dat ik Erasmus een gelijke dienst kan bewijzen. Toch vertrouw ik erop dat ik hem ter wille kan zijn, wat ik beslist niet met tegenzin zal doen. Ik was van plan hem bij Zijne Keizerlijke Majesteit aan te bevelen, ware het niet dat hij helemaal geen aanbeveling nodig had.’ Hij voegde nog andere soortgelijke opmerkingen toe. Als ik deze verder opnoem, vrees ik dat de brief die ik bedoeld had, in een Ilias verandert. Ik spoor je, mijn beste Erasmus, daarom aan en vraag je met klem Van Praet erkentelijk te zijn en hem te schrijven. Hij is een vriend en iemand die je graag zijn medewerking wil en kan verlenen. Hij zou vooral nu iets kunnen doen. Want hij wordt als gezant naar Engeland gestuurd, en wel alleen. Toen hij werd uitgekozen, waren er onder de hovelingen die dat niet wilden. Anderen wilden dat hij een collega kreeg. Karel laat geen ander meegaan en verzekert dat

5. Brief 1191, verschenen in *Epistolae ad diversos* (Bazel, Froben, 1521).

hij ook zonder collega geschikt is zijn taak uit te voeren. Van Praet heeft hun vijandigheid overwonnen en hun plan verijdeld. Niemand twijfelt eraan dat de man met de hoogste lof en eerbetoon van de keizer alles kan uitvoeren en voltooien. Ik bid dat God hem gunstig gezind is. Neem van me aan hoe belangrijk hij bij de keizer is: van de keizer hoorde hij zulke verborgen en geheime zaken zoals niemand anders van de hovelingen ooit verneemt. Behalve hem had de keizer niemand aan wie hij zulke zaken kon toevertrouwen.

Mijn vrouw is zwanger en kan ieder ogenblik bevallen. Ik hoop dat zij met de gunst van de geboortegodin een kind baart dat beide ouders waard is.

Je weet nu, meest edelmoedige man, wat hier gebeurt. Een ding zou ik je willen vragen, namelijk dat je mijn traagheid bij het schrijven niet als luiheid beschouwt. Het was te wijten aan mijn bescheidenheid, die inderdaad ongepast is. Want ik was bang jou mijn onverzorgde en weinig verfijnde stukjes te sturen, die niet de geur hadden van de lamp van Aristophanes.[6.] Ten slotte heeft jouw welwillendheid gewonnen, waarmee je alles wat van een vriend komt goedkeurt. Ook jouw Hilarius heeft een overwinning behaald; hij haalde mij over dit aan te durven. Hij zei dat je te welwillend was om iemand af te wijzen. Van Praet verzocht mij jou de groeten over te brengen. Het ga je goed, beste van de leermeesters. Neem je kleine Bachuus tenminste onder je kleinste vrienden op.

Uit Brugge, in het jaar van de verlossing 1522

Je toegenegen Bachuus, hoe onbelangrijk hij ook is

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, de geleerdste onder de theologen, zijn achtenswaardige leermeester

1287 *Van Guy Morillon*
Brugge [circa 27 mei 1522]

Zeer geachte heer. Ik kreeg onderweg uw brief, terwijl ik in haast het hof volgde, en nu hoor ik dat het Calais al heeft bereikt.[1.] Ik heb een paar dagen in Brussel vertoefd, terwijl ik de noodzakelijke voorbereidingen trof voor mijn vertrek naar Spanje, en ik kon Hilarius[2.] door mijn afwezigheid geen dienst bewijzen. Ik zie trouwens niet wat ik voor hem had kunnen doen: hij heeft met zoveel toewijding voor alles gezorgd. Aan het hof is hij nu al zo bekend, dat hij mijn hulp of die van een ander niet nodig heeft. Hij kan ook

6. *Adagia* 672.
1. Karel V bereikte Calais op 25 mei en stak op 26 mei naar Dover over.
2. Hilarius Bertolph.

anderen en zelfs mij een dienst bewijzen, zoals uit het verzenden van brieven valt af te leiden.

De volmacht waarvan u meent dat die door onze vriend Barbier[3.] is opgestuurd, heb ik nergens kunnen vinden. Er is geen reden om bang te zijn voor verlies aan geld, ook als hij in andermans handen is gekomen, wat ik niet geloof. Want onlangs schreef Barbier aan zijn broer[4.] en aan mij hoe hij zijn prebenden juist aan zijn broer wilde overdragen. Er is geen sprake van dat, als dit gebeurt, het voor u schade oplevert, zodat uw jaargeld beter verzekerd zal zijn. Want door op deze manier afstand te doen reserveert Barbier voor zichzelf de inkomsten van zijn prebende en het recht van teruggave zodat, als zijn broer eerder zou overlijden, dit weer bij hem terugkomt. En als zijn broer langer leeft, wordt hij verplicht het jaargeld te betalen en hij zal in elk geval betalen, ook als hij niet verplicht zou worden. Zodoende blijft het jaargeld altijd bij Barbier, of hij nu van zijn prebende afziet of niet. Als Barbier na zijn afstand zou overlijden, blijft het jaargeld zeker bij zijn broer gehandhaafd.

De brieven,[5.] waarin u verklaart geen aanhanger van Luther te zijn en nooit te zijn geweest, wil ik graag zien. Ik zal ze aan Glapion vragen, als ik aan het hof kom. Alle belangrijke personen lijken hier veel sympathie voor u te hebben. Als u hun allen zou schrijven, kon u dat veel voordeel opleveren.

Uw jaargeld zal bij de keizer niet alleen onaangebroken beheerd, maar ook direct worden uitbetaald, als u hier iemand als gemachtigde hebt aangewezen het te ontvangen of als u alleen maar aan de thesaurier Jean Ruffault schrijft. Hij is u goed gezind, zoals hij me gisteravond zei. Met de zeer doorluchtige vrouwe Margaretha[6.] zal hij hier blijven. U kunt Pieter Gilles of een ander schrijven om de betaling over het afgelopen jaar in ontvangst te nemen en in een brief aan de thesaurier persoonlijk degene noemen aan wie de betaling gedaan moet worden. Als ik hier zou blijven, zou ik goed hiervoor goed kunnen zorgen. Maar wie weet of ik hier of in Spanje zal zijn, vooral omdat er de afgelopen twee maanden meestal weinig wind was.

Aan uw verzoek[7.] de karmelieten en de dominicanen te verhinderen in hun preken tegen u te fulmineren kan men eenvoudig voldoen zonder een decreet van de keizer, als de kardinaal van Luik[8.] en de bisschop van Kamerijk[9.]

3. Pierre Barbier.
4. Nicolas Barbier.
5. Brieven 1273-1276.
6. Margaretha van Oostenrijk.
7. Zie brief 1275 en 1276.
8. Érard de la Marck.
9. Robert van Croÿ.

hun het zwijgen opleggen. Deze taak rust volledig op hen, niet op de keizer. U zou hierover de kardinaal van Luik en andere bisschoppen, wie het aangaat, moeten schrijven. Ik twijfel er niet aan dat u dit zonder moeite gedaan kunt krijgen, vooral bij de kardinaal van Luik, die gewoonlijk zo lovend over u spreekt. Ik geloof niet dat hij door Aleandro is opgehitst. Hij heeft een enorme hekel aan hem, zoals ik hoor van mensen die dit kunnen weten.

Uw brief aan Barbier zal ik alleen op een veilige manier laten bezorgen. Met More zal ik in Engeland spreken. Ach, had ik uw brief aan hem en aan de kardinaal van York[10.] maar. Het liefst had ik u heel graag willen zien voor mijn vertrek naar Spanje. Ik vraag u dringend alle belangrijke hovelingen vaak te schrijven en mij te laten weten als u wilt dat ik iets voor u doe. Het ga u goed.

Uit de kamer van de deken[11.] van de Donatuskerk in Brugge,
Uw meest toegenegen dienaar Guy Morillon
Aan mijn meest achtenswaardige heer, Erasmus van Rotterdam, te Bazel

1288 *Van Andrea Alciati*
[Châteauneuf, circa 29 mei 1522]

Onze vriend Amerbach is eindelijk bij me gekomen en bracht je brief mee. Hij liet mij daarmee hevig twijfelen over wat mij het grootste genoegen deed. Want zijn komst was mij buitengewoon aangenaam en al wat van jou komt, geniet als iets heiligs de hoogste verering. Zo heeft die man om beide redenen mij bijna een zalig gevoel gegeven. En toch beveel jij hem bij mij aan, alsof hij zonder iemands aanbeveling niet verdiend heeft wat de ene mens de ander kan geven. Maar wellicht hebben jouw buitengewone vriendelijkheid en oprechte genegenheid je hiertoe gebracht, doordat je niet aarzelt zeer bezorgd te zijn om een vriend en je bij wederzijdse genegenheid zelf nooit voldaan bent. O, edelmoedige geest en oprecht hart van een christenmens, dat alle mensen zouden moeten liefhebben, koesteren en met alle eerbetoon tegemoet moeten treden. Men zou het als voorbeeld moeten geven voor een oprechte levenswijze, net zoals oude schilders dat deden met wat zij gewoonlijk een canon[1.] noemden. Zij die dat niet kunnen maar jou liever direct aanvallen, begrijpen de zegeningen van onze eeuw waarin jij geboren bent, niet en lijden in hun geest aan een ongeneeslijke kwaal.

10. Thomas Wolsey.
11. Marcus Laurijn.
1. Het werk van Polycletus; zie Plinius, *Naturalis historia XXXIV*, 8, 55.

Het feit dat de aanhangers van Luther jou met hun bij tende pamfletten dreigen te verscheuren, is immers geen reden tot treuren, als diegenen jou afwijzen die zelf door iedereen met meer verstand worden afgewezen. Want zelfs dit draagt bij tot jouw roem. Wellicht hadden zij met die eerste publicatie[2.] zeer veel mensen ervan kunnen overtuigen (mij hadden ze volledig overtuigd) dat zij door hun ijver voor de christelijke godsdienst werden gemotiveerd. Maar wat zij daarna hebben gepubliceerd en wat zij op grond hiervan iedere dag ondernemen, staat daar haaks op. Want ik heb gehoord dat zij de grendels van schaamtegevoel en christelijke gelijkmoedigheid hebben weggeschoven en zich op scheldpartijen, beledigingen en een dodelijke haat storten. Soms komt het tot een handgemeen en alles gebeurt op schandelijke wijze tegen de tradities van het evangelie in. Op deze manier behoor je sterk te staan tegenover hen die heel listig, naar ik meen, jou ervan beschuldigen aanhanger van Luther te zijn met de bedoeling dat je, of je dat wilt of niet, in hun kamp terechtkomt. Ik weet niet of er iets gewetenlozer bedacht kan worden dan dit plan. Maar jij moet je met het schild van Hieronymus beschermen en niet toelaten dat van jou wordt gezegd wat hij over Tertullianus vertelde.[3.] Zorg ervoor dat je niet wordt aangezet door de vijandige houding en beledigingen van enkele mensen en tot een andere leer overgaat dan waarin je tot nu toe op de meest orthodoxe wijze en met de hoogste lof hebt geleefd.

Het moet een grote troost voor je zijn, dat je van de oude en ook meest heilige kerkvaders niemand kent die met zijn werken zo succesvol was, dat hij met dergelijke ruziemakers niet van doen had. Jouw situatie is heel wat beter dan die van die oude vaders, omdat zij vanwege het grotere aantal geleerden die in die tijd leefden, zo'n grote reputatie niet hadden en daarom als een geschikter doel golden voor hun vijanden en belagers. Maar jij bent als een uniek sieraad van onze tijd boven elke toevallige vijandigheid geplaatst, zodat zij, hoeveel zij ook blaffen, toch aan jouw gezag geen afbreuk doen. Want dergelijke beschuldigingen gelooft niemand. Daarom veel geluk gewenst en ga door met wat je doet - de zaak van de geleerden te steunen.

2. Waarschijnlijk de editie van Luthers *Resolutiones disputationum de virtute indulgentiarum* en enkele andere werken, door Froben in oktober 1518 uitgegeven.
3. Hieronymus, *De viris illustribus* 53.

1289 *Van Maternus Hatten*
Speyer, 4 juni 1522

Ik groet je. De zeer eerwaarde heer, bisschop van Bazel,[1] zeer geleerde Erasmus, heeft zijn eigen bode nu naar ons gestuurd en wil dat mijn meesters hem een kopie verstrekken van het decreet dat onlangs in de synode van Speyer door onze zeer eerwaarde heer bisschop van Speyer[2] is uitgevaardigd. De aanwezigheid van deze bode kreeg ik pas heel laat in de gaten. Daarom vertel ik je in een paar woorden datgene, waarvan ik wilde dat het jou, vriendelijk als je bent, bekend zou zijn.

Daags voor het feest van de hemelvaart van de Heer kreeg een van onze Rome-aanhangers uit Rome een werk toegestuurd, dat Diego Lopez Zúñiga tegen jou heeft geschreven.[3] Het heeft, zoals ze het noemen, zeven *duterni*, halve katernen. Ik zou het hebben laten overschrijven en je hebben toegestuurd, als dit exemplaar mij, jouw vriend, tot nu toe niet was geweigerd. Maar de deken,[4] jouw vriend, bezorgde mij gisteravond het werkje. De titel, de opdrachtbrief, de titels van alle hoofdstukken en het begin en einde ervan heb ik vrienden die je goedgezind zijn, vannacht laten overschrijven. Die bedrieger probeert daar aan te tonen dat jij niet alleen, zoals hij zelf zegt, aanhanger van Luther bent, maar ook vaandeldrager van al zijn volgelingen. Ik stuur je dit alles met deze brief toe en vraag je mij te geloven dat ik je dit met gevoelens van vriendschap toestuur.

Verder wil graag zeker weten of Froben mijn Hilarius[5] en andere werken van mijn hand, die via Marcus, de bode uit Sélestat, op 22 mei zijn verzonden, heeft ontvangen, en wat er met Arnobius gebeurt. Als het Froben gelegen komt, laat hij mij dan enkele exemplaren van het Nieuwe Testament in groot en klein formaat toezenden. Met groot genoegen hebben veel mensen hier een werkje van de koning van Engeland[6] gelezen Nu circuleert bij sommigen (het zijn er weliswaar niet veel) met evenveel enthousiasme het werk dat Zúñiga tegen jou heeft geschreven. Moge de almachtige God jou lang en altijd in goede gezondheid laten leven in het belang van de humaniora en van ons, je vrienden. De deken groet je hartelijk. Vaarwel en gegroet, zeer geleerde Erasmus. Ik hoop dat Beatus,[7] Froben en zijn zeer lieftallige echtgenote,[8] Hieronymus[9] en mijn andere vrienden het goed maken.

1. Christoph von Utenheim.
2. Georg Palatinus.
3. *Erasmi Roterodami blasphemiae et impietates* (Rome, 1522).
4. Thomas Truchsess.
5. Blijkbaar een handschrift om Erasmus te helpen bij zijn Hilarius-uitgave; zie brief 1334.
6. Zie brief 1275, noot 13.
7. Beatus Rhenanus.
8. Gertrud Lachner.
9. Hieronymus Froben.

Speyer, 4 juni 1522

Je zeer toegenegen Maternus Hatten

Aan de grote geleerde in Grieks en Latijn, Erasmus van Rotterdam, zeer waakzame beschermer van de geesteswetenschappen, vriend en zeer eerbiedwaardige leermeester. Te Bazel, Zum Sessel[10.]

1290 *Van Wolfgang Faber Capito*
Neurenberg, 5 juni 1522

Ik groet je. Het boek van Zúñiga krijgt bijval van de aanhangers van Luther. De titel luidt: 'Godslasteringen en goddeloosheden van Erasmus van Rotterdam, door Diego etc.'[1.] De achterkant van de titelpagina bevat een opschepperige brief van Zúñiga, waarin hij verzekert te zullen aantonen hoezeer Erasmus vaandeldrager en leider van Luthers aanhangers is. Daarop volgen veel stukken uit je aantekeningen bij het Nieuwe Testament, je commentaar op Hieronymus en je andere werken, die gericht zijn op de smaak van het volk en van allen die een verandering ten goede wensen. Bij ieder onderwerp schrijft hij een bijpassende titel, zoals: 'Over de canonieke uren', 'Over het primaat van de apostel Petrus over de andere apostelen,' 'Over zaken die mensen geregeld hebben,' 'Over de Parijse artikelen' en zo voort. Dan voegt hij jouw woorden toe, die zelfs je meer verstandige vijanden niet kunnen krenken, zo aangenaam is je welsprekendheid, zo voortreffelijk is je oordeel en zo voorzichtig ben je in alles.

Ik wens je geluk met zo'n geschikte vijand. Terwijl hij je wil aanvallen, bereikt hij in zijn ijver dat je bij juist de beste mensen erkenning krijgt, dat wil zeggen: hij schildert als het ware een portret van je, voor zover lekenogen het kunnen waarnemen. Dat de aanhangers van Luther niet te veronachtzamen vijanden zijn, had je heel spoedig kunnen merken vanwege de publicatie van de brieven en het boek van de koning van Engeland,[2.] dat naar men zegt niet veel afwijkt van jouw taalgebruik en stijl. De onnadenkende Zúñiga heeft hen gunstig gestemd met een uniek boek, zoiets als iemand van je vrienden eens uit jouw geschriften zou moeten samenstellen. Ik ben natuur-

10. Het huis van Froben, waar Erasmus tot eind september 1522 verbleef; zie brief 1341a, p. 298.
1. Zie brief 1289, noot 3.
2. Het boek is de *Assertio septem sacramentorum* van Hendrik VIII. De brieven zijn mogelijk de twee niet gedateerde voorwoorden in de *Assertio* aan paus Leo X en aan de lezer.

lijk blij; voor mij is niets pijnlijker dan te zien dat Erasmus verscheurd wordt door boosaardige geschriften die ook nog zullen overleven. Want ze zijn rijk voorzien van succesvolle vondsten, die de geest van het nageslacht aanvoelen, en van stof die in de smaak valt. Als zij met jou in deze arena slaags raken, zullen ze dat bewijzen, er nog van afgezien dat ze numeriek in de meerderheid zijn. Een eeuw, veel gelukkiger dan deze, staat eraan te komen; een eeuw die een standvastige geest en een talent dat in de geesteswetenschappen onderricht is, gelijk zal achten en voor de cultus van de muzen niet zoveel moeite zal doen als voor de verering van Christus: zo zal alles zich voordoen voorzover ik dat op grond van de huidige situatie vermoed. Wij allen die je gunstig gezind zijn, smeken je om voor vrije tijd en rust te zorgen door te vluchten voor deze tragedie, door niet tegen je overtuiging in toe te geven aan machthebbers en door je niet te keren tegen degenen die na jou tevoorschijn komen en bovendien de oogst vormen van wat jij gezaaid hebt. Voor jou was er misschien geen andere manier om te schrijven. Jouw schrijfwijze zoals je goede inborst en stijl het ingeven, is heel anders. Op deze manier zul je daarom met dezelfde argumenten dezelfde zaak afkeuren, omdat een ander nogal ondoordacht en met meer risico heeft gehandeld zonder aan zijn eigen veiligheid te denken.

Men beweert hier dat er een pamflet van Erasmus tegen Luther bestaat.[3.] Ik heb het nog niet gezien en ik geloof niet dat jij iets wat je bij mij zou afkeuren, hebt aangedurfd. Mijn superieur[4.] raadt je aan niet tegen Zúñiga te schrijven. Ik geef jou hetzelfde advies. Welke kant je ook maar bent opgegaan, altijd zul je de vijandschap van de andere kant moeten verdragen. Sommigen willen liever dat jij je bij beste partij zou aansluiten in plaats van bij de meest succesvolle. Die laatste is immers besluiteloos en onzeker van zichzelf; de eerstgenoemde steunt op haar eigen wortels, is gegrondvest op Christus als rots en wordt van dag tot dag krachtiger. Toch is het veiliger vrij, zonder letsel en buiten bereik van een aanvalswapen te zijn, als wij eerder met onszelf dan met het algemeen welzijn rekening houden.

Neem dit ter harte. Want het komt van een eenvoudige geest die zeer op je gesteld is; het is hem afgedwongen door de zeer zware kritiek van rechtschapen mensen op jou en door de tijd die juist nu verandert. Wat de godsdienst betreft, zal onze wereld of christelijk zijn of het hele beeld van Christus verdrijven. Een derde mogelijkheid is er niet. Vaarwel in de Heer, mijn beste Erasmus en blijf Christus tegelijk met de algemene vrede liefhebben, zoals je dat nu doet.

Neurenberg, 5 juni 1522. Je toegenegen Fabritius Capito

3. Zie brief 1275, noot 3.
4. Aartsbisschop Albert van Brandenburg.

Aan de onvergelijkelijke heer Erasmus van Rotterdam die ik als een vader hoogacht

1291 *Van Johannes Caesarius*
Keulen, 14 juni [1522]

Hartelijk gegroet. De man die jou, Erasmus, mijn meest dierbare vriend, deze brief van mij heeft bezorgd,[1.] heeft zich enkele dagen bij ons schuilgehouden. Waarom dat was kan hij je zelf zonneklaar uiteenzetten. Daarom is het voor mij niet nodig op de zaak zelf[2.] nader in te gaan en heb ik besloten jou daar een andere keer over te schrijven. Maar zelf zal hij niet met evenveel verdriet over deze kwestie kunnen spreken als waardoor jij gegrepen wordt - dat weet ik zeker - wanneer hij jou alles zoals het gelopen is heeft verteld. Ik geloof dat het met het christendom zover is gekomen dat wij gedwongen worden de moed volledig op te geven, als Christus, onze enige en laatste hoop, zich niet over ons wil ontfermen. Aan alle kanten worden we door rampen omgeven. Overal brengen oorlogen alom droefenis. Zelfs de hemel keert zich tegen ons. Intussen zijn wij zelfgenoegzaam, intussen leven wij zoals we gewend zijn en denken we daar zelfs geen duimbreed van af te moeten wijken. Tegenwoordig komt niet alleen het ene volk tegen het andere in opstand, maar zelfs in onze steden leven de burgers zelf niet in eendracht. Er ontstaan nu nieuwe partijen, om niet te zeggen vervolgingen. De leken zijn de geestelijkheid vijandig gezind; de geestelijkheid walgt bijna van de leken. Te beschrijven hoe diep onze burgers deze dagen sommige geestelijken hebben beledigd, staat mij niet zo zeer tegen als dat ik er niet toe in staat ben. Maar wat de oorzaak en de oorsprong van deze ellende is, valt op dit ogenblik niet vast te stellen. Toch is hun onderlinge meningsverschil niet zo groot als er, naar ik meen, dreigt te ontstaan tussen de degenen die zich op de humaniora toeleggen. En niet alleen tussen degenen die deze met verschillende uitgangspunten beoefenen, maar ook onder hen, die zich aantoonbaar op dezelfde manier aan de humaniora hebben gewijd.

Ik heb onlangs een boek[3.] gezien, waarin een zekere Zúñiga, een geleerde van niveau, gewoon hoogleraar naar ik hoor in Rome en een Spanjaard, een

1. Onbekende persoon. De suggestie van Allen (Antoine Brugnard) blijkt niet mogelijk.
2. Mogelijk de veroordeling van Nicolaas van Broeckhoven en Cornelis Schrijver als ketters in Brussel (19 april 1522).
3. Zie brief 1289, noot 3.

aantal passages her en der uit je werken heeft verzameld, om zo te zeggen enkele hoofdstukken. Die schurk beweert en belooft daarin eerstdaags een ander werk uit te geven en te bewijzen dat je niet alleen een godslasteraar maar ook een goddeloze bent. Toen ik en alle anderen bij ons die goed onderwijs hadden gekregen, het boek lazen, stelden wij meteen zonder moeite vast wat hem ertoe gebracht heeft dit tegen je schrijven: natuurlijk om je tot vijand van de kerkelijke hiërarchie te maken - hij is hiertoe niet zo zeer door zijn afkeer van jou aangezet, maar zonder enige twijfel door het advies van enkele lieden in Rome - en ook om intussen in de gunst van die hiërarchie te komen teneinde op elke mogelijke manier inkomsten uit priesterschappen te verkrijgen. Maar voor mij staat vast dat je nergens bang voor bent en dat je van hem niets te vrezen hebt, als de controverse tussen jullie maar met verstand en niet met afgunst wordt opgelost, met inzicht en niet met haat. Zijn dit de beloningen, die zulke geniale mensen uiteindelijk krijgen? Misschien is het beter te kwetsen dan voor het algemeen welzijn te zorgen, als men zo omgaat met mensen die ernaar streven iedereen te helpen, de zondaars van hun dwalingen terug te roepen, te herstellen wat ingestort en te vernieuwen wat bedorven is.

Maar ik houd je hiermee misschien langer op dan zou moeten. Ik had echter een goede reden die mij hiertoe heeft gebracht, hoewel het al bijna elf uur 's avonds was toen ik dit schreef. Ik wens je het beste toe; wees er beslist van overtuigd dat ik je zeer toegenegen ben. Opnieuw en opnieuw waarwel.

Keulen, zaterdag na Pinksteren

Johannes Caesarius

Ik vraag je namens mij Hermannus Buschius en anderen van wie jij weet dat het in elk geval mijn bekenden zijn, te groeten.

Aan de voortreffelijke heer Erasmus van Rotterdam, zijn beste en meest gewaardeerde vriend

1292 *Aan Conradus Goclenius*
Bazel, 16 juni 1522

Erasmus van Rotterdam groet de in beide talen zeer geleerde Conradus Goclenius

Je brief heb ik ontvangen.[1.] Georg[2.] heb je, denk ik, al gezien. Van hem heb je

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Naam van een bode.

het verhaal gehoord.[3.] Zeg tegen degene die geen priester is,[4.] dat hij, als hij besloten heeft weg te gaan - wat weliswaar mijn goedkeuring niet heeft - zich geen zorgen moet maken. Het is de eerste bijeenkomst.[5.] Hij is een grote nietsnut. Laat hij onder een goed gesternte bij de volgende markt hierheen komen. Hij zal hier goede omstandigheden aantreffen. Toch zou ik liever willen dat de kring[6.] niet wordt opgeheven en dat om veel redenen. De afloop zal anders zijn dan men denkt. Ik spreek over de humaniora. Ik had over Ceratinus geschreven.[7.] Laat hij tenminste komen. Wees stil en verstandig, leef sober en wees wantrouwend en maak je geen zorgen.[8.] Het ga je goed.

Bazel, maandag na Drievuldigheidszondag 1522

1293 *Aan Bonifacius Amerbach*
Bazel, 24 juni 1522

Gegroet. Ik wens dat alles voor jou, beste Bonifacius, heel voorspoedig verloopt, maar toen jij daarheen[1.] ging, kreeg ik een angstig voorgevoel. Maar tegen God, dat wil zeggen jouw beslissing, en je genegenheid voor Alciati durfde ik mij niet te verzetten.[2.] Niets is belangrijker dan het leven. Beter is het met allerlei gevaar terug te keren dan daar te blijven en om te komen. De hele wereld schijnt op een belangrijke verandering af te gaan. Als dit gebeurt, zal het recht wellicht in onrecht veranderen. Zorg vooral, beste Bonifacius, dat je in leven blijft en gezond bent, want ook Achilles is het schimmenrijk niet bevallen.[3.]

Ik begon lichamelijk weer op krachten te komen. Maar veel andere zaken zitten mij dwars, het meest van alles het gerucht[4.] dat via de kartuizers is verspreid, namelijk dat Pieter Gilles gevangen zou zijn genomen, omdat hij een

3. Wellicht over bezittingen die Erasmus in Leuven had achtergelaten.
4. Een onbekende persoon.
5. Terentius, *Phormio* 346.
6. De kring van Leuvense geleerden, die Erasmus in brief 1237 noemt.
7. Jacob Teyng.
8. Zin in het Grieks. De aansporing ‘leef sober en wees verstandig’ is ontleend aan een fragment van de komediedichter Epicharmus, dat o.a. door Cicero wordt geciteerd (*Ad Atticum I*, 19, 8).

1. Avignon.
2. Vgl. Handelingen 5:39.
3. Vgl. Homerus, *Odyssee II*, 475-476 en 489-491.
4. Het gerucht was vals, maar Gilles wilde geen verdenkingen op zich laden.

aanhanger van Luther is. En daar komt mijn dienaar[5.] met een brief die geen slecht nieuws bevat. Intussen had ik een andere dienaar[6.] op weg gestuurd. O, wat een tirannie van monniken en wat ben jij gelukkig! Vanwege het evangelie vindt hier een wonderlijk oproer plaats.[7.] Maar hier moeten we persoonlijk over spreken. Zorg jij er alleen maar voor dat ik je zie. Je merkt de onrust in de wereld. Voor Alciati moet je namens mij de rol van een brief vervullen.[8.] Ik acht hem hoger dan wie dan ook.

Ik heb dit na het eten geschreven, beste Bonifacius, om iets te schrijven te hebben. Beveel mij aan bij Basilius,[9.] die mij na jouw vertrek nooit heeft opgezocht.

Bazel, op de geboortedag van Johannes de Doper, 1522

Je oprecht toegenegen Erasmus

Aan de voortreffelijke heer Bonifacius Amerbach van Bazel te Avignon

1294 *Aan Pierre Barbier*
Bazel, 25 juni 1522

Erasmus van Rotterdam groet Pierre Barbier

De pakketten met boeken en brieven,[1.] die jij uit Spanje hebt verzonden, heb ik ontvangen. Bij Matthäus, kardinaal van Sion,[2.] moet jij voor mij de plaats van een brief innemen. Ik zie hoeveel ik aan hem te danken heb vanwege zijn zo bijzondere sympathie voor mij. Hoe zou hij mij meer toewijding kunnen tonen, als hij mijn broer was? Hij betreurt het dat ik vond dat Zúñiga een antwoord[3.] verdiende. En op hem volgde Carranza, die niet tandeloos is.

5. Hilarius Bertolph.
6. Wellicht Georg; zie brief 1292, noot 2.
7. Verwijzing naar het tumult dat ontstond toen een groep mensen op Palmzondag vlees had gegeten en Erasmus tot het schrijven van *Epistola de esu carnium* bracht (zie brief 1353), en naar de onrust die de hervormingsgezinde geestelijke Wilhelm Reublin veroorzaakte.
8. Om brief 1288 te beantwoorden.
9. Basilius Amerbach, broer van Bonifacius.
1. De brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. Matthäus Schiner.
3. De *Apologia* van 1521; zie brief 1277, noot 1.

Iedereen lacht om de *Blasphemiae* van Zúñiga[4.] en is verontwaardigd, omdat hij in zijn bloemlezing stukken heeft gepubliceerd, die de zaak van Luther steunen, zoals diens aanhangers tenminste denken.

Tot nu toe zei men dat de reis naar waar jij woont niet veilig is en ik was zo verzwakt, dat ik niet in staat was te reizen. Zelfs deze brief schrijf ik, terwijl ik erg veel last heb van een niersteen, hoewel ik al een paar dagen heel behoorlijk op krachten ben gekomen. En ik ben druk bezet met de publicatie van mijn boeken,[5.] zodat ik voor eind augustus niet kan vertrekken. Dan zal ik, zelfs als mijn gezondheid matig is, snel naar je toe komen. Groet duizendmaal al mijn vrienden, Pace, Fabri,[6.] de proost van Wrocław,[7.] Herman van Friesland,[8.] op wiens talent ik bijzonder gesteld ben, en de man uit het Beierse Landau.[9.] Ik zal hun allemaal binnenkort schrijven, als ik een betrouwbaarder koerier heb en het met mijn gezondheid beter gaat.

Bazel, daags na de geboortedag van Johannes de Doper, 1522

1295 *Aan Matthäus Schiner*[1.]
[Bazel, circa 25 juni 1522]

Erasmus van Rotterdam groet Matthäus, kardinaal van Sion

De vijfhonderd dukaten, die u in uw welwillendheid jaarlijks aanbiedt, beschouw ik als reeds door mij ontvangen. En ik ben niet minder dankbaar dan wanneer ik ze gekregen zou hebben.

4. Zie brief 1289, noot 3.
5. *De conscribendis epistolis* (brief 1284) en nieuwe edities van de *Colloquia* en de *Parabolae* verschenen in augustus bij Froben. In september volgde de uitgave van het commentaar op de psalmen van Arnobius (brief 1304), waarin zijn eigen commentaar op psalm 2 was opgenomen.
6. Johannes Fabri.
7. Georg Sauermann.
8. Haio Herman.
9. Jakob Ziegler.
1. Van deze brief is slechts het begin overgebleven.

1296 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 26 juni [1522]

Gegroet.[1] Mogen de goden die grote schurken die met genoegen onaangenaam nieuws verspreiden, hun verdiende loon geven. En mogen zij met de ergste straffen diegenen ombrengen, die met opzet deze dingen bedenken om juist de beste mensen met verdriet te pijnigen. Hun leugenachtigheid en doortraptheid, die zich voedt met andermans verdriet, hebben jou een ongegronde bezorgdheid om Pieter Gilles opgeleverd.[2] Dat het valse geruchten zijn die zij hebben verspreid, moet weliswaar voor ons voldoende zijn en komt als een geweldige triomf, maar toch is het voor mij zeer onaangenaam dat jij door gemene en verdorven lieden zo uit het veld geslagen bent, voor zover ik dat uit je brief[3] kon afleiden. Ik hoop dat binnenkort dat soort meest leugenachtige personen met zijn eigen zaken druk bezig is en van zijn eigen niet verzonnen ellende verslag doet. Maar laat Fortuna hiervoor zorgen. Ik twijfel er niet aan dat Hilarius[4] jou grotendeels van deze angst heeft bevrijd; die is uit een bedrieglijk gerucht ontstaan. Als ik de dagen tel, denk ik dat hij daags na het vertrek van Georg bij jou of niet veel later naar Bazel is teruggegaan. Want hij vertrok op 31 mei uit Leuven. Maar intussen liet ik jou opnieuw een brief bezorgen door Pieter, zoon van Dirk van Aalst, die op 14 mei hier vertrokken is. Ik was van plan mij met jouw zaken bezig te houden op grond van wat Georg zou melden. Maar hij zei dat je niets wilde veranderen en niet naar een ander onderkomen[5] wilde verhuizen, tenzij je door de omstandigheden om hulp zou vragen. Daarom heb ik nog niets ondernomen. Maar indien er paniek is ontstaan of jij denkt dat een storm of zelfs een ramp je bedreigt, zal ik vastberaden ervoor zorgen dat jouw zaak steeds goed beschermd wordt.

Omdat de onruststokers[6] al een tijd weg zijn, is in Leuven alles rustig, behalve dat bepaalde mensen grote moeite hebben met enkele passages in jouw *Colloquia*,[7] die ik onlangs van aantekeningen heb voorzien. Maar ik weet dat het jou niet aan materiaal zal ontbreken om die te verdedigen, en dat je dat

1. Het origineel van deze brief noemt geen geadresseerde, maar uit de inhoud blijkt duidelijk dat hij aan Erasmus was gericht.
2. Zie brief 1293, noot 4.
3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. Hilarius Bertolph, die ongetwijfeld de brieven 1281, 1286, 1287 en de verloren brief van Goclenius die in brief 1292 wordt genoemd, bezorgde.
5. Anders dan het College De Lelie, waar Erasmus' bezittingen werden bewaard.
6. Erasmus' vijanden Nicolaas Baechem en Vincentius Theodorici.
7. Baechem omschreef vier passages in de *Colloquia* als ketters, waarna Erasmus deze in de nieuwe editie (augustus 1522) aanpaste; zie brieven 1299, 1300 en 1301.

inderdaad grotendeels hebt gedaan in jouw *Apologia* tegen de dwaasheden van Lee.[8.] Maar die mensen lezen je antwoorden niet. Zij lezen alleen maar iets, als zij denken dat het tegen jou gericht is. Ze haten jou meer dan een hond of een slang,[9.] maar het zijn er weinig en ze zijn nog slecht ook. Maar wat je ook doet: wijk niet voor kwaad, maar ga met meer moed verder.[10.]

Het ga je goed in voorspoed, uniek sieraad van onze eeuw.

Leuven, 26 juni

C.G.

Mijn vriend Karel[11.] verzocht mij namens hem jou hartelijk te groeten, wat hij binnenkort persoonlijk zal doen.

Aan meester Johan,[12.] belastinginner van de tienden, zijn meest eerbiedwaardige meester, te Konstanz

1297 *Van Jacobus Piso*
[Praag, circa juni 1522?]

Het kostte mij geen moeite, zeer geleerde Erasmus, te bedenken hoe ik mijn vriend Velius onmiddellijk zou bedanken, omdat door zijn toedoen jij me geschreven had. Evenmin kan ik een manier vinden die vergelijkbaar is met de diensten die jij me bewijst - dat vooral -, maar die ook bedoeld is om je eindelijk te bedanken, dat jij zelfs eigenhandig een brief hebt willen schrijven. Misschien is Velius aan Piso een beloning schuldig; in elk geval toch wederzijdse genegenheid en gelijkwaardige vriendschap. Maar jouw verdiensten jegens mij zijn zo langdurig en zo groot, dat zij niet door welke dienst ook maar afgekocht kunnen worden, zelfs niet door een beloning. Wat mij zelf nu betreft: ik zal mij in dit opzicht als gelukkig en gezegend genoeg beschouwen, als je me niet van de plaats van een oude vriendschap verwijdert. Ik heb die plaats altijd in ere gehouden en zal dat steeds blijven doen, zodat men nooit als ik dit leven achter mij gelaten heb, zou denken dat ik die plaats heb opgegeven. Dat geldt vooral, als geschriften na iemands dood geloofwaardigheid krijgen. Het gaat niet om mijn geschriften, die over het

8. *Apologia qua respondet duabus invectivis* (Antwerpen, 1520). In brief 1061 (p. 194-195) had Lee op twee passages uit de *Colloquia* kritiek geleverd.
9. Horatius, *Epistolae I*, 17, 30.
10. Vergilius, *Aeneis VI*, 95.
11. Waarschijnlijk Karl Harst.
12. Een verzonnen naam, bedoeld om te voorkomen dat de brief in handen van Erasmus' vijanden zou komen.

algemeen te weinig verfijnd zijn om te wensen dat zij mij overleven, maar om de geschriften van hen, die uit zichzelf het bewijs hebben geleverd van mijn zeer bestendige genegenheid voor jou. Onder hen waren er velen, bij wie mijn oordeel over Erasmus in goede aarde viel. Bij hen is ook mijn vriend Velius gekomen. Jij schrijft dat je uit zijn woorden hebt afgeleid dat ik steeds mijzelf blijf en een zeer hartstochtelijke beschermer van Erasmus ben. Ik zie niet wat ik in dit opzicht voor jou kan betekenen. Jij bent door de meest geprezen mannen zo geroemd, dat je geen boodschapper,[1.] laat staan een Piso[2.] als heraut nodig hebt. Waarom zou ik verder Erasmus, die ik persoonlijk eenmaal 'van binnen en in zijn huid'[3.] heb leren kennen, niet altijd in het openbaar met dezelfde mond prijzen, huldigen en hem eer bewijzen? Laat iedereen via mij vrij en onbevangen kenbaar maken wat hij van hem vindt. Hem alleen waardeer ik meer dan alle anderen van wie ik hun werken gelezen heb. Ik bedoel die moderne auteurs, die op juiste wijze voor de christelijke theologie hebben willen zorgen. Want ik heb altijd een afkeer gehad van die ruziezoekende en geleerde knappe koppen. En ach, was er maar bij mij van jongs af aan tot aan deze tijd geen andere lectuur in handen gekomen dan de werken van Erasmus.

Natuurlijk zal iemand hier zeggen dat ik geen werken van anderen gelezen heb. Ik heb weinig gelezen, geef ik toe, als ik het resultaat beoordeel. Maar als ik alle moeite en het verlies aan tijd afweeg, heb ik te veel gelezen. Want mijn innerlijk heeft mij altijd op de gedachte gebracht dat sommige commentatoren, om niet te zeggen droomuitleggers en waarzeggers, veel meer ophef gemaakt hebben van het evangelie van Christus dan de meest heldere waarheid op zich verlangd had. Hoeveel profijt ik van hen heb gehad, weet ik niet. Maar dit alleen weet ik zeker, namelijk dat ik uit een of twee bladzijden van Erasmus meer smaak heb geproefd dan uit de volledige werken van zoveel geleerden die ik intussen gelezen heb. Ik heb het over mijn eigen smaak, die als een derde gast aan tafel soms van twee anderen diametraal lijkt te verschillen.[4.] In ben in dit opzicht altijd mijzelf gebleven, zodat ik nooit met dezelfde mond tegelijk warm en koud geblazen heb, als dat in het algemeen of voor mij persoonlijk van nut zou zijn geweest. Dat is voor alle mensen met wie ik mocht omgaan, al zo'n uitgemaakte zaak, dat ik daaraan toch niets kan veranderen, als ik dat om wat voor reden zou willen doen, tenzij ik misschien niet meer mijzelf wil zijn. Niets stond ooit verder van mij af dan dat. Dat hebben koningen van mij gehoord, bisschoppen, vorsten, maar voor-

1. Vgl. Martialis, *Epigrammata II*, praefatio.
2. D.w.z. een niet welsprekend iemand; zie Cicero, *In Pisonem I*, 1.
3. Persius, *Satiren III*, 30.
4. Horatius, *Epistolae II*, 2, 61-62.

al mijn gelijkgestemde vrienden, bij wie ik zowel de geleerdheid van Erasmus als Erasmus zelf geroemd heb. Op een vriendelijke manier betuigden zij niet zozeer met mijn woorden als juist met de feiten hun instemming, ook als er daarna mensen waren die wel met de overige zaken van harte instemden, maar het nogal onaangenaam leken te vinden dat men denkt dat jij (als ik dat zo mag zeggen) Luther ertoe gebracht hebt om zoveel verzinsels de wereld in te sturen. Dat veel mensen dit jou aanwrijven, kun je niet ontkennen.

Om verder geen oude dingen te herhalen die je al lang en meer dan een keer hebt gehoord, zal ik tenminste één punt als nieuw toevoegen.[5.] Toevallig dineerden in Praag onlangs de koning en de koningin[6.] met Andrea da Borgo, de gezant van de keizer en een bijzonder getalenteerd man, de zeer illustere markgraven van Brandenburg, Albert, grootmeester van Pruisen en zijn broer Georg en verder twee edelen uit Bohemen. Door een of ander toeval ontstond er een gesprek over Luther, dat voor mijn vorsten bepaald niet aangenaam was. Toen een van de markgraven dit in de gaten kreeg, voegde hij, om de gemoederen van de vorsten, die Erasmus hun koninklijke steun gaven, te kalmeren, eraan toe, dat Luther aanvankelijk alles uit Erasmus had geput en dat zij het onderling helemaal eens waren. Ook ik ontkende niet, dat ik dit van veel mensen werkelijk gehoord had. Verder toonde ik met veel argumenten aan, dat het met de zaak heel anders gesteld is. Maar het belangrijkste argument ontleende ik aan je brief, die je mij toen onlangs had gestuurd.[7.] Toch handhaafden sommigen hun eerdere mening. Ik verzocht intussen je brief te brengen. Toen deze gebracht was, greep de koningin hem eerst, omdat zij je handschrift wilde herkennen. Daarna de koning zelf. Toch kende hij de hand al eerder vanwege de brief die jij me ooit, toen ik in Rome verbleef, uit Siena[8.] had gestuurd. Daarna ging de brief snel van de ene hand naar de andere, het werd stil, men las en de algemene mening werd gunstiger. Onmiddellijk ondersteunden de omstanders - er stond een kring van hovelingen om ons heen - mijn mening met hun voeten en zij die zaten, met hun handen. Het leek mij dat ik, als ik hier al geen triomfkroon had verdiend, dan toch volledig terecht voor een burgerkroon in aanmerking kwam, omdat ik tegelijkertijd een zeer beroemde burger met zeer grote verdiensten voor de gemeenschap had gered en meer dan een zo'n meedogenloze vijand had gewurgd zonder evenwel in deze strijd mijn post te verlaten.

Maar ik heb dit wellicht uitvoeriger beschreven dan zou moeten, vooral omdat de kwestie meer dan ernstig is. Want ik zie heel goed hoezeer zij geen

5. Horatius, *Ars poetica* 16.
6. Lodewijk II van Hongarije en Maria van Oostenrijk.
7. De brief is niet overgeleverd.
8. Erasmus verbleef daar in de lente van 1509.

enkel vermaak verdraagt, omdat zij binnenkort met een heel ernstige afloop dreigt. Ik ben in elk geval zeer bevreesd dat elk overleg te laat zal zijn, omdat ook Luther zelf nu al in herhaling begint te vervallen. Een ernstige vergissing, ik herhaal het, een ernstige vergissing begaan naar mijn mening allen die de grens van deze ramp zo onderschatten en menen, dat de massa zich ogenblikkelijk van wereldse zaken verre houdt, nadat zij tegen de geestelijkheid en de clerus tekeer is gegaan. Deze dobbelsteen zal zeker heel anders vallen. Wij zullen namelijk horen of zelfs met eigen ogen zien dat hun handen, als die eindelijk onder dit voorwendsel van wapens zijn voorzien, alle hoogwaardigheidsbekleders, magistraten en zelfs, als de goden het toestaan, koningen en vorsten bij de keel grijpen en vermoorden. Want wat kan er nog heilig, wat ongedeerd, wat ten slotte veilig zijn, als het volk eenmaal van godsdienst en wetten is losgeraakt?

1298 *Van hertog Georg van Saksen*
Dresden, 9 juli 1522

Georg, bij de gratie van God hertog van Saksen, landgraaf van Thuringen en markgraaf van Meissen, aan de zeer geleerde Erasmus van Rotterdam gratie en gunst

Wij hebben uw brief, zeer geleerde heer, ontvangen. Deze was ons des te aangenamer, omdat wij hierdoor zeker weten dat u ons een warm hart toedraagt. Hoewel er nauwelijks een aanleiding was u nu te schrijven, heeft de brief ons ook ertoe gebracht niet toe te staan, dat de bode zonder een brief van ons naar u terugkeerde, omdat een gelegenheid zich toch voordeed. Met name over één zaak hebben wij besloten u te schrijven. Want overal bij ons circuleert een klein boekje, dat naar onze mening niet onbeduidend is. Het is gericht tegen de werken en stellingen van Maarten Luther, en geschreven met de naam en de titel van de doorluchtige koning van Engeland, onze zeer gewaardeerde heer en vriend.[1] Omdat het een en al geleerdheid en verfijning bevat, heeft het zo'n diepe indruk op ons gemaakt, dat het nauwelijks met woorden valt uit te drukken. Hoewel wij er vanwege het buitengewone talent en de geleerdheid van Zijne Koninklijke Hoogheid niet aan twijfelen - het staat vast dat hij daarin uitmunt - dat genoemd werk in zijn werkkamer is ontstaan, vermoeden toch velen en verzekeren zelfs dat iets van uw

1. De *Assertio* van Hendrik VIII was een antwoord op Luthers *De captivitate Babylonica*; zie brief 1275, noot 13.

strijdvaardige geest tot hem gekomen is.[2] Ook als dat boekje van de koning met uw geschriften wordt vergeleken, leidt men dat eenvoudig van de schrijftrant af. Hoe het ook zij, wij hopen dat dit werk, dat onder de naam van zo'n machtige en geleerde koning is uitgegeven, beslist veel gezag zal hebben tegenover de onbenullige stellingen, die Maarten Luther al enkele jaren onder het volk heeft verspreid.

Wij zijn er ook stellig van overtuigd dat deze kwestie er zeer veel baat bij zou hebben, als u, die evenzeer door uw geleerdheid als door uw bedrevenheid in spreken en schrijven ver boven de anderen uitsteekt, naar dit strijdperk zou afdalen. Want enkele dagen geleden zijn er opnieuw in onze Duitse taal twee boekjes van Maarten Luther verschenen.[3] Op de titelpagina van een daarvan noemt hij zichzelf Ecclesiastes, prediker. Beide werken sturen wij naar u toe. Daarin heeft Maarten over de kerkelijke sacramenten en de gezagsdragers van de kerk naar onze mening zo smerig, onbehoorlijk, schaamteloos en roekeloos geschreven, dat er nauwelijks iets te schrijven valt dat smeriger, onbehoorlijker, schaamtelozer en roekelozer is.

Welnu, zeer geleerde Erasmus, wend omwille van de liefde voor Christus alle krachten van uw uitmuntende talent voor deze kwestie aan. Richt alle energie van uw spreken en uw schrijven hierop om uiteindelijk zo'n schaamteloos en onbezonnen iemand zo de mond te snoeren, dat hij vervolgens niet zo ongestraft en brutaal in heilige zaken van zijn onbezonnen en heiligschennende verwaandheid misbruik maakt. U zult beslist een daad verrichten die de almachtige God welgevallig is, voor het christendom niet zonder nut, maar eerder gunstig en die u roem bezorgt en voor ons van alle zaken het meest welgevallig is. Daarmee zult u vooral de gemoederen gunstig stemmen van alle mensen die het beste met het christendom voorhebben, en zult u uw naam voor het nageslacht onsterfelijk maken. Het ga u goed, neem onze aansporing ter harte en blijf ons erkentelijk, zoals u doet.

Uit ons kasteel in Dresden, op woensdag de 9e juli van het jaar 1522
Van het origineel zo overgeschreven,
Georg, hertog van Saksen, eigenhandig

2. Vgl. het einde van brief 1275.
3. *Von beyder Gestalt des Sacraments zu nehmen vnd ander Newerung* (Wittenberg, april 1522) en *Wider den falsch genannten geystlichen Stand des Babst vnd der Bischoffen* (Wittenberg, juli 1522).

1299 *Aan Joost Lauwereyns*
Bazel, 14 juli 1522

Erasmus van Rotterdam groet Joost, voorzitter van de Grote Raad van Mechelen

Ik hoor en ben in elk geval oprecht verheugd, geachte heer, dat het hoogste gezag over de zaak van Luther aan Uwe Excellentie is toevertrouwd. Afgezien van uw volmaakte kennis van het recht ken ik u als iemand die van onbesproken gedrag is en een zeer groot rechtsgevoel bezit. Want zoals men zich ervoor moet inspannen, dat de partij van Luther tot rust gebracht wordt, zo moet men ervoor waken dat rechtschapen mensen, die zich door hun inspanningen voor de wetenschap in het algemeen verdienstelijk hebben gemaakt, niet aan de persoonlijke haatgevoelens van bepaalde lieden worden overgeleverd.

Iedereen in Leuven weet hoe hardnekkig en wraakzuchtig de geest van Nicolaas Baechem is, als hij haat tegen iemand heeft opgevat. Tussen hem en mij bestaat al een oude en dodelijke vijandschap, zelfs voordat de wereld wist van de geboorte van Luther. Het gaat om de oude talen en de humaniora, die hij hartgrondig haat. Hij heeft zichzelf toegestaan om mij dikwijls in zijn preken en lezingen met aparte leugens te beledigen en spaart het scheldwoord ketterij niet. Maar toch kan hij het niet verdragen dat ik in een verdedigingsgeschrift[1.] zelfs zonder zijn naam te noemen de meest valse beschuldiging verwerp. Naar ik hoor, heeft hij nu bij allerlei maaltijden en in een openbare preek in Mechelen mij samen met Luther van ketterij beschuldigd. Van de keizer en de paus heeft hij beslist niet de opdracht om op die wijze met zijn haatgevoel wraak te nemen. Ik heb nooit enige bemoeienis met Luther gehad, behalve dat ik hem steeds heb afgeraden met dergelijke pamfletten de wereld verder op te ruien. Ik voorspelde toen al dat dit zou gebeuren en nu zien we dat het uitgekomen is. Zowel hier als bij u heb ik gedeeltelijk met woorden en gedeeltelijk met brieven veel mensen Luthers partij de rug laten toekeren. Niets heeft de gemoederen van de aanhangers van Luther meer ontmoedigd dan dat ik openlijk in de uitgaven van mijn werken heb verklaard dat ik de paus trouw blijf en de zaak van Luther afkeur. Als ik, zoals mijn tegenstanders beweren, Luther gesteund had, zou het mij niet aan steun van vorsten ontbroken hebben. In de geest van de mensen is die verkeerde sympathie nog niet zo uitgedoofd zoals zij denken en wij zouden willen. Er zijn hier meer dan honderdduizend[2.] mensen die de Heilige Stoel haten en wat Luther doet, grotendeels goedkeuren.

Maar zie eens hoe onrechtvaardig ik behandeld word. Terwijl ik de vriendschap met zoveel Duitse geleerden heb verloren en alle aanhangers van Luther,

1. *Apologia de loco 'Omnes quidem resurgemus'* (Bazel, februari 1522).
2. In brieven 1300 en 1302 wordt het aantal van twintig miljoen genoemd.

die nu met smadelijke pamfletten tegen mij tekeergaan, tegen mij in het harnas heb gejaagd, maken zij van hun overwinning, die zij grotendeels aan mij te danken hebben, misbruik door mij aan te vallen. En daarom word ik als ketter zwartgemaakt, omdat ik genoegen beleef aan de humaniora en mij het gedrag van Baechem niet aanstaat, zoals bijna iedere fatsoenlijke persoon het afkeurt. Zijne Keizerlijke Majesteit, Jean Glapion, de aartsbisschop van Palermo,[3.] de bisschop van Palencia,[4.] en kanselier Mercurino hebben mij brieven[5.] gestuurd die een en al vriendelijkheid waren, en zij spoorden mij aan om met mijn inspanningen mij verder in te zetten voor de humaniora. Van veel andere geleerden heb ik brieven ontvangen en ook van Matthäus, kardinaal van Sion,[6.] de kardinaal van Mainz[7.] en van zeer veel anderen. Zij bedankten mij en beloofden alle steun en vrijgevigheid, omdat ik in de zaak van de kerk die gezindheid laat zien die zij wilden. De kardinaal van Sion biedt mij zelfs een jaargeld van vijfhonderd dukaten aan en een bedrag voor reiskosten, als ik naar Rome zou willen gaan. Maar wat is onmenselijker dan door één karmeliet verscheurd te worden, terwijl ik mij tot vijand van de partij van Luther heb gemaakt en met de belangrijkste vorsten van de wereld in vrede leef? Ik heb zoveel jaren in Leuven gewoond: waarom hebben zij toen niet mij mijn vergissingen aangewreven? Integendeel, de man uit Ath[8.] heeft zonder uitzondering al mijn geschriften goedgekeurd. Toen hij daarna op mijn verzoek op twee of drie passages kritiek had geleverd, heb ik hem geantwoord en ben aan al zijn wensen tegemoet gekomen. Terwijl de keizer afwezig is, maken zij nu aanstalten tegen mij misbruik te maken van zijn gezag en hun oude haat tegen mij uit te leven.

Onlangs is een uitgave van de *Colloquia* verschenen. Baechem roept dat hier enkele ketterse dingen in staan.[9.] In de eerste plaats behandel ik in de *Colloquia* geen geloofsdogma's, maar een manier om zich uit te drukken. Iets ketters staat er niet in, maar hij legt het uit op grond van zijn vijandschap. Ik

3. Jean de Carondelet.
4. Pedro Ruiz de la Mota.
5. Zie brief 1270 van Karel V. De brieven van Glapion, Carondelet en Mota waren duidelijk antwoorden op de brieven 1275, 1276 en 1273. De brief van Mercurino is het antwoord op de brief die aan het begin van brief 1281 wordt vermeld.
6. Matthäus Schiner. Zijn brief was misschien een antwoord op brieven 1248 en 1249.
7. Albrecht van Brandenburg, van wie geen brieven uit die periode bewaard zijn.
8. Jan Briart.
9. Zie brief 1296, noot 7.

veroordeel daar de aflaten niet en evenmin elders. Maar iemand lacht er zijn vriend uit, die dacht dat hij met de bescherming van een pauselijke bul de hemel kon bereiken, hoewel hij de grootste nietsnut was.[10.] Ook de biecht keur ik niet af: een knaap zegt alleen maar dat het naar zijn mening voldoende zou zijn voor God schuld te belijden, als de kerkelijke leiders daar hetzelfde over zouden denken. En toch geeft hij toe dat hij ook bij priesters te biecht gaat.[11.] Alsof het voor de jongen niet voldoende zou zijn bij het biechten de kerkelijke leiders te gehoorzamen, alsof Christus niet een van de leiders van de kerk is en alsof het voor mij vaststaat dat het instellen van deze biecht door Christus een geloofsartikel is. En toch heb ik in deze kwestie mijn persoonlijke mening altijd aan het gezag van de kerk onderworpen. Iemand zegt daar ook ergens dat hij niets van vis moet hebben en verbaast zich dat bisschoppen ons hebben willen verplichten vis te eten door met hellestraf te dreigen.[12.] En toch geeft degene die dit zegt toe dat hij een epicurist is. Desondanks is het ook voor mij niet duidelijk of het de bedoeling van de paus was dat hij, behalve als het om een schandaal en minachting gaat, ons wilde verplichten vis te eten op straffe van eeuwige verdoemenis.

Ik weet niet of zij mij tegenwerken op grond van een edict van de keizer.[13.] Dat laatste edict[14.] is tenminste hier nog niet gekomen en is nooit in het openbaar of in privékring afgekondigd. Daarom vraag ik u, zeer geachte heer, dat u met uw gevoel voor rechtvaardigheid hun haat en verbittering matigt. Wat mij betreft weet ik waar ze op uit zijn: ze zouden me zelfs tegen mijn zin naar de partij van Luther willen drijven, iets wat hun nooit zal lukken. Maar men moet onder ogen zien of het nuttig is mij daarheen te duwen. Het zal de aanhangers van Luther heel goed uitkomen, als men tegen mij iets wreeds begaat. Als zij iets tegen mij hebben, moeten zij mij dat eerst laten weten. Ik zal hun misschien zo antwoorden, dat ik hen volledig tevreden stel. Men moet nu niet zonder reden andermans boeken bespotten. Er zijn oneindig veel mensen die Erasmus niet haten, omdat ze van mijn boeken geprofiteerd hebben. Als ik zou willen, kon ik de wereld in verwarring brengen. Maar ik zou eerder willen sterven dan de aanstichter van nieuwe onrust te zijn. Omdat dit mijn instelling is, zou het des te onrechtvaardiger zijn het zo ver te laten komen dat ik ongestraft aan de onverzoenlijke haat van de een

10. In *De votis temere susceptis* (ASD I, 3, p. 149-150).
11. In *Confabulatio pia* (ASD I, 3, p. 177-178).
12. In *Convivium profanum* (ASD I, 3, p. 207-208). De passage was toegevoegd in de herziene uitgave van juli-augustus 1522.
13. Het Edict van Worms, mei 1521, waarin Luther werd veroordeeld.
14. Edict van 29 april 1522, waarin Frans van der Hulst volmacht kreeg om de ketterij in Brabant uit te roeien.

of de ander word overgeleverd. Als men mij vriendelijk behandelt, zal ik zorgen dat niemand bij mij de plicht van een christenmens mist. Ik heb altijd mijn best gedaan voor iedereen van nut te zijn en niemand verafschuwt onenigheid meer dan ik.

Ik pleit nu niet voor de zaak van N.B.,[15.] want ik weet niet wat hij bekend heeft. Maar ik weet wel dat er in Antwerpen niemand is geweest met zo'n onbesproken gedrag, zo geliefd bij de burgers en zo onmisbaar voor de gemeenschap bij het onderwijs aan kinderen. Ook over zijn collega[16.] doe ik geen uitspraak, want zijn zaak, voor zover het Luther betreft, ken ik niet. Ik weet alleen dat de man een goede geleerde is, bedreven in veel talen en van een onberispelijke levenswandel, zij het dat hij een nogal losse tong heeft. Tegen hem ging Baechem ongetwijfeld het meest tekeer, omdat hij door hem persoonlijk was beledigd. Iedereen weet dat Van Hoogstraten en Baechem erop uit zijn de oude talen en de humaniora te laten verdwijnen en zij zoeken het liefst een aanknopingspunt bij degenen die dat onderwijzen. Mijns inziens zouden zij er beter aan doen met hun overwinning tevreden te zijn en in de wereld niet nog meer tragedies te veroorzaken. De wereld zal het hoe dan ook verdragen dat Luther hem is ontnomen, maar nooit dat hem de oude talen en de humaniora worden afgepakt.

Maar ik overlaad Uwe Excellentie met te veel woorden. Met klem vraag ik u dat u met uw wij sheid en rechtsgevoel de aanvallen van anderen matigt. En als er iets waar is van het gerucht dat hier verspreid wordt, moet u niet toestaan dat Erasmus, die zich voor iedereen verdienstelijk maakt, aan de haat van twee mensen wordt overgeleverd. Het lijdt geen twijfel dat de genade van de keizer, de heiligheid van de paus en het algemeen verlangen van goede mensen hetzelfde willen. Ik wens Uwe Excellentie, zeer geachte heer, alle goeds. Moge u Erasmus tot uw horigen rekenen.

Bazel, 14 juli 1522

1300 *Aan Jeroen van der Noot*
Bazel, 14 juli 1522

Ik groet u hartelijk. Zeer geachte heer, in veel brieven aan mij wordt geschreven dat Nicolaas Baechem in uw omgeving overal bij maaltijden en in openbare preken tegen mijn naam tekeergaat en mij herhaaldelijk een ketter noemt. En dat hij zijn best doet toestemming van het hof van de keizer te

15. Nicolaas van Broeckhoven.
16. Cornelis Schrijver.

krijgen om mijn boek, dat als titel *Colloquia*[1] heeft, te verbranden, omdat ik het daarin zogenaamd met Luther eens ben over de biecht, het vasten en over wat de mensen geregeld hebben. Wie het boek leest, zal merken dat het helemaal anders is, maar omdat hij met een oude haat mij, de oude talen en de humaniora tegenwerkt, legt hij het zo uit. Daarom leek het mij goed Uwe Hoogheid vooraf te waarschuwen om te voorkomen, dat er door zijn laster tegen mij iets wordt besloten wat ik niet verdien. Want als u en de uwen aan zijn haat tegemoet willen komen, zal er geen eind komen aan de wrede behandeling van hen die de humaniora koesteren. Ik vermoedde eenvoudigweg dat wanneer de keizer afwezig was, hij iets nieuws zou ondernemen.

In de eerste plaats leer ik in dat boek Latijn te spreken, geloofsartikelen behandel ik niet. Toch bevat het zelfs geen woord dat met het geloof in tegenspraak is. In het boek zegt een jongen dat hij iedere dag voor Christus biecht. Op de vraag of hij denkt dat dit genoeg is antwoordt hij dat het naar zijn mening voldoende zou zijn, als de kerkelijke leiders daar hetzelfde over zouden denken. Baechem legt dit uit alsof ik beweer dat de biecht tot het recht van een mens behoort. Het is zeker dat onze biecht grotendeels een zaak is van menselijk recht. Want dat wij eenmaal per jaar biechten bij de ene of andere persoon, komt zoals bekend is, uit het hoofdstuk *Omnis utriusque sexus* ('Ieder van elk geslacht').[2] Dus het gezag van de bisschoppen beweegt ons ertoe eenmaal per jaar te biechten. Daarom zondigt de jongen helemaal niet, als hij bij het biechten het gezag van de bisschoppen volgt, ook als hij twijfelt of het een zaak van goddelijk recht is of niet. Om eerlijk te zeggen bezit ik hierover nog onvoldoende zekerheid. Maar onder de leiders van de kerk neemt Christus naar mijn mening de eerste plaats in. De jongen zegt ook dat hij alleen die zaken biecht die in elk geval menselijk zijn of er verdacht veel op lijken. Niemand ontkent, denk ik, dat dit orthodox is.

Het vasten komt in dit boek niet ter sprake,[3] maar iemand spreekt alleen over het eten van vis. Het vasten is ons door Christus en de apostelen opgedragen. In de teksten van het evangelie wordt de keuze van spijzen op veel plaatsen veroordeeld. Toch wordt de gewoonte van de kerk in mijn boek niet veroordeeld. Alleen wordt bij een maaltijd de vraag besproken of het de bedoeling van de pausen is geweest iedereen zonder onderscheid te verplichten vis te eten door met de hel te straffen, zelfs als ze hiertoe in staat zouden zijn. Voor een schandaal en voor minachting maak ik altijd een uitzondering. U met uw wijsheid ziet dat hier niets afwijkt van de regel van het

1. Zie brief 1262.
2. *Decretales V*, 38, 12.
3. Erasmus vergist zich; het onderwerp komt in *Confabulatio pia* aan de orde.

geloof. Het is niet de taak van Baechem, maar van de paus om zijn bedoeling uit te leggen.

De aflaten veroordeelt niemand in mijn boek, maar iemand lacht zijn drinkebroer uit, omdat deze, hoewel hij een slecht leven leidde, zich met de steun van een pauselijke bul de hemel had beloofd. Wat is hier ketters aan? Staat er iets anders in de bullen van de paus, die berouw verlangen van degene die aflaten probeert te krijgen?

Hoe groot mijn verdiensten zijn voor de publieke wetenschap, vertellen de feiten zelf. Ik heb als allereerste de aanhangers van Luther voor hun roekeloze onderneming laten terugschrikken. Als ik hem had willen steunen, zou die karmeliet[4.] nu niet zo de baas spelen. In Duitsland heb ik de vriendschap van talloze geleerden verloren, omdat ik verklaard heb het niet met Luther eens te zijn. En de aanhangers van Luther gaan nu, omdat ze boos zijn, met beledigende pamfletten tegen mij tekeer. Ik heb meer mensen Luther de rug laten toekeren dan Baechem ooit zal kunnen. Aan zijn mening wordt hier geen waarde toegekend. Als dank voor deze diensten zal ik aan de haat van één iemand overgeleverd worden, die zo opgewonden is, dat hij zijn gebrek aan zelfbeheersing niet kan verbergen. Ik prijs de vrome houding van de keizer. Maar had Zijne Majesteit zo'n hachelijke taak maar aan een ander toevertrouwd. Het edict van de keizer heeft hen niet gewapend tegen degenen die zich op de humaniora en de oude talen toeleggen, maar tegen ketters. Toch zullen zij van hun gezag misbruik maken, als u en de uwen in uw wijsheid zich daartegen niet verzetten. Zijne Keizerlijke Majesteit heeft mij persoonlijk zeer vriendelijk geschreven. Meer dan eens kreeg ik een heel hartelijke brief van Jean Glapion. Verder een brief van de bisschop van Palencia en van de verheven kanselier Mercurino. Uit Rome kreeg ik onder andere een brief van de eerwaarde kardinaal van Sion, die mij ook een riant salaris aanbood, als ik naar Rome zou willen komen. Ronduit vriendschappelijk was de brief van de kardinaal van Mainz.[5.] Zij denken dat voor de zaak van de paus niets nuttelozer is dan dat ik door de persoonlijke haat van enkele mensen naar de partij van Luther word gedreven. Ook al proberen zij dit in hun ijver te bereiken, het zal hun toch nooit lukken. Ik heb mij in deze zaak zo gedragen dat ik voor de rechterstoel van Christus niet bang ben. En ik zal blijven wie ik ben. Als zij iets tegen mij hebben, laten zij mij er tenminste attent op maken. Ik heb een keer de man uit Ath[6.] geantwoord op punten waar hij kritiek op had, en hem en anderen tevredengesteld. Zij maken ophef van ik weet niet wat voor vergissingen. Ik heb er tot

4. Nicolaas Baechem.
5. Erasmus noemt deze brieven ook in brief 1299.
6. Jan Briart.

nu toe nog niet één in mijn werken kunnen vinden, tenzij er iemand met een kwaadaardige uitleg komt en zelfs van de mooist gekozen woorden de meest slechte zal maken.

Hoewel ik met de zaak van Luther niets te maken heb, zou u in uw wijsheid ervoor moeten zorgen, dat men niet streng en buiten proportie tegen onschuldigen optreedt. Ten eerste gaat het niet om artikelen van het geloof, maar om het gezag van de paus van Rome, aan wie tot nu toe te veel macht is verleend. Het gaat om aflaten, waaraan tot nu toe meer dan voldoende belang is gehecht, en om regelingen van mensen, waaraan tot nu toe bijna meer waarde is toegekend dan aan het evangelie. Luther is weliswaar te ver gegaan, maar is niet helemaal zonder reden verstoord geraakt en met deze taak begonnen. In de tweede plaats zou men de sympathie hiervoor, als zij maar bij weinig mensen aanwezig was, met strenge maatregelen aan banden kunnen leggen. Omdat er meer dan twintig miljoen mensen[7.] zijn die Luther gedeeltelijk steunen en de paus haten, zou het nu nutteloos zijn tegen deze menigte streng op te treden, vooral omdat niemand openlijk bekent dat hij een voorvechter is van de partij van Luther. Ook voor de zaak zelf is dit nuttig om te voorkomen dat meer mensen verbitterd raken. Het is beter dat de sympathie voor Luther zal verdwijnen dan dat zij met geweld verdreven wordt.

Maar u zult in uw wijsheid deze zaken beter zien. Wat mij betreft vraag ik alleen maar niet te zwichten voor de haat van Baechem, tenzij ik gewaarschuwd word en hem mijn antwoord kan geven. Ik wens Uwe Excellentie het allerbeste en beveel mij geheel bij u aan.

Bazel, 14 juli 1522

Erasmus van Rotterdam, Uwe Excellentie zeer toegenegen

Aan de zeer illustere ridder van het Gulden Vlies Jeroen van der Noot, kanselier van Brabant, mijn meest eerbiedwaardige heer. Te Brussel

1301 *Aan de theologen van Leuven*
[Bazel, circa 14 juli 1522]

Van deze brief zijn een kortere en een aanzienlijk langere versie overgeleverd. De korte versie, hier weergegeven, is in haast geschreven toen Erasmus van de acties tegen hem in Leuven hoorde. Zij lijkt sterk op de brieven 1299 en 1300 en is waarschijnlijk gelijktijdig hiermee geschreven en verzonden. De lange versie is wellicht nooit verstuurd.

7. Zie brief 1299, noot 2.

Jezus Maria
Om aan de theologen van Leuven te overhandigen

Omdat een kwestie mij slechts via een gerucht dat echter niet onaannemelijk is, heeft bereikt, zal ik nu alleen antwoorden om te voorkomen dat iets op grond van een verdachtmaking zomaar gebeurt zonder dat men mij gehoord heeft. Iemand[1.] beweert dat er in de nieuwe uitgave van de *Colloquia* drie of vier passages voorkomen waarin ik het met Luther eens ben, namelijk over de biecht en het vasten. Wie het boek onbevooroordeeld leest, zal begrijpen dat het niet zo is.

Alvorens te beginnen leek het mij goed eerst drie punten ter sprake te brengen. Ten eerste kan men mij niet verwijten dat ik het edict van de keizer naast mij neer heb gelegd. Want ik hoor dat het op 6 mei 1522 is afgekondigd, terwijl dit werk veel eerder in Bazel is gedrukt. Daar is tot op heden nog geen edict van de keizer publiekelijk of voor mensen persoonlijk uitgevaardigd. Ten tweede behandel ik in dat werk geen geloofswaarheden, maar uitdrukkingsmogelijkheden in het Latijn, hoewel er af en toe passages ingevoegd zijn die op goed gedrag zijn gericht. Als een schoolmeester zijn leerlingen een onderwerp in het Frans opgaf en deze zin in het Latijn leerde te vertalen: ‘Mogen zij die ons deze visdagen hebben opgelegd, niets anders eten dan knoflook!’, zou hij volgens mij niet van ketterij beschuldigd kunnen worden, omdat hij een ongepaste zin foutloos leert te vertalen. Ten derde moet men zien wat voor persoon het is die ik laat spreken. Want ik voer daar geen theoloog op die aan het preken is, maar jongens of mooie jongeheertjes,[2.] die elkaar onzin vertellen. Als zij bij mij de persoon niet willen aanvaarden zoals hij is, moeten ze het mij dus ook kwalijk nemen, dat in dat werk iemand die geloof ik Augustijn heet,[3.] het moreel goede van de stoïcijnen minacht en aan de volgelingen van Epicurus de voorkeur geeft, omdat zij het genot als het hoogste goed beschouwden. Ze moeten het mij dan ook kwalijk nemen, wanneer in het boek een soldaat tussen zijn vele soldatenopmerkingen door zegt graag een priester te ontmoeten die maar een greintje verstand heeft.[4.] Als het dwaas zou zijn deze uitspraken aan mij toe te schrijven, waarom moet men dan niet in de andere gevallen met de aard van de

1. Nicolaas Baechem.
2. Vgl. Varro, *Satira Menippea* 335, geciteerd door Aulus Gellius, *Noctes Atticae XIII*, 11.
3. Augustijn Vincent Caminade, in de *Colloquia* beschreven als de Epicureeër die een afkeer van vis heeft; zie brief 1299, noot 12.
4. In *Militaria*, ASD I-3, p. 157.

persoon rekening houden? Of denken zij dat, als ik een Turk sprekend opvoerde, zij al wat hij zei, aan mij moeten toeschrijven?

Nu enkele opmerkingen over de passages. In de eerste passage[5.] zegt een jongen van zestien jaar alleen die zonden te bekennen die beslist doodzonden zijn of er verdacht veel op lijken. Luther leert[6.] dat het niet nodig is alle doodzonden te bekennen, maar alleen die waar geen onduidelijkheid over bestaat. Daarom stemmen de woorden van de jongen bepaald niet overeen met de leer van Luther. Op de vraag daarna of het voor hem voldoende is voor Christus schuld te belijden antwoordt de jongen dat hij het voldoende vindt, als de kerkleiders daar dezelfde mening over hadden. Daaruit leiden zij af dat ik beweer dat de biecht zoals wij die nu kennen, niet door Christus zelf is ingesteld. Hun conclusie zou aannemelijk kunnen zijn, als Christus niet een van de kerkleiders was; hij is toch de belangrijkste van de herders? Wie dus over kerkleiders spreekt, sluit Christus niet uit, maar rekent ook hem daartoe samen met de apostelen en hun opvolgers. En om ten overvloede aan te geven dat ik dit over onberispelijke mensen, pausen, heb gezegd: is het voor de jongen niet voldoende bij het biechten hun gezag te volgen, ook al weet hij niet zeker of de pausen de biecht zelf konden instellen of hem overgenomen hebben van de verkondiging van Christus? De jongen is immers geneigd te gehoorzamen, ongeacht hoe zij het overgenomen hebben. Voor mij staat nog niet volledig vast, dat de kerk heeft bepaald dat deze biecht, zoals hij nu wordt afgenomen, voortvloeit uit wat Christus geleerd heeft. Want er zijn voor mij veel argumenten die het tegendeel beweren en die ik niet kan oplossen. Toch onderwerp ik mijn innerlijk gevoel overal aan het oordeel van de kerk, die ik graag volg, wanneer ik een duidelijke uitspraak van haar hoor. Als een bul dit nadrukkelijk had verkondigd en ik dit niet zou weten of mij niet zou herinneren, zou het voldoende zijn mij tijdelijk in een geest van gehoorzaamheid aan het gezag van de kerk te onderwerpen, ook als mijn overtuiging vaststond. De redenering ‘Deze biecht is een instelling van mensen. Dus komt hij niet voort uit het onderricht van Christus’ is niet logisch. Toch staat vast dat het feit dat we eenmaal per jaar, in de paastijd, voor deze of gene capabele priester biechten, een regeling van pausen is.

In mijn boek wordt niet over het vasten gesproken dat ons door het evangelie en de brieven van de apostelen is opgedragen, maar over de keuze van spijzen die het evangelie verwerpt en de brieven van Paulus vaak veroordelen, vooral als er van bijgeloof sprake is. Iemand zegt daar niet wat Luther verkondigt,[7.]

5. Zie brief 1299, noot 11.
6. In *Sermo de poenitentia* (Wittenberg, 1518).
7. In de lange versie van de brief aarzelt Erasmus deze mening aan Luther toe te schrijven.

namelijk dat regelingen van pausen ons hiertoe niet verplichten, als wij ze maar niet minachten. Mijn personage geeft integendeel toe dat de paus dit kan doen. Hij vraagt zich alleen af, of het de bedoeling van de paus is geweest iedereen zonder onderscheid te verplichten zich van vlees te onthouden met de hel als straf, tenzij het om een verdorven geest gaat. En dezelfde man stelt dan dat hij van vis een even grote afkeer heeft als van slangen.[8.]

Als iedere verordening van bisschoppen ons met een straf in de hel dreigt, is het bestaan van christenen zwaar. Als sommige zaken verplicht zijn en andere niet, kan niemand hun bedoeling beter uitleggen dan de paus zelf. Als bijvoorbeeld de paus zou besluiten dat priesters een gordel moesten dragen, zou hij dat dan doen met de bedoeling dat degene die vanwege pijn in zijn nieren de gordel uitdeed, aan een straf in de hel overgeleverd zou zijn? Als iemand met zijn zieke vrouw vlees zou eten om te bereiken dat zij met meer eetlust eet, zou de paus dan willen dat hij een hellestraf riskeert? In het boek wordt alleen deze vraag gesteld en er wordt niets met stelligheid beweerd.

Aflaten veroordeel ik daar niet en evenmin op andere plaatsen, ook al zijn tot nu toe meer dan voldoende aflaten toegestaan. Iemand lacht alleen maar zijn vriend uit. Die dacht hij dat hij met behulp van een bul in de hemel kon komen, hoewel hij elders de grootste nietsnut was.[9.] Ik denk dat het zelfs niet ketters is te menen dat er geen heiliger plicht is dan het volk te waarschuwen niet op bullen te vertrouwen, tenzij men zijn leven en verkeerde gevoelens wil veranderen.

Dit alles schrijf ik om wat mij bij geruchte bereikt heeft. Zodra ik meer zekerheid heb gekregen, zal ik nauwkeuriger antwoorden. Ga nu na of ik iemand moet verdragen die, bezeten van haat tegen zijn broeder, op grond van dergelijke stukjes tekst bij maaltijden en in preken Erasmus een ketter noemt.

1302 *Aan Pierre Barbier*
[Bazel, circa 14 juli 1522]

Erasmus van Rotterdam groet Pierre Barbier

Onvergelijkelijke vriend, ik heb je via onze Morillon, een werkelijk betrouwbare vriend, een brief gestuurd.[1.] Je zult daardoor veel te weten komen over

8. Zie brief 1299, noot 12.
9. Zie brief 1299, noot 10.
1. De brief die aan het eind van brief 1287 wordt vermeld, was blijkbaar met de brieven 1273-1276 naar Morillon gestuurd.

de toestand van jouw Erasmus, die helemaal aan zijn eind gekomen is, als aan zijn eind komen betekent zich op de dood richten. Onlangs schreef ik een korte brief[2.] naar Rome, omdat ik niet zeker wist of je daar zou zijn. Want ik had steeds het vermoeden dat paus Adrianus niet voor de herfst naar Rome zou komen en ook niet zonder de keizer.

Nu dien je te weten door welk lot je beschermeling, die tot nu toe door jou verdedigd werd, is getroffen. Naast enkele andere werken is hier het Nieuwe Testament gedrukt, voor de derde keer herzien en uitgebreid.[3.] Hoewel Duitsland mij herhaaldelijk wreed had ontvangen,[4.] wilde ik toch, zoals, volgens het gezegde, een ezel dwars door het vuur rent om zijn jongen te redden,[5.] met gevaar voor eigen leven bij mijn werk zijn. Dat was zonder twijfel slecht behandeld, als ik er persoonlijk niet bij was geweest. Omdat mij ter begeleiding een groot aantal soldaten werd aangeboden, die na ontslag door de keizer naar huis terugkeerden, durfde ik mij aan de reis[6.] te wagen. Want in het landelijke Anderlecht was ik zo op krachten gekomen, zelfs op een of andere manier weer zo jong geworden, dat ik tamelijk standvastig voor niets terugdeinsde. Volgens het woord van de wijze[7.] pleegt hoogmoed zo voor de val te komen.

Het was in dit opzicht bijzonder ongelukkig dat ik, omdat zich plotseling een gelegenheid aandiende, was weggegaan zonder nog een gesprek te hebben met Jean Glapion. Uit eigen ervaring wist ik dat hij een oprechte en betrouwbare vriend voor mij is. Hij had om een onderhoud met mij gevraagd en ik wilde hem graag ontmoeten. Maar toen hij naar mijn huis was gekomen, was ik toevallig in Antwerpen waar ik de oogst van mijn jaargeld verzamelde. Intussen volgde hij de keizer, die haastig uit Valenciennes vertrok om Doornik[8.] te veroveren. Daarom liet ik de hoop op een gesprek met hem varen en ben ik hierheen vertrokken. Het was voor mij een troost dat ik hoopte na voltooiing van wat ik onder handen had, naar mijn geboorteland terug te keren nog voordat de keizer vertrokken was.

En daar in Worms begon ik bij de walm van de kachels direct mij te ziek te voelen. Het paardrijden hief mijn ellende op en in Speyer verzorgde ik een paar dagen mijn arme lichaam bij de deken[9.] van de dom. Terug in Bazel liep

2. Brief 1294.
3. In maart 1522.
4. Erasmus doelt hier op gevaren bij zijn reizen; zie brieven 412, 867, 1248 en 1274.
5. Vlg. Plinius, *Naturalis historia VIII*, 68, 169. Hetzelfde beeld gebruikt Erasmus in brief 1248.
6. Deze reis wordt beschreven in brief 1342, p. 304-308.
7. Spreuken 16:18.
8. Doornik gaf zich in november 1521 over.
9. Thomas Truchsess.

ik bij de stank van de kachels niet een verkoudheid, maar een echte zware ziekte op. De natuur won het ook van deze ellende. Toen ik de stank voor de derde keer rook, had ik last van hoofdpijn, die verscheidene maanden aanhield. In aansluiting daarop kreeg ik een niersteen, waar ik niet van af kom en die mij van dag tot dag meedogenlozer kwelt. Er komt geen eind aan en er is geen pauze, de ene steen volgt op de andere en het is een onophoudelijke zwangerschap, steeds weer een strijd met groot gevaar voor mijn leven. De kwelling is zo erg, dat ik om deze reden de dood niet vrees en dikwijls jaloers ben op hen die aan de pest of aan de vierdedaagse koorts lijden. Twee weken geleden ben ik bij het afscheiden van een steen bijna omgekomen. De steen was enorm. Mijn eetlust was compleet verdwenen en kan zich zelfs nu niet herstellen. De hele Erasmus is alleen nog maar vel over been.

Het gevolg hiervan was, dat hoewel ik begreep dat het voor mij van het grootste belang was vóór het vertrek van de keizer in Brabant te zijn, mijn gezondheidstoestand dit toch niet toeliet. Ik was tot Sélestat gekomen, een reis van twee dagen, maar een koorts die ik vanwege de hitte opliep, dwong mij naar huis terug te keren. Dit kostte mij veel moeite, zelfs nadat ik vier dagen bij Beatus Rhenanus was vezorgd. Toch handelde ik de zaak naar beste kunnen per brief af. Ik vermoedde eenvoudigweg dat Caracciola en Aleandro, door de meest leugenachtige taal van bedriegers hiertoe aangezet, aan het hof van de keizer iets tegen mij beraamden. Er was ook iemand aan het hof die mij erg vijandig is. Wie het is, heb ik nog niet kunnen achterhalen. Ik neem aan dat het een Spanjaard[10.] is, van wie men zegt dat hij bij de keizer veel gezag heeft. Maar de *Paraphrasis in Matthaeum* heeft mij opnieuw de gunst van de keizer bezorgd omdat Glapion, de bisschop van Palencia[11.] en andere sympathisanten mijn zaak welwillend steunden. Want toen de keizer in Engeland bij de koning het middagmaal gebruikte en Erasmus toevallig aan de orde kwam, sprak hij eervol over mij en beval mijn werken bijzonder aan. En door vaststaande bewijzen weet ik zeker dat de koning van Engeland mij van harte steunt. Bovendien heeft het college van kardinalen voldoende duidelijk gemaakt aan mijn kant te staan: met een verordening heeft het verboden een werkje van Zúñiga, dat deze de heuse titel *Blasphemiae*[12.] gaf, te drukken en toen het clandestien gedrukt was, te verspreiden. De kar-

10. Pedro Ruiz de la Mota.
11. Zie vorige noot.
12. Leo X had uitgave van de oorspronkelijke versie verboden. Dat de kardinalen druk en verspreiding van de verkorte versie (*Erasmi Roterodami blasphemiae et impietates*, Rome, 1522) verhinderen, zoals Erasmus beweert, blijkt niet uit archiefstukken.

dinaal van Sion[13.] biedt mij privé al herhaaldelijk een jaargeld van vijfhonderd dukaten aan naast een eervol bedrag voor reiskosten. De kardinaal van Mainz[14.] schrijft me vaak in zeer hartelijke en eervolle bewoordingen. Ik zie voor mij geen enkel gevaar, behalve van enkele pseudomonniken.

Wat Baechem betreft kon ik zonder meer vermoeden wat gebeurd is, namelijk dat hij na het vertrek van de keizer als tiran begon op te treden. Onmiddellijk begon hij zich duidelijk tegen mij uit te spreken en in Mechelen waarschuwde hij in een openbare preek het volk op te passen voor de ketterij van Luther en Erasmus. Bij maaltijden verkondigde hij overal dat Erasmus nog een ergere ketter was dan Luther en dreigde met vreselijke dingen, als ik daar zou verschijnen. Er is een ander[15.] die mij meer in het geheim aanvalt, maar met meer schade. Je moet hem, mijn beste Barbier, maar beoordelen op grond van zijn vroegere gedrag, dat mij ook aanstond, toen hij nog in een nederige positie verkeerde. Nadat het geluk hem is komen aanwaaien, is hij zo verwaand geworden, dat hij zelfs bij enkele theologen gehaat is, en niet alleen bij alle oprechte mensen. De godsdienstige instelling van de keizer prijs ik bijzonder. Maar als hij van de hele kwestie voldoende op de hoogte was gebracht, had hij een zaak van zo'n groot belang niet aan een dwaze en onstuimige man, Baechem, toevertrouwd en aan zijn collega die precies op hem lijkt.[16.] Beiden haten de oude talen en de humaniora meer dan een slang.[17.] De karmeliet gaat tegen niemand meer tekeer dan tegen mijn vrienden, tegen mensen die op de humaniora gesteld zijn of die hem beledigd hebben. Hij beweert dat hij voor de wereld dood is, maar niemand is meer dan hij op wraak uit.

Tegen X,[18.] een rechtschapen jonge geleerde, trad Baechem duidelijk als de tiran Phalaris[19.] op, omdat deze hem eens een dwaas had genoemd. De man kon het in zijn onstuimigheid niet verborgen houden, ook al voerde hij in het openbaar een toneelstuk van de ontkenning op. Een ander[20.] die eerst was vrijgekomen, liet hij opnieuw oppakken en gevangen zetten - nog wel de beste man van Antwerpen. Ik denk dat je hem wel kent. Ik weet niet wat zij van Luther vinden; zij hebben zich bij mij daarover nooit zo uitgesproken, maar ze hebben een grondige hekel aan enkele dominicanen en karme-

13. Matthäus Schiner.
14. Albrecht van Brandenburg. Dergelijke brieven zijn niet bewaard.
15. Waarschijnlijk Jacobus Latomus.
16. Vincentius Theodorici.
17. Vgl. Horatius, *Epistolae I*, 17, 30.
18. Cornelis Schrijver.
19. Phalaris voerde van 570-554 v.Chr. een schrikbewind over Agrigentum (Sicilië).
20. Nicolaas van Broeckhoven.

lieten. Deze gedragen zich inderdaad zo, dat ieder fatsoenlijk mens hen verwenst. Als je er zelf bij aanwezig was, zou je toegeven dat het waar is wat ik zeg. Bij de karmelieten geldt de verordening dat men de kwestie met strengheid moet afhandelen. Maar dat moet men misschien alleen doen bij degenen die Luther openlijk verdedigen. Bij ons doet niemand dat. De haat tegen monniken en de heilige stoel heeft hem bij de hele bevolking en de meeste machthebbers enige sympathie opgeleverd. Als deze genegenheid zo streng bestraft moet worden, zijn er hier bij mij twintig miljoen[21.] mensen die dezelfde sympathie hebben. Er is alleen maar een leider nodig. Onder een deugdzaam voorwendsel raakt deze zaak vermengd met de lust andermans bezit te roven en met het verlangen voor persoonlijk leed wraak te nemen.

1303 *Van Juan Luis Vives*
Leuven, 14 juli 1522

Vives aan Erasmus

Door de genade van Christus heb ik eindelijk de 22 boeken van *De civitate Dei* voltooid. De laatste vijf, die nog resteerden laat ik je door deze jongeman uit Keulen brengen, met een opdrachtbrief aan de koning van Engeland, een voorwoord en opmerkingen over oude en ten slotte over de Gothische commentatoren. Deze vier teksten moeten aan het begin van het werk geplaatst worden. Want men kan ze als enkele inleidingen zien. In het voorwoord zelf heb ik met een paar woorden wat opgemerkt over je onmetelijke hoeveelheid verdienstelijke werken. Kon ik het ook maar met zo'n mooie stijl en even geleerd als waarheidsgetrouw doen en zo verheven als ik het zelf voel. Lees het voordat het gedrukt wordt en voorzie alles van je kritiek. Voeg toe en verander wat je goeddunkt, als je de omvang van wat ik gezegd heb maar niet kleiner maakt; anders blijft er niets over. Als er dan niet alleen in het Grieks en de juiste schrijfwijze, maar ook in geschiedenis, of mythologie, filosofie, theologie en taalgebruik fouten zijn gemaakt, laat ik het aan jou om alles verbeteren. Wat jij in dit werk doet, zal ik goedkeuren alsof ik zelf gedaan had; ik zal het als een grote weldaad beschouwen, omdat je namelijk mij wat geleerd en mijn werk verbeterd hebt. Ik twijfel er niet aan dat zij kleine annotaties in de marges toe zullen voegen waarbij ze mijn voorbeeld van de eerste twee of drie boeken volgen.[1.] Of hun eigen voorbeeld, omdat zij hierin meer

21. Zie brief 1299, noot 2.
1. Is aldus gebeurd.

ervaring hebben. Het zal dan niet moeilijk zijn een index[2.] samen te stellen. Daarover heb je al in een andere brief geschreven, die Georg[3.] heeft gebracht. Laat me weten wat je wilt dat ik met het handschrift uit Keulen doe.[4.] Want het zal voor mij niet veel nut meer hebben, tenzij wellicht in de toekomst om het werk opnieuw met verbeteringen uit te geven. Ik zou het opnieuw met de oude handschriften van Augustinus willen vergelijken. Schrijf me uitvoerig wat hierin jouw wensen zijn. Wat het geld betreft laat ik de hele zaak aan jou en Froben ter beoordeling over. Je weet zelf dat ik daar niet op uit ben. Toch moet men in deze zware tijden leven, en dat in een gebied waar de kosten hoog zijn en inkomsten, voor zover die bij een ontwikkeld persoon passen, ontbreken. Als Froben mij wat stuurt, moet hij ervoor zorgen dat ik het via een betrouwbaar iemand en zonder uitstel krijg. Meer zeg ik er hier niet over om te voorkomen dat je vermoedt dat mijn handelwijze, waarover jij je ook in de uitgaven van je werken hebt uitgesproken, is veranderd. Maar maak dat je ook aan je zelf denkt. Je weet wat je mij geleend hebt, toen we hier waren.

Ik kom nu bij je brief,[5.] die ik drie of vier dagen geleden kreeg en die door jou daags na Drievuldigheidszondag geschreven en naar mij vanuit Antwerpen verzonden was. Want die man[6.] aan wie jij me vraagt mijn werk mee te geven, heb ik niet gezien en hij is hier nog niet gekomen. Pieter Gilles schreef Conradus[7.] dat hij langs allerlei omwegen pas zo laat naar je zou terugkeren, dat de kwestie naar mijn mening op het ogenblik niet langer uitstel verdraagt. Karl,[8.] die in het bijzijn van Georg zei dat hij zou vertrekken, weet niet zeker wanneer hij weg zal gaan. Daarom heeft Conradus deze man, Johann Andernach,[9.] ingeschakeld en met hem een overeenkomst gesloten, zoals je denk ik uit zijn brief te weten zult komen. Want ik had geen gelegenheid iemand te zoeken en voor zo'n overeenkomst te zorgen, omdat ik door het laatste deel van mijn werk en door het herzien en verfraaien van mijn voorwoorden volledig in beslag genomen word. Bovendien laat mijn gezondheid te wensen over.

Over Zúñiga heb ik lang niets gehoord. Ik hoop dat het je niet aan sympa-

2. Een index bleef achterwege.
3. Naam van een bode, ook in brief 1292 genoemd.
4. Erasmus had Vives een handschrift van *De civitate Dei* uit Keulen bezorgd.
5. De brief is niet bewaard gebleven.
6. Hilarius Bertolph.
7. Waarschijnlijk Conradus Goclenius.
8. Waarschijnlijk Karl Harst.
9. Vermoedelijk een professionele boodschapper.

thie zal ontbreken die je verdient door je studies, je talent, je eruditie en je deugdzaamheid. Via Georg heb ik jou het werkje van Carranza[10.] toegestuurd, maar ik zie dat het al bij je aangekomen is. Een stuk van je brief zal ik bij gelegenheid aan doctor Joost[11.] laten zien. Ik zou dat ook gedaan hebben, als jij mij daartoe niet had aangespoord. Je verzoekt me een of andere brief aan Maurice[12.] te overhandigen. Ik heb die jongeman van je niet gezien en evenmin een andere brief dan die jij me gestuurd had. Ik twijfel er niet aan dat Pieter Gilles heeft gezorgd voor wat jij me opdroeg. Maurice verblijft in Engeland. Je hebt hier twee brieven van W. Thale, die heel graag van je wil weten of de brief, die hij je in de vasten heeft gestuurd, je bereikt heeft. Je krijgt de groeten van Van Craneveld, Laurijn en mijn en jouw vriend Fevijn. Ook van Wouters, lid van de raad van Vlaanderen, en van mijn vriend Ruffault, die jouw zaak[13.] niet vergeten is en zelfs vandaag zijn vader hierover een brief heeft geschreven. Je kunt, als je dat een goed idee vindt, de bode bij zijn terugkeer enkele gedrukte exemplaren meegeven om ze mij te bezorgen. Breng van mij aan jouw en daarom ook aan mijn vrienden ginds de groeten over, vooral Froben en zijn hele gezin.

Het ga je goed, Leuven, 14 juli 1522

Dezer dagen kreeg ik twee brieven[14.] van More, waarin hij meedeelt dat hij het heel goed stelt, de hemel zij gedankt.

1304 *Aan Adrianus VI*
Bazel, 1 augustus 1522

De brief vormt het voorwoord bij de *Commentarii in psalmos* van Arnobius junior, dat Erasmus als eerste publiceerde (Bazel, Froben, september 1522).

Erasmus van Rotterdam groet Zijne Heiligheid Adrianus, de zesde met deze naam, onlangs tot bisschop van Rome gekozen

Het was, allerheiligste vader, niet moeilijk te voorspellen met hoeveel vertoon van vreugde en lawaai Rome zou reageren op de komst van een zeer geliefde

10. Zie brief 1277, noot 3.
11. Misschien Joost Vroye of Joost Lauwereyns.
12. Maurice Birchinshaw.
13. De betaling van Erasmus' jaargeld.
14. De brieven zijn niet bewaard gebleven.

paus, vooral omdat er al zoveel maanden naar uitgezien was. Daarom heb ik naar een manier gezocht waarop u tussen zoveel duizenden gelukwensen, tussen zoveel toejuichende en applaudisserende mensenmassa's, tussen geschal van trompetten en het gebulder van kanonnen toch zou beseffen dat een nederige Erasmus, met zijn zachte stem, die zelfs nog ver weg woont, niet volledig zwijgt. Zoals hij ooit[1.] een toehoorder was bij uw theologisch onderricht en een bewonderaar van uw integriteit, is hij nu een schaapje dat aan uw apostolische zorg is toevertrouwd. Op die manier zocht de kleine Zacheüs[2.] de hulp van een vijgenboom om Jezus te zien en door hem gezien te worden. Daarentegen is deze manier niet door mij gezocht, maar diende zich vanzelf aan. Want hoewel Onze Lieve Heer, door wiens bijzondere wil u naar de overtuiging van allen tot die taak bent uitverkoren, in zijn goedheid beloofde dat zij die zochten zouden vinden,[3.] bood hij mij zonder dat ik zocht het meest geschikte instrument, naar ik meen, aan om daarmee de plicht van een gelukwens op een niet alledaagse manier te vervullen. Want hij bood mij het Psalterium van David aan, dat met de vingers van Arnobius, een zeer bekwame citerspeler, naar mijn mening buitengewoon aangenaam klinkt. En als vlammen van toortsen en fakkels iets bijdragen aan luister, laat dit instrument aan vrome oren niet alleen doelmatige en lieflijke klanken horen, maar heeft het ook zijn eigen vuur. Het heeft zijn toortsen, die door het vuur van Christus het licht geven dat hij op aarde kwam verspreiden. Dit past niet alleen veel beter bij iemand die waarlijk een theoloog en een zeer oprechte paus is, maar zal ongetwijfeld voor uw hart ook veel aangenamer zijn dan de klank van trompetten, het gedreun van bronzen kanonnen of ongeordende toejuichingen van het onstuimige volk.

Maar om u met dit raadsel geen last te bezorgen zal ik u eenvoudig vertellen waar het om gaat. Ongeveer in dezelfde tijd dat het voor allen zeer heuglijk gerucht zich bij ons verspreidde dat u onder grote eenstemmigheid van de kardinalen toegelaten bent tot het hoge ambt van bisschop van Rome, kreeg ik een commentaar op de psalmen van David toegestuurd, waar voorin de naam Arnobius[4.] stond. Het kwam van een eerbiedwaardige gemeenschap die in hoog aanzien staat vanwege het naleven van de kloosterregels, en omdat het klooster tussen Worms (hoofdstad van de Vangiones) en Speyer (hoofdstad van de Nemetae) ligt, wordt het doorgaans Frankenthal genoemd.

1. In 1502-1503 in Leuven.
2. Lucas 19:2-4.
3. Mattheus 7:7; Lucas 11:9.
4. Erasmus wist niet dat er twee kerkvaders met de naam Arnobius bestonden en nam aan dat de tekst van Arnobius Afer was, die rond 330 leefde. Maar de auteur is Arnobius junior, die circa 450 leefde.

De verzenders van het handschrift hadden er geen vertrouwen in mij hiermee een genoegen te doen, omdat ze dachten dat het óf vervelend was óf door de ongepolijste taal wemelde van overduidelijke fouten. Maar zodra ik om de inhoud te proeven een paar bladzijden had omgeslagen, merkte ik onmiddellijk dat hier geen sprake was van een eenvoudig taalgebruik, maar van een verfijnde ongekunsteldheid en een uitbundige beknoptheid. In de woordkeus was er alleen maar zuinigheid en slordigheid te bekennen, maar wat de betekenis betreft was alles overvloedig en luisterrijk. Hoe dieper ik in de tekst kwam, des te groter werd mijn bewondering voor het werk, zodat ik duidelijk merkte dat mij een bijzondere schat was aangeboden, maar wel, om het met Paulus[5.] te zeggen, in een aarden pot. Altijd heeft mij, ik geef het toe, ook bij kerkelijke schrijvers de zuiverheid van de taal getroffen en heeft slecht taalgebruik mij tegengestaan. Troffen wij maar meer mensen die over de mysteriën van de Heilige Schrift in zo'n slecht Latijn schrijven als deze Arnobius, met zoveel uitstraling, zo'n grote geleerdheid, zo'n vruchtbare beknoptheid en ten slotte zo'n grote vroomheid!

Maar ik hoop niet dat het vooroordeel van de taal, die weinig verfijnd is en op veel plaatsen fouten vertoont, het gezag van het werk vermindert, vooral bij degenen die op grond van stijlfouten de wijsheid en geleerdheid van een auteur gewoonlijk beoordelen. Voordat ik begin iets over de verdiensten van de auteur en zijn werk te zeggen, wil ik de lezer erop wijzen dat wat hier aan fouten staat, niet voortgekomen is uit onwetendheid maar met opzet gedaan en dat men dat niet de man, maar de tijd moet aanrekenen. Het is bekend dat Arnobius om zijn onderwijs in welsprekendheid beroemd was, ook voordat hij in de geheimen van onze godsdienst werd ingewijd, en zijn leerling Lactantius toont voldoende aan hoe goed hij als leraar zijn taal beheerste. Toen hij als doopleerling in zeer sierlijke stijl zijn werk *Adversus gentes*[6.] schreef, volgde hij Tertullianus[7.] na, zoals Lactantius[8.] met hem deed. Daarom kan men het niet aan zijn ondeskundigheid wijten, dat men in dit werk zoveel fouten aantreft, vooral omdat ze zo duidelijk zijn, dat Holcot[9.] of Bricot[10.] het nauwelijks bonter hadden kunnen maken.

Toch is er voor mij geen reden te vermoeden dat deze Arnobius een ander is dan degene wiens werk *Adversus gentes* ook vanwege het verfijnde taalgebruik geroemd wordt. Het was dezelfde persoon die schreef, maar hij schreef

5. II Corintiërs 4:7.
6. Ook bekend als *Adversus nationes* (Tegen de heidenen).
7. *Apologeticus adversus gentes (pro christianis).*
8. *Divinarum institutionum libri septem.*
9. Engelse nominalistische theoloog, overleden in 1349.
10. Franse nominalistische theoloog, overleden in 1516.

niet voor dezelfde mensen. *Adversus gentes* schreef hij voor ontwikkelde lieden, maar dit werk voor het gewone volk. We weten zeker dat in Spanje, Africa, Gallië en de andere Romeinse provincies de Romeinse taal bij het volk zo vertrouwd was, dat ook handwerkslieden iemand die in het Latijn preekte, konden verstaan, als de spreker zich maar een beetje aan de taal van het gewone volk aanpaste. Enkele preken en discussies die Augustinus met het volk heeft gehouden, tonen dat duidelijk aan. Het staat feitelijk vast dat zij niet door Augustinus zijn geschreven, maar door stenografen genoteerd. Zij stelden niet alleen op schrift wat gezegd, maar ook wat gedaan werd. Als iemand hiervan een vaststaand bewijs wenst te krijgen en hun bijdragen als met een vinger wil aanwijzen, laat hij dan het debat van Augustinus met Maximinus lezen en het begin van het debat dat door stenografen is genoteerd,[11.] vergelijken met het eind van dat werk, dat hij zelf schreef, toen Maximinus zich uit het debat had teruggetrokken.[12.] Laat hij de twee preken[13.] lezen, waarin hij zijn geestelijken zuiverde van de slechte reputatie die zich onder het volk verspreid had. Laat hem de rede[14.] lezen, waarin hij op grond van de stemmen van het volk bepaalt wie hem als bisschop zal opvolgen en zijn plaatsvervanger in minder belangrijke zaken zal zijn. Laat hem het gezang[15.] tegen de Donatisten lezen, waarvan hij voorschreef dat men het in de volkstaal moest zingen. Als men deze werken vergelijkt met wat hij voor geleerden schreef, zoals *De Trinitate* en *De civitate Dei*, is het eenvoudig te begrijpen hoe groot het verschil was tussen de taal van de geleerden en van het niet ontwikkelde volk. Zelfs in Rome sprak in de tijd waarin deze taal het meest bloeide, niet iedereen zoals Cicero. En toen al eigende het volk zich met het volste recht bepaalde uitdrukkingen toe, die geleerden veroordeelden.

Stel dat men zou zeggen: hoe is Arnobius, een zeer welbespraakt iemand, op de gedachte gekomen om dit commentaar aan de volkstaal toe te vertrouwen? In de eerste plaats was vroeger niets zo geliefd bij het volk als de psalmen van David, zelfs zo dat de boer iets hieruit zong bij zijn ploeg, de stuurman bij zijn roer, de zeeman bij zijn roeiriem, de spitter op zijn akker, de wever bij zijn weefgetouw en de echtgenote bij haar spinrokken en dat ten slotte kleine kinderen, voordat zij konden spreken, iets hiervan aan hun voedster wilden laten horen. Vroeger hield iedereen zoveel van deze goddelijke muziek als nu zelfs de meeste priesters ervan walgen. Daarom wilde

11. *Collatio cum Maximio Arianorum episcopo.*
12. *Contra Maximium haereticum Arianorum episcopum libri duo.*
13. *Sermones* 355 en 356.
14. *Epistolae* 213.
15. *Psalmus contra partem Donati.*

Arnobius dat iedereen de psalmen begreep, omdat hij zag dat iedereen ze zong. Zijn christelijke naastenliefde, die zo veel mogelijk mensen wilde helpen, haalde hem hiertoe over. Hij wilde liever met een gebrekkige taal veel mensen van dienst zijn dan bij enkele mensen lof verkrijgen voor zijn welsprekendheid. Ook de ontwikkelde mensen begrepen deze volkstaal, zodat ook voor hen de vrucht van de mystieke kennis niet verloren ging. Als men dat begrijpt, behoort men niet te vragen om de sieraden van het taalgebruik.

Op grond van wat ik vermoed, voeg ik nog een andere reden toe, die naar mijn mening niet onwaarschijnlijk is. De heilige Hieronymus zegt in een soort aanhangsel dat hij bij de kronieken van Eusebius van Caesarea voegde, dat een droom deze Arnobius ertoe bracht naar het doopsel te verlangen, toen hij nog als heiden de jeugd van de stad Sicca in de retorica onderwees. Hij kreeg van de bisschoppen niet gedaan wat hij vroeg, omdat hij hen niet ervan kon overtuigen dat hij met een oprecht hart de godsdienst die hij tot dan toe bestreden had, wilde belijden. Daarom schreef hij tegen zijn vroegere godsdienst een zeer indrukwekkend werk en door dit te overhandigen zoals men met een gijzelaar doet, verkreeg hij een verbintenis met het geloof.[16.] Om te voorkomen dat er geen argwaan zou kleven aan de harten van eenvoudige christenen, die de verwaande en kunstig opgesmukte welsprekendheid haatten of als verdacht beschouwden, liet hij verder in dit commentaar alle lawaai van de retorica achterwege en verlaagde zich tot de taal van de meest eenvoudige mensen om daarmee te verklaren dat hij van ganser harte een christen was. Want hij begon aan dit werk in opdracht van twee bisschoppen, Rusticus en Laurentius, zoals hij zelf in zijn voorwoord verklaart. Hij noemt het een daad van gehoorzaamheid, zodat we kunnen veronderstellen dat hij als doopleerling spreekt of als iemand die net christen is. Als daarom iemand nagaat voor wie Arnobius schrijft, moet hij niet denken dat het een fout is, als hij iets tegenkomt dat afwijkt van de gewoonte van hen die correcter spreken. Het zou in tegendeel fout zijn, als hij niet zo gesproken had. Hetzelfde is het geval, wanneer iemand tegenwoordig tot het gewone Romeinse volk spreekt zoals de heilige Gregorius ooit deed, toen de volkstaal nog tamelijk onbedorven was, of wanneer iemand zich tot Spanjaarden richt en anders spreekt dan dat volk in het algemeen gewoon is. Hij zou dan met een dubbel nadeel te maken hebben: ten eerste zouden degenen voor wie hij sprak hem niet begrijpen, en ten tweede zou hij als een barbaar aanstoot geven en uitgelachen worden.

Daarom geeft het voorbeeld van deze schrijver geen steun aan hen die, hoewel zij voor ontwikkelde mensen schrijven in een taal die in deze tijd geen enkele band met het volk heeft, toch willen dat hun dwaze taal als een

16. Hieronymus, in: *Patrologia Latina* XXVII, kol. 497-498.

verdienste wordt aangerekend, terwijl zij die nog met hun ongerijmde opvattingen verergeren. Want de grootste kracht van de welsprekendheid ligt in de keuze van de onderwerpen. Men moet trouwens ook nu bij een christelijke schrijver een zuivere eenvoud niet afwijzen, als er maar geen vervuiling voorkomt zoals uiterlijk vertoon en gekunsteldheid. Want als Arnobius nu schreef, zou hij niet dezelfde fouten maken, en hij zou zeker in het Frans schrijven, als hij voor het Franse volk schreef, of zuiver Latijn, als hij het voor de ontwikkelden deed. De taal van de apostelen, waarin zij voor ons het Nieuwe Testament op schrift hebben gesteld, behoorde ongetwijfeld tot dit type. Zo spraken toen wagenmenners en zeelieden. Dat was de taal, waarin voor het eerst de boeken van het Nieuwe Testament in het Latijn zijn vertaald. Als enkele fouten daarin nu aan de oren van geletterden pijn doen, moet men deze eerder aan de gevestigde gewoonte van die tijden toeschrijven dan aan de onbekwaamheid van de vertalers. Maar zoals het toen nuttig was zo te schrijven, omdat het voor het volk gebeurde, zou het nu dwaas zijn naar fouten te streven. Deze hebben voor ongeletterden geen nut en ergeren geletterden, zij verduisteren de inhoud en verminderen het gezag van de schrijver.

Zoals vaststaat dat het volk de zuiverheid van de Romeinse taal heeft bedorven, zo is trouwens naar alle waarschijnlijkheid de taal bij andere volkeren en in andere tijden op een andere manier aangetast. Wij treffen in dit commentaar in elk geval twee woorden aan, waarvan de heilige Aurelius Augustinus verklaart dat in zijn tijd het volk deze gewoonlijk fout uitsprak. Want in het commentaar op psalm 138 heeft Arnobius meer dan een keer *ossum* in plaats van *os* (waarvan de genitivus *ossis* wordt afgeleid en het meervoud *ossa* is) en *floriet* in plaats van *florebit* gebruikt, en wel zo dat het heel duidelijk niet toevallig is gebeurd. Toen hij het woord *os* gebruikte, voegde hij als het ware ter verklaring voor het volk *id est ossum* toe. Beide passages herinnert de heilige Aurelius Augustinus zich in een werk dat hij als titel gaf *De doctrina christiana.* Want in hoofdstuk 3 van het derde boek, waar hij over woorden met een onduidelijke betekenis spreekt, schrijft hij als volgt: ‘Want wat geschreven staat “*Non est absconditum a te os meum, quod fecisti in abscondito*”[17] maakt voor de lezer niet duidelijk of hij *os* met een korte of lange klinker moet uitspreken. Als hij hem kort uitspreekt, kan hij het enkelvoud afleiden van wat *ossa* in het meervoud is, als hij hem lang uitspreekt van wat in het meervoud *ora* is. Maar dergelijke kwesties beoordeelt men door te kijken naar de taal die eraan ten grondslag ligt. Want in het Grieks staat er niet *στόμα* (mond), maar *ὀστ□ον* (gebeente). Daarom is voor het aangeven van betekenissen het gewone taalgebruik van het volk meestal nuttiger dan de correcte taal van geletter-

17. Psalm 139 (Vulg. 138):15.

den. Ik zou liever willen dat met verkeerd taalgebruik gezegd werd: "*Non est absconditum abs te ossum meum*" dan dat het daarom minder duidelijk was, omdat het beter Latijn is.' Tevens zegt hij in het tweede boek, hoofdstuk 13, als hij taalfouten behandelt: 'Ook "*Super ipsum floriet sanctificatio mea*",[18.] wat wij niet meer uit de mond van het zingende volk kunnen verwijderen, doet beslist geen afbreuk aan de betekenis. Toch zou de meer ervaren toehoorder liever willen dat dit werd verbeterd, zodat men niet *floriet* maar *florebit* zou zeggen. Niets staat een verbetering in de weg behalve de gewoonte van de zangers.' Men kan hieruit afleiden dat dit commentaar voor de bewoners van Africa en in die vroege periode geschreven is.

Het zou misschien beter zijn een paar andere fouten aan te wijzen, waardoor de gewaarschuwde lezer zich minder ergert als hij erop stuit, en hij de tekst niet meteen verandert, omdat hij vermoedt dat deze door kopiisten bedorven is. Het woord *poenitemini* gebruikt hij niet zelden als een deponens. Ook gebruikt hij *tribulantes* vaak voor hen die gekweld worden, niet voor degenen die kwellingen veroorzaken. Op dezelfde manier *confundentes* in plaats van *erubescentes* alsof *tribulari* en *confundi* verba deponentia zijn en geen passieve werkwoorden. *Hoc flos* en *hoc ros* schrijft hij voortdurend als onzijdig, natuurlijk naar analogie van *os*, *oris.* De werkwoorden *carere* en *uti* verbindt hij met de accusativus. *Haec manna*, *mannae* verbuigt hij zoals wij doen met *Anna*, *Annae.* Naar Grieks voorbeeld gebruikt hij vaak de nominativus absolutus in plaats van een ablativus zoals in het commentaar op psalm 114 en 84. Soms hanteert hij een naamval die niet past bij de werkwoorden die hij gebruikt, maar bij een werkwoord waarvan hij een omschrijving maakt, zoals in psalm 88: *memor esto apostolos* in plaats van *memento apostolos.* Elders schreef hij *adtropare*, een woord dat natuurlijk in die tijd eerder gangbaar was dan de juiste vorm *per tropologiam applicare.* Het woord *paratura*, dat bij Tertullianus bijzonder is, vindt u bij hem ook regelmatig. Tertullianus was weliswaar ouder dan Arnobius, maar behoorde ook tot hetzelfde volk. Soortgelijke uitdrukkingen komt men in de werken van Augustinus tegen, vooral de werken waarmee hij tot het volk sprak, bijvoorbeeld *subdiacones*, *diacones* en *baptismum* als onzijdig woord.

Het leek mij goed dit naar voren te brengen om te voorkomen dat een even geleerd als godsdienstig werk voor iemand onaantrekkelijk is vanwege dergelijke taalfouten. Bij degenen voor wie hij toen schreef, was zelfs geen sprake van fouten, zodat hij voor een ongeletterde zou doorgaan als hij anders gesproken had. Door de stijl te veranderen en een paar woorden toe te voegen had ik met weinig moeite de verdienste van het hele werk op mijzelf kunnen betrekken. Maar in de eerste plaats is het altijd volledig met

18. Psalm 132 (Vulg. 131):18.

mijn handelwijze in strijd geweest de erkentelijkheid voor andermans verdienste te stelen. Ten tweede verdiende naar mijn mening Arnobius het niet, dat hij bij het nageslacht van dit deel van zijn roem werd beroofd.

De veelgeprezen boeken waarmee hij tegen de heidenen strijdt (*Adversus gentes*), zijn verloren gegaan.[19.] Laat dan tenminste dit als aandenken aan zijn talent, dat zo vaak door Hieronymus geroemd is, blijven bestaan. In zijn catalogus van beroemde schrijvers vermeldt Hieronymus dit werk niet. De reden dat Hieronymus dacht het niet te hoeven opnemen, was wellicht dat het boek als een werk voor het volk alleen in Africa circuleerde of dat het al bekend genoeg was en door iedereen stukgelezen. Op die manier zijn heel wat geschriften door te grote bekendheid in vergetelheid geraakt. Dit is precies de oorzaak dat we nu titels van werken van Origenes missen. Door eenzelfde toeval zouden we niet bekend zijn met werken van Tertullianus, als niet onlangs de voorzienigheid die de wetenschappen gunstiger gezind was, een deel tevoorschijn had gebracht.[20.]

Ik zal nog een andere aanwijzing geven waarmee men naast een uitleg over de stijl iets over de vroege periode van de schrijver te weten kan komen. Als de gelegenheid zich voordoet, noemt hij enkele ketters, Manichaeus, Novatianus en Arius, maar niemand die later dan Arnobius[21.] leefde. Want het blijkt dat de ketterij van Arius tijdens diens leven is ontstaan. Zij beleefde haar bloei onder keizer Diocletianus,[22.] ongeveer in het jaar 329 van de verlossing van de wereld. Verder maakt hij geen melding van de Donatisten en de Pelagianen, hoewel beide verderfelijke sektes in Africa ontstaan zijn. Het staat vast dat de eerstgenoemden zijn verschenen toen hij overleden of hoogbejaard was en dat de anderen geleefd hebben ten tijde van Augustinus. Niettemin spreekt deze Arnobius op enkele plaatsen over de vrije wil en daarbij had hij zeker Pelagius vermeld, als deze ouder was dan hij.[23.]

Ik heb aangetoond dat in deze passages die als enige aanstoot konden geven, niets stond waaraan iemand aanstoot zou moeten nemen, omdat het gezag van Hieronymus ons de auteur bijzonder aanbeveelt en ook omdat zo'n vroege datum voor het werk zelf een aanbeveling vormt. Daarom zal ik nu met enkele woorden aangeven wat mij tot zo'n grote bewondering voor dit

19. Het werk werd in Rome in 1542-1543 uitgegeven.
20. De editie van Beatus Rhenanus (Bazel, Froben, 1521).
21. Erasmus bedoelt de vermeende auteur Arnobius Afer, die rond 330 overleed.
22. Vergissing van Erasmus. In 329 was Constantijn keizer; Diocletianus overleed in 313.
23. De auteur Arnobius junior was een generatie na Pelagius in Rome actief.

werk gebracht heeft. Allereerst is het een uitgemaakte zaak, dat van de boeken van de Heilige Schrift er geen is dat meer verborgen mysteriën bevat dan het boek van de Psalmen en dat geen ander boek meer gevuld is met duistere woorden en betekenissen. Een dergelijk onderwerp kort en helder te behandelen, wat hij beide opvallend goed doet, is naar mijn mening het kenmerk van een man die tegelijk een voortreffelijke welsprekendheid bezit en volledig begrijpt waarover hij schrijft. Niemand legt in een paar woorden uit wat hij onvoldoende begrijpt. Alleen degene die zeer bedreven is in alle manieren van zich uitdrukken, zou zulke duistere zaken zo helder uiteen kunnen zetten. Nergens is hij moeilijk te volgen vanwege uitwijdingen in voorwoord en tekst, maar overal haast hij zich als een uitmuntend vakman en sleurt de toeschouwer naar de kern van de zaak alsof die hem al bekend is. Horatius prees dit bij Homerus.[24.] Nergens is hij op vertoon uit bij het citeren van bewijsplaatsen uit de Heilige Schrift, maar zijn hele taal is als het ware samengesteld uit reliëfwerk en mozaïeksteentjes van de verborgen Schrift. Vaak heeft hij van de psalm die hij behandelt enkele verzen zo samengevoegd, dat met toevoeging van een paar woorden ook die passages die hij niet uitlegt, helder worden. Hij behandelt ze zo, dat de continuïteit van zijn onafgebroken en samenhangend taalgebruik haar bekoorlijkheid heeft.

Verder zet hij - wat ook bij een duidelijke inhoud moeilijk is - alles begrijpelijk uiteen zonder iets toe te laten wat de geestdrift bekoelt. Zijn taal geeft meer aan dan hij zegt en al voortsnellend laat hij veel gedachten en prikkels in je geest achter, zodat je niet weet wat hij het eerst bij je bereikt - dat je het begrijpt of erdoor wordt gegrepen. Dit is niet alleen kenmerkend voor een geleerde, maar ook voor iemand die houdt van wat hij onderwijst. Als Arnobius iets tegenkwam, dat hij in ontoegankelijke geschiedwerken van de Oudheid of in boeken die over het eigene van levende wezens of andere zaken handelen, moest opzoeken, was niets zo duister bij heidense en christelijke schrijvers of hij kon het met enkele woorden uitleggen. Intussen schept hij helemaal niet op en loopt niet te koop met zijn veelzijdige geleerdheid, hetgeen ik bij schrijvers ook van grote naam vaak onaangenaam vind. Een waarlijk heilige zaak behandelt hij met de eenvoud en oprechtheid van de apostelen. Hij komt niet met vreemde dingen aanzetten, doet nergens de Heilige Schrift geweld aan, maar van al wat hij ter sprake brengt, zou men kunnen zeggen dat het voor die plaats bestemd was. Want hij wilde liever de beste in plaats van zoveel mogelijk onderwerpen behandelen. Hoewel hij zich verder onthoudt van humor, die de ernst van de inhoud niet toeliet, kan men toch merken dat zijn stijl steeds vermengd is met een bepaalde opgewektheid en vreugde. Nergens is hij saai of onoplettend en altijd bemoe-

24. *Ars poetica* 148-149.

digt en verkwikt hij de lezer met zijn blijmoedig taalgebruik. Hij begint zo dat hij meteen verfrist; hij schrijft zo vlot dat de slaap niet kan verrassen; hij eindigt zo dat hij een lezer achterlaat die nog dorst heeft en naar meer verlangt.

Terwijl verder in de werken van Tertullianus, Origenes en bijna alle oude auteurs enkele zaken terecht zijn gekomen die of een duidelijke vergissing zijn of niet orthodox, hanteert Arnobius zijn pen overal zó, dat ik nergens iets heb gevonden dat enige verwantschap met ketterij heeft. Want als hij in zijn commentaar op psalm 14 schrijft: ‘Maar Jezus ging als enige onbevlekt in de hal van de maagd naar binnen en bevrijdde het tabernakel zelf van de smetten van het vlees,’ dacht hij niet aan de smetten die er vóór de binnenkomst van Christus in Maria waren geweest, maar aan die welke er gewoonlijk bij andere vrouwen bestonden en waarvan Christus zijn moeder vrijwaarde. Hij vergrootte eerder haar kuisheid dan dat hij haar schond. Hij schijnt zelfs de kerk van Rome de eer toe te kennen, dat wie niets met de kerk van Rome te maken heeft, buiten de katholieke kerk staat. Want zij bezit het leiderschap van de hele kerk en verdiende het Petrus, de leider van de apostelen, als herder te hebben. De passage staat in hoofdstuk 106 van het commentaar en in het commentaar op psalm 138. Hij verkondigt dat Christus een speciale macht heeft verleend aan Petrus, die hem driemaal verloochend had; daarmee bedoelt hij ongetwijfeld de macht om schapen te hoeden. Enkele keren spreekt hij over geloften, maar slechts over die geloften waarmee we bij het doopsel Christus beleden en de wereld en satan verzaakt hebben; niet omdat ik denk dat hij voor de andere geloften een minachting had, maar omdat hij deze als de belangrijkste beschouwde, wat ook zo is. Het lijdt voor mij geen twijfel dat hij bij dit commentaar geholpen is door de werkzaamheden van Origenes, die op geen boek uit de Heilige Schrift vaker een commentaar heeft publiceerd dan op de Psalmen. Want op enkele plaatsen verklaart hij het Grieks te beheersen.

Maar intussen zou iemand tegen mij kunnen zeggen: ‘Wat voor dank denk je te krijgen, terwijl je niets van jezelf geeft?’ Ik verzet mij er niet tegen dat Arnobius alle lof toekomt, zolang zij die zich op ware vroomheid toeleggen, hiervan kunnen profiteren. Toch is het van belang dat een boek is verschenen dat voordien moeilijk te begrijpen was en vanwege taalfouten weinig aanzien genoot. Het wil wat zeggen dat Johann Froben ertoe gekomen is op eigen kosten en voor eigen risico het nieuwe werk met zijn drukkerij uit te geven. Want de dobbelsteen van het uitgeven valt voor drukkers niet altijd even gelukkig. Ten slotte is het nauwelijks te geloven hoeveel werk er zat in het verbeteren van de fouten van de kopiist. Daarvoor moest ik dikwijls het hele boek Psalmen opnieuw lezen voor het naspeuren van een

mogelijke vergissing. Gangbare taalfouten en vreemde uitdrukkingen in dit werk moest ik registreren. Op andere plaatsen eiste het werk beslist een zwemmer van Delos[25.] of liever nog een sibille.[26.] Een dergelijk voorbeeld geef ik bij het commentaar op psalm 77. Een kopiist die de tekst niet begreep, had het volgende geschreven: *quod aures in faciens.* Omdat deze woorden helemaal niets betekenden, kwelde ik mij een poos daarmee en raadde ik wat het moet zijn, namelijk dat geschreven was *quod auxesin faciens.* Want in de meeste handschriften wijkt de vorm van deze letter *x* niet veel af van de *r.* Daarom had de kopiist die helemaal geen Grieks en maar heel weinig Latijn kende, *auxesin* in *aures in* veranderd. En in het commentaar op psalm 105 stond geschreven: 'Laat hij de regel van het boetedoen aanvaarden *excluso noua ita* zoals psalm 155 etc.' Met een conjectuur heb ik de tekst veranderd in *in excluso Nouato* of *Nouatiano.* Want beiden hingen zij dezelfde ketterij aan en stonden boetedoening niet toe.

Daarom draag ik het nieuwe werk aan de nieuwe paus op, een godsdienstig en theologisch werk aan een paus, die een zeer integer theoloog is. Naar ik hoop zal Uwe Heiligheid dit kleine geschenk met meer genoegen aanvaarden, omdat ik hiermee niets anders beoog - want ik ben met mijn positie, hoe gering die ook is, tevreden - dan dat dit werk onder uw bescherming in handen van de mensen komt. Het werk zal ongetwijfeld een rijkere oogst aan godsdienstigheid opleveren, wanneer het uw goedkeuring heeft verkregen. U hebt die hoogste waardigheid niet door uw ambitie, niet door menselijke gunsten, maar naar wij allen geloven door de wil van de genadige godheid bereikt met de bedoeling om niet alleen als de meest rechtschapen, maar ook als de meest gezaghebbende persoon aan de goddeloze troebelen van de christelijke wereld, die helaas al te lang duren en steeds erger worden, een keer een eind te maken. Wij zien dat de twee belangrijkste vorsten van de wereld[27.] in een vijandige stemming onderling slaags raken en dat er nauwelijks een deel van de wereld gevrijwaard is van oorlogen, moordpartijen en plunderingen. Hoewel de christelijke godsdienst, die vroeger alle streken van de wereld veroverd had, nu kleiner is door de nauwe grenzen van Europa, is zij ongelukkigerwijs ook verscheurd door verderfelijke twisten van sekten en schisma's. En terwijl men zo ruzie maakt worden we door de Turken bedreigd.

In zulke ellendige omstandigheden leeft in de harten van alle goede mensen de sterke hoop, dat wanneer de stormen bedaard zijn, door uw toedoen

25. Een sterke zwemmer, die zich door de moeilijkheid van het boek niet laat afschrikken; *Adagia* 529.
26. Iemand die dergelijke mysteries kan verklaren.
27. Karel V en Frans I.

helder en rustig weer voor ons terugkomt. Niet alleen veel andere feiten beloven dit aan ons, maar ook uw buitengewone geleerdheid en daarnaast uw integere handelwijze, die bij allen vanaf uw jonge jaren tot aan deze tijd is opgevallen. Bovendien wordt het beloofd door uw hoge leeftijd,[28.] die u niet toestaat uw blik op iets anders te richten dan de glorie van Christus en de voortgang van de christelijke godsdienst. En ten slotte door de grote eensgezindheid met keizer Karel, wiens gezag en macht zullen maken, dat u kunt bereiken wat u als het beste beoordeelt.

Om zo'n ernstige besmetting met de meest verdorven gewoonten te voorkomen zijn in elk geval krachtige wondermiddelen nodig en een gifmengende kunstenaar, die met wijsheid kan toveren. Voor dit doel heb ik een nieuw instrument aangereikt, niet omdat het psalterium van David niet beschikbaar was, maar omdat het bij de meeste mensen niet werd gebruikt. Naar men zegt is het een kenmerk van muziek, dat zij gevoelens bij mensen losmaakt of matigt, als een muzikant bepaalde harmonieën mooi laat klinken. Men zegt dat Timotheus gewoonlijk de strijdlust van Alexander de Macedoniër met bepaalde melodieën aanwakkerde. Door spondeeën op de Frygische wijze te spelen veranderde Pythagoras een waanzinnig verliefde jongeman in een ernstig persoon. Naar verluidt heeft Empedocles iets dergelijks gedaan. Met bepaalde melodieën bracht hij een man die buiten zichzelf van woede was en op het punt stond een moord te plegen, weer tot bedaren. Hoewel de verhalen over de citer van Mercurius en Orpheus die de ouden hebben overgeleverd, ongeloofwaardig schijnen, zijn deze verzinsels toch ontstaan uit de wonderen van de kunst. De geschiedschrijvers vertellen in elk geval dat Terpander en Arion op Lesbos en in Ionië met melodieën mensen van veel en zware ziekten plachten te genezen. We lezen dat Ismenias uit Thebe in Boeotië veel ischiaspatiënten met een geschikte melodie van hun pijn heeft afgeholpen. Want wat Vergilius[29.] zegt, ‘Een koude slang in de wei barst door bezwering’ zou men als een uitspraak van een dichter kunnen afdoen, als in onze tekst ook niet sprake was van een wijze slangenbezweerder en een dove adder.[30.] David schoot met zijn citer Saul te hulp, wanneer deze door de boze geest van de Heer werd opgejaagd.[31.]

Indien muziek bij mensen al zoveel kracht heeft om de toestand van lichaam en ziel te veranderen, hoeveel doelmatiger is dan, naar we moeten geloven, deze hemelse en goddelijke muziek om onze ziel te reinigen van de geestesziekten en de boze geesten van deze tijd? Eerzucht is een reusachtige

28. In 1522 was Adrianus VI 63 jaar.
29. *Eclogae VIII*, 71.
30. Psalm 58 (Vulg. 57):5-6.
31. I Samuel 18:10.

ziekte, afgunst en haat zijn kwaadaardig. Het grootste deel van de christenen heeft van dergelijke ziektes te lijden, waarvan zij die anderen behoorden te genezen, daarvan vaak niet vrij zijn. Al lang bezaten heidenen woorden en gezegden, waarmee zij zielenpijn konden lenigen en de kwaal grotendeels wegnemen.[32.] Heeft de muziek van Christus dan niet de woorden en gezegden om in onze harten de liefde voor vergankelijke zaken te bezweren en de liefde voor hemelse zaken tevoorschijn te toveren? Pythagoras had melodieën waarmee hij een jongen die buiten zinnen van liefde was kon ontnuchteren. Heeft de christelijke psalmist geen melodieën om vorsten, die elkaar met de meest dwaze oorlogen onophoudelijk bestrijden, tot liefde voor de vrede terug te roepen? Maar wij dienen eerst zelf ons met deze muziek te genezen, voordat wij ons voorbereiden op het genezen van ziekten van anderen. Er is geen deel van de Heilige Schrift dat geen werkzame melodieën bezit, als we maar niet als dove slangen onze oren dichtstoppen om te verhinderen dat de kracht van de goddelijke betovering onze harten binnendringt. Geen melodieën hebben mijns inziens meer effect dan die van de psalmen; daarin heeft de goddelijke geest de meest verborgen genoegens van zijn mysteriën voor ons willen bewaren en enkele zeer succesvolle melodie- en beschikbaar gesteld om bij ons een liefde op te wekken die Christus waardig is, op voorwaarde dat er iemand is die de snaren van dit psalterium kundig kan beroeren.

Dit is een bijzondere taak voor bisschoppen en priesters. En toch zou ieder voor zich een psalmist kunnen zijn. Wie de snaren bespeelt, wordt geholpen en van binnen door een geheime kracht begeleid, als hij maar een zuiver en brandend hart heeft, dat wil zeggen als de oren van zijn geest gereinigd zijn. Moge Uwe Heiligheid ons die David terugbrengen, die in deze muziek zo zeer bedreven was. Hij heeft niet alleen zelf muziek gemaakt, maar ook veel andere zangers onderricht gegeven. En David was de voorloper van Jezus Christus, onze psalmist, die toen de harp van zijn lichaam op het kruis gespannen was, niets liet klinken dat gewoon of van deze aarde was, maar een melodie ten gehore bracht die voor zijn vader zeer welgevallig en voor ons zeer werkzaam was. Hoe aangenaam klonk die snaar van de liefde: ‘Vader, vergeef het hun, want ze weten niet wat ze doen.’[33.]

Ook de wereld heeft zijn muziekinstrumenten, maar zij maken een hels en onaangenaam geluid. Want wat zegt de snaar van de woede? ‘Neem wraak, roof, verdrijf, vermoord.’ Hoe klinkt de snaar van de eerzucht? ‘Breid uw gezag uit en houd, telkens als het over macht gaat, geen rekening met een eed of met godsdienst.’ Wat schreeuwt de snaar van de hebzucht? ‘Je ziet dat het

32. Horatius, *Epistolae I*, 1, 34-35.
33. Lucas 23:34.

iemand alleen maar goed gaat als hij heel veel bezit. Of het toegestaan is of niet: verzamel, roof, bewaar.' Hoe klinkt de snaar van weelde en wellust? 'Leef hier aangenaam, je weet niet wat je na dit leven zult hebben.' De snaar van afgunst en jaloezie laat zo de slechtste melodie klinken. Dit is natuurlijk de muziek van de wereld, die met de slechtste melodieën bij ons verderfelijke begeerten oproept en ons op de manier van de Sirenen met verleidelijk gezang in het verderf stort. Door deze melodieën zijn we dronken en buiten zinnen, voeren oorlog, veroorzaken onrust, zijn eerzuchtig, roven, zijn woedend, nemen wraak, bijten en worden gebeten.

Maar hemelse muziek raakte de man die zei: 'Hoe lieflijk zijn uw woningen, heer der heerscharen. Mijn ziel verlangt en smacht naar de voorhoven van de Heer.'[34.] En opnieuw: 'Mijn hart is als was geworden, midden in mijn buik gesmolten.'[35.] De kracht van deze melodie had de apostelen geïnspireerd, toen ze zeiden: 'Heer, waar zullen we heen gaan? U hebt de woorden van het leven.'[36.] Heel aangenaam en muzikaal is de melodie, telkens als uit liefde, kuisheid, soberheid, bescheidenheid en andere deugden een eendrachtige verscheidenheid weerklinkt. Deze muziek heeft ook melodieën die al naar gelang de inhoud verschillen. Met sommige bewenen we op een klaaglijke maar God zeer welgevallige toon onze zonden. Sommige geven ons moed en kracht de duivel dapper te weerstaan. Er zijn opgewekte en blije melodieën om God te danken om zijn weldaden voor ons. Met sommige troosten en kalmeren we degene die verdriet heeft. Kortom, dit leven heeft geen ellende die wij niet gemakkelijk kunnen verdragen, als, zoals Paulus aan de Kolossenzen schrijft,[37.] wij elkaar leren en terechtwijzen, en de Heer in ons hart danken met gezangen, lofprijzingen en geestelijke liederen. En wat wij in woord of in daad doen, laten wij dat alles doen in de naam van onze Heer Jezus en God de Vader door zijn zoon danken. Deze muziek zal God welgevalliger zijn, als zij wordt uitgevoerd door een uitgebreid koor in een harmonie van hart en stem.

Maar om op de psalmen van David terug te komen: niemand kan de bekoorlijkheid van deze muziek aanvoelen, als hij de mystieke betekenis niet begrepen heeft. Want wat is anders de reden dat de meeste monniken en priesters met zo'n grote afkeer deze psalmen laten klinken? Natuurlijk omdat ze met hun adem en niet met hun geest zingen. Als zij geen gelegenheid hebben de uitvoerige commentaren van anderen in te zien, zal Arnobius, die

34. Psalm 84 (Vulg. 83):2-3.
35. Psalm 22 (Vulg. 21):15.
36. Johannes 6:68.
37. Kolossenzen 3:16-17. Erasmus past hier niet de Vulgaat aan, maar zijn eigen vertaling van 1519.

vaak korter is dan de psalm zelf, hun afkeer verhelpen, zodat wie zijn korte commentaar gelezen heeft, tegelijk ook de psalm gezongen en begrepen heeft. Laat daarom dit voor priesters de belangrijkste taak zijn, dat zij voor eens en voor altijd begrijpen wat ze dagelijks zingen. Zo zullen zij meer troost putten uit één psalm die zij begrepen hebben en met hun verstand gezongen, dan uit veertig psalmen die zij met hun adem hebben laten klinken. Onze psalmist dient er vooral volledig van overtuigd te zijn dat de Heilige Geest besloten heeft - en dat met een zeer goede reden - de geheimen van de hemelse wijsheid met de omhulsels van dergelijke uitdrukkingen te bedekken. Christus zelf laat in het evangelie de weg zien om het mysterie op te lossen en de apostelen doen het in hun brieven. De oude orthodoxe schrijvers hebben hun sporen gevolgd en ons de rest laten zien. Maar naar mijn mening deed niemand dat gewetensvoller dan Arnobius. Hij is weliswaar het meest bezig met verklaringen die verband houden met de geschiedenis van het evangelie. Zodoende wordt naar de woorden van de apostel Paulus[38.] de kennis van Christus voor ons meer uit geloof tot geloof versterkt, wanneer wij zien dat al wat wij aan gebeurtenissen in het evangelie lezen in de psalmen voorspeld is. En in elk geval is dit bij de behandeling van de psalmen het moeilijkste deel. Als degenen die bedreven zijn in de verklaring van mystieke geschriften, dit op de juiste manier hebben begrepen, raden zij vanzelf zonder moeite de overige betekenissen. Ik heb hierover enkele opmerkingen gemaakt in het commentaar waarmee ik onlangs de psalm *Quare fremuerunt gentes*[39.] heb uitgelegd.

Maar om mijn brief een keer af te maken: het christelijke volk vraagt en verwacht allereerst van u, heilige vader, dat u het psalterium van Christus oppakt en een waarlijk apostolische melodie laat horen, die in christelijke eensgezindheid de harten van vorsten en volkeren verbindt, die de verderfelijke meningsverschillen beslecht en die degenen die voor het hemelrijk zijn bestemd, tot liefde voor de hemelse goederen aanvuurt. Ik feliciteer u niet met uw hoge waardigheid, ik wens evenmin ons gemeenschappelijk vaderland en bisdom[40.] geluk, aan wie nu voor het eerst de eer ten deel viel een bisschop van Rome te leveren. Ik ben er niet op uit bij u voordeel te verkrijgen vanwege ons gemeenschappelijke vaderland en onze langdurige vriendschap. Maar ik zal de christelijke wereld gelukwensen, als (wij vertrouwen erop dat dit zal gebeuren) u uw apostolische taak zo vervult, dat de wereld begrijpt dat Rome eindelijk een bisschop heeft gekregen, voor wie niets belangrijker

38. Romeinen 1:17.
39. Psalm 2; Erasmus' commentaar hierop was aan de uitgave van Arnobius toegevoegd.
40. Utrecht.

is dan de roem van Christus, die liever de geest van Petrus en Paulus terugbrengt dan hun titels en die als plaatsbekleder van Christus zo optreedt, dat de wereld merkt dat de geest van Christus in hem verblijft en actief is. Het volk zal, geloof me, luisteren naar de stem van de ware herder en de kudde zal hem die in de voetstappen van Christus voorgaat, graag volgen. Het zal de apostolische macht graag erkennen, als het de apostolische vroomheid heeft waargenomen. Ik bid dat u die zich hiervoor inspant, hulp ontvangt van onze Heer Jezus, de belangrijkste herder. Amen.

Bazel, 1 augustus 1522

1305 *Aan Petrus Mosellanus*
Bazel, 8 augustus 1522

Erasmus groet de zeer geachte heer Petrus Mosellanus uit Bruttig, zijn onvergelijkelijke vriend, hartelijk

Ik wens je geluk met je positie en de kans je te zien zal mij een groot genoegen zijn. Misschien zul je mij als reisgezel treffen.[1.] Want ik word naar Rome uitgenodigd door aantrekkelijke beloften van kardinalen, vooral van de kardinaal van Sion.[2.] Toch zijn er vrienden die het mij afraden. In Rome is Zúñiga even waanzinnig als Orestes[3.] ooit was. Iedere maand braakt hij ook een nieuw pamflet vol lasteringen uit. De kardinalen hebben hem een verbod opgelegd om tegen Erasmus tekeer te gaan.[4.] Zijn vriend is de theoloog Carranza. Hem zal ik zo antwoorden dat hij, als hij enig schaamtegevoel heeft, Erasmus niet opnieuw zal aanvallen. Op het pamflet van de razende Zúñiga reageer ik met minachting. Want de eerwaarde kardinaal van Mainz had mij per brief[5.] aangespoord de Spanjaard te antwoorden. Hij is een schaamteloze, dwaze pias die van niets weet. Deze monnik is in Rome, wat Pfefferkorn in Keulen was. Het verbaast mij niet dat er in Rome zo'n dwaas is, maar wel dat sommigen denken dat men voor deze raaskaller bang moet zijn. Onze Duitsers hier zijn wonderbaarlijk dapper, wanneer de situatie om matiging

1. Mosellanus' plan via Bazel naar Italië te reizen is waarschijnlijk niet doorgegaan; zie brief 1324.
2. Matthaüs Schiner.
3. Zie brief 1256, noot 7.
4. Zie brief 1302, noot 11.
5. De brief van Albrecht van Brandenburg is niet overgeleverd. Eerder gaf hij een tegengesteld advies; zie brief 1290.

vroeg, en wonderbaarlijk angstig, als de situatie vastberadenheid verlangde.

De mensen uit Leuven en enkele monniken, Aleandro en Marino,[6.] hebben de ergste dingen tegen mij bedacht, maar tot nu toe zonder resultaat. Ik heb de steun van de keizer - daar ben ik heel zeker van -, van de koning van Engeland en bijna alle kardinalen in Rome. Toch zouden zij allemaal willen dat ik Luther aanval. En hoewel ik de zaak van Luther niet goedkeur, zijn er desondanks veel redenen waarom ik alles liever zou willen dan deze taak op mij te nemen. Daar komt nog bij dat aanhangers van Luther meer zonden begaan dan Luther zelf. Ik zie dat er met beide partijen niets te beginnen is. Ik zou niet willen, als dat al zou kunnen, dat de goede dingen van Luther vanwege enkele fouten verloren gaan. Zij die aan de andere kant staan, moet men niet met dezelfde uitgangspunten vergelijken. Je vertaling[7.] kon ik alleen maar beoordelen door de teksten te vergelijken en daar had ik helemaal geen tijd voor. Zelfs nu rest mij geen tijd. Als mij enige rust gegund wordt, zal ik mijn plicht nakomen. De rest zullen we bij onze ontmoeting bespreken. Het ga je goed.

Bazel, 8 augustus 1522

1306 *Van Juan Luis Vives*
Leuven, 15 augustus 1522

Vives aan Erasmus

Diep bezorgd ben ik en zal dat zijn, totdat ik met enige zekerheid weet of de rest van mijn boek bij je aangekomen is. Ik heb het via een jongeman uit Keulen[1.] op advies van Conradus[2.] op 15 juli verzonden, omdat Karel[3.] over zijn vertrek een ander besluit genomen had dan hij had meegedeeld toen Georg[4.] hier was. Er blijft niets over dat via Hilarius[5.] gestuurd kan worden. Ik heb hem nog niet gezien. Naar men zegt is hij naar Antwerpen vertrokken en keert hij binnenkort weer terug. Ik overweeg hem deze brief te laten bezorgen. Die schrijf ik terwijl ik niet helemaal hersteld of gezond ben, maar

6. Marino Caracciola.
7. Waarschijnlijk de vertaling van Gregorius van Nazianzes *De theologia libri quinque* (Bazel, Froben, 1523).
1. Zie het begin van brief 1303.
2. Waarschijnlijk Conradus Goclenius.
3. Waarschijnlijk Karl Harst.
4. Naam van een bode.
5. Hilarius Bertolph.

een beetje minder pijn heb dan de afgelopen dagen. Want sinds ik met Augustinus klaar ben, heb ik mij niet meer gezond gevoeld. In deze en de afgelopen week voel ik mij helemaal gebroken en zijn mijn spieren als het ware door vermoeidheid en slapheid krachteloos. Daardoor lijkt het alsof tien torens met hun onnoemelijk gewicht en ondraaglijke massa op mijn hoofd rusten. Dat zijn de vruchten van mijn studies en de beloning voor het mooiste werk. Maar wat helpen het werk en goede daden? Wat jij over een kraamvrouw zegt, past zo mooi bij mij dat ik drie dagen na de voltooiing van Augustinus met een nieuw boek ben begonnen.[6.] 'Zo,' zul je zeggen 'voedt je geest zich met werk.'[7.] Maar, neem van me aan, ik wil twee of drie maanden volledig besteden aan het herstel van de krachten van mijn geest, zodat zij door rust en ontspanning worden teruggeroepen zoals bij braakliggende akkers.

Ik wil graag zien wat voor antwoord jij Carranza[8.] gegeven hebt en verder andere werken van je. Naar men zegt heb jij daar bijzonder veel en belangrijke geschriften vervaardigd. Bij Carranza had ik het helemaal verkeerd. Want de sierlijke vorm van een brief, het enige dat ik van het hele werk had gelezen, had indruk op mij gemaakt.[9.] Jouw brief aan More en de bisschop van Canterbury heb ik vandaag naar Engeland verstuurd.[10.] Zij zullen hem binnenkort ontvangen. Want veel mensen keren nu van de markt van Antwerpen daarheen terug. Ik wens je geluk om de gunst van het vooraanstaande college van kardinalen, dat jou vanwege je talent en je geleerdheid op deze manier steunt, als het tenminste waar is wat iemand mij vertelde.[11.] Hij had via Conradus gehoord van het jaargeld dat je hoogst eervol is aangeboden.[12.] Ik verbaas mij dat jij mij, je dierbare vriend, dit heuglijke bericht onthoudt en alleen mij dit niet laat weten. Alsof ik werkelijk zelf minder verheugd zou zijn dan anderen of mij niet zou kunnen beheersen, als ik moest zwijgen. Hoe het ook zij, ik zal blij zijn met al jouw voordelen en het geluk dat bij je verdiensten past; het doet er niet toe hoe ik het te weten kom. Het liefst zou ik het van jou horen, zodat bij meer zekerheid over een bericht mijn vreugde ook zekerder zou zijn.

6. Wellicht *De institutione foeminae christianae*, voltooid in 1523 en in 1524 verschenen (Antwerpen, 1524).
7. Ovidius, *Epistolae ex Ponto I*, 4, 21-22.
8. Zie brief 1277, noot 3.
9. De opdrachtbrief in Carranza's *Opusculum* (zie vorige noot) aan Juan de Vergara.
10. De brieven zijn niet bewaard gebleven.
11. Zie brief 1302, noot 11.
12. Het aanbod van Matthäus Schiner; zie brief 1295.

Ik heb wel geld nodig, maar zal akkoord gaan met wat Froben en jij zullen besluiten.[13.] Als jullie wat sturen, geef dan opdracht dat ik het zo snel mogelijk in handen heb. Als je iets aan Vergara wilt schrijven,[14.] moet je het naar mij sturen. Ik denk dat ik de volgende maand naar Engeland oversteek. Als je een opdracht voor me hebt, schrijf mij dat via N.,[15.] wanneer deze van de markt van Frankfurt terugkomt. Ik vraag je tegelijk mij via dezelfde persoon enkele aanbevelingsbrieven[16.] aan jouw vrienden daar te sturen. Zodoende weten zij tenminste dat ik je vriend ben, waardoor ik in hun achting stijg. Ik ben trouwens niet van plan daar langer dan drie of ten hoogste vier maanden te blijven. Daarover heb ik met jou in Brugge[17.] gesproken, denk ik. Ik heb zo'n grote hekel aan scholen dat ik alles, ongeacht wat, sneller zal doen dan teruggaan naar deze ellende en onder kinderen te verkeren. Ruffault groet je heel hartelijk. Hij zegt dat hij binnenkort zijn vader zal ontmoeten en in zijn bijzijn ervoor zal zorgen, dat de betaling aan je niet langer wordt uitgesteld.

Hier is alles vrede. Over alles hangt een wonderlijke stilte. De sympathie voor jou van goede mensen is warmer dan ooit. Veel kwakers zijn stil geworden; zij die nog kwaken, zullen zwijgen door het doodslot. Ik hoop dat je nog tijdens je leven de sympathieën van de mensen voor jou zult ervaren, zoals je die voor je daden verdient, en dat je bij latere generaties aanwezig zult blijven. Voor die toekomst moet jij jezelf in acht nemen. Want hij[18.] vertelde mij dat je gezondheid te lijden heeft, omdat je met je studies geen maat kunt houden. Wij, al jouw vrienden hier, verlangen al ongeduldig naar je en smeken God, dat hij jou voor ons behoudt. Wij bereiden hier een oorlog met meer strijdlust voor dan waarmee we hem voeren.[19.] Ach, gebeurde het aan beide kanten maar met minder. Men zegt dat een paar duizend Spanjaarden in Engeland aan land zijn gegaan om in de Engelse gelederen opgenomen te worden.[20.] Van de nieuwe paus wordt veel verwacht. Tot nu toe heeft hij zich kil opgesteld. Ze denken dat hij warm zal worden na de ontmoeting met de keizer, die op 16 juli op de kust van Cantabria is geland. Ik ben bang dat hij zich minder herinnert dat hij paus van Rome is dan dat hij vroeger een onderdaan van de keizer was, zodat hij door het gewicht van diens vroegere

13. Als betaling voor *De civitate Dei.*
14. Zie brief 1312.
15. Waarschijnlijk Franz Birckmann.
16. Een van deze brieven (1311) is bewaard gebleven.
17. Waarschijnlijk bij Erasmus' bezoek in augustus 1521.
18. Wellicht de informant die eerder in deze brief genoemd is.
19. In juni 1522 tekenden Hendrik VIII en Karel V verdragen om gezamenlijk Frankrijk aan te vallen.
20. Een vals gerucht.

gezag naar zijn mening wordt toegetrokken. Maar als hij beseft wie hij is en niet wie hij geweest is, is er een sterke hoop op vrede.

Maar laten we dit aan het lot overlaten. Ik denk dat over Schrijver en andere kwesties Pieter Gilles en anderen die ervan op de hoogte zijn, je schrijven. Want ik houd mij thuis altijd verborgen en hoor niets, of pas zo laat, dat een bericht jou sneller dan mij heeft bereikt. In deze vakantiedagen is Clava uit Gent alleen maar hierheen gekomen om een of andere Griek te horen. Je ziet de ijver van een oude man. Wij, jongemannen, schamen ons er niet voor te slapen. Het ga je steeds goed, mijn leraar. Leuven, de dag van Maria Hemelvaart, 1522

1307 *Van Johannes Gallinarius*
Breisach, 15 augustus [1522]

Ik groet je en beveel mij bij je aan. Over jouw gezondheid, die naar ik uit je brief heb begrepen, iets beter is, ben ik, beste Erasmus en vader van de letteren, verheugd en zo verheugd, dat ik denk dat ik zelf hierdoor in goede gezondheid verkeer. Daarom zou ik op mijn beurt wensen dat jij van jouw kant even verheugd bent om mij. Eergisteren heb ik enkele exemplaren gekregen van het boek van de zeer doorluchtige en schrandere koning van Engeland tegen Martin Luther.[1] Wellicht heb jij het al eerder gezien. Hoeveel vreugde mij het werk bezorgd heeft, is niet eenvoudig te zeggen, vooral omdat het door zo'n nobele vorst is geschreven tegen iemand naar wie niemand uit onze geleerde kringen zijn nek kon of wilde uitsteken. Ik geloof dat de goden dat zo gewild hebben. Want zoals die lastige kwestie, die al een tijdlang de rust onder de christenen verstoort, alleen maar om de hoogste beschermers vraagt en zoals de inhoud van dit boek de grootste theologen en een edele en levendige geest vereist, die goed bij de stijl past, zo is dit alles naar ik meen (want ik heb het werk helemaal gelezen) bij deze ene zeer illustere koning overvloedig tot een eenheid gebracht en heeft een waardige beschermer verkregen. Ach, beschouwden onze Duitse satrapen deze vorst maar als een lichtend voorbeeld en deden onze bisschoppen dat ook maar, en ook onze theologen en soortgelijke monniken, onze magisters en gewone priestertjes - dit alles tot groot voordeel voor het christendom. Want deze wijze koning heeft door de beginselen van Luther dapper aan te vallen, vastberaden onderuit te halen en weloverwogen te weerleggen des te meer lof verdiend

1. *Assertio*; zie brief 1275, noot 13. Het betreft de Straatsburgse editie, die verderop in de brief genoemd wordt.

bij de christenen, naarmate minder theologen zijn verschenen om hem op een geleerde en verstandige manier aan te vallen, terwijl die het meeste belang hadden bij het ombrengen van deze slang. Wat moet ik nog meer zeggen? Ik zie dat bij deze wereldlijke leider de theologie met de welsprekendheid verbonden is, in onze landen een zeldzame vogel.[2.] Maar een vorst met zo'n groot talent heeft mij als zijn heraut niet nodig. Jij, Erasmus, de grootste onder de mensen, jij bent hem zeer dierbaar, jij bent zijn vriend, jij kent zijn talent. Daarom was het mij een genoegen met jou meer dan gepast is over hem te praten; op jullie beiden ben ik zeer gesteld.

De drukker heeft het werk uitgevoerd met een heel slechte letter, die de inhoud niet verdient. Zoals ik zie, hebben ze er twee van je brieven aan toegevoegd.[3.] Of je dat zal bevallen, weet ik niet. Er is een ding, mijn zeer geleerde Erasmus, dat ik je zou willen vragen, namelijk dat jij vanwege mijn zeer oprechte en onbaatzuchtige toewijding en genegenheid voor jou mij een keer wilt schrijven wat je oordeel over die vorst is. Ik stuur je daarom een exemplaar van het boek om je door tussenkomst van een vorst, van wie ik wist dat hij je zeer dierbaar is, te groeten.

Tegen onze vriend Rhenanus ben ik gisteren nogal heftig tekeergegaan, omdat hij Erasmus te weinig schrijft. Ik hoop dat hij binnenkort zal antwoorden. Ik bid en wens nu alleen maar dat ik zelf in goede gezondheid mag beleven, dat Erasmus, onze roem, gelukkig en gezond de leeftijd van Nestor[4.] bereikt. Ik beveel mij bij hem als zijn toegewijde aan. Het ga je goed, ik groet je uit Breisach, op het feest van Maria Hemelvaart.

Johannes Gallinarius, je leerling en dienaar, pastoor van de kerk van Breisach

1308 *Van Wolfgang Faber Capito*
Mainz, 17 augustus 1522

Ik groet je. Steeds andere geruchten doen over jou de ronde. Pas op dat je niet door met beide partijen goede betrekkingen te onderhouden je de vijandschap van beiden op de hals haalt. Want ik krijg lucht van zoiets. De meer scherpzinnige aanhangers van de paus verafschuwen je als de bron en de oorzaak van het kwaad; Luthers aanhangers vervloeken je daarentegen als een

2. Juvenalis, *Satiren VI*, 165.
3. De editie van de *Assertio*, die op 9 augustus 1522 bij Johann Grüniger in Straatsburg verscheen, bevatte Erasmus' brieven 1219 en 1228.
4. D.w.z. een zeer hoge leeftijd; zie *Adagia* 566.

deserteur van de beste partij. Van Hoogstraten heeft een tijd geleden in Keulen je geschriften veroordeeld; welke weet ik niet. De mensen uit Wittenberg vermelden je nog niet in hun werken om je te beledigen. Ik ben bang dat jouw nogal scherpe brief aan hertog Georg van Saksen[1.] veel pennen tegen je in beweging brengt. Luther heeft de koning van Engeland met lasterlijke en meest zware beledigingen geantwoord.[2.] De wereld zou zulke brutale beledigingen nooit verdragen, als wij, aanhangers van de paus, niet zo dwaas en zo ver van de waarheid verwijderd zouden zijn. Tot nu toe hebben zij het met de pen geprobeerd. De zaak wordt al bijna met wapens uitgevochten. Want de gemoederen worden aangezet tot strijd en moordpartijen. Zoveel samenzweringen woeden er nu, zoveel verdragen zijn aangekondigd en overal wordt Christus als vredestichter voorgewend. Ik verlang naar de oude veiligheid. Ik ben niet meer buiten schot, omdat ik namelijk vastgehouden word bij een vorst,[3.] die meer op mij gesteld is dan ik zou willen. Zozeer vormt zijn hof, een noodzakelijk kwaad, een belemmering voor mij. De vorst moet overigens niets hebben van de dwaas Van Hoogstraten. Hij heeft mij opgedragen jou aan te sporen die laaghartige en smerige tegenstander te verachten, die wel kan blaffen maar een goede naam niet kan verscheuren. Jouw *Paraphrasis in Matthaeum*[4.] heeft hij heel nauwkeurig gelezen. Hij beweert dat hij niets gelezen heeft dat bij hem meer liefde voor Christus heeft opgewekt. Hij wilde dat ik jou namens hem vroeg om Johannes even zorgvuldig uit te leggen.[5.] Ik heb nu geen tijd om hier meer over te schrijven. Stuur mij alsjeblieft een antwoord.

Het ga je goed, Mainz, 17 augustus 1522

Capito

Je moet de groeten hebben van Johannes Oecolampadius en mijn vriend Hedio, die met luide stem roept - ik wilde zeggen de preekkunst bedrijft. Je zult zien dat alles onzeker en gevaarlijk is. De hele kwestie zal zonder twijfel spoedig een van de twee kanten opgaan.

Aan Erasmus van Rotterdam, de belangrijkste theoloog, sieraad van de wereld, zijn meest dierbare leermeester. Te Bazel

1. Brief 1125, die in 1521 in *Epistolae ad diversos* (Bazel, Froben) was gepubliceerd.
2. Het werk verscheen eerst in het Duits, *Antwort deutsch auf König Heinrichs von England Buch* (Wittenberg, 1522), daarna in het Latijn, *Contra Henricum regem Angliae* (Wittenberg, 1522).
3. Albrecht van Brandenburg. Aan diens hof probeerde Capito een bemiddelende rol te spelen tussen Luther en zijn tegenstanders.
4. Zie brief 1255.
5. Zie brief 1333.

1309 *Aan de lezer*
[Bazel, circa augustus 1522]

De brief vormt het voorwoord bij Vives' uitgave van Augustinus *De civitate Dei.*

Erasmus van Rotterdam groet de lezer

Met hun opdringerige verlangens hebben geleerden mij al lang geleden verzocht wat ik met de brieven van Hieronymus had gedaan,[1] tevens te doen met alle werken van Aurelius Augustinus. Ik wist weliswaar dat geen ander werk meer tegenzin en minder roem en dank oplevert voor wie dit verricht, en daarnaast werd ik afgeschrikt door de onmetelijke omvang van het karwei. Desondanks was ik begonnen mijn aandacht, zij het afwijzend en met tegenzin, hierop te richten en had ik de indeling van het hele werk op de volgende manier bedacht.[2] De eerste plaats had ik toegekend aan zijn *Progymnasmata*, dat wil zeggen al wat hij als doopleerling schreef. De tweede plaats aan zijn brieven, waarvan hij er verscheidene nog op jonge leeftijd schreef; en daarom ruiken zij ook meer naar zijn studie van de welsprekendheid. De derde plaats was bestemd voor zijn theoretische, dat wil zeggen zijn contemplatieve geschriften, die als doel hebben de geesten tot liefde voor eeuwige zaken aan te wakkeren. Tot dit genre behoren de *Confessiones* en de *Soliloquia.* Ik zou daaraan de werken toegevoegd hebben die betrekking hebben op de manier waarop men zijn leven inricht. De vierde plaats was toegekend aan de didactische werken, dat wil zeggen waarin hij de theologie onderwijst. Hiertoe behoren *De Doctrina Christiana* en *De Trinitate.* Het vijfde deel zou de polemische geschriften bevat hebben, waarin hij strijdt tegen verschillende pestziekten van de toonaangevende ketters. Daarbij zouden het tijdstip waarop de ketterijen zelf zijn ontstaan en de verwantschap van hun dwalingen de volgorde bepaald hebben. Want over dit onderwerp heeft hij zeer veel geschreven, onder andere *De civitate Dei.* Het zesde zou de exegetische werken getoond hebben, waarin hij de boeken van de Heilige Schrift uitlegt. Ik zou ze rangschikken in de volgorde van de heilige boeken die hij uitlegt. De *Enarrationes in Psalmos* zouden bij voorbeeld aan het commentaar op het evangelie van Johannes voorafgaan. De uitleg van het evangelie zou eerder komen dan het commentaar op de brief van diezelfde apostel, en zo

1. Zie brieven 326 en 396.
2. Erasmus herhaalt deze indeling in zijn *Catalogus lucubrationum* (zie p. 287 en 288), maar de editie van 1528-1529 werd uitgebreid tot tien delen.

ook met de rest. In deel zeven zouden de twijfelachtige en onechte werken opgenomen zijn, dat wil zeggen de werken waarbij men terecht aan het auteurschap van Augustinus kan twijfelen, en tevens de werken die ten onrechte aan hem worden toegeschreven. Hetzelfde deel zou ook die boeken vermelden die door het onrecht der tijden zijn verdwenen. Het Grieks zou ik verbeterd hebben. Fouten die binnengeslopen waren door de schuld van kopiisten of weinig ontwikkelde lieden, die wat ze niet begrepen graag veranderden, zou ik op betrouwbare wijze gecorrigeerd hebben, en dat met behulp van oude en verbeterde handschriften.[3.] Ik had voor dit doel al heel wat handschriften bijeengebracht, die, zo leek het, al in de tijd van Augustinus zelf geschreven konden zijn.[4.] Omdat het hele werk enorm omvangrijk was, had ik besloten dit te verdelen onder enkele geleerden die tegen deze taak opgewassen waren, maar zo, dat ieder zijn deel in de eer behield. Want deze tijd heeft zeer veel mensen die met meer geluk dan ik geboren zijn en in dit soort werk meer kunnen presteren dan ik.

Met dit alles hoopte ik dat Augustinus, een even godsdienstig als geleerd man, nu door meer mensen en met meer vrucht gelezen werd. Dat dit met de werken van Hieronymus is gebeurd, is zo duidelijk dat ook mijn vijanden dit niet kunnen ontkennen. Zodra de geur van deze zo gedurfde poging tot enkele broeders van de dominicaner orde was doorgedrongen, begonnen zij niet alleen bij drinkgelagen, maar ook in openbare preken luid te roepen dat het een schandelijke onderneming was die de wereld niet langer moest verdragen. En dat Erasmus verder van plan was de tekst van Augustinus te verbeteren, van wiens werken hij geen greintje verstand had. Zij riepen dat het zelfs ketterij was, als men beweerde dat iets in het werk van deze man fout was, niet door hem geschreven of door de theologen niet goed begrepen was. Ik heb nooit aanspraak gemaakt op een bijzondere kennis van de theologie. En toch schat ik mijn bescheiden talent en mijn kennis niet zo laag in, dat ik denk dat ik helemaal niets begrijp van de boeken van Augustinus, terwijl zij met hun dikke buik en eerder geschikt voor de ploeg dan voor de humaniora wel alles begrijpen. U kunt, waarde lezer, zonder meer aannemen dat dit waar is, als ik u drie of vier personen die dergelijke kletspraat overal verkondigd hebben, vooral in Leuven[5.] en Keulen met name noem. Ik daag de orde[6.] niet voor de rechter, maar ik veracht enkele van die praatjesmakers, die zich uitgeven voor herauten van het evangelie en zich als narren gedra-

3. Vives'uitgave van *De civitate Dei* was de eerste die de gebruikte handschriften aangaf.
4. Erasmus vergist zich in de datering van de handschriften.
5. Jacob van Hoogstraten, Vincentius Theodorici en wellicht Laurens Laurensen.
6. Hoewel Erasmus vaak verbitterd over dominicanen schreef, toonde hij ook respect voor de orde omdat zij weinig aan ceremonies hechtte.

gen. De orde zou hen moeten bestraffen of wegsturen, als hij om zijn reputatie bezorgd was.

Toch houd ik mij in dit werk niet met theologische subtiliteiten, maar met verbetering van de tekst bezig. Ik neem de rol van schoolmeester op me, waarheden en onwaarheden laat ik aan die scherpzinnige magisters over. Als zij ervaren hebben dat mijn werkzaamheden bij het herstellen van de tekst van Hieronymus voor alle geleerden van groot nut zijn geweest, waarom wilden zij dan hier liever een tegengeluid laten horen dan op grond van wat goed verlopen is, zich eerst een oordeel vormen over wat ik ging ondernemen? Wie het boek *De vera et falsa poenitentia* gelezen heeft, zal zich nu niet langer verwonderd afvragen of iets ten onrechte aan Augustinus wordt toegeschreven. In hoofdstuk 17 wordt Augustinus zelf geciteerd en zo geciteerd dat degene die het boek schreef, met Augustinus van mening verschilt.[7.] Hetzelfde gebeurt in een voorwoord dat op naam van de heilige Aurelius Augustinus aan het commentaar op de psalmen voorafgaat, hoewel in hetzelfde voorwoord dezelfde Augustinus eervol geciteerd wordt.[8.] Er bestaat een ander werkje met geschriften van Augustinus en anderen, als het ware een lappendeken, dat door een of andere geleerde is samengesteld en aan Augustinus wordt toegeschreven.[9.] Zulke grove fouten ontgaan lieden die denken dat zij scherpzinniger zijn dan alle geiten en adelaars. Ik was er ten slotte van overtuigd dat in de werken van Augustinus minder fouten zitten dan in die van Hieronymus. Maar toen ik bij wijze van proef enkele werken verbeterde, leerden de feiten mij dat er bij deze schrijver meer wonderbaarlijke misvorming optrad dan ik bij Hieronymus of Cyprianus[10.] had aangetroffen. En dat heeft Augustinus natuurlijk te danken aan zijn buitengewone bewonderaars, die als enigen hem begrijpen.

Dat ik dit niet verzonnen heb, zal de praktijk overvloedig aantonen, als mijn tegenstanders mij toestaan wat ik op mij genomen heb af te maken. Ik zal intussen enkele passages bespreken, waardoor de ontwikkelde lezer zich over de rest een beeld kan vormen. In *Adversus Faustum Manichaeum*, een werk waarvan meer dan één editie is verschenen,[11.] stond in boek 16,

7. Zie *Patrologia Latina XL*, kol. 1111-1112.
8. Zie *Patrologia Latina XXXVI*, kol. 61-64.
9. *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti*, in *Patrologia Latina XXXV*, kol. 2207-2422.
10. Zie brief 1000.
11. Er blijkt geen andere uitgave te zijn geweest van die van Amerbach (Bazel, 1506).

hoofdstuk 24, het volgende te lezen: *Quem Dominus Jesus Christus eadem commendatione commemorat, eiusque autoritatis adductae eorum refellit errorem resurrectionem negantium*, hoewel in een zeer oud handschrift de correcte tekst overgeleverd was: *eiusdemque autoritate Sadduccaeorum refellit errorem.* Want Augustinus verwijst naar een passage in hoofdstuk 22 van Mattheus. Verder was in boek 16, hoofdstuk 33, de tekst tweemaal bedorven: *Vides nequaquam* of *Vides ne quamquam*, omdat er geschreven moest staan: *Videsne quam tibi non dicam*, etc. Want Augustinus doelt op de woorden van Faustus, die in hoofdstuk 8 van hetzelfde boek vooraf waren gegaan: 'Elders zei hij: "Als je christen bent, moet je Christus geloven als hij zegt dat Moses over hem geschreven heeft.[12.] Als je dit niet gelooft, ben je geen christen." Dat is een dwaas en zwak antwoord van mensen die niets hebben om te bewijzen.' Omdat Faustus Augustinus de woorden 'Als je christen bent, moet je Christus geloven' had laten zeggen, ontkent Augustinus dat hij op die manier met Faustus spreekt. Daarna was in hetzelfde hoofdstuk 33 *Nec illud sibi patere praecipitium* verkeerd weergegeven in plaats van het juiste *Nec illud sivi patere.* In hoofdstuk 6 van hetzelfde boek hadden zij de woorden van Faustus, die bijzonder taalgebruik bezigde en op grond van een oude vertaling gezegd had: *Virorum virorum quisquis hoc non gestaverit, exterminabitur*, onjuist veranderd in *utrorum virorum.* Want het Hebreeuws gebruikt *viri viri* in plaats van *quicunque viri.*

Dergelijke fouten zijn niet te tellen. Maar dit is nu niet de gelegenheid die ter sprake te brengen. Zij worden op hun eigen plaats behandeld en zelfs zonder de lezers nauwelijks te vervelen. Terwijl het mijn plan is om op eigen kosten en ongelooflijk veel inspanningen hun de heilige auteurs in even nauwkeurige als begrijpelijke teksten aan te reiken, meenden zij, die steunpilaren van de godsdienst, terwijl ze zelf alleen maar slaaf zijn van hun keel en hun maag, dat plan met opruiende preken aan te moeten vallen. Laten zij zich maar met die studies bezighouden die passen bij wie zich als doden voor deze wereld uitgeven. Of als zij zelf niet bij zinnen willen komen, laat dan de wereld verstandig worden en deze gezwellen uit zijn ogen, of als je liever wilt, de darren[13.] uit de bijenkorven verwijderen, zodat zij, als zij zelf niemand ten dienste willen zijn, tenminste anderen die het belang van goede mensen willen dienen, niet tegenwerken. De steun van goede mensen zal mijn werkzaamheden meer stimuleren dan dat het geblaf van slechte lieden schrik aanjaagt.

Nu verschijnt intussen *De civitate Dei*, een uitzonderlijk werk. Ik wil liever,

12. Vgl. Johannes 5:46.
13. Vgl. *Adagia* 1765. Erasmus maakt een woordspeling van *ficus* (gezwel) met *fucus* (dar).

geachte lezer, dat u op grond van de inhoud zelf dan op grond van mijn verklaring aanneemt hoeveel minder fouten deze uitgave bevat dan haar voorgangers en met hoeveel geleerder commentaar zij verduidelijkt is. Want Luis Vives heeft door, meer dan ik verdien, mijn lof te verkondigen bereikt, dat ik op mijn beurt hem mag prijzen, ook als hij het niet verdient. Het ga u goed; zorg dat Johann Froben geen spijt krijgt van zijn kosten en van zijn inspanningen. Hij wijst niets af dat tot de eer, de bevordering en het steunen van de wetenschappen kan bijdragen.

1310 *Aan Adrianus VI*
Bazel, [circa september] 1522

De brief is geschreven als begeleiding van de Arnobiusuitgave, die Erasmus aan Adrianus VI had opgedragen (brief 1304).

Erasmus van Rotterdam groet Zijne Heiligheid Adrianus VI, tot paus gekozen

Een ander zou hier, heilige vader, alle middelen van de welsprekendheid aanwenden om u met de hoogste waardigheid die een mens op aarde kan verkrijgen, geluk te wensen. Maar ik zal mij hiervoor geen enkele moeite getroosten, omdat ik zeker weet, met wat voor tegenzin u deze taak die u tegen alle verwachting in is opgedragen, aanvaard hebt. Misschien zou ik een dwaas lijken, als ik u gelukwens met iets waaronder u zucht en steunt. Want ik ben mij er terdege van bewust hoe moeilijk het is die taak zo te vervullen, dat u daarmee Christus, onze heer, tevreden stelt, aan wie u later voor al uw daden rekenschap moet afleggen. Het geldt in het bijzonder voor deze tijden, waarin de hele christengemeenschap in beide delen[1] met zoveel ellende te kampen heeft, ook als de gruwelijke dreigingen van de Turken er niet bij zouden komen die zelfs niet alleen maar dreigingen zijn. Maar naarmate ik minder reden heb u persoonlijk geluk te wensen, geldt des te nadrukkelijker mijn gelukwens in het algemeen voor de christelijke wereld. Want deze storm van menselijke gebeurtenissen vroeg inderdaad om een man als u aan het roer. Om veel redenen koesteren wij de hoop dat u het ambt, dat u van godswege is opgelegd, voor niemand anders vervult dan Jezus Christus en zijn kudde. Moge hij, zonder wiens steun iedere menselijke inspanning zinloos is, zich ervoor inzetten en zich verwaardigen al uw meest heilige pogingen tot een succes te maken.

1. Erasmus bedoelt het wereldlijk en het kerkelijk deel van Europa.

Als bewijs van mijn sympathie voor u stuur ik nu Arnobius, die ik toevallig onder handen had, toen het meest verheugende bericht van alles hierheen kwam, namelijk dat Adrianus de Zesde aan het roer van de wereld was geplaatst. Ik was van plan hetzelfde uitvoeriger en rijkelijker uit te spreken, als een gelegenheid zich zou voordoen. De eerlijkheid van mijn geweten en uw wijze en aangeboren gevoel voor rechtvaardigheid zijn mij goed bekend. Maar omdat ik zie wat boze tongen in deze tijd kunnen uitrichten, leek het mij toch verstandig Uwe Heiligheid tegen de giftigheid hiervan met een soort tegengif te beschermen, zodat, als Erasmus van iets beticht wordt, u dit uitdrukkelijk verwerpt, of als u enige twijfel hebt, uw mening opschort totdat u mijn verdediging hebt ontvangen. Want ik twijfel er niet aan dat ik bij u als de meest onpartijdige rechter op hun lasterpraat uitvoerig zal antwoorden. Hoewel ik wist dat u dit uit eigen beweging zou doen, heeft toch de verdorvenheid van enkele mensen die van geen ophouden weten, mij ertoe gebracht dit niet zozeer te vragen als wel onder uw aandacht te brengen. Ik heb tot nu toe voor het christendom een gezindheid getoond die bij een orthodox gelovige past, en ik zal haar tot aan de laatste dag van mijn leven blijven tonen. Als ik voor geen van beide partijen mijn zaak aannemelijk kan maken, vertrouw ik er zeker op dat ik mijn geweten bij Christus ter goedkeuring zal voorleggen. Laat dit, zoals ze zeggen, niet vanuit de drievoet[2.] zijn gezegd, maar uit het orakel van een eerlijk hart.

De kortheid van deze brief zal door een uitvoeriger voorwoord bij Arnobius gecompenseerd worden. Moge onze Heer Jezus, de heiland van alle mensen, Uwe Heiligheid voor ons lang laten leven en zich verwaardigen u die zijn plaatsbekleder bent, altijd bij te staan.

Bazel, 1522

1311 *Aan John Fisher*
Bazel, 1 [september] 1522

Meest volmaakte bisschop, je brief[1.] bracht mij veel troost bij zoveel ellende. Want ik raak niet zozeer uitgeput door de inspanningen van mijn studies[2.] - ik zou niet zonder ze kunnen leven -, als door ziekten die herhaaldelijk

2. De drievoet van de Pythia in Delfi; vgl. *Adagia* 690.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Erasmus was tegelijkertijd bezig met een nieuwe editie van de *Adagia* (januari 1523), de *Paraphrasis in Iohannem* (brief 1333), de editie van Hilarius (brief 1334) en zijn *Catalogus lucubrationum* (brief 1341a).

bij mij terugkomen. Eerst een zware verkoudheid met koorts, daarna een niersteen. Telkens als hij terugkomt - hij komt bijna om de vier dagen terug -, zo dikwijls lijk ik te moeten sterven. Bij de laatste afscheiding, de hevigste van alle, is mijn maag zo van streek geraakt, dat hij zich niet vanzelf kan herstellen. De slapheid blijft, er volgde een lichte koorts, mijn arme lichaam raakt door diarree van dag tot dag meer verzwakt. Het schijnt een verzwakking van de oude dag te zijn. Mijn moeilijkheden worden enigszins vergroot door een hardnekkige samenzwering van een paar dwazen tegen mij. Het laatste deel van het toneelstuk wordt nu in Rome opgevoerd. Dominicanen hitsen een zekere Zúñiga uit Spanje tegen mij op, die tot in het waanzinnige op roem uit is en zich schaamteloos gedraagt. De zaak hangt van de gezindheid van deze paus af. Wat voor iemand hij vroeger geweest is, weet ik; maar hoe hij zich met zo'n groot ambt zal gedragen, weet ik niet. Wat ik alleen weet: hij is een volledige scholasticus en de humaniora bepaald niet welgezind. Hoe vriendelijk en vasthoudend hij van aard is, weet ik en ben ik niet vergeten.

Over het te behandelen onderwerp[3.] dacht ik al een paar dagen na, toen je brief arriveerde. Ik zal het met alle kracht doen, als ik mij elders heb gevestigd. Want mijn gezondheidstoestand dwingt mij van woonplaats te veranderen. In talrijke brieven word ik naar Rome uitgenodigd. De kardinaal van Sion[4.] belooft mij al herhaaldelijk naast reisgeld een jaargeld van vijfhonderd dukaten. Maar de Alpen en de Apennijnen schrikken mij af, en ik weet niet of het veilig is daaraan mijn zwakke lichaam toe te vertrouwen. Men verwacht mij ook in Frankrijk. De koning heeft mij vol vreugde een vrijgeleide gestuurd. Maar ik zou liever willen dat de vorsten eerst vrede gesloten hadden. In Brabant heerst veel onrust in verband met Luther.[5.] De zaak is toevertrouwd aan degenen die mij niet vanwege Luther, maar erger dan Luther haten. Mijn hart moet niets van tweespalt hebben. Toch dien ik, wat ik ook maar van plan ben, snel te handelen. Ik zal zorgen dat je weet wat dit zal zijn. Nergens zou ik de winter comfortabeler doorgebracht hebben dan hier omdat van alles nog rijkelijk voorhanden is. Maar de wijnen van deze streek passen niet bij mij.

Luis Vives brengt je deze brief. Ik denk dat je uit zijn geschriften weet wat voor iemand hij is. Wat overblijft, zul je in een gesprek met die man vernemen. Hij behoort tot de groep van mijn vrienden. Je vriend Robert[6.] doceert

3. De *Paraphrasis in Iohannem* of de *Ecclesiastes*.
4. Matthäus Schiner.
5. Ongetwijfeld een verwijzing naar de vervolging van Nicolaas van Broeckhoven en Cornelis Schrijver.
6. Robert Wakefield.

in Tübingen Grieks en Hebreeuws voor een heel ruim salaris. Reuchlin is ons naar de hemel voorgegaan. Ik heb hem opgenomen in de groep van goden in de *Colloquia*,[7.] die deze zomer zijn verschenen. Ik wens je, eerwaarde heer, het beste. Moge ons aller Heiland je een lang en gelukkig leven bezorgen. Heb de goedheid deze arme man in je gebeden bij hem aan te bevelen. Bazel, 1 [september] 1522.

Erasmus, je zeer toegenegen

Aan de eerwaarde vader in Christus John, bisschop van Rochester, in Engeland

1312 *Aan Juan de Vergara*
Bazel, 2 september 1522

Ik groet je. Je brief was mij een groot genoegen, hij komt ontegenzeggelijk van een ontwikkeld iemand, is verfijnd en getuigt ten slotte van een niet alledaagse welwillendheid jegens mij. Ik ben vastbesloten je advies op te volgen. Het is niet mijn bedoeling mensen afzonderlijk aan te vallen, vooral niet als ze lijken op Zúñiga en Carranza. Met veel woorden roem jij tegenover mij hun deugdzaamheid en hun geleerdheid. Wellicht dragen zij die in hun hart mee, maar in hun geschriften geven zij er nergens blijk van. Toch kwam je aangeboren vriendelijkheid mij ook hier aangenaam over. Ik heb een antwoord geschreven op de hoogst beledigende[1.] en tegelijk onwetenschappelijke werkjes van Carranza en Zúñiga. Er blijven er drie over, die door laatstgenoemde zijn aangekondigd.[2.] Maar ik heb beloofd daarop niet te reageren.[3.] Het college van kardinalen had het drukken van werk van Zúñiga, waarvan de titel *Blasphemiae* met de inhoud overeenstemt, verboden.[4.] Toch is het in het ge-

7. In de *Apotheosis Capnionis.*
1. Zúñiga's *Erasmi blasphemiae et impietates* was zeker beledigend, dit in tegenstelling tot Carranza's *Annotationes.*
2. *Libellus triorum voluminum praecursor, quibus Erasmicas impietates ac blasphemias redarguit* (Rome, 1522). De drie delen waren waarschijnlijk de drie delen van de oorspronkelijke onverkorte versie van de *Blasphemiae et impietates.*
3. Erasmus beloofde dit in zijn *Apologia ad prodromon Stunicae*, een bijlage bij zijn *Apologia adverus libellum Stunicae* (Bazel, Froben, augustus 1522). Toch zou hij nog verdedigingsschriften tegen Zúñiga schrijven. Zie brieven 1428 en 2172.
4. Zie brief 1302, noot 11.

heim gedrukt door enkele monniken voor wie hij dit toneelstuk opvoert. Daarop werd de verkoop verboden: zo goed valt het bij de kerkleiders in de smaak! Ik ben hierna van plan mijn nagels van zulke schurft weg te houden.

Wat jou betreft put ik, mijn beste Vergara, geloof me, de hoogste verwachting uit je brief, die niets belooft dat alledaags of onder de middelmaat is. Tot nu toe had je me dat niet laten merken. Ik kon niet vermoeden dat jij zo bevriend was met de muzen van beide talen. Het ga je goed.

Bazel, 2 september 1522

Je toegenegen Erasmus

In haast, met eigen hand geschreven

Aan de zeer uitmuntende theoloog, in de beide talen zeer bedreven, Juan de Vergara. Aan het hof van de keizer

1313 *Aan hertog Georg van Saksen*
Bazel, 3 september 1522

Zeer illustere vorst, ik groet u eerbiedig. Als bijzonder aangenaam heb ik het ervaren dat u mij een buitengewoon vriendelijke brief hebt willen schrijven, hoewel ik Uwe Hoogheid zo achteloos had geschreven,[1] omdat ik het namelijk erg druk had en mijn gezondheid mij tegenzat. Dat dit gevaarlijkste meningsverschil ter wereld u niet bevalt, is niet verwonderlijk. Want wie zou er wel genoegen aan beleven, als hij van harte een christen is? Mogen de vorsten hier met oprechte inzet en waakzaamheid ervoor zorgen, dat zulk groot kwaad tot rust komt en zó tot rust komt, dat het niet opnieuw voortwoekert. Want het is misschien al te laat om de vraag te bespreken, welke partij men de schuld moet geven. Luther, het valt niet te ontkennen, had een voortreffelijke rol op zich genomen en was met het grootste applaus van de wereld begonnen zich voor de zaak van Christus, die al bijna teloorgegaan was, in te zetten. Had hij zulk belangrijk werk maar met meer waardevolle en rustige plannen uitgevoerd en met een grotere beheersing van zijn gemoed en pen! Stond er in zijn geschriften maar niet zo veel goeds of had hij zijn sterke punten maar niet met onuitstaanbare zwakke punten bedorven! Enkele aanhangers van Luther maken hier trouwens ernstiger fouten dan Luther zelf. Omdat aan beide kanten met bittere vijandigheid gestreden wordt, bestaat nu het gevaar dat, wanneer Luther is verslagen, tegelijk veel goede dingen verloren gaan waarvan ik niet zou willen dat ze verdwijnen. Bovendien

1. Brief 1283.

ben ik bang dat de zegevierende partij enkele dingen tegen mij inbrengt, die voor iemand die Christus liefheeft niet te verdragen zullen zijn en die naar ik meen op ernstige schade aan de roem van Christus en de oprechtheid van het evangelie zullen uitlopen.

Want, als ik vrij mag spreken tegenover een vorst die even wijs als vriendelijk is: de wereld sliep bij de meningen van de scholastici en allerlei regeltjes van mensen en hoorde alleen maar wat over aflaten, compromissen en over de macht van de bisschop van Rome. Ook al zou aan de waarheid van deze zaken niet te twijfelen zijn, zij dragen toch maar weinig bij aan de kracht van het evangelie, zij inspireren ons niet om aan deze wereld te verzaken en zij wekken geen liefde voor hemelse zaken. Maar juist dit zijn dingen die wij ons goed moeten inprenten. Het gezag van de paus moet men niet afwijzen, maar alle glorie dient alleen Christus toe te komen. Met deze bescherming hebben enkele pausen geregeerd die niet zoeken wat van Jezus Christus is, maar die net als Demas, die kritiek krijgt van de apostel Paulus,[2.] van deze wereld houden. Uit deze slaap moest de wereld volledig wakker worden geschud en de krachtige vonk van het evangelie diende weer tot leven te komen. Was dat maar gebeurd met die zachtmoedigheid en zorg, waarmee men zo'n allerheiligste zaak had moeten aanpakken. Enkele monniken en theologen die zich als monniken gedragen, hebben zich in deze kwestie gemengd; zij hebben met hun dwaze, domme en opruiende kreten dit kwaad niet laten rusten, maar van het kwaad een ramp en van een kleine ramp de grootste ramp gemaakt. Want in het begin dreigde er behalve de winst van de aflaatverkopers geen gevaar. En zoals Luther veel schreef dat de oren van de meeste mensen niet konden verdragen, zo komen zijn tegenstanders met heel veel kwesties aanzetten, waarvan goede en geleerde mensen zien dat die de echte evangelische vroomheid zullen schaden. Toch komen zij die dit schrijven, niet op voor de zaak van Christus of de paus, maar voor hun eigen belang. Door hun streven naar persoonlijk voordeel hinderen zij de zaak van de paus en verduisteren zij de glorie van Christus. Zij laten niet toe bij Luther die dingen goed te keuren die het meest christelijk zijn, en nemen van hun eigen dingen niets terug, maar voegen aan wat er al eerder was nog onvriendelijker dingen toe.

Omdat ik dus duidelijk zag dat beide partijen zich met een onbedwingbare hartstocht lieten meeslepen, heb ik mij niet volledig in deze strijd gemengd. Maar ik heb alleen duidelijk verklaard dat ik geen enkele verbintenis met de aanhangers van Luther heb en dat niets mij meer tegenstaat dan een oproer. Ik zag trouwens dat ik ook in andere opzichten tegen zo'n gevaarlijke onderneming niet opgewassen was, zelfs als ik de tijd had gehad te lezen

2. II Timoteüs 4:10.

wat zij aan beide kanten schrijven. Want alles moest gelezen worden. Daarbij vragen mijn leeftijd en gezondheid mij met belangrijker studies op te houden. Ik zou nooit zo verbitterd tegen Luther kunnen schrijven zonder bij de tegenpartij een zwakke indruk te wekken. Bovendien zouden de volgelingen van Luther, omdat ze mij nu al vreselijke dreigementen laten horen,[3.] niemand eerder verscheuren dan Erasmus, als deze op het strijdtoneel zou verschijnen. Er zijn al genoeg pamfletten tegen Luther geschreven, gesteld al dat hij langs deze weg tegen te houden zou zijn. En er zijn mensen die in dit strijdperk tot veel meer in staat zijn dan ik. Ik ben ten slotte altijd van mening geweest dat men deze tragedie op geen manier beter in diepe slaap kan brengen dan door te zwijgen. De verstandigsten onder de kardinalen en machthebbers denken er hetzelfde over. De paus heeft een zeer strenge bul[4.] laten verschijnen met geen ander effect dan dat de brand heftiger is geworden. Daarop volgde een nog strenger edict[5.] van de keizer, die zich volledig op deze zaak toelegt. Dit legt de tong en de pen van enkele mensen aan banden, maar verandert hun gezindheid niet. De vrome gezindheid van de keizer wordt in elk geval geprezen. Maar zijn oordeel over deze kwestie schrijft men toe aan lieden aan wie de geleerden weinig gewicht toekennen.

Ik heb er overigens nooit aan getwijfeld dat het boek van de zeer illustere koning van Engeland[6.] dat door u terecht is geprezen, zorgvuldig is geschreven, zogezegd door de strijdvaardige geest van hem[7.] wiens naam het draagt. Want die vorst heeft een buitengewoon vruchtbare en levendige geest, die tot ongelooflijk veel in staat is, waar hij zich ook maar op richt. Vroeger heeft hij als kind ijverig met zijn pen geoefend, ook door mij brieven te schrijven.[8.] Enkele jaren geleden heeft hij een theologische verhandeling geschreven over de vraag of een leek verplicht kan worden hardop te bidden.[9.] Hij had ook de gewoonte zich te verdiepen in boeken van scholastici. Bij maaltijden bespreekt hij graag een theologisch onderwerp. Soms wordt een discussie over een literair onderwerp tot diep in de nacht voortgezet. Hij heeft een

3. Mogelijk doelt Erasmus op Melanchthon, van wie hij dacht dat deze een geschrift tegen hem zou publiceren.
4. De bul *Exsurge domine* (Rome, 15 juni 1520).
5. Edict van Worms (mei 1521).
6. *Assertatio*; zie brief 1275, noot 13.
7. *Adagia* 519.
8. Zie brief 206.
9. Van een geschrift is niets bekend, wel dat hij hierover een discussie voerde; zie brief 964, p. 293.

koningin naast zich,[10.] die verfijnd onderricht heeft gehad. Als hij bij dat boek in enig opzicht geholpen zou zijn, had hij mijn hulp niet nodig, want zijn hof wemelt van zowel zeer geleerde als zeer welbespraakte personen. Indien zijn stijl iets heeft wat lijkt op die van mij, is dat niet verwonderlijk of bijzonder, omdat hij op jonge leeftijd vol ijver mijn werken las. Want de zeer geachte lord William Mountjoy, mijn voormalige leerling die hij als compagnon bij zijn studies had, spoorde hem hiertoe aan.

Uwe Hoogheid heeft mij twee pamfletten[11.] van Luther helemaal voor niets gestuurd, omdat ik de taal waarin zij geschreven zijn, niet beheers.[12.] Men zegt trouwens dat ze hier al lang gecirculeerd hebben voordat u ze mij toezond. Mij lijkt het heel dwaas mensen te tarten die men niet kan overtuigen. Maar het zou nuttig zijn en bij het voorbeeld van de meest gewaardeerde schrijvers passen om telkens als de gelegenheid zich aandient vorsten en bisschoppen aan hun plicht te herinneren. Hieronymus doet dit herhaaldelijk, zoals ook Chrysostomus en Bernardus. Er zijn altijd bisschoppen geweest en ze zullen er altijd zijn. Misschien zijn er tegenwoordig bisschoppen die, beneveld door hun aangename status,[13.] vergeten zijn hoe zich als bisschop te gedragen. Wat over een groep gezegd wordt, moet men niet als een belediging van één iemand opvatten, op voorwaarde dat zulks niet op een opruiende en grimmige manier gebeurt en dat een strenge vermaning altijd door de mildheid van christelijke naastenliefde wordt verzacht. Het gezag van de pausen moet niet verkleind worden, maar wordt het beste door hun weldaden verkregen en in stand gehouden. Al deze ellende of een groot deel ervan komt uit ons zelf voort, want, hoewel wij de wereld van ganser harte omarmen, hebben wij toch de naam van Christus als voorwendsel gebruikt. Als wij de wortels van dit kwaad weg zouden snijden, zou de wereld ons met alle sympathie als vaders omhelzen. Nu haat en vertrapt hij ons als tirannen.

Wij wachten af waar deze nieuwe paus ons naar toe roept. Wellicht zal hij een weg wijzen om een einde te maken aan dit kwaad, dat overal zoveel gebieden heeft veroverd en zich diep in de harten van zeer velen genesteld heeft. Ik zal, voor zover mijn leeftijd, capaciteiten, krachten en tijd het toelaten, de zaak van het geloof en de eendracht onder de christenen niet laten lopen. Tot nu toe heb ik dat ook voorzover ik kon gedaan. Ik laat het aan uw wijsheid over, zeer illustere vorst, te zorgen dat wat ik u tamelijk vrijuit schrijf, mij schade oplevert bij anderen, die alles aangrijpen om mij zwart te

10. Catharina van Aragon, voor wie Erasmus een grote bewondering had.
11. Zie brief 1298, noot 3.
12. Duidelijk voorwendsel van Erasmus, dat Georg ook weigerde te accepteren; zie brief 1340, noot 5.
13. Vgl. Horatius, *Oden I*, 37, 11-12.

maken. Moge de almachtige Jezus onze heer Uwe zeer illustere Hoogheid een lang, gezond en bloeiend leven gunnen.

Bazel, 3 september 1522

Erasmus van Rotterdam

1314 *Aan Huldrych Zwingli*
Bazel, [3?] september 1522

Ik groet je. Zeer erkentelijk ben ik je vanwege je sympathie en die van jouw stad voor mij. Ik wil een burger van de wereld zijn, met iedereen bekend of liever ieders gast. Mocht ik maar in de hemelse stad opgenomen worden, want daar richt ik mij op, nu ik herhaaldelijk met zoveel ziektes kamp. Ik zie niet waarom ik wat jij aanbiedt na moet streven. Ik weet zeker dat de keizer mij gunstig gezind is. Het hele college van kardinalen staat aan mijn kant. Er bestaat geen enkel gevaar behalve dat van enkele onstuimige jacobijnen.[1] Ook jouw stad zou hen niet kunnen verhinderen om wat ze maar willen, tegen mij en mijn boeken als kritiek te gebruiken.

Vadianus bevalt mij evenzeer nu ik hem gezien heb als toen ik hem eerder las.[2] Niemand is oprechter dan hij. Ik ontving hem met een kort gesprek. Want dat vereiste mijn gezondheidstoestand, die maaltijden vermijdt. Binnenkort zullen we zien welke kant het christendom opgaat. We hebben een paus die theoloog is. Ik zal voor zover deze tijd het toelaat en zolang ik leef, mij voor de zaak van Christus inzetten. Jij strijdt, mijn beste Zwingli, niet alleen dapper maar ook verstandig. Christus zal geven dat je strijd ook succesvol is. Het ga je goed.

Bazel, [3?] september 1522

Je oprechte vriend Erasmus

Aan de zeer waakzame pastoor Huldrych Zwingli te Zürich

1. Parijse naam voor dominicanen.
2. Wellicht de tweede editie van *De orbis situ* van Pomponius Mela (Bazel, 1522).

1315 *Aan Huldrych Zwingli*
Bazel, 8 september 1522

Zeer geleerde heer, ik groet je. Ik heb enkele bladzijden van je *Apologeticus*[1.] gelezen. Ik smeek je bij de glorie van het evangelie - ik weet dat dit je bijzondere sympathie heeft en het moet die ook hebben van ons allen die onder de naam van Christus worden gerangschikt - om als je in het vervolg iets publiceert, de zaak serieus op te vatten en te denken aan de bescheidenheid en omzichtigheid uit het evangelie. Raadpleeg je geleerde vrienden, voordat je iets onder het volk verspreidt. Ik vrees dat je verdedigingsgeschrift jou een groot gevaar oplevert en ook het evangelie schade bezorgt. In het kleine deel dat ik gelezen heb, komt veel voor waarvoor ik je wilde waarschuwen. Ik twijfel er niet aan dat jij in je wijsheid dat ter harte zal nemen. Want ik heb deze brief met de meeste sympathie voor je diep in de nacht geschreven. Het ga je goed.

Op de geboortedag van de moeder-maagd 1522
Je Erasmus
Aan de zeer geachte heer Huldrych Zwingli, pastoor te Zürich

1316 *Aan Conrad Heresbach*
Bazel, 18 oktober 1522

Erasmus van Rotterdam groet Conrad Heresbach

Je bent werkelijk, zeer geleerde Conrad, heel dicht bij het geluk, omdat zo'n klein iets je gelukkig kan maken. Want je schrijft[1.] dat je volmaakt gelukkig zult zijn, als je Erasmus' gastheer mag zijn. Maar opvallend is het dat je dat geluk niet gunt aan Konstanz en andere steden, die ik, zoals jij schrijft, met mijn aanwezigheid vereerd heb. Zelf treur ik omdat ik mij zo ongelukkig voel. Ik ga onder zoveel ellende gebukt, dat ik waar ik ook maar naar toe ga, niet alleen vanwege mijn onbarmhartige ziekte en slechte gezondheid mijzelf tot last ben, maar ook gedwongen word lastig te zijn voor wie ik mij heel innemend wilde gedragen.

In Konstanz heb ik alleen maar ziek gelegen bij mijn gastheer Johann von Botzheim, een man die niet alleen geleerd en rechtschapen is, maar ook zo opgewekt, dat hij zelfs een dode kan opvrolijken. De bisschop van Konstanz,[2.] een werkelijk innemende, ingetogen en integere man, was tegenover mij allervriendelijkst. Met dezelfde vriendelijkheid werd ik ontvangen door Ennio,[3.]

1. *Apologeticus Archeteles appellatus* (Zürich, 23 augustus 1522).
1. De brief is niet overgeleverd. Begin maart 1523 bezocht Erasmus Freiburg.
2. Hugo von Hohenlandenberg.
3. Ennio Filonardi.

bisschop van Veroli en apostolisch nuntius. Ook Hummelberg kwam naar mij toegesneld, een man met een bijzonder betrouwbaar karakter, en vele anderen. Als niemand van hen er geweest was, had ik het gezelschap van Beatus Rhenanus, van allen de meest charmante en mij persoonlijk het meest dierbaar. Wanneer heeft Beatus geen vriendelijk gezicht? Ik verwed er mijn leven om: niemand is zo vriendelijk en intelligent als hij. Ik heb hun allen niets anders dan overlast bezorgd. Daarom was mijn ziekte bepaald nog onaangenamer, hoewel hij op zich al heel vervelend is. Kon ik het maar even goed vinden met de kachels en de wijnen als ik het trof met het klimaat en de karakters van de mensen. Tegen alle verwachting in kreeg ik eindelijk Bourgondische wijn.[4.] Daardoor begreep ik dat wat er tot dan toe aan slechte wijn was, uit de dorpen van dit gebied kwam. Ik ben daarom vastbesloten naar Bourgondië te gaan, als Bourgondië zijn wijn niet hierheen stuurt. Graaf Arnold[5.] is precies zoals jij hem beschreven hebt; hij heeft zich één keer verwaardigd met mij te dineren.

Ik zal je niet vragen onze Erasmius[6.] zo op te voeden, dat hij zijn goede ouders en jou als leraar waard is. Ik zal je ook niet voorschrijven, langs welke weg je dat behoort te doen, om niet de schijn te wekken dat ik van je betrouwbaarheid of van je wijsheid geen hoge dunk heb. Ik zal alleen maar zeggen dat jij met die taak evenveel erkentelijkheid van mij als van de ouders zelf zult krijgen. Hun zoon is hun toch, zoals te verwachten is, buitengewoon dierbaar. Afgezien van de sympathie die zij beiden voor je hebben, weet je dat geen van hen onfatsoenlijk of gierig is.

Ik deins er niet voor terug Freiburg voor de winter te bezoeken. Maar de kachels en de wijn schrikken mij af. Ik ben al naar een andere woning verhuisd[7.] en als nieuwe pater familias begonnen. Henricus Glareanus - ik hoop dat het voor hem geluk en voorspoed brengt - heeft een vrouw naar zijn hart.[8.] Binnenkort wordt er gedanst en een huwelijkslied gezongen. Jij hebt reden de man geluk te wensen. Er is naar mijn mening beslist niemand te vinden die oprechter is dan hij. Hij verdient ten volle, dat niet alleen dit huwelijk maar verder alles zeer voorspoedig verloopt.

Het ga je goed, de beste leraar in de mooiste talen. Groet namens mij allen die in jouw omgeving Erasmus welgezind zijn.

Bazel, op het feest van de heilige Lucas, 1522

4. Geschenk van Nikolaus van Diesbach; zie brief 1342, p. 315.
5. Onbekende persoon.
6. De jongste zoon van Froben, die Heresbach onder zijn hoede had.
7. Het huis ‘Zur alten Treu’ aan de Nadelberg, eigendom van Froben, dat in een van de kamers een open haard had.
8. Cicero, *De oratore II*, 260.

1317 *Van Frans van Cranevelt*
Mechelen, 24 [oktober 1522]

Ik heb je onlangs een korte brief geschreven, maar toch met een heel duidelijke bedoeling. Want ik wilde, omdat ik onzeker was over wat mij te wachten stond en wat het lot zou brengen, met enige schroom je een brief afdwingen. Je weet in wat voor omstandigheden ik enkele jaren in Brugge heb gewoond. Maar Vlaanderen, dat geteisterd is door die oorlogsrampen,[1.] kon niet langer een man voeden, die zoveel kost en bovendien nog een kip en talrijke kuikens heeft. Zij wilden mij minder salaris geven dan ze gewoonlijk deden, ik vroeg daarentegen een beetje meer. Zo ontstond er een meningsverschil. Ik ben naar Mechelen aan het hof van Zijne Keizerlijke Majesteit uitgenodigd met een beter salaris en een betrekking die meer aanzien oplevert. Daarbij was de verhuizing het vervelendste. Eergisteren kwam mijn vrouw met de kinderen en wij zijn bezig met het onderbrengen van de spullen. Tot nu toe zijn we te gast bij de heer Jan Robbyns, deken van Mechelen. Daar trof jouw Hilarius[2.] mij aan, die een brief van jou bezorgde[3.] en van mijn vriend Fevijn. Hem zou ik in elk geval graag zien als een Hercules bij het bevrijden van Theseus,[4.] als het mij vergund is kleine zaken met grote te vergelijken.[5.]

Het ga je goed, zeer geachte heer. Uit Mechelen, 24 oktober

Je vriend Van Cranevelt, zoals hij is

1318 *Van Antoine Brugnard*
Montbéliard, 4 november 1522

Aan Erasmus van Rotterdam, meest roemvolle docent van de ware geleerdheid, hartelijk gegroet

Toen ik op 5 juni op het punt stond uit Antwerpen te vertrekken vroeg ik Pieter Gillis, of hij een brief wilde meegeven, omdat ik toch naar je toe ging. Hij antwoordde dat direct te zullen doen, maar hij deed het niet omdat hij wel-

1. De oorlogen tussen Habsburg en Valois.
2. Hilarius Bertolph.
3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. Misschien een verwijzing naar Nicolaas van Broeckhoven of Cornelis Schrijver, voor wier vrijlating Erasmus zich inzette.
5. Vergilius, *Georgica IV*, 176.

licht bang was dat de brief onderschept zou worden. Want hij probeerde aan de verdenking van Lutherse ketterij te ontkomen, zodat hij zelfs geen woord met mij durfde te wisselen. Hij had immers in Brussel gehoord en in Antwerpen gezien dat zijn collega Cornelis Schrijver aan ieders spot was blootgesteld, gedwongen was zijn dwaling openlijk te erkennen, zich in geel doek moest hullen en dat hij, nadat zijn vermogen aan de fiscus was toegewezen, daar ten slotte als in een kerker zo lang moest wachten tot de keizer anders zou beslissen. Het was algemeen bekend dat Nicolaas,[1] rector van de Latijnse School in Antwerpen, en enkele priesters die tot levenslang waren veroordeeld, maar weinig brood en water kregen, dat van heel wat leken de goederen verbeurd zijn verklaard en mensen zijn onthoofd. Allen die ooit alleen maar aan Luther gedacht hadden, waren door zo'n grote angst bevangen, dat nauwelijks iemand zich nog veilig voelde, maar iedereen door een zonnesteek getroffen leek.

Toen ik merkte dat ik op de lijst voorkwam, wilde ik liever naar een veilig oord gaan dan op een gevaarlijke plaats achterblijven, ook omdat ik door de voogden van mijn leerling kort tevoren ontslagen was. Daarom ben ik zestien dagen na mijn vertrek hier aangekomen, maar ik ben niet naar Bazel gegaan om je overeenkomstig mijn plicht te bezoeken. Want mijn reisgezelschap wilde geen omweg maken, omdat het geen zaken kon doen. Ik beheers het Duits niet en als ik alleen mijn eigen weg zou gaan, had ik grote angst wellicht in de handen van slechte mensen te vallen. Daarom heb ik echt nog geen gelegenheid gehad je te bezoeken of tenminste te schrijven. Want de wisselingen van het lot, die hier alles in de war stuurden, werkten tegen en verder ook het reizen en een slechte gezondheid. Maar omdat ik het nu kan, doe ik wat ik behoor te doen. Ik schrijf je, ook al is het zo onverzorgd dat het niet waard is dat je dit leest of hoort. Toch schrijf ik om te doen wat ik moet doen, dat wil zeggen dat ik je groet en je vooral een goede gezondheid toewens, zodat je bovendien weet in welke omstandigheden ik verkeer. Jij bent voor allen die hun heil bij je zoeken, in woord en daad een zeer betrouwbare Mecenas. Hier heb ik niets te doen. Wie van de letteren houdt, telt bij ons niet mee. Integendeel, wie er ook maar iets van opgesnoven heeft, wordt bespot en gehaat. Wat ik zou willen, kun je daaruit al afleiden, namelijk dat ik naar elders wil vertrekken om hier niet door nietsdoen te verslappen. Want ik wil echt niets liever dan onderwijs geven of onderwijs krijgen. Daarom vraag ik je met klem alleen dit: wil je mij per brief of mondeling berichten, als je iemand kent die mijn hulp nodig heeft?

Het ga je goed, Montbéliard, 4 november 1522

Antoine Brugnard, voormalige leermeester van François Gualthierot[2]

1. Nicolaas van Broeckhoven.
2. Onbekende persoon.

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, zeer deskundige docent van oprechte geleerdheid. In het huis van Froben te Bazel

1319 *Aan François de Tournon*
Bazel, 10 november 1522

Erasmus van Rotterdam groet de aartsbisschop van Embrun

Een paar dagen geleden heb ik via Konrad,[1.] een Duitse boekhandelaar die in Parijs een huis heeft, een brief aan u, Budé, Brie en Bérault geschreven.[2.] Allemaal eisen zij voor zich de eer op dat zij een vrijgeleide van de koning voor mij geregeld hebben. Dat was voor mij zeker heel aangenaam, maar het zou nog aangenamer zijn, als de koning het eigenhandig ondertekend had.[3.] Maar naar zij beweren kan ik zelfs zo niet veilig genoeg daarheen trekken, want ze zeggen dat op schurken, als iemand in hun handen is gevallen, vrijgeleides geen enkele indruk maken, en dat ik die bij fatsoenlijke mensen niet nodig heb. Maar er zijn veel redenen waarom ik hier nog opgehouden word. Ten eerste mijn gezondheid, die mij in Konstanz bijzonder tegenzat. Want ik was daarheen gegaan met de bedoeling om als dat mogelijk was naar Rome te vertrekken, omdat veel mensen mij verzekerden dat het in mijn belang zou zijn mijn opwachting bij de nieuwe paus te maken. Daarna bereikten mij van die kant afschuwelijke geruchten, dat alles overal door oorlogen en pest geteisterd werd en dat op dat moment geen enkele reis veilig was. Toen ik daarna wijn uit Bourgondië had gekregen, begon het beter met me te gaan, zodat u begrijpt dat Frankrijk door een toeval heilzaam voor mij is. Intussen wacht ik op een zuchtje vrede van deze paus en ga direct na de winter met al mijn bagage volledig naar Frankrijk verhuizen.

Over het jaargeld van de keizer, dat hij voor het hele jaar verschuldigd is, houden ze mij aan het lijntje; niemand krijgt zijn jaargeld uitbetaald. De satrapen, die meer van oorlog dan van vrede houden, laten ons volledig tot op het bot vermageren. Ik dacht dat ik het vrijgeleide alleen aan Budé en u te danken had. Nu eisen ook Bérault en Brie een aanzienlijk deel van deze dank voor zich op. Ik zie ten slotte dat ik ook de kardinaal van Lotharingen[4.] moet

1. Konrad Resch.
2. Geen van deze brieven zijn bewaard gebleven, wel het antwoord van Budé (brief 1328).
3. In brief 1375 willigt Frans I dit verzoek in.
4. Jean de Lorraine.

bedanken. Dat doe ik graag, maar ik bedank vooral de koning, omdat die vol vreugde tegen Budé heeft gezegd dat Erasmus binnenkort in Frankrijk kwam wonen. Ik hoop dat ik ooit op mijn beurt mijn gezindheid tegenover zo'n welwillende vorst kan laten blijken.

De sympathie van Uwe Hoogheid voor deze kleine man die ik ben, aanvaard ik graag. Ik zal proberen, voor zover ik kan, aan de beschuldiging van een ondankbaar iemand te ontkomen. Ik heb tegelijk ook een brief[5.] gekregen van Denys Corron, die door uw mildheid beschermd wordt. De brief is beslist heel levendig en zo verzorgd, dat je hem als een na-aper van Budé kunt herkennen. Ik had geen tijd om hem nu te antwoorden, omdat ik door diverse bezigheden in beslag word genomen. Ik wens Uwe Hoogheid alle voorspoed toe, zeer geachte prelaat.

Bazel, op de dag voor Sint Maarten, 1522

1320 *Van Herman Lethmaet*
Gent, 12 november [1522]

Ik groet je hartelijk. Je kunt je, mijn voortreffelijke Erasmus, moeilijk voorstellen hoeveel eer je me hebt bewezen met die twee aanbevelingsbrieven.[1.] Door deze prikkels van je als het ware aangezet, zal ik mijn best doen voor iedereen duidelijk te maken dat jij in zoverre niet gelogen hebt dat je mij ooit tot energieke navolger uitroept van het mooiste voorbeeld waartoe je iemand kunt aansporen; en dan ben ik niet degene die jij nu zo hemelhoog prijst. Je kunt mijn geluk volledig maken, als je doorgaat mij op deze manier te prijzen. Zelf denk ik dat ik het juist aan jouw brieven te danken heb dat ik nu aan het hof verkeer. De zeer eerwaarde aartsbisschop van Palermo, hoofd van de Geheime Raad van de keizer, heeft mij met een zeer vriendelijke brief hierheen gelokt. Ik vraag je om aan hem een van je eigen werken die eerstdaags verschijnen, of een werk van oude auteurs die je opnieuw uitgeeft, op te dragen.[2.] Zijn naam is Jean de Carondelet. De loffelijke verdiensten van de man of van zijn voorvaderen zijn jou voldoende bekend, denk ik, zodat ik daar niets over hoef te zeggen.[3.] Jou brengt hij in elk geval vaak op een eervolle manier ter sprake, zodat er niets aan toe valt te voegen. Dit doen ook alle andere hovelingen, hoewel zij anders geen muzenvrienden zijn.

5. De brief is niet bewaard gebleven.
1. Slechts één brief is overgeleverd (brief 1238).
2. Erasmus voldeed direct aan dit verzoek; zie brief 1334.
3. Erasmus bleek veel minder hiervan te weten; zie het einde van brief 1345.

Om eerlijk te zeggen heb ik mijzelf niet tegen mijn zin tussen hen geplaatst. Weet je waarom? Omdat ik natuurlijk op buit uit ben. Zodra ik de vette buit binnen heb, ligt het in mijn bedoeling, beste Erasmus, naar de muzen terug te keren, hoewel het nu juist aan het hof met mij en de muzen niet slecht gaat. Maar als de hoop op buit mij bedriegt, zal ik in elk geval werkelijk bereikt hebben, wat voor mij een tweede reden was het hof te volgen, namelijk om ervaring te krijgen met de gewoonten, bezigheden, de aard en vooral de intriges van het hof. Intussen raak ik goed bekend met het grootste deel van de wereld. Juist dit dacht en hoopte ik aan het hof te kunnen bereiken. Want daar kon men de wereld, zo groot als hij is, met zekerheid als vanaf een hoge uitkijkpost aan alle kanten via alle volkeren en alle talen nauwkeurig aanschouwen. Intussen zie ik ook uitstekende voorbeelden om lastige zaken aan te pakken. Want één Athenaeus, één Plinius leveren een groot deel van de verzamelde kennis van de kunsten en indien je de menselijke samenleving met boeken vergelijkt, is zij werkelijk een levend boek; dan levert één hof verreweg het grootste deel van de onmetelijke kennis om met kwesties om te gaan. Wie, vraag ik, wie zou niet door zulke prachtige zaken aangetrokken worden? Vooral als men bovendien wordt uitgenodigd en ook als dat op eervolle wijze gebeurt en men de uitnodiging krijgt van de voorzitter van de Hoge Raad en zelfs de belangrijkste persoon van het hele keizerlijke hof?

Maar stel dat ik van alle voordelen die ik heb opgenoemd, beroofd word. Als ik alleen maar aan het hof kan bereiken dat ik naar Engeland word afgevaardigd en wel om daar de belangen van dit rijk te behartigen, zal ik nooit spijt van mijn daad hoeven hebben. Naar mijn mening is het niet erg moeilijk te bereiken waar ik bijzonder naar verlang, namelijk om met het geleerde hof van een geleerde koning kennis te maken.

Je weet nu wat mijn plan is, grote Erasmus. Nu is het jouw beurt mij in de onzekerheid van mijn leeftijd met jouw advies te steunen. Want eerlijk gezegd ben jij verplicht aan de mensen van mijn leeftijd, dat wil zeggen allen die de fase van de jeugd doorlopen hebben en dat deel van de letter van Pythagoras[4.] bereiken waar deze zich splitst, dat je als de enige en echte Odysseus[5.] van onze tijd ons herhaaldelijk je commando laat horen. Want dat is verreweg het gevaarlijkste moment van ronduit alle kwesties die zo moeilijk, zo uiteenlopend en zo ingewikkeld op de mensen in hun leven afkomen. Minder erg was het moment waarop Lucianus[6.] verscheurd werd tussen on-

4. De Griekse letter *Y* (upsilon), die een tweesprong aangeeft; zie bijv. Persius, *Satiren III*, 56.
5. Homerus, *Odyssee IX*, 488-489.
6. In *De somnio sive vita Luciani*, door Erasmus uit het Grieks vertaald (ASD I, 1, p. 472-487).

derwijs en beeldhouwkunst en Heracles zelf tussen deugd en genoegen, zoals Cicero[7.] dit ontleent aan Prodicus. Ik heb voor dit verhaal dikwijls grote bewondering gehad, maar nu begon ik het voor het eerst te begrijpen, nadat ik de school en de tocht die mij door mijn leraren was voorgeschreven, had verlaten en bij de driesprong was blijven staan. Ik was aan mijn eigen beslissing overgelaten, uitermate onzeker welke kant uit te gaan, totdat jij mij als het ware met je vinger de weg wijst die ik moet inslaan. Dit is wat ik je smekend vraag, voorovergebogen voor je heilige knieën.

Moge Christus jou lang en gezond laten leven tot voordeel van ons, de humaniora en de heilige schrift.

Gent, 12 november

Herman Lethmaet uit Gouda

Zou je mijn hartelijke groeten willen overbrengen aan Baer, Beatus en Glareanus? Het ga je goed.

Aan Erasmus, vorst van de humaniora, Bazel

1321 *Van Jan Becker van Borssele*
Leuven, 23 november 1522

Ik groet je hartelijk. Als je in goede gezondheid verkeert, beste van de leermeesters, is het voor mij een reden bijzonder verheugd te zijn en met mij voor duizenden van je meest toegenegen aanhangers. Ik was juist druk bezig met mijn religieuze taak en heb nagelaten je met een brief lastig te vallen. En dat om geen andere reden dan dat ik jou, overladen als je bent met bezigheden die voor de hele wereld nuttig zijn, niet op een nogal ongelegen moment wilde onderbreken of storen. Ik vermoed zonder meer dat verscheidene mensen je iedere dag lastigvallen. Maar om te voorkomen dat mijn voortdurend stilzwijgen als een aanwijzing van een ondankbaar iemand wordt beschouwd, heb ik besloten je nu met een paar woorden te schrijven met de bedoeling dat deze brief mij beschermt tegen de verdenking ondankbaar en vergeetachtig te zijn en dat de korte inhoud je toch niet onaangenaam zou zijn. Verder zou ik je nu niet om een boek over de methode van het preken vragen, dat je me drie jaar geleden hebt beloofd.[1.] Want ik zie dat men je van alle kanten met zoveel en zulke bijtende smaadschriften en commentaren belaagt,

7. *De officiis* I, 32, 118.
1. Zie brief 932. Het werk waarmee Erasmus in 1523 begon, werd pas in 1535 (Bazel, Froben) als *Ecclesiastes sive de ratione concionandi* gepubliceerd.

dat je gedwongen wordt de godsdienstige en belangrijke werkzaamheden waarmee je begonnen bent (het verbeteren en schrijven van teksten) te onderbreken. Maar hoor in een paar woorden hoe mijn situatie is.

Ik heb tot nu toe in mijn pastorie in Veere geleefd. Daar ben ik verleden jaar met de stemmen van alle collega's tot opvolger van de deken van de Sint-Pieter in Middelburg gekozen, hoewel ik mij bijna verzette en het eigenlijk niet wilde, behalve dat de voorwaarden voor dat priesterambt mij om goede redenen aantrekkelijk leken. Toen ik aan deze verkiezing gevolg had gegeven, ondervond ik tegenwerking van het hele hof van de keizer; naar men zei, vanwege een of ander privilege waardoor de keizer niet alleen abten, maar ook dekens en proosten op vacante plaatsen kan benoemen. Het kostte mij daarna weinig moeite ervan af te zien, omdat niemand voor mij opkwam, zelfs niet mijn beschermheer,[2.] die mij alleen maar wilde ontslaan als ik een fractie van het jaargeld aanvaardde. Teleurgesteld als ik was in mijn verwachting ben ik daarom in Veere gebleven en begon ik uiteindelijk de taak van docent te vervullen met de bedoeling aan het zoontje van de heer van Beveren[3.] onderricht te geven. Maar zie, op advies van enkele mensen werd hij vanwege zijn zwakke gezondheid naar Leuven gestuurd, niet vanwege de humaniora die hij overal kan leren, maar vanwege het klimaat dat als heel heilzaam geldt. Eind september ben ik daarom daarnaartoe verhuisd. Ik ben de naaste buurman van Van Dorp en woon recht tegenover zijn huis. Voor zover mijn onderwijsbezigheden het toestaan, ben ik bezig met het lezen van jouw godsdienstige verklaringen van de Heilige Schrift en verder met kerkelijke schrijvers. Zeer onlangs bezorgde de heer van Beveren mij een pastoorsplaats, die eerst bezet werd door Nicolaas van Bourgondië, proost te Utrecht, en Brouwershaven heet. Nadat hij verscheidene mededingers had afgewezen, gaf hij die aan mij terwijl ik er niet was en ik noch een ander namens mij hem ambieerde. Zodoende voel ik mij des te meer met hem verbonden, omdat hij tegenover mij zo welwillend is.

Als je Van Dorp of je andere vrienden een keer schrijft, voeg dan, als je niets anders kunt, een groet toe aan je oude zeer toegenegen vriend. Het ga je goed, uitmuntende en zeer geleerde Erasmus, en ga energiek tot de laatste dag van je leven verder met wat je al zoveel jaar met de hoogste eer voor jezelf maar met nog veel groter voordeel voor het christendom doet. Want het is werkelijk in de geest van het evangelie om zich tegenover onwilligen en zelfs kwaadwilligen, lasteraars en vervolgers goed te gedragen. Ik wens je een lang leven en een zeer voorspoedige gezondheid toe, en dat niet alleen in jouw belang, hoewel het ook jouw belang is, maar ook dat van de humaniora

2. Adolf van Bourgondië, heer van Beveren.
3. Filips van Bourgondië.

en de theologie. Je hele leven wijd je aan de bevordering hiervan zonder gelokt te zijn door hoop op een beloning, behalve de beloning die Christus moet bezorgen. Ik wens je het allerbeste en dat voor heel veel jaren.

Leuven, 23 november. Je Jan van Borssele

Aan Erasmus van Rotterdam, de meest welbespraakte en geleerde theoloog van deze tijd, zijn meest achtenswaardige en eerbiedwaardige leermeester. In Bazel

1322 *Van Jan Stercke*
Leuven, 24 november 1522

Ik groet je hartelijk. Hoewel jouw Hilarius[1.] van al wat bij ons gebeurt een levende brief van hier naar jou kan zijn, hoopte ik toch dat het je niet onaangenaam zou zijn, als ik je ook met deze korte brief liet weten, dat wij het allemaal goed stellen in ons of liever jouw Collegium Trilingue. Alles van het college verloopt ook van dag tot dag steeds voorspoediger, zodat men verder niets kan wensen dan wellicht ruimere lokalen. Over een paar dagen zullen de graven van Egmond,[2.] toekomstige medebewoners van ons, dit college met hun bezoek vereren. De zaak is geregeld. Toen dit vier dagen geleden werd verteld bij een lunch, waar de theologen zich zoals gewoonlijk vetmesten, waren ze allemaal als het ware met stomheid geslagen en zwegen ze lange tijd: op deze manier wensten zij ons geluk met onze gunstige successen. Ook andere edelen, zelfs van de hoogste rang, doen hun best bij ons te komen, maar er is niet genoeg plaats. Als je niettemin besluit een keer naar ons toe te komen, wordt zonder moeite een kamer klaargemaakt. Want meester Conradus,[3.] die nu de kamer bewoont die vroeger voor jou bestemd was,[4.] zal graag naar zijn oude hol terugverhuizen. Van Glapion, van wie al het lang onzeker was of hij overleden was of nog leefde, staat nu vast dat hij in Spanje is heengegaan. Ik hoor dat men niets tegen je onderneemt, maar de theologen oordelen arrogant over je. De rest vertelt Hilarius je persoonlijk. Vaarwel, sieraad en bescherming van ons.
Leuven, 24 november 1522

Je eenvoudige dienaar en ondergeschikte Jan Stercke van Meerbeke

Aan de voortreffelijke theoloog Erasmus van Rotterdam, zijn patroon

1. Hilarius Bertolph.
2. Joris en Filips van Egmond.
3. Waarschijnlijk Conradus Goclenius.
4. In het College De Lelie.

1323 *Aan Ferdinand van Oostenrijk*
Bazel, 29 november 1522

Erasmus van Rotterdam aan Ferdinand, broer van keizer Karel

Ik groet u nederig, zeer doorluchtige vorst. Om Uwe Hoogheid, die druk bezet is met talrijke en lastige bezigheden, niet langer op te houden: naar ik meen herinnert u zich die Erasmus, wiens boek *De principe* u zo goed was te lezen en aan te bevelen.[1.] Op het ogenblik vraag ik u niets anders dan, als ik het verdien, uw sympathie voor mij te behouden, in het bijzonder in deze verreweg woeligste tijd. Ik vraag dit alleen maar om te bereiken dat met uw bescherming de humaniora en de kracht van de leer van het evangelie bij hen die de naam van Christus belijden, van dag tot dag steeds sterker worden. Want ik ambieer geen ambten of betalingen, omdat ik beslist tevreden ben met mijn nederige positie en mijn sobere levensstijl, maar verlang naar de roem van Christus. Uwe Doorluchtigheid wijdt zich daar evenzeer aan en u kunt deze verder bevorderen. Ik heb in elk geval, voor zover ik kon, tot nu toe met oprechte trouw en een zuiver geweten voor de bevordering hiervan mijn best gedaan.

De afgelopen maanden heb ik de *Paraphrasis in Matthaeum*, waarmee ik op aandringen van Matthäus[2.] kardinaal van Sion begonnen was, aan de onoverwinnelijke keizer Karel, uw broer, opgedragen. Deze heeft mij een zeer vriendelijke brief geschreven, die paste bij zijn zachtmoedigheid, en daarin verzekerd dat deze publicatie van mij hem zeer welgevallig was. Nu heb ik de *Paraphrasis in Johannem* onder handen, waartoe ik mij op aansporing van talrijke personen heb gezet, vooral van de kardinaal van Mainz[3.] en de uitmuntende prelaat John, bisschop van Rochester in Engeland, een man van onvergelijkelijke godsdienstigheid en geleerdheid. Want dit evangelie heeft meer onduidelijke passages dan de andere, niet alleen vanwege de verhevenheid van de goddelijke zaken die het behandelt, maar ook vanwege de raadsels van de taal waarin het gehuld is. Ik heb besloten dit werk in zijn geheel aan u op te dragen, want u belijdt niet alleen de leer van het evangelie, wat anderen ook doen, maar u wilt het ook bestuderen en verlangt het in uw leven en handelwijze tot uitdrukking te brengen. Meer mensen zullen verder uw zeer goede voorbeeld navolgen, hoop ik, als uw vroomheid en uw toegewijde voorliefde voor de heilige schrift aan iedereen bekend zijn.

1. *Institutio principis christiani* (Bazel, Froben, mei 1516); zie brieven 943, 970 en 1009.
2. Matthäus Schiner.
3. Albrecht van Brandenburg.

De bezorger van deze brief, Jakob Spiegel, was een zeer betrouwbare en buitengewoon geliefde secretaris van keizer Maximiliaan, uw grootvader van vaderskant. Hij is een geleerde met een goede smaak en heeft een gelukkige manier van schrijven. Naast deze gaven wijdt hij zich intensief aan de bestudering van het evangelie en bevordert haar. Ik zou hem Uwe Hoogheid aanbevelen, als ik zelf enige invloed had of als hij iemand was die enige aanbeveling nodig had. Ik weet dat hij die geheel en al zal verdienen door zijn eigen voortreffelijke kwaliteiten, zonder twijfel dezelfde waarmee hij bij Maximiliaan, een vorst met een zeer scherp oordeelsvermogen, in de smaak viel. Uwe Doorluchtigheid kan zich ervan verzekeren dat Erasmus zal doen wat een nederige, maar trouwe dienaar ook maar vermag. Moge de almachtige Jezus Christus u duurzaam in voorspoed laten leven. Moge hij uw plannen gunstig gezind zijn tot heil van de gemeenschap en tot glorie van God.

Bazel, 29 november 1522

1324 *Van Adrianus VI*
Rome, 1 december 1522

Van deze brief bestaan twee versies: een die is opgesteld door Theodoricus Hezius, secretaris van Adrianus VI, en die Erasmus in maart 1524 met zijn *Exomologesis* liet afdrukken. Van deze versie is de vertaling weergegeven. De andere versie is het werk van Girolamo Aleandro. Allen heeft de afwijkende tekstgedeelten van Aleandro opgenomen, terwijl in de Toronto-uitgave de versie van Aleandro apart is vertaald.

Paus Adrianus VI aan zijn geliefde zoon Erasmus van Rotterdam

Geliefde zoon, wij groeten u en geven u de apostolische zegen. Uw brieven, zowel de brief die u eigenhandig aan ons hebt gericht[1] als de brief die aan het begin van het commentaar op Arnobius is afgedrukt en waarin u dat werk aan ons opdraagt,[2] hebben wij een eerste en een tweede keer met veel genoegen gelezen. Zowel omdat de brieven afkomstig waren van u, die wij vanwege uw bijzondere geleerdheid altijd zeer hoog gewaardeerd hebben, als omdat zij blijk gaven van een bijzonder plichtsgevoel tegenover ons en onze godsdienst. Want hoewel het ons vanwege zeer drukke bezigheden

1. Brief 1310.
2. Brief 1304.

nog niet mogelijk was Arnobius te lezen, zijn wij er toch van overtuigd dat hij een heel goede auteur moet zijn. Dit op grond van wat wij tot nu toe zogezegd in haast van hem geproefd hebben, verder vanwege zijn eerbiedwaardige vroege leefjaren, het onderwerp dat hij behandelt en vooral uw aanbeveling. Omdat u schrijft te vrezen[3] dat wij door vijandigheden en roddels van sommige mensen u ervan verdenken de partij van Luther aan te hangen, willen wij dat u zich hierover geen zorgen maakt. Weliswaar is, om eerlijk te zeggen, uw naam toevallig in deze kwestie door deze of gene[4] die u bepaald niet welgezind is, ons enkele keren genoemd, maar wij willen vanwege onze aard, onze gewoonte en bovendien vanwege de herderlijke taak die we hebben, toch niet zonder meer gehoor geven aan ongunstige berichten die wij ontvangen over geleerde personen die om hun godsdienstigheid bekend staan. Hoe meer wij weten dat zij door een bijzondere geleerdheid uitmunten, des te meer merken wij ook dat zij aan de tanden van de afgunst zijn blootgesteld.

Op grond van de genegenheid die wij voor u koesteren en vanwege ons verlangen naar een goede naam en eerlijke reputatie voor u, sporen wij u niettemin aan tegen de nieuwe ketterijen de schrijfstijl te hanteren die, zeer vruchtbaar als hij is, u door goddelijke welwillendheid is verleend. Om veel redenen zou u terecht moeten geloven dat deze taak door God bij uitstek voor u is gereserveerd. Want u beschikt over grote intellectuele capaciteiten, een veelzijdige geleerdheid en een vaardigheid in het schrijven, die naar wij ons kunnen herinneren nauwelijks een ander, om niet te zeggen niemand bezit. Daarnaast bezit u ook bij die volkeren waar dit kwaad is ontstaan, zeer veel gezag en aanzien. U moet deze gaven zeker gebruiken tot eer van Christus en ter verdediging van de heilige kerk en het geloof. Hij heeft u deze met zijn zeer milde vrijgevigheid geschonken. Daarom verlangen wij dat u vooral ervoor zorgt, dat u degenen die u in de kwestie Luther verdacht proberen te maken, op deze manier uiteindelijk het zwijgen oplegt. En dat u uw inspanningen die u zo lang aan de bevordering van de humaniora en het verbeteren en verrijken van de Heilige Schrift hebt besteed, met deze zo heilige taak bekroont. Geen taak kan God welgevalliger en voor de ware katholieken wenselijker zijn, geen taak kan beter passen bij u, uw talent, uw geleerdheid en uw welsprekendheid.

Verwacht daarom niet dat u ooit een gunstigere gelegenheid geboden wordt om een grotere dienst aan God en een rijkere weldaad aan uw volk, ja zelfs aan de hele christenheid te kunnen bewijzen. Die ketterijen, even dwaas

3. Zie brief 1310.
4. Jacob van Hoogstraten, Vincentius Theodorici en Nicolaas Baechem, die Erasmus in brief 1330 met name noemt.

en onbeholpen als goddeloos, heeft Maarten Luther niet uitgevonden, maar zijn afkomstig van oude ketterse leiders, die de katholieke kerk en de kerkvaders zonder twijfel door inspiratie van de Heilige Geest vaak veroordeeld en als het ware opnieuw uit de onderwereld aan het daglicht gebracht hebben. - Ach, zij tasten zoveel zielen van uw broeders dagelijks aan en veroorzaken overal afschuwelijke verwarring! - Door de voorbeelden en de prijzenswaardige ijver van uw Hieronymus, Augustinus en andere kerkvaders na te volgen zou u de ketterijen met zeer sterke argumenten en met het gezag van de Heilige Schrift in verwarring kunnen brengen, kunnen verwijderen en verdrijven. U hebt, Erasmus, met bewonderenswaardige ijver en groot succes tot op heden veel geschreven dat, hoewel het voor alle geleerden van groot nut is geweest, toch in vergelijking tot het werk waartoe wij u uitnodigen en waarom alle gelovige mensen u eenstemmig smeken, minder noodzakelijk lijkt. Want de eerstgenoemde werken hebben alleen nut voor geleerden, maar het laatstgenoemde zal als God ons gunstig gezind is een gemeenschappelijke vrede en rust voor alle christenen als gevolg hebben.

Omdat dit, geliefde zoon Erasmus, zo is, vraag ik u, die vanaf uw jonge jaren tot nu toe als het ware langs alle trappen omhoog bent geklommen en de humaniora waarmee u zich hebt beziggehouden, altijd al denkend en schrijvend met alle inspanning vooruit hebt geholpen: onttrekt u zich niet langer aan deze zaak, die bij uw geleerdheid, uw beroep en uw leeftijd zo goed past. Want de ijver om te schrijven is bij u nog altijd volop aanwezig, uw oordeel is veel betrouwbaarder geworden en een veel rijkere kennis is erbij gekomen. U zou deze taak niet op redelijke gronden kunnen afwijzen, omdat u misschien vanwege uw diepgewortelde bescheidenheid zegt dat u hiertegen niet opgewassen bent. Want behalve dat het tegendeel het geval is, zoals iedereen weet en de werkelijke situatie is, zult u als u zich voor deze zaak inzet bijstand ontvangen van God. Hem zult u in deze zaak dienen. Ook de rechtvaardige zaak van het geloof zal u helpen, u die tegenover de listen en aanvallen van ketters altijd overwinnaar bent geweest en ongetwijfeld ook zult zijn, hoewel God met zijn rechtvaardige oordeel vanwege de enorme misdaden van mensen en vooral van de geestelijkheid het scheepje van zijn kerk in deze stormachtige golven enigszins in nood laat verkeren. Of denken wij dat dezelfde God van ons zijn bruid de kerk, die hij met zijn kostbaar bloed heeft verworven[5.] en aan wie hij beloofd heeft[6.] trouw te zullen zijn tot aan het einde van de wereld, zal verlaten? Zal hij niet liever diegenen beschamen die niet aarzelen hun hoogmoedige en verdorven geest[7.] te verheffen te-

5. Handelingen 20:28.
6. Mattheus 28:20.
7. II Corintiërs 10:5.

gen de kennis van God en tegen de katholieke waarheid? ‘Hun vonnis,’ zoals de apostel Petrus[8.] zegt, ‘laat niet lang op zich wachten en hun verderf sluimert niet.’ En de profeet zegt in de psalm:[9.] ‘Ik zag de goddeloze verheven boven de ceders van de Libanon, ik ging er voorbij en zie, hij was er niet. Ik heb hem gezocht, en zijn plaats is niet gevonden.’

Het lijdt voor ons geen twijfel dat dit ook Luther en zijn medeplichtigen spoedig zal overkomen, als zij niet bij zinnen komen. Zoals zij zelf naar het vlees leven en gezag minachten, doen zij hun best iedereen aan hen gelijk te maken. Zult u daarom weigeren uw pen te scherpen tegen de dwaasheid van diegenen die God onmiskenbaar al van zijn aanschijn heeft verwijderd en duidelijk aan een verwerpelijk denken[10.] heeft overgeleverd, met als gevolg dat zij zeggen, verkondigen en doen wat ongepast is? Door hen wordt de hele kerk van Christus in verwarring gebracht, ontelbare zielen raken met hen in de schuld van de eeuwige verdoemenis verstrikt. Sta daarom op om Gods zaak te helpen en gebruik de gaven van uw uitmuntende talent tot zijn eer, zoals u tot op de dag van vandaag hebt gedaan. Denk eraan dat op u de taak rust om door uw inspanning en met Gods hulp een groot deel van hen die door toedoen van Luther zijn afgevallen, op het rechte pad terug te brengen en te zorgen dat zij die nog niet zijn gevallen, standvastig blijven en dat degenen die wankelen en bijna vallen, tegen hun val beschermd worden.

Hoe welgevallig deze taak voor God en hoe aangenaam hij voor de oprechte katholieken zal zijn, kunt u zelf gemakkelijk begrijpen. U moet zich ook de woorden herinneren van de heilige apostel Jacobus. Deze verklaart[11.] dat wie zijn broer die van de waarheid afdwaalt, tot inkeer brengt en een zondaar van zijn dwaalweg terugroept, hem van de dood redt en voor hemzelf een massa zonden bedekt. Wij kunnen beslist niet zeggen hoe groot de dienst is die u bewijst, als mensen die met deze slechte ketterij zijn besmet, met uw medewerking uit zichzelf eerder bij zinnen komen dan dat zij wachten op de slagen van de bestraffende stok van kerkelijke voorschriften en keizerlijke wetten. Hoe ver dit van onze aard af staat, weet u, naar wij menen, zelf zeer goed sinds het moment dat wij samen met een aangename vrijheid voor heilige studies nog als privépersonen in Leuven leefden.

Als u deze medewerking die wij u nadrukkelijk vragen, omdat wij verlangen naar het heil van de ons toevertrouwde schapen en naar rust onder de christenen, met nog grotere dienstbaarheid wilt uitbreiden, zorg dan dat u,

8. II Petrus 2:3. In plaats van *cessat* (Vulgaat) heeft de tekst *tardat*, zoals Erasmus vertaald had.
9. Psalm 37 (Vulg. 36): 35-36.
10. Vgl. Romeinen 1:28.
11. Jacobus 5:19-20.

wanneer de winter voorbij en de lucht in Rome, die al enkele maanden van de pest te lijden heeft,[12.] gezuiverd is, zo spoedig mogelijk naar ons komt, maar wel in goede gezondheid en opgewekt. Uw komst zal ons en de vrienden die u hier hebt, zeer welgevallig zijn. Bij dit werk dat u zowel verplicht als in staat bent te doen, zult u veel hulp hebben van de grote hoeveelheid boeken bij ons en van veelvuldige gesprekken met vrome en geleerde mensen over deze onderwerpen. Wij van onze kant zullen, en wel snel, met de zegen van Christus ons best doen, dat u van deze reis of deze zo heilige inspanning geen spijt heeft.[13.] Onze geliefde zoon Johannes Fabri, een ijverige man, bijzonder geleerd, zeer op u gesteld en overal een belangrijke verkondiger van uw loffelijke verdiensten, zal u mondeling of schriftelijk verder uitleg geven. Geef hem hetzelfde vertrouwen dat u ons zou geven.

Gegeven te Rome bij de heilige Petrus onder de vissersring,[14.] in het jaar des heren 1522, de eerste december, in het eerste jaar van ons pontificaat

T. Hezius

1325 *Aan hertog Georg van Saksen*
Bazel, 5 december 1522

Ik groet u, zeer illustere vorst. Omdat uw hoogheid mijn brief[1.] niet beantwoordt, vermoed ik dat deze niet bezorgd is. Want uw bijzondere en bij iedereen bekende vriendelijkheid maakt dat ik niet kan vermoeden dat u beledigd bent door deze nogal ongedwongen brief, vooral omdat u persoonlijk mij hiertoe hebt uitgenodigd. Mijn vermoeden wordt versterkt door Heinrich Eppendorf, die bang is dat de dienaar aan wie hij de brief had meegegeven, onderweg gevangen is genomen of dat er een ander ongelukkig voorval heeft plaatsgevonden. Ik zou dit vanwege Eppendorf beslist niet willen. Want de jongeman verdient mijns inziens bij uitstek alle gunsten van alle lotsbeschikkingen en onvermoeibaar draagt hij uw goede naam uit. Ik stuur ten slotte een kopie van de vorige brief, voor het geval dat deze toevallig is zoekgeraakt.

12. De pest teisterde Rome van september tot december 1522.
13. Erasmus vertelt later dat Adrianus hem, ongetwijfeld mondeling via Johann Fabri, een kerkelijk ambt en een geldbedrag had aangeboden; zie brief 1341a, p. 295. Beide wees Erasmus af, vermoedelijk in het ontbrekende deel van brief 1352.
14. Bisschopsring die de paus draagt, waarop Petrus als visser is afgebeeld.
1. Brief 1313.

Ik voeg er inmiddels niets aan toe, behalve dat ik Uwe zeer illustere Hoogheid van ganser harte zeer toegenegen ben. Moge de almachtige Jezus Christus u een lang leven geven in geluk en voorspoed.

Bazel, 5 december 1522

Erasmus, Uwe Hoogheid zeer toegedaan, eigenhandig ondertekend

Aan de zeer illustere vorst en heer Georg, hertog van Saksen etc.

1326 *Aan Heinrich Stromer*
Bazel, 5 december 1522

Erasmus van Rotterdam groet de arts Heinrich Stromer

Zeer geachte heer, omdat stilzwijgen aan veel vriendschappen een eind heeft gemaakt,[1.] wil ik tenminste mijn vriend Stromer met deze brief begroeten en plechtig verklaren dat de herinnering aan jou bij mij nog niet is verdwenen en ook nooit verloren zal gaan. Ik zou graag willen weten wat er met Petrus Mosellanus is gebeurd. Want hij had mij uitvoerig over zijn komst naar mij geschreven[2.] en intussen komt er zelfs niet een klein berichtje over deze man. Hij had me ook geschreven[3.] dat de zeer illustere Georg een koninklijk geschenk voor mij had bestemd, want dit woord gebruikte hij. Zoals ik zeker geen geschenk van die vorst verdien, zo verwacht ik er ook geen. Ik ben trouwens ook niet iemand die erg graag geschenken probeert te krijgen.[4.] Maar als hij iets van plan is, zou ik niet willen dat de welwillendheid van een voortreffelijke vorst voor hem zelf en voor mij verloren gaat. Het ga je goed,
Bazel, 5 december 1522

1327 *Aan Huldrych Zwingli*
Bazel, 9 december 1522

Ik groet je. Het past bij jouw edelmoedigheid, mijn beste Zwingli, dat je mijn sympathie voor jou waardeert. Maar veel mensen adviseer ik tevergeefs. Ik zou de onbezonnenheid van een ander eenvoudig kunnen verdragen, als de-

1. *Adagia* 1026.
2. Zie brief 1305.
3. Dit wordt in brief 1305 niet gemeld.
4. Zie brief 1341a, p. 294-298.

ze niet op de humaniora, de mensen van goede wil en de zaak van het evangelie zou drukken. Door deze zaak op een dwaze manier te steunen benadelen zij haar zo, dat als iemand wenst dat aan de leer van Christus een eind wordt gemaakt, hij geen betere inspanning kan leveren. Er is ook een ander hoogst onbenullig stuk onzin over de paus uitgekomen.[1.] Als de auteur zijn naam eraan toegevoegd had, zou hij een grote dwaasheid hebben begaan. Nu heeft hij gevaarlijke en even smakeloze onzin anoniem gepubliceerd. Als alle aanhangers van Luther zo zijn, wil ik met hen, zo talrijk als ze zijn, niets meer te maken hebben. Ik heb nooit iets gezien dat dwazer is dan deze onzin. Als de winter mij hier niet vasthield, zou ik liever waar ook maar heen verhuizen dan gedwongen naar deze kletspraat luisteren. Het ga je goed, mijn beste Zwingli, en kom verstandig en dapper voor de zaak van het evangelie op.

Bazel, daags na Maria Onbevlekt Ontvangen, 1522
Je vriend Erasmus
Aan Huldrych Zwingli, parochiepriester in Zürich

1328 *Van Guillaume Budé*
Parijs, 14 december [1522]

Budé groet Erasmus

Met jouw vriendelijkheid bereikte je, dat ik je gelukwens eerder met genoegen dan met blijdschap aanvaard. Want je schrijft dat ik met een hoogst eervolle taak onderscheiden ben[1.] en op hetzelfde moment snel van een zware ziekte was hersteld. Blijkbaar heeft een vals gerucht, zoals dat meestal gaat, jou dit gemeld, alsof een ziekte die om zo te zeggen al 22 jaar vergroeid en ingeworteld is[2.] bij een man van de wetenschap, om niet te spreken van mijn leeftijd, eindelijk kan genezen. Maar dat ik door de vrijgevigheid van de koning verrijkt ben met een eervolle en zeker lucratieve functie ontken ik niet. Het is een taak, die mijn vrienden, rechtschapen mensen en sympathisanten van de humaniora, mij toewensten en door een zeker voorgevoel al geruime tijd voor mij bestemden, met als doel dat de humaniora nu in de voorste ban-

1. Zwingli's anonieme *Suggestio deliberandi super propositione Hadriani pontifici Romani* [...] (Zürich, november 1522).
1. Een van de acht *Maîtres de Requêtes.* In brief 1370 geeft Budé over deze functie meer bijzonderheden,
2. Budé had vaak last van zware hoofdpijn.

ken konden zitten, vanaf het spreekgestoelte in binnen- en buitenland beluisterd worden en als het ware vanaf een hogere positie hun aanzien beschermen. Dit betekent raad geven in de stad en bij de hoogste hoven, bij de vergaderingen aan het hof laten zien wat men waard is en tegelijk naar vermogen een machtige vorst terzijde staan. Want de uitoefening van deze taak bestrijkt een breed gebied. Bij mij is dit zelfs nog groter, omdat ik al eerder gemakkelijk toegang had tot het meer gesloten hof, wanneer dat wenselijk leek.

Maar een pas ontstane ziekte, die denk ik voortkomt uit die oude gemene kwaal, maakt dat ik mij niet in deze eervolle functie kan bewijzen. Dit jaar begon taai slijm gemengd met gal naar mijn ingewanden te stromen. Dat veroorzaakte daar zoveel buikkramp en heftig braken, dat niemand mij nog een langer leven durfde te beloven of mij nu er althans van kan overtuigen.[3.] En nu wens jij me geluk met het vertrek van een ziekte, terwijl die juist toeslaat. Toen ik je brief kreeg, was de kwelling volop aan de gang en ik was luidkeels aan het roepen zoals ieder ander die niet kleinzerig is. Daags daarna heb ik je brief geopend en met zeer veel genoegen gelezen, hoewel ik mij nog ellendig voelde. Dat daags daarna is vandaag. Daarom verlang ik nu niets liever dan dat ik met de welwillende gunst van de koning hierna een comfortabel leven mag leiden, dat wil zeggen weer op krachten mag komen, althans goeddeels. Want dit ambt van mij is maar een halve functie. De uitoefening verplicht slechts twee collega's een kwartaal aan het hof te verblijven. Vanwege mijn gevorderde leeftijd en mijn aangetaste gezondheid verlang ik naar deze omstandigheden, of liever gezegd daar vraag ik om, in plaats van naar de grootste weldaad of een andere taak. Voor het hof kan ik de redenen voor mijn verlof onvoldoende aannemelijk maken. Want mijn gezicht vertoont een onbetrouwbaar en bedrieglijk uiterlijk en ondersteunt mijn verlangens en de redenen die ik opgeef, niet. Dit heeft steeds aan mijn klachten en verontschuldigingen afbreuk gedaan.

Als je schrijft dat je mij bedankt hebt vanwege het vrijgeleide van de koning, heb ik nog niet begrepen waar dit betrekking op heeft. Want daarna is je ook een tweede vrijgeleide toegestuurd en ik weet niet wat daarmee gebeurd is. Onlangs verlangde de situatie dat ik als hoffunctionaris in de stad was, omdat de koning er al lang verbleef. Dit verliep gunstig voor mij. Want ik verwacht dat deze bezigheden tot mijn functie zullen behoren, juist alsof zijn gevolg in het buitenland zou zijn. De koning steunt je goede naam, omdat hij enkele werken van jou in onze taal heeft laten vertalen en ze steeds leest, zoals hij onlangs tegen me zei. Maar wat Konrad[4.] je over het Griekse woor-

3. Budé overleed pas in 1540.
4. Waarschijnlijk Konrad Resch.

denboek[5.] heeft verteld, bevestig ik zelf niet en ontken ik evenmin. Ooit was dit bij me opgekomen. Het schrijfwerk schrok me echter af. Want de manier waarop ik begonnen was, bleek een enorm karwei en toch was de wetenschappelijke arbeid niet zozeer onuitvoerbaar als wel zeer omvangrijk, tenminste na het werk aan de noten dat ik al lang geleden had afgesloten. Want met de meeste onderdelen ben ik zo begonnen, dat ik mij wellicht bij de voltooiing niet meer zo hoefde in te spannen. Maar ze waren verspreid, ongeordend en stonden op allerlei plaatsten, zodat ze na mijn overlijden mijn opvolgers weinig van dienst zullen zijn.

Om te verhinderen dat ik voor dit werk tijd zou kunnen vinden, zijn mijn taken aan het hof uitgebreid met het ambt van *prévôt des marchands* in deze stad. Dit past bijna net zo goed bij mij als de krijgsdienst of de handel bij de beoefening van de humaniora passen. Dezelfde functie heeft mij al meer dan vier maanden beroofd van studie, rust en vreugde, zodat ik nu een hekel aan mijzelf heb, gedreven en gekweld als ik ben door ongebruikelijke problemen. Terwijl inmiddels de stad door de vlucht van burgers voor de pest, die hier heftig woedde, bijna ontvolkt was, ben ik met enkele collega's hier achtergebleven omdat mijn functie daartoe verplichtte. Zodoende heb ik in deze drie maanden maar een paar dagen, als de gelegenheid zich voordeed, de nacht doorgebracht op mijn landgoed Saint-Maur, waar ik mijn personeel naar toe gestuurd had. Daar komt het ambt bij van meester van de verzoekschriften aan de koning - deze eervolle functie heb ik namelijk onlangs gekregen, terwijl ik eerder tot hoofd van de bibliotheek van de koning was benoemd,[6.] een functie met niet minder voordelen. Deze twee taken botsen bij mij niet met elkaar. Maar de eerstgenoemde functie verlangt andere bezigheden, die even weinig met die van vroeger overeenstemmen, zoals rechtszaken ver afstaan van hen die naar vreugde verlangen en zoals de geschriften van onze tekstgeleerden niet in overeenstemming lijken met hun moeite voor goed taalgebruik.

Beide functies heeft de koning mij tijdens mijn afwezigheid gegeven. Laten de mensen niet denken dat ik een succesvolle baantjesjager ben of erg op macht belust. De eerste functie had mij uit mijn huis geroepen en ten slotte in het gevolg van het hof opgenomen. Maar toen ik een keer naar huis was teruggegaan en dolgraag mijn personeel wilde zien, stuurde de koning mij vanuit Lyon de benoemingsbrief voor mijn ambt. Het is een functie die niet alleen goed betaald wordt, maar vooral gewild is en die ook de togadragers

5. Erasmus had Budé aangespoord een Grieks woordenboek samen te stellen; zie brief 1233.
6. De functie van *Maître de la librairie du roi* was speciaal voor Budé ingesteld.

van het hof ambiëren. Toch had ik daar intussen geen aanhanger die ik succesvol benaderd had of die zichzelf aanbood. Bij deze eervolle functie kwam nog een brief die dezelfde koning mij schreef. Deze vormt inderdaad een duidelijke aanwijzing voor zijn betrouwbare en oprechte vrijgevigheid en voor zijn gunstige gezindheid tegenover mij. Een van de acht collega's die ook een bisschopsambt vervulde, was onverwacht aan het hof overleden, toen hij van een gezantschap terugkeerde.[7.] Toen ik mij daarna naar het hof had begeven om de koning te bedanken (het hof was intussen dichterbij gekomen, waardoor mijn reis flink werd verkort), en ik daar ook tegelijk de voorgeschreven eed met de gebruikelijke woorden uitsprak (want volgens de regels ontvangen zij die hun ambt aanvaarden, niet eerder betalingen), keerde ik naar Parijs terug om tot de Hoge Raad toegelaten te worden na daar eerst dezelfde eed afgelegd te hebben. En zie: daags voor mijn komst kreeg ik het bericht van mijn stedelijke functie van *prévôt*, die zonder dat ik het verwachtte met enorm veel enthousiasme van de burgers aan mij opgedragen was. Ik weet niet of het met een gunstig voorteken gebeurde, want ik ben daar zoals men zegt op een Ilias van rampen en angsten afgestormd en gestoten.[8.] Maar het gezag en de macht van de vorst, die daarna naar dezelfde stad kwam, weerhielden mij ervan die eer op een ongeschikt en moeilijk tijdstip te weigeren.

Daarom kun je van mij niets verwachten voor de gemeenschappelijke zaak van de humaniora en al helemaal niet voor een verkorte versie van het woordenboek. Er is trouwens beslist niets dat ik liever en met meer plezier en snelheid zou aanpakken, als ik er maar tijd voor had. Later zal ik wellicht zien welke passende inspanning ik naar vermogen kan leveren, als ooit de voorzienigheid mij naar mijn gevoelen royaler zal behandelen en als tegelijk de huidige tijd het toestaat, die naar ik vrees ooit door het onheil van oorlogen zal opvallen. Laat het niet Gods wil zijn dat ik dit voorspel. Het ga je goed.

Parijs, 14 december

Deloynes heeft bij zijn bezoek aan mij je brief gelezen. Hij zei dat hij een brief van je gekregen had met bijna dezelfde inhoud.[9.] Hij zal je binnenkort terugschrijven. Opnieuw vaarwel, jij die je voor de humaniora met ongekende voorbeelden bijzonder verdienstelijk hebt gemaakt.

7. Jean Caluau, bisschop van Senlis.
8. *Adagia* 226.
9. De brief is niet bewaard gebleven.

1329 *Aan Adrianus VI*
Bazel, 22 december 1522

Erasmus van Rotterdam groet Zijne Heiligheid Adrianus VI

Heilige vader, opnieuw stuur ik u via de algemene bode van de stad Bazel een blijk van mijn genegenheid jegens u en mijn vastbesloten gehoorzaamheid aan uw stoel, voor het geval dat u wellicht het boek[1.] dat ik u eerder stuurde, nog niet ontvangen hebt. Op dat moment had ik niets anders bij de hand. Als een betere gelegenheid zich voordoet, zal ik mijn plicht niet verwaarlozen. Niets kan chaotischer zijn dan deze tijden, omdat het daarin bijzonder moeilijk is iedereen ter wille te zijn. Ik heb in elk geval tot nu toe aan mijn geweten gehoor gegeven en ik hoop dit voor Christus ook te zullen bewijzen. De storm van de gebeurtenissen is gecompliceerd. Alles is door wapens, meningsverschillen, hartstochten, partijvorming en haatgevoelens verscheurd. De wereld kijkt alleen naar u in de hoop dat u voor de mensheid helder weer terugbrengt.

Indien Uwe Heiligheid mij daartoe opdracht geeft, durf ik het aan in een geheime brief mijn plan[2.] te melden. Als dat niet verstandig is, is het tenminste eerlijk. Hiermee kan dit kwaad zo worden uitgeroeid, dat het niet gemakkelijk weer ontspruit. Want men bereikt weinig resultaat, als het met geweld zó onderdrukt wordt, dat het daarna met groter gevaar opnieuw om zich heen grijpt, zoals bij slecht verzorgde zweren het geval is. Bij zware stormen laten stuurlieden, hoe ervaren zij ook zijn, zelfs toe dat zij door iedereen gewaarschuwd worden. Mozes wees de raad van Jetro niet af, ook al ben ik geen Jetro.[3.] Maar bij Horatius geeft Davus toch ook een betrouwbaar advies aan zijn heer.[4.] Als iets aannemelijk wordt gemaakt, kan men het gebruiken. Als dit niet het geval is, zal de zaak zonder risico in vergetelheid raken, omdat behalve wij tweeën niemand ervan zal weten. Wij, nederige mensen, zien en horen wellicht zaken die niet te verwerpen zijn, terwijl die aan de belangrijkste mensen ontgaan.

Ik denk dat men vooral daarop moet letten, dat de persoonlijke haatgevoelens van enkele lieden het algemene belang van de wereld en van Christus niet schaden. Laat het gezag van mensen zo beschermd worden, dat het gezag van Jezus Christus niet verraden wordt, die als enige zelf gisteren, heden en in de toekomst is.[5.] Ik heb in het verleden met enkele zaken nogal vrijmoedig de spot gedreven[6.] - die rustige tijd kon dat toen verdragen - zon-

1. Arnobius; zie brieven 1304 en 1310.
2. Zie brief 1352.
3. Exodus 18:17-26.
4. Horatius, *Satiren II*, 7.
5. Hebreeën 13:8.
6. In de *Lof der zotheid* en andere satirische werken zoals *Julius voor de hemelpoort.*

der te vermoeden dat een periode als deze zou verschijnen. Omdat ik zie dat het christendom ernstig in gevaar gebracht wordt, moet men nu op alle manieren waakzaam zijn en zich absoluut niet overgeven aan persoonlijke gevoelens. Ik zou geen onheilsprofeet willen zijn. Toch zie ik dat er meer gevaar dreigt dan ik zou willen of dan velen beseffen. Moge Christus alles een goede afloop bezorgen.

De stad Bazel beleeft een grote bloei met zijn vele kwaliteiten en voelt om veel redenen, vooral om het concilie dat hier ooit gehouden is,[7.] een bijzondere genegenheid jegens uw stoel. Daarom verdient hij naar mijn oordeel de gunst van Uwe Heiligheid, vooral omdat wat hij vraagt niet onbillijk en niet moeilijk is.[8.] Men heeft mij verzocht dit aan de brief toe te voegen, hoewel het niet nodig is. Indien Uwe Heiligheid zich verwaardigt mijn gehoorzaamheid te testen, mag u mij opdragen wat u wilt. Als ik niet direct en blijmoedig gehoorzaam, moet u Erasmus niet tot uw vrienden rekenen. Moge de geest van onze heer Jezus u en al uw inspanningen leiden naar heil van de wereld en de glorie van God.

Bazel, 22 december 1522

1330 *Aan Jacob Ziegler*
Bazel, 22 december 1522

Erasmus van Rotterdam groet Jacob uit Landau in Beieren

Hoewel ik altijd al heel druk bezet ben, heb het nog nooit zo druk gehad als nu. Desondanks heb ik, toen de magistraat van deze republiek mij had laten weten dat hij een speciale bode naar waar jij woont zou sturen, ademloos het voorwoord gelezen waarin je tegen Zúñiga uitvaart.[1.] Ik zal jou, mijn vriend uit Landau, intussen niet bedanken voor je welwillende houding tegenover mij, maar ik zou wensen dat ik er iets voor terug kon doen. Maar meer dan met woorden mogelijk is, prijs ik jouw rijke talent en je aanleg om te schrijven die even groot is als dat talent. Daarom ben ik meer verontwaardigd om die dwaze praatjesmakers, wier schaamteloosheid maakt dat capabele men-

7. Concilie van Bazel, 1431-1439.
8. Wat het verzoek aan Rome inhield, is niet bekend.
1. Ziegler's *Libellus* met als ondertitel *In quatuor Evangeliorum perpetuam historiam prologus cum Erasmianae traductionis defensione.* De *Libellus* bevat geen voorwoord van Ziegler, maar is zelf een inleiding voor zijn voorgenomen doorlopende vertelling van de evangeliën; zie brief 1260, noot 36.

sen, die voor betere zaken geschikt zijn, naar dergelijke twisten weggeroepen worden. Maar hoewel geen fout verder van mij afstaat dan afgunst, benijd ik toch Zúñiga - mogen de muzen het mij niet kwalijk nemen - vanwege de stijl en de inhoud van zijn werk. Meer dan veertig keer heb ik er spijt van gehad, dat ik ooit met die schurftige figuur in aanraking ben gekomen. Ik ben vastbesloten hierna alles liever te verdragen dan aan hem woorden vuil te maken.

Weet dat ik beide brieven heb ontvangen.[2.] Want dat ik je laatste brief niet heb beantwoord, had geen andere reden dan gebrek aan vrije tijd, dat groter is dan iemand zou kunnen geloven. Een groot deel van de tijd eist mijn gezondheidstoestand op, die herhaaldelijk slecht is. Verder zit in het uitgeven van boeken zoveel werk, dat twee Herculessen nauwelijks voldoende zijn.[3.] Daarbij komen van alle kanten zoveel brieven, dat ik alleen tegen die taak niet opgewassen kan zijn, ook al zou ik mijn uiterste best doen. Voor mij was jouw vergissing heel aangenaam: zij bezorgde mij zo'n uitvoerige en tegelijk fraai geschreven brief. Want ik vroeg je niet om advies of ik Zúñiga moest antwoorden, maar ik spoorde je vriendelijk aan niets tegen hem te schrijven, omdat je niets anders dan een horzel kwaad zou maken. Omdat het juist dit is waar die Thraso naar verlangt, namelijk dat hij in geschriften van veel mensen op welke manier ook maar geroemd wordt, verdient hij eerder in nonsenspoëzie van rijmelaars als een ezel door bijen opgejaagd te worden.

Wat jij wilt dat ik met je boek doe, maak je mij niet duidelijk. En ik kan daaruit niet afleiden of jij de verdedigingsgeschriften hebt gelezen, waarmee ik twee keer op Zúñiga en daarna op Carranza heb gereageerd.[4.] Want ik vermoed wel dat deze via de boekhandelaar Claudio[5.] naar waar jij woont zijn gebracht. Ik kon mij onvoldoende een beeld vormen van de volgorde die jij in je boek hebt aangehouden. In elk geval heeft je broer,[6.] die het heeft overgeschreven, heel veel spelfouten gemaakt. Wat je ook maar over dit boek besluit: ik zou je willen aanraden om, als je wilt dat het werk over de samenhang van de vier evangeliën waarmee je begonnen bent, ooit het licht ziet, dit niet met de naam van Zúñiga te bederven. Doe dat ook niet met enig ander werk waarmee je denkt een overwinning te behalen. Want wat heeft dat voor voordeel? Dat hij zich gaat schamen? Je zou sneller een steen kunnen laten blozen. Dat hij weer bij zinnen komt? Zijn geest is deerniswek-

2. Brief 1260, waarvan het antwoord van Erasmus niet bewaard is gebleven, en een verloren gegane brief die Erasmus nog niet had beantwoord.
3. Zie brief 1311, noot 2.
4. Zie brief 1277, noten 1-3.
5. Onbekende persoon.
6. Martin Richter, secretaris van Ziegler.

kend. Of dat de wereld weet dat er een monster is geboren? Als hij dit resultaat behaalt, zal het hem zeer welkom zijn.

Dat Rome een man heeft gesteund die openlijk tegen mij zijn waanzin uitleeft, was voor mij voldoende om te raden hoe weinig betrouwbaar sommige mensen daar zijn. Mij ontgaat het niet op wiens instigatie hij dit gedaan heeft, hoewel de man van nature een lasteraar en voor zo'n vertoning geschikt is. Dat verder de oude kardinaal, zijn landgenoot, bijgenaamd van Santa Croce,[7.] hem steunt en met zijn hechte vriendschap eert, wat is dat anders dan het zogenaamde deksel dat op een potje past?[8.] Wat de hogepriester betreft[9.] wil ik graag hopen op wat voor mij beter is. Wat mij aangaat weet ik in elk geval dat hij nog geen gehoor heeft gegeven aan de haat die enkelen tegen mij koesteren. Want er zijn bij ons drie furiën, die uit haat tegen de humaniora deze tragedie veroorzaken, de dominicaan Jacob van Hoogstraten, Vincentius van Alkmaar[10.] van dezelfde orde en de karmeliet Nicolaas Baechem. En dan is er iemand die je terecht aan hen zou kunnen toevoegen, des te schadelijker omdat hij alles in het verborgene doet en van de dwaasheid van anderen geniet of eerder misbruik maakt.[11.] Omdat zij bij alle goede mensen gehaat zijn en van dag tot dag meer gehaat worden, hebben zij de partij van Luther veel geholpen.

Wat een reis van mij naar Rome betreft: daar hoef je geen redenen voor aan te dragen. Er is één excuus meer gerechtvaardigd dan ik zou willen: mijn leeftijd die meer last veroorzaakt, mijn zwakke lichaam en bovendien een niersteen, een fatale ziekte waarmee ik maar al te goed bekend ben. Wat je me opdraagt met je brieven te doen,[12.] is tot nu toe door mij uitgevoerd en zal ik ook in de toekomst uitvoeren. Ik zal je Athanasius die door Reuchlin in het Latijn is vertaald,[13.] via deze bode toesturen, als ik een exemplaar kan krijgen, en tevens de *Apotheosis* van je vriend Reuchlin.[14.] Johann Froben is jou toegewijd en wil graag bij je aanbevolen zijn. Het ga je goed.

Bazel, 22 december 1522

7. Bernardino de Carvajal.
8. *Adagia* 972.
9. Adrianus VI. Brief 1324 met goed nieuws over Adrianus' houding had Erasmus nog niet ontvangen.
10. Vincentius Theodorici.
11. Waarschijnlijk Jacobus Latomus, ook anoniem in brief 1302 genoemd.
12. Namelijk de brieven verbranden. Maar Erasmus had brief 1260 niet vernietigd.
13. Reuchlin vertaalde Athanasius' *In librum Psalmorum* (Tübingen, 1515) en *De variis quaestionibus* (Hagenau, 1519).
14. Zie brief 1311, noot 7.

1331 *Aan Johann von Botzheim*
Bazel, 25 december 1522

Erasmus van Rotterdam groet Johann von Botzheim

Vandaag kreeg ik via mensen van de universiteit je brief van 14 november.[1.] De zorgvuldigheid bij het geven van zo'n klein geschenk[2.] aan zo'n grote bisschop[3.] was niet nodig, vooral omdat daar niets in stond dat op hem persoonlijk betrekking had. Als de gelegenheid geboden wordt, zal ik met een ander bewijs van mijn sympathie voor Zijne Hoogheid getuigen. Ik zal dit niet huichelachtig, maar oprecht doen en ik verlang niets anders van hem dan een wederzijdse welwillendheid en een gemeenschappelijke ijver voor de zaak van het evangelie die iedereen aangaat. Ik twijfel er niet aan dat die voortreffelijke bisschop haar steunt, voor zover deze tijden het toelaten. Mijn *Paraphrasis in Iohannem* heb ik aan Ferdinand opgedragen,[4.] omdat keizer Karel in een brief aan mij[5.] verklaarde dat de *Paraphrasis in Matthaeum* hem een groot genoegen had gedaan. Ik ben dit trouwens niet alleen uit zijn brief te weten gekomen, maar ook uit veel brieven van anderen, de hoofdkanselier Gattinara,[6.] de franciscaan Glapion[7.] die zolang hij leefde alles bij de keizer gedaan kon krijgen, de bisschop van Palencia[8.] die ook overleden is, Joris van Halewijn,[9.] Antoon Sucket,[10.] de meest oprechte persoon van deze tijd, en Jean de Carondelet, aartsbisschop van Palermo,[11.] om niet andere persoonlijke vrienden te noemen.

Zij die denken dat zij in de zaak van Christus, die zich tot alle volkeren en alle eeuwen uitstrekt, evenveel waard zullen zijn als in een drinkpartij van theologen en een discussie over scholastiek, vergissen zich sterk. De waarheid is een machtige en onoverwinnelijke zaak, maar men moet haar met

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Wellicht de *divinatio*, die aan het begin van brief 1335 wordt genoemd.
3. Hugo von Hohenlandenberg.
4. Brief 1333.
5. Brief 1270.
6. In antwoord op de brief die aan het begin van brief 1282 wordt genoemd.
7. Blijkbaar als antwoord op brief 1275.
8. Blijkbaar als antwoord op brief 1273.
9. Brief 1269.
10. De brief is niet bewaard gebleven.
11. Als antwoord op brief 1276.

evangelische wijsheid behandelen. Ik haat verschil van mening en ben zó aan eendracht gehecht, dat ik vrees dat ik op een beslissend moment sneller een deel van de waarheid zal prijsgeven dan de eendracht verstoren, voor zover ik althans iets kan doen. Die prediker van je,[12.] een goed iemand, zou in elk geval de zaak van het evangelie, die wij allen zonder twijfel steunen, meer kunnen bevorderen, als hij aan de naïviteit van een duif de wijsheid van de slang uit het evangelie toevoegt.[13.] Laat hij dit proberen en mijn advies verwerpen, tenzij hij ontdekt dat dit juist is. Het is niet aan mij, dat wil zeggen iemand van een lagere klasse, te beoordelen, wat voor rol de belangrijke goden of mindere goden spelen, hoewel ik ook daarover uit allerlei plaatsen brieven ontvang. Ik zal in dit toneelstuk mijn rol beslist oprecht spelen. Maar laat Christus zelf, de koorleider, voor de afloop zorgen.

Ik ben blij dat je door het geneesmiddel van mijn brief[14.] bent opgebeurd, maar ik verbaas mij erover dat jullie in Konstanz vanwege zo'n onbeduidend gerucht[15.] zo'n gruwelijke ziekte oplopen. Als ik dezelfde instelling zou hebben - ik ben niet in Konstanz, maar in Holland geboren[16.] en mij bereiken iedere dag dergelijke leugens - was ik allang gestorven. Je moet weten dat die twee theologen,[17.] die met hun persoonlijke haatgevoelens niet tegen mij, die hen nooit met een enkel woord heb beledigd, maar tegen de humaniora, die ik altijd heb verdedigd, tekeer waren gegaan, nooit zo gematigd zijn geweest als nu. Paus Adrianus was hier hun laatste anker. Nu dit is weggevallen, verliezen zij de moed. Zij wijten dit aan een theoloog[18.] die op mij gesteld is, ook al kennen wij elkaar niet, en van wie men zegt dat hij bij de paus alles gedaan krijgt. De paus, die op eerlijke gronden voor de zaak van Christus opkomt, zal ik op alle manieren helpen, hoe klein mijn aandeel ook moge zijn. Ik twijfel er niet aan dat hij, een geleerde op leeftijd en bovendien in zeer veel zaken ervaren, aan mijn verwachting zal beantwoorden. Als hij in iets teleurstelt, zal ik in elk geval niet in opstand komen.

Nu het laatste vraagje van je prediker: moet men het hele evangelie prijsgeven? In de eerste plaats geven zij het vooral prijs die het slecht verdedigen. Hoe langzaam heeft bovendien Christus zijn leer verkondigd! Wat is er dwazer dan die paar mensen die nu als verdedigers van het evangelie gezien wil-

12. Johann Wanner.
13. Mattheus 10:16.
14. De brief is niet bewaard gebleven.
15. Wellicht het gerucht dat Adrianus VI Erasmus tot ketter had verklaard.
16. D.w.z. plomp, ruw; zie *Adagia* 3535.
17. Waarschijnlijk Zúñiga en Carranza.
18. Ongetwijfeld Theodoricus Hezius.

len worden. Ik heb een vriend die jij goed kent, gewaarschuwd vanwege zijn aanval op de brief van de bisschop van Konstanz.[19.] Nu is verreweg het meest dwaze stuk onzin verschenen.[20.] Ik vraag mij verbaasd af wat zij denken of wat zij ermee willen bereiken.

Von Cronberg heeft twee keer met mij gesproken en zijn ingetogen wijsheid beviel mij zeer. Hutten heb ik niet gezien en ik wil hem op dit moment niet zien. Ik wens hem het allerbeste toe, als hij dat tenminste met zichzelf voorheeft. Ik heb wat anders te doen. Ik heb tegelijk aan jou en aan Fabri geschreven. Beatus is nog weg. Eppendorf heeft mij een hoogst enkele keer bezocht; hij blijft trouwens steeds dezelfde. Groet alle vrienden namens mij, vooral de arts[21.] (die ik nog niet bedankt heb, hoewel ik hem zoals de Grieken zeggen, beslist *μέμνημαι*[22.]) en verder de dominicaner prediker[23.] en Hummelberg. Van de arts en de prediker[24.] wil ik de namen weten. Ik smeek jouw Gratiën, dat alles wat je zegt of doet, gunstig voor je uitpakt. Moge jij altijd je vrienden tot vreugde zijn en zij jou. Moge het je altijd gegeven zijn om samen met je Gratiën tussen de Muzen te zingen. Je hebt op de meeste punten een antwoord, maar ik heb mijn brief direct na het diner geschreven, terwijl ik eerder door Bacchus dan door de Muzen geïnspireerd ben. Kerstmis 1522

1332 *Aan Christoph von Utenheim*
Bazel, [begin januari] 1523

Erasmus van Rotterdam groet Christoph, bisschop van Bazel

Hoewel ik naast mijn wetenschappelijke activiteiten,[1.] die, zoals u goed weet, mij geen vrije dagen gunnen, ook door andere bezigheden in beslag werd ge-

19. Duidelijk Zwingli met zijn *Archeteles*; zie brief 1315, noot 1. De *Archeteles* beantwoordt puntsgewijs een brief van de bisschop van Konstanz aan het kapittel van Zürich.
20. Zie brief 1327, noot 1.
21. Johann Menlishofer.
22. *Memnèmai*: ik ben hem niet vergeten.
23. Blijkbaar Antonius Pyrata.
24. Von Botzheim dacht dat hiermee de eerder genoemde dominicaner prediker was bedoeld en noemde in zijn antwoord in plaats van hem de naam Wanner; zie brief 1335.
1. Zie brief 1311, noot 2.

nomen, wilde ik om intussen niet opnieuw te klagen over mijn gezondheid en de ziekte waarmee ik maar al te goed bekend ben, aan uw wens tegemoetkomen; niemand van de stervelingen zou ik zo graag een dienst willen bewijzen. Ik ben door het boek dat u me toegestuurd hebt[2.] eerlijk gezegd eerder heen gerend dan dat ik het nauwkeurig heb gelezen. In het werk *De statu et officio episcoporum* (Over de positie en de taak van de bisschoppen) zullen velen zich ergeren aan de eenvoudige stijl en het weinig verfijnde taalgebruik, omdat er in deze tijd bijna niets verkoopbaar is als het niet naar het parfum van de Muzen ruikt. Overigens bezat die kartuizer wel talent. Ook al is de verhandeling niet in foutloos Latijn geschreven, zij is toch helder. Maar wat het andere boek betreft leek mij de auteur bij zo'n omvangrijk onderwerp tekort te zijn geschoten, omdat er in de tekst van de evangeliën en de apostelbrieven, de boeken van de profeten, kortom in alle boeken van het Oude en Nieuwe Testament zoveel passages over herders voorkomen. Maar zelfs als hij in zijn behandeling op een of andere manier de overvloed aan materiaal succesvol had gecompenseerd, zou zijn onduidelijke stijl het aangename karakter van het werk gehinderd hebben. Ik weet in elk geval dat veel zaken die hij op grond van de openbaringen van Birgitta als serieus behandelt, nu bij alle geleerden de lachlust zullen opwekken. Zo sterk is de goedgelovigheid van de mensen afgenomen.

Het werk van de bisschop van Beiroet,[3.] die ik al lang ken, is niet onwetenschappelijk maar smaakt te veel naar het kerkelijk recht. Daarom weet ik dat het nu in elk geval zeer veel mensen zal tegenstaan. Het is daarnaast trouwens vervelend en weinig verfijnd. Zodoende zal er nauwelijks iemand te vinden zijn die het voor eigen risico drukt. Als Uwe Hoogheid het liever voor eigen risico zou willen uitgeven, zou het niet verstandig zijn dat ik vanwege allerlei verdenkingen bij beide partijen een voorwoord aan het werk toevoeg. De aanhangers van Luther zouden morren, omdat ik de zaak van de paus zou steunen. De tegenpartij zou mij ervan verdenken, dat ik de bisschoppen en de priesters heb willen bekritiseren. De hartstochten van beide partijen zijn zo hevig, dat ik niet verder betrokken wil raken bij een zaak die zoveel onrust teweegbrengt. Ik wacht af waar de sympathie en de gezindheid van deze paus naar uitgaan. Als blijkt dat hij zich werkelijk tot Christus

2. Waarschijnlijk twee werken, mogelijk in handschrift, van de kartuizer Dionysius Riker, *De vita et regimine praesulum* en *De vita et regimine curatorum.* De openbaringen van Brigitta, aan het eind van de alinea vermeld, worden in beide werken geciteerd.
3. Jean Briselot. Het bedoelde werk behandelde waarschijnlijk hetzelfde onderwerp als dat van Dionysius Riker. Geen van zijn werken is ooit gedrukt.

richt, zal ik hem met al mijn krachten helpen, voor zover ik, zo'n onbeduidend persoon, tenminste tot iets in staat ben.

Ik heb besloten hier nog tot maart te blijven, want noodzaak dwingt mij ertoe. Vrije tijd zal ik intussen niet hebben. Want ik heb onder andere de werken van de heilige Hilarius[4.] met veel moeite uitgegeven en, als Christus mij de kracht geeft, zal ik een boek over de methode van preken afmaken.[5.] De voortreffelijke prelaat, bisschop John van Rochester, vraagt mij in talrijke brieven dringend om dit werk dat ik al lang geleden heb beloofd, en doet daarbij een beroep op onze oude vriendschap en op zijn niet aflatende en voortdurende genegenheid voor mij. En dan komen er nog een paar andere dingen bij.

Wat in uw brief herhaaldelijk voorkomt (‘Uw vriend, die niet zijn eigen baas is’) bezorgde mij bij het lezen veel verdriet, want ik vermoed dat Uwe Hoogheid door een slechte gezondheid wordt gekweld. U bent mij daarom wel dierbaarder, maar ik zou liever willen dat u opgewekter was. Want terecht zegt men, dat wederzijdse genegenheid van mensen soms door gemeenschappelijke ellende tot stand komt.[6.] Overigens verdien ik meer ellende, terwijl u, integer als u bent, van alle rust zou mogen genieten. Maar zo is de wet van het menselijk bestaan: of we willen of niet, ons armzalige lichaam raakt verzwakt en deze verblijfplaats stort in. Toch is dit niet zo bezwaarlijk voor mensen als u, zeer geachte bisschop, bij wie het hart altijd vanwege hun heilige levenswandel in Christus bloeit. Met hem wil Paulus dichter verbonden en van de last van het lichaam bevrijd worden.[7.] Wat is dit leven, zelfs als het buitengewoon goed uitpakt, in vergelijking met de eeuwigheid anders dan een ogenblik? Wat is trouwens de reden om een lang leven te wensen anders dan dat men lange tijd zoveel mogelijk mensen zou kunnen helpen?

Ik stuur Uwe Hoogheid een exemplaar van Luthers *De quatuordecim spectris*,[8.] dat heel goed ontvangen is, ook door hen die op alle mogelijke manieren zijn leer bestrijden. Want hij schreef dit boek voordat de zaak in zo'n waanzin is ontaard. Was die man maar even krachtig door raadgevingen van zijn vrienden tot meer gematigd optreden aangespoord als hij door vijandigheden van enkele lieden in woede kon uitbarsten. Maar indien hier ook

4. Brief 1334.
5. Zie brief 1321, noot 1.
6. *Adagia* 1071.
7. Filippenzen 1:23; Romeinen 7:24.
8. Luthers *Tessaradecas consolatoria pro laborantibus et oneratis* (Wittenberg, 1520). Opgedragen aan hertog Frederik van Saksen als troost bij zijn ziekte, was het een passend geschenk, omdat de hertog een slechte gezondheid had.

maar enig kwaad schuilt, weet u in uw wijsheid het goud uit de mest te verzamelen.

Ik ken het karakter en het talent van deze paus, ook omdat ik persoonlijk met hem ben omgegaan. Ik twijfel er niet aan dat hij in de gewoonten van de kerk veel zal verbeteren: namelijk de mateloze willekeur aan dispensaties en de onafzienbare hoeveelheid prebenden. Hij zal de clerus een verzorgde kleding voorschrijven, niet tolereren dat iemand van hen in het openbaar misdaden begaat en hen dwingen vaak de mis op te dragen. Deze zaken betekenen een stap vooruit voor de uiterlijke vorm van de godsdienst, maar ik weet niet of hierin de kracht van de ware godsdienstigheid is gelegen. De paus zal in de positie verkeren dat iedereen naar zijn woorden luistert vanwege het gezag van de keizer, aan wie hij in alle opzichten met zijn pausschap tegemoet zal komen. De kardinalen, zelfs degenen die hem slecht gezind zijn, zullen dit verborgen houden en hem accepteren, zolang hij de heerschappij van de Heilige Stoel, die al een tijd verzwakt is, versterkt. Deze paus zal niet lang leven en zijn opvolger zal naar eigen goeddunken handelen. Mij bevalt het helemaal niet dat het primaat van die Stoel wordt opgeheven, maar ik zou wensen dat zijn leer zo was, dat deze licht geeft aan allen die naar de vroomheid van het evangelie streven, terwijl hij met het verkeerde voorbeeld al heel wat eeuwen openlijk heeft verkondigd wat volledig in strijd is met de leer van Christus. Het ga u goed, voortreffelijke bisschop.

Bazel, 1523

1333 *Aan Ferdinand van Oostenrijk*
Bazel, 5 januari 1523

De brief vormt het voorwoord van Erasmus' *Paraphrasis in Iohannem.*

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere vorst Ferdinand, aartshertog van Oostenrijk en broer van keizer Karel

Het afgelopen jaar, meest integere vorst Ferdinand, was ik begonnen met de *Paraphrasis in Evangelium Matthaei*,[1] eerder op instigatie van de eerwaarde kardinaal Matthäus van Sion[2] dan vanwege een persoonlijk besluit. Ten dele omdat juist de verhevenheid van het werk door een zekere eerbied mij van de onderneming afhield en ten dele omdat sowieso allerlei uiteenlopende

1. Zie brief 1255.
2. Matthäus Schiner.

moeilijkheden mij, die mij terdege bewust ben van mijn zwakheid, weerhielden ermee te beginnen. En ik meende dat ik het schrijven van dit soort werken al achter mij had gelaten. Toch hebben op een of andere manier zowel het succes van mijn vroegere stoutmoedigheid als ook het gezag van zeer belangrijke personen[3.] (het zou voor mij heel onbeleefd zijn aan hun wens niet te voldoen en niet te gehoorzamen aan hun bevelen was ongeoorloofd) mij er weer toe gebracht het evangelie van Johannes op dezelfde manier uit te leggen. Ik was mij ervan bewust, dat de grootsheid van de inhoud hiervan meer verheven zou zijn, omdat die grotendeels bestaat uit het verklaren van de verborgen mysteriën van de goddelijke natuur en van de wonderbaarlijke verbinding hiervan met onze natuur. Want wie van de mensen zou zelfs in gedachten kunnen begrijpen hoe God de Vader zonder begin en zonder einde altijd God de Zoon voortbrengt? Bij het voortbrengen stort hij zich zo volledig uit, dat niets van hemzelf verloren gaat en de Zoon wordt zo geboren, dat hij nooit wijkt van hem die hem voortbracht. Wie kan aan de andere kant begrijpen hoe uit elk van beiden de Heilige Geest zó voortkomt, dat er onder hen drieën een volmaakte gemeenschap van dezelfde natuur bestaat zonder dat het karakteristieke van de personen vermengd is? Wie zou met zijn verstand kunnen bevatten, met welke band die hoogste en onuitspreekbare natuur de mens aan zich verbonden heeft, zodat dezelfde die altijd de ware God uit de ware God was geweest, als een waar mens uit een mens geboren zou worden?

Waar is bij het uitleggen van dergelijke zaken, waarin soms het veranderen van een woord een niet te verzoenen zonde is, de vrijheid voor een toelichting? Ik zag bovendien dat mijn tocht langs plaatsen zou gaan die door talrijke uiteenlopende moeilijkheden zeer ontoegankelijk zijn, door hobbels versperd, door bossen en modderpoelen onbegaanbaar en door overstromingen en draaikolken afgesloten. Want er is geen evangelie waaruit meer of lastiger vragen over het geloof zijn ontstaan, of waarvoor uitstekende geleerden in de Oudheid zich meer hebben ingespannen, en waarin ten slotte de commentatoren bij hun uitleg meer verschillen. Ik wijt dit niet aan hun traagheid of ondeskundigheid, maar aan de onduidelijkheid van de taal of de moeilijkheid van de onderwerpen. Bij deze taak kwamen dan nog bijzondere problemen, omdat bijna de hele taal waarmee de evangelist onze Heer Jezus laat spreken, in raadselen is gehuld. Als men dat in een toelichting zou

3. Albrecht van Brandenburg en John Rochester.

uitleggen, is er geen samenhang meer in de antwoorden van hen die niet begrepen hadden wat er gezegd was. Want veel heeft de Heer zo gezegd, dat hij wist dat het niet eerder te begrijpen was, en hij wilde ook dat men het niet begreep, voordat de loop van de gebeurtenissen zijn woorden duidelijk zou maken.[4.]

Omdat het verder de taak van de schrijver van een *paraphrasis* is om dat wat tamelijk beknopt gezegd is, uitvoeriger uit te leggen, kon ik zelfs de grenzen van de tijd niet aanhouden. Want hoewel te lezen is dat de Heer het laatste avondmaal 's nachts met zijn leerlingen heeft gebruikt en onder de maaltijd intussen de voeten van zijn leerlingen waste, voert hij toch na de maaltijd zo'n uitvoerig gesprek met hen, dat het wonderlijk is dat er voor zoveel woorden tijd beschikbaar was. Vooral omdat uit de vertelling van de andere evangelisten bekend is dat in dezelfde nacht veel andere dingen gezegd en gebeurd zijn. Ik kon dus de grenzen van de tijd niet in acht nemen, omdat ik al die zaken uitvoeriger moest uitleggen.

Tenslotte heeft Johannes een zeker eigen taalgebruik en weeft als het ware zijn taal zo met aan elkaar vastzittende lusjes (soms zijn ze aan elkaar tegengesteld, soms aan elkaar gelijk, soms ook steeds weer herhaald), dat een toelichting dit verfijnde taalgebruik niet kan weergeven. Bijvoorbeeld: ‘In het begin was het Woord, en het Woord was bij God en het Woord was God.’[5.] In deze drie zinsdelen antwoordt ‘Woord’ op ‘Woord’ en ‘God’ op ‘God’ en als hij daarna het begin herhaald heeft, maakt hij de cirkel rond: ‘Dit was in het begin bij God.’[6.] En weer: ‘Alles is door hem geworden en zonder hem is er niets geworden. Wat in hem geworden is, was leven en het leven was het licht van de mensen. Het licht scheen in de duisternis en de duisternis heeft het niet begrepen.’[7.] Hierin is duidelijk dat elk zinsdeel altijd een eerder zinsdeel opneemt, zodat het einde van het eerste het begin van het volgende is. Men kan hier zoiets zien als wat de echo van de Grieken doorgaans probeert te bereiken. Over deze kwesties heb ik iets in mijn inleidingen[8.] gezegd. Ik besefte dat dit bijzonder sierlijke taalgebruik vaak in mijn toelichting zou verdwijnen.

Hoewel ik duidelijk zag dat deze en soortgelijke problemen vaak voorkwamen, ben ik toch met deze taak begonnen, vooral omdat zoveel en zulke belangrijke mensen met hun aansporing mij hiertoe riepen en met hun gezag dwang op mij uitoefenden. Maar ik vertrouwde voornamelijk eerder op

4. Een van de drie passages in deze brief die door de Parijse theoloog Noël Béda in zijn *Annotationes* (1526) werden veroordeeld. In 1526-1527 antwoordde Erasmus hierop met zijn *Divinationes*, *Elenchus* en *Supputatio.*
5. Johannes 1:1.
6. Johannes 1:2.
7. Johannes 1:3-5.
8. Erasmus spreekt hierover in de inleiding van zijn *paraphrasis* op de eerste brief van Johannes en bij de uitleg van Johannes 1:3. De *Paraphrasis in Iohannem* kent geen inleiding.

het succes van mijn vroegere volgzaamheid dan op dat van mijn stoutmoedigheid. Want tot nu toe is het mij niet alleen overkomen, dat de oprechte lezer mij overal bedankt voor deze arbeid, maar ook dat Karel niet alleen met zijn gezichtsuitdrukking en woorden, maar ook in een brief[9.] aan mij die niet minder eervol dan vriendelijk was, verklaard heeft dat dit werk - want ik had dat aan hem opgedragen - hem hoogst welgevallig was. Hij is niet alleen de grootste keizer die de wereld in de afgelopen achthonderd jaar heeft gekend, als men let op de omvang van zijn rijk, maar ook de beste, wanneer men zijn andere werkelijk keizerlijke deugden in ogenschouw neemt en vooral zijn voorliefde voor godsdienst en vroomheid.

Het leek mij daarom gepast om, aangezien Mattheus voor Karel bestemd was, Johannes aan Ferdinand, als aan een tweede Karel, op te dragen. In elk geval streelt een goede hoop mij in de verwachting dat, zoals het eerste werk door de bescherming van keizer Karel succesvol was, dat ook met deze onderneming door de bescherming van Ferdinand gebeurt. Het zijn de twee meest gezegende namen van deze eeuw, het broederpaar kent de gunstigste voortekenen van deze tijd. Naar mijn mening lijdt het geen twijfel dat de gunst van God de vrome ijver van godsdienstige vorsten goedgezind is. Want men mag, denk ik, gunstige voorspellingen doen voor degenen, bij wie op jonge leeftijd een bijzondere oogst aan deugden beantwoordt aan de grootse verwachtingen, die bij hen al in hun prille jeugd werden gewekt. Want uw ongewone en bewonderenswaardige aanleg van uw jonge jaren toonde vonken van zulk een wijsheid, bezonnenheid, vriendelijkheid, oprechtheid, godsdienstigheid en vroomheid, dat iedereen verwachtte dat hij een bijzondere en in alle opzichten volmaakte vorst zou krijgen.

Terwijl u tot op heden in de algehele verwachting die de wereld van u heeft, niet hebt teleurgesteld, bereikt u bovendien dat men gelooft dat u, nu u wat ouder bent geworden, zelfs aan de wensen van iedereen en niet alleen aan hun verwachting in zeer ruime mate zult voldoen. Het boek over de christelijke vorst hebt u ongeacht zijn kwaliteit lang geleden op jonge leeftijd aan alle belangstellenden aanbevolen, nadat u zo goed was geweest het te lezen.[10.] Daarom zult u, de meest vooraanstaande man van deze eeuw en om veel redenen bij de wereld zeer geliefd, dit boek, dat speciaal aan u is opgedragen, willen aanbevelen. Het is niet de bedoeling dat u daarmee enige roem vergaart of ik enig voordeel behaal; uw glanzende positie en uw bescheiden karakter komen geen lof te kort en verlangen daar niet naar, terwijl mijn geest naar niets anders streeft dan naar de gunst van Christus. Maar wel dat het voor hen, voor wie ik met dit werk heb gezwoegd - ik heb mij voor

9. Brief 1270.
10. Zie brief 1323, noot 1.

alle mensen gezamenlijk ingespannen - overvloediger vruchten oplevert. Want wat van zich zelf goed is, levert dan pas een groot voordeel op, als het na het overwinnen van jaloezie de gunst van het publiek heeft verdiend. Het zal hiervoor van zeer groot belang zijn, als u verklaart dat dit geschenk van mijn arbeid bij u niet onwelkom was.

Want men hoeft, denk ik, niet te vrezen dat u in uw wijsheid meent dat men moet luisteren naar mensen die, als ze zien dat de toelichting op het evangelie aan Ferdinand is opgedragen, wellicht zullen zeggen: 'Waarom aan een wereldlijk vorst; wat heeft de jongeman met het evangelie te maken?' en die spottend opmerken dat ik, naar het Griekse spreekwoord, wijn schenk voor een kikker.[11.] Alsof de enigen die vorsten geschikte geschenken bezorgen, diegenen zijn die boekjes aanbieden over de jacht, het voeden van honden, het houden van paarden, over oorlogstuig of misschien over het dobbelspel, boekjes die in een of andere barbaarse taal[12.] zijn geschreven. Ik ben daarentegen van mening dat de filosofie van het evangelie, hoewel zij vooral nuttig is voor iedereen uit de hoogste, de laagste en de middenklasse, voor niemand meer noodzakelijk is dan voor de machtigste vorsten op aarde. Want hoe zwaarder de last drukt van de bezigheden die zij torsen, hoe gevaarlijker de onstuimigheid is van alles wat zij moeten regelen en hoe talrijker de mogelijkheden zijn die rechtschapen, goed opgevoede geesten van goede afkomst plegen te bederven, des te zorgvuldiger dienen zij onderricht te zijn in en versterkt te zijn door de meest heilige en vaststaande voorschriften van de leer van het evangelie. Hun fouten betekenen alleen maar een grote ramp voor de hele wereld. Het is de speciale taak van bisschoppen het volk te voeden met de zeer rijke mondvoorraad van de wijsheid van het evangelie. Vandaar dat zij ook herders genoemd worden. Dat geef ik toe. Toch is Homerus niet zonder reden door de aanzienlijkste personen ook onder de christenen geprezen, omdat hij de koning een *ποιμὴν λαῶν* noemt, dat wil zeggen een herder van de volkeren.[13.] Hoeveel te meer dient deze titel aan een christelijke vorst toe te komen? De vorst onderwijst het evangelie niet, maar brengt het in praktijk. En degene die het in praktijk brengt, onderwijst het. Hoe zal hij het trouwens in praktijk brengen als hij het niet kent? Hoe zal hij het kennen, als hij het niet met zorgvuldig en herhaaldelijk lezen tot zich neemt en als hij het niet met grote toewijding diep in zijn hart inprent?

Wie behoort er meer van overtuigd te zijn dat de koning van de hemel de-

11. *Adagia* 1220.
12. Erasmus bedoelt niet de volkstalen, maar het niet-literaire Latijn in boeken over praktische onderwerpen.
13. *Poimèn laoon*, vooral gezegd van Agamemnon, bijvoorbeeld *Ilias* I, 263.

ze aarde bestuurt - hem ontgaat niets, niemand kan voor zijn ogen onopgemerkt blijven, niemand kan de macht weerstaan van hem die ieder naar zijn verdiensten zal beoordelen - dan de belangrijkste vorsten die vanwege hun macht voor niemand bang zijn? Zij kunnen mensen gemakkelijk bedriegen als ze zouden willen. Als ze een fout maken, worden ze niet voor een rechtbank van mensen gedaagd, maar zelfs om hun misdaden geroemd. Bij wie behoort het in hun harten dieper ingeprent te zijn dat er na dit leven, dat ook voor koningen zelfs niet voor de tijd van één dag zeker is, een leven overblijft dat nooit zal ophouden? Hierin zal iedereen zonder onderscheid naar positie of aanzien - behalve dat het oordeel voor wie hier in macht boven anderen hebben uitgestoken, zwaarder zal zijn - bij het onvermijdelijke vonnis van de onkreukbare rechter oogsten wat hij hier gezaaid heeft. Niemand zal eraan ontkomen om voor zijn weldaden de kroon van het eeuwige geluk te verkrijgen of voor zijn misdaden overgeleverd te worden aan de eeuwigdurende bestraffingen van de hel. Wie behoren hiervan dieper doordrongen te zijn dan degenen die in alles voorspoed kennen en door het applaus van mensen verleid worden van het heden te houden en de toekomst te vergeten? Bij wie behoort de uitspraak van Christus dieper ingeprent te zijn: ‘Wee de rijken en machtigen, die troost hebben in deze wereld.’[14.] dan bij hen, die al wat de geesten der stervelingen gewoonlijk doet verzwakken, overvloedig in voorraad hebben? Bij wie dient het er meer ingestampt te zijn dat men het talent dat aan iedereen is toevertrouwd, zorgvuldig moet beheren tot voordeel van de Heer, die allen om rekenschap zal vragen,[15.] dan bij hen die vanwege de macht die God hun heeft verleend, in staat zijn zaken van stervelingen of zeer goed te helpen of zeer zwaar te benadelen?

Wie behoort er vaster van overtuigd te zijn dat mensen, hoe machtig en verheven zij ook zijn, uit zichzelf niets kunnen, maar dat alles wat werkelijk goed is, voor iedereen afkomstig is van Christus, en dat men Hem moet vragen wat men met christelijke gebeden maar kan wensen, en dat men hem alleen de eer moet verlenen vanwege gebeurtenissen die voorspoedig zijn verlopen? Wie meer dan zij die de wereld als gelukkigen bejubelt vanwege die goederen die Christus ons geleerd heeft te verachten en die het mensenvolk om drogbeelden van wat goed is bijna als goden aanbidt en vereert? Wie dient er meer van overtuigd te zijn, dat God niets van geweld moet hebben, dat onrecht niet met onrecht vergolden moet worden, dat niets beter is dan vrede en dat niets God welgevalliger is dan zachtmoedigheid en mildheid? Wie meer dan zij die dagelijks door zoveel feiten tot oproer, oorlogen en wraak geprikkeld worden? Wie dienen er in hun geest dieper van doordron-

14. Lucas 6:24.
15. Vgl. Mattheus 25:14-30.

gen te zijn, dat men noch uit verlangen naar het leven noch uit vrees voor de dood moet afwijken van wat betamelijk is, en dat niemand in dit leven een beloning voor zijn goede daden moet verwachten, omdat iedereen in de tijd die komt, zijn loon zal ontvangen? Wie meer dan de vorsten, die door zoveel verleidingen, zoveel onrustige gebeurtenissen en zoveel gelegenheden telkens weer tot verkeerde handelingen worden aangezet? Een dergelijke geest, waar het algemene geluk of de ellende van de wereld van afhankelijk is, behoort toch zeker versterkt te zijn door de belangrijke en vaste grondbeginselen van de filosofie, zodat hij daardoor resoluut en onwankelbaar stand kan houden tegen alle machinaties van deze wereld.

Maar dergelijke grondbeginselen, die niet toestaan dat de geest door de golven van het lot en de gebeurtenissen heen en weer wordt geslingerd zoals de ballast met een schip doet, worden niet elders vandaan, niet beter, niet met meer zekerheid en beter resultaat geput dan uit de tekst van het evangelie. Indien een wereldlijk vorst niet altijd kan verkrijgen wat hij als het beste resultaat beschouwt, omdat hij zich meestal met tamelijk ruwe zaken bezighoudt en de algemene rust wil handhaven, zal niettemin de filosofie van het evangelie, wanneer hij haar eenmaal volledig tot zich genomen heeft, bij hem tenminste bereiken dat hij altijd zoveel mogelijk streeft naar wat het dichtst bij de voorschriften van Christus staat en dat hij zo weinig mogelijk van dat doel afwijkt. Hoewel ik dit bij al degenen wens die op aarde zaken van mensen besturen, hoop ik toch bij u ook vurig, dat u met het evangelieboek geopend eerbiedig nagaat wat het evangelie of epistel van die dag zou kunnen leren. Want ik weet dat u vanaf uw vroegste jaren een bijzondere voorliefde had om het evangelie te lezen en u placht de tijd waarop de priester de mis leest niet met bijgelovige gebeden of onbelangrijke gesprekken door te brengen, zoals de meeste machthebbers gewoonlijk doen.[16.] Ik twijfel er niet aan dat het toenemen der jaren veel heeft toegevoegd aan het voorbeeld dat u in uw jeugd gaf. En ik heb een niet geringe hoop dat zoveel mogelijk mensen uw voorbeeld overal navolgen. Zoals immers de slechte invloed van ondeugden die van hooggeplaatste personen uitgaat, zich heel eenvoudig onder talrijke mensen verspreidt, zo wordt een toonbeeld van deugd bij iedereen ook snel overgenomen, als het van beroemde gezagsdragers afkomstig is.

Hoe groot vroeger het aanzien was van de leer van het evangelie, kunnen we nog steeds leren van de gebruiken die uit de oudheid zijn overgeleverd en die de kerk ook nu nog in stand houdt. Men gebruikt het boek, dat fraai versierd is met goud, ivoor en edelstenen. Het wordt zorgvuldig onder de

16. Omdat Erasmus Ferdinand pas in 1519 ontmoette, moet hij dit van anderen vernomen hebben.

gewijde voorwerpen bewaard. Het wordt alleen met eerbied neergelegd of opgepakt. De priester vraagt toestemming eruit voor te lezen. Het wordt gewijd met de geur van wierook, welriekende olie, mirre en hars. Op het voorhoofd en de borst maakt men een kruisteken; met gebogen hoofd wordt de Heer eer betuigd. Allen gaan staan, blijven rechtop staan, het hoofd niet bedekt, met gespitste oren en met eerbiedige blik. Telkens als de naam Jezus wordt genoemd, knielt men. Daarna wordt het boek met grote eerbied naar de borst gebracht en rondgedragen om het iedereen met een kus te laten vereren en ten slotte wordt het eerbiedig bij de gewijde voorwerpen teruggelegd. Wat zeggen ons deze ceremoniën en wat leren zij ons anders dan dat er voor christenen niets ouder dient te zijn, niets dierbaarder, niets eerbiedwaardiger dan de hemelse filosofie, die Christus zelf iedereen heeft aangereikt, die de hele wereld al zoveel eeuwen eenstemmig heeft erkend en die als enige ons onoverwinnelijk maakt ten opzichte van deze wereld en de vorst van deze wereld?

Maar zoals met het volste recht kritiek geleverd wordt op de inhoudsloze en verkeerde godsdienst van de joden, die hun wetsrol een buitengewone eerbied bewijzen - zij leggen er het zuiverste linnen onder, zij vallen ervoor neer, zij vereren hem en raken hem alleen maar met schone handen aan, terwijl zij die zaken die de wet bij uitstek leert, op een goddeloze manier naast zich neerleggen -, zo moeten wij ervoor zorgen, dat men niet ontdekt dat wij, zoals we in de ceremoniën eerbiedige vereerders van het evangelie zijn, ons goddeloos gedragen in het naleven ervan. Want waartoe dient een boek, dat versierd is met ivoor, zilver, goud, zijde en edelstenen, als ons leven besmeurd is met het vuil van de zonden die het evangelie vervloekt? Als ons hart niet glanst van de deugden van het evangelie? Wat heeft het voor nut dat een boek naar het hart wordt gebracht, als wat het boek leert ver van het hart is? Als datgene wat het veroordeelt, in het hart heerst? Wat is de zin van het branden van geurende wierook, als voor ons de leer van het boek verachtelijk is, als ons leven geurt naar verderf? Waarvoor dient het buigen van het hoofd naar het boek, als wij met het hoofd omhoog onze begeerten laten strijden tegen de leerregels ervan? Wat baat het opstaan, het blootshoofds blijven staan, als ons hele leven zo is, dat het openlijk minachting toont voor de leer van het evangelie? Met wat voor gezicht kust iemand het evangelieboek die slaaf is van losbandigheid, gierigheid, eerzucht, vraatzucht en opvliegendheid en die de vermaningen van het evangelie bespuugt? Of iemand die de leer van Christus veracht, volledig wegkwijnt door afgunst, overloopt van haat, kookt van woede, door wraakzucht gekweld wordt, zich laat meeslepen door wraaklust en tegen zijn naaste tekeergaat? Iemand die, terwijl hij zijn hart zijn zin geeft, de wereld betrekt bij waanzinnige oorlogen? Met

wat voor een mond koestert en vereert hij het evangelieboek die zich met alle begeerten van het leven verbonden heeft aan deze wereld en door de filosofie van het evangelie als een vijand verafschuwd wordt?

Raken wij het boek van het evangelie wel met schone handen eerbiedig aan en minachten wij met een onzuiver hart de leerstellingen van het evangelie? Waarom brengen wij deze niet veel meer naar ons hart, koesteren deze niet in onze geest en buigen het hoofd niet hiervoor? Sommigen dragen zelfs een deel van de tekst van het Johannes-evangelie om hun hals met zich mee als middel tegen ziekten of treurig stemmende voorvallen in het algemeen. Waarom dragen wij niet eerder in ons hart de leer van het evangelie rond, die ons zal beschermen tegen alle ziekten die uit zonden ontstaan? Ik keur de ceremoniën niet af en de godsdienst van het eenvoudige volk val ik niet aan. Maar die zaken zullen dan pas nuttig voor ons zijn als wij werkelijk datgene doen, waartoe wij met zichtbare tekens worden aangespoord. Als we echt christenen zijn, dat wil zeggen wettige verkondigers van de leer van het evangelie, laat dan al wat daar buiten gebeurt, binnen in onze harten voltooid worden.

Ik hoor dat het bij sommigen de gewoonte is dat de vorst bij de lezing van het evangelie staat, terwijl hij het naakte zwaard in zijn hand houdt en anderen hun hand naar het handvat gebracht hebben. Maar op welke manier zal hij het evangelie verdedigen, wiens hart een vijand van het evangelie is, die helemaal vervuld is van de wereld, voor wie niets verachtelijker is dan die edele parel van het evangelie en die niets zo haat als datgene waarvan Christus heeft geleerd dat men het als enige moet nastreven? Hij die het volk berooft, de zwakken onderdrukt, door oorlogen zaken van mensen en van God samenvoegt, die zoveel ellende veroorzaakt, voor wiens eerzucht zoveel menselijk bloed vloeit, die met zijn zwaard zwaait om het evangelie van Christus te verdedigen? Laat hij zich eerder met het evangelie verzoenen; laat hij liever met het zwaard van het evangelie slechte verlangens uit zijn hart wegsnijden. Laat hij dan, als het hem goed toeschijnt, tegen de vijanden van het evangelie zijn afschrikwekkend zwaard trekken.

Laat dit nu, zeer illustere vorst, gezegd zijn om er aandacht op te vestigen, niet om iemand te beledigen. Ik beschrijf alleen de situatie, ik lever geen kritiek op personen. Ik schrijf dit nogal vrijmoedig, omdat zelfs niet een licht vermoeden van deze ellende uw integriteit kan raken. De godsdienst van het evangelie past, na de bisschoppen, bij niemand beter dan de vorsten. Maar deze worden in hun naïviteit vaak door een schijnbeeld van de godsdienst misleid. Want, overtuigd als zij soms zijn door mensen die vanwege het verkondigen van een volmaakte godsdienstigheid worden aanbevolen, denken zij dat hun vroomheid perfect is, als zij iedere dag een deel van de

gebeden die zij getijden noemen, volledig opzeggen en als er geen dag verloopt zonder een mis bij te wonen. Ik geef wel toe dat dit bij een vorst die een leek en ook nog jong is, een zeker bewijs levert van een vrome gezindheid, maar er zijn heel wat meer zaken die in nauwer verband staan met de plicht van een christelijke vorst. Want als hij voorkomt dat er een oorlogsstorm opsteekt, of dat de openbare vrijheid geweld wordt aangedaan, dat het eenvoudige volk tot honger gedreven wordt, dat corrupte magistraten worden gekozen, dan zou hij, denk ik tenminste, God een welgevalliger offer brengen dan wanneer hij zes jaar die gebedjes opzegt. Toch keur ik dit ook goed, als er maar iets bij komt, dat werkelijk belangrijk is.[17.]

Maar als een vorst denkt dat hij in oprechte vroomheid niet tekortschiet en daarbij vertrouwt op het nauwgezet naleven van dergelijke praktijken en andere zaken verwaarloost die eigenlijk tot zijn functie als koning behoren, is dit zonder twijfel echt de pest voor de godsdienst en de ondergang van de staat. Mensen die vorsten op dergelijke gedachten brengen, zijn voor hen en voor het volk slechte raadgevers. Het bijwonen van een mis is vroom, als iemand er maar zuiver heen gaat. Maar hoe kan ik zuiver naar een herdenking gaan van die ware en hoogste vorst die zijn leven voor het heil van zijn mensen heeft gegeven, als zoveel duizend mensen van mijn woede, eerzucht en mijn laksheid te lijden hebben of erdoor omkomen? Om intussen maar niet te zeggen, dat er voor vorsten nauwelijks een moment is met meer vrijheid en minder zorgen dan het moment waarop zij tijd hebben voor de zaak van God. Waarom is het belangrijk dat die gebeden op vastgestelde uren worden opgezegd door een vorst die nooit genoeg tijd heeft om voor zijn staatszaken te zorgen?

Ruim voldoende zou hij kunnen bidden, als hij iedere dag nadenkt en met zijn hart nadenkt over dat gebed van de meest wijze man.[18.] ‘Heer, geef mij wijsheid en kennis, dat ik tegenover uw volk kan ingaan en uitgaan.’ Of een gebed dat hier erg op lijkt en dat dezelfde persoon, als ik mij niet vergis, uitspreekt in het boek met de naam Wijsheid:[19.] ‘Geef mij de wijsheid die naast u troont, opdat zij met mij is en met mij werkt, zodat ik weet wat u aangenaam is. Want zij weet en begrijpt alles en zal mij in mijn werken verstandig leiden. Zij zal mij met haar macht behoeden. Mijn werken zullen aangenaam zijn, ik zal uw volk rechtvaardig besturen en mij de troon van mijn vader waardig tonen. Maar wie zal uw bedoeling kennen, als u geen wijsheid geeft en uw Heilige Geest niet uit de hemel zendt. En zo zul-

17. Deze passage, die begint met ‘Want, overtuigd als zij soms zijn’ werd ook door Béda aangevallen. Hij noemde haar Luthers; zie noot 4.
18. Salomo. Zie II Kronieken 1:10.
19. Wijsheid 9:4, 10-12, 17-18.

len de paden van hen die op aarde leven, recht gemaakt zijn en zullen de mensen geleerd hebben wat u behaagt.' Deze wijsheid waar die zeer wijze man naar verlangt, kan men vooral vinden in de tekst van het evangelie, als men met zijn hart en met een vrome nieuwsgierigheid op onderzoek uitgaat. Hoe is het anders dan door verwaarlozing van de leer van het evangelie gekomen, dat het gedrag van christenen voor een deel tot een meer dan heidens leven is vervallen en ten dele in een zeker jodendom is ontaard? Hoewel, om eerlijk te zijn, er in alle eeuwen mensen zijn geweest bij wie het evangelie zijn verdiende eer kreeg, had toch in de laatste vierhonderd jaar de kracht hiervan bij de meeste mensen aan betekenis verloren.[20.] Daarom moeten wij er met alle toewijding naar streven dat wij ieder naar beste kunnen dat kleine vuur weer oprakelen, dat de eeuwige waarheid, onze Heer Jezus, naar de aarde heeft gezonden. Hij wil niets anders dan dat het stevig wordt aangewakkerd, zich zo wijd mogelijk verbreidt en zich van alles meester maakt.

Waar moet men bij de zo verdorven zeden van deze tijd, bij zulke grote meningsverschillen, waardoor nu alles in verwarring raakt, eerder zijn toevlucht zoeken dan tot de zuiverste bronnen van de Heilige Schrift - waartoe de heilige Hilarius terecht aanspoort -, waarvan de evangeliën het meest zuivere en ongeschonden deel zijn? Het evangelie moet bij vorsten zeker niet verdacht zijn, omdat het, zoals sommigen openlijk verkondigen, mensen die naar het woord van de vorsten dienen te luisteren, opstandig maakt. Het bereikt daarentegen bij vorsten dat zij in plaats van tirannen echte vorsten zijn, en bij het volk dat het een goede vorst gewilliger gehoorzaamt en hem als hij weinig inschikkelijk is, milder verdraagt. Men moet het tenslotte niet het evangelie verwijten, als iemand van een op zich uitstekende gelegenheid niet optimaal gebruik maakt. Men spreekt van het evangelie van de vrede, omdat het in de eerste plaats ons met God verzoent en ten tweede ons onderling in wederzijdse eendracht verbindt. Als iemand zich aan deze steen heeft gestoten,[21.] moet hij het zichzelf aanrekenen, niet het evangelie. Er is geen menselijke kracht, geen genie, geen samenzwering die de waarheid van het evangelie kan onderdrukken. Zij openbaart zich vooral dan, wanneer zij zwaar onder druk staat.

Maar ik vrees dat ik over deze zaken al meer dan voldoende gesproken heb. Ik zal nu eindigen na een paar dingen gezegd te hebben over de bedoeling van de schrijver om te bereiken dat hij met meer vrucht gelezen wordt.

20. Deze zin werd niet alleen door Béda (zie noot 1), maar ook door de Parijse theologische faculteit bekritiseerd. Als antwoord aan de faculteit schreef Erasmus *Declarationes ad censuras Lutetiae vulgatas* (1532).
21. Vgl. Spreuken 3:23; Mattheus 4:6, Lucas 4:11.

Toen het leven en de leer van onze Heer Jezus Christus door de prediking van de apostelen en de teksten van de andere evangelisten overal ter wereld bekend waren geraakt, is Johannes, bekend om de liefde van Jezus, als laatste begonnen met het schrijven van dit evangelie. Niet zozeer om een evangelie-geschiedenis samen te stellen, maar om enkele punten die de andere evangelisten weggelaten hadden, aan te vullen, omdat deze naar zijn mening bekendheid verdienden. Maar de belangrijkste reden waarom hij dit evangelie schreef, is naar men meent om de goddelijkheid van Christus te beschermen tegen de ketterijen, die toen al als verderfelijk onkruid onder het goede gewas woekerden. Vooral de ketterijen van de aanhangers van Cerinthus en van de Ebionieten, die naast andere dwalingen verkondigden dat Christus niets anders dan een mens was geweest en helemaal niet bestaan had voordat hij uit Maria geboren werd. Het was vooral van belang dat de wereld zou weten en geloven, dat dezelfde Christus een ware god en een ware mens was. Het laatstgenoemde doet hij in de eerste plaats om de liefde van de mensen voor Christus op te wekken - want we houden meer van dingen waarmee wij ons verwant voelen -, daarna spoort hij sterker aan hem na te volgen. Want wie zou proberen na te volgen wat een engel slechts in schijn en niet werkelijk gedaan had?

Zoals wat Christus ons opdraagt lastig is, zo is wat hij belooft het belangrijkste. Daarom behoorde zijn goddelijke natuur niet onbekend te zijn, zodat wij zonder twijfel erop vertrouwen dat hij zijn mensen die hij zo heeft liefgehad, beschermt en dat hij, die al wat hij wil met één hoofdbeweging kan bereiken, hen in zijn beloften niet teleurstelt. De vroegere evangelisten hadden echter over de goddelijke natuur van Jezus onze Heer bijna niets ter sprake gebracht. Want ik geloof dat dit de wijsheid onder de volmaakten is, waarover Paulus[22.] sprak, waarbij hij tegenover anderen verkondigde dat hij alleen Jezus Christus kende en wist dat deze gekruisigd was. Wellicht verdroeg de tijd het nog niet zo'n onuitsprekelijk mysterie voor het volk op schrift te stellen om te voorkomen dat wat de goddelozen niet konden geloven en begrijpen, bespot zou worden. Over het algemeen spreken trouwens alle oude auteurs, telkens als zij goddelijke zaken beschrijven, zeer spaarzaam en met eerbied. Uitvoeriger zijn zij in die zaken, die eerder bijdragen tot een vroom leven. Daarom werd de apostel door de onbezonnenheid van de ketters gedwongen de goddelijke natuur van Christus duidelijker te verdedigen; zo waren ook de orthodoxe kerkvaders door de arrogantie van de Arianen verplicht over dezelfde kwesties enkele zaken als onbetwistbaar vast te leggen, hoewel zij zich liever aan het vastleggen van dergelijke kwesties wilden onttrekken. Deze gaan immers het bevattingsvermogen van de

22. 1 Corintiërs 2:6 en 2.

menselijke geest verre te boven en worden alleen met veel risico vastgesteld. Dit deel is terecht aan de heilige Johannes overgelaten, Jezus' geliefde en liefhebbende leerling. Zoals hij die de bron is van alle wijsheid, hem meer dan de anderen heeft liefgehad, zo dient men te geloven dat hij enkele geheimen uitvoeriger aan zijn favoriet - om hem zo te noemen - heeft geopenbaard. Laten wij daarom deze geliefde van Christus allen in ons opnemen, zodat wij ook zelf het verdienen vrienden van Christus te worden.

Er is nog één punt dat ik onder de aandacht van de lezer wil brengen, namelijk dat ik in dit werk de meest betrouwbare kerkleraren heb gevolgd. Maar ik heb dat niet overal gedaan en ook niet in alle gevallen, omdat zij zelf niet zelden onderling van mening verschillen. Toch breng ik te goeder trouw naar voren wat mij de echte betekenis leek te zijn, omdat ik merkte dat de oude schrijvers in hun strijd tegen de opvattingen van de ketters enkele zaken nogal agressief verdraaid hebben. Toch zou ik niet willen dat iemand aan deze *Paraphrasis* meer waarde toekent dan hij aan een commentaar zou doen, als ik een commentaar geschreven had, hoewel een *paraphrasis* een soort commentaar is. Allegorieën, waarvoor zoals ik zie enkelen van de ouden tot in het bijgelovige een voorliefde hadden, heb ik tamelijk spaarzaam behandeld en niet meer dan ik voldoende achtte. Het ga u goed, meest geachte vorst; moge u met al uw inzet de roem van het evangelie bevorderen. Moge zo de almachtige Christus op zijn beurt goedgunstig uw gebeden aanvaarden. Bazel, 5 januari 1523

1334 *Aan Jean de Carondelet*
Bazel, 5 januari 1523

De brief is het voorwoord bij de uitgave van Hilarius. Diverse passages werden in 1526 door de Parijse theologische faculteit bekritiseerd, andere passages werden in 1527 in een conferentie van theologen in het Spaanse Vallalodid aangevallen. De brief werd zodoende een van Erasmus meest controversiële geschriften. In de Toronto-vertaling zijn de betreffende passages aangegeven en van commentaar voorzien.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer eerwaarde vader in Christus, de heer Jean Carondelet, aartsbisschop van Palermo, hoogste raadgever aan het keizerlijk hof in Brabant

Tenzij het woord lotsbeschikkingen volledig betekenisloos is, meest geachte

van de bisschoppen, ben ik stellig van mening dat het volledig tot mijn lotsbeschikkingen hoort dat ik telkens weer in dit soort labyrinten terechtkom, die mij heel veel ergernis en tegenzin opleveren maar zo min mogelijk roem bezorgen. Niemand merkt immers hoeveel inspanning het moet kosten om de teksten van oude schrijvers, die op verschillende wijze niet alleen door de schuld van de tijd en de kopiisten, maar vooral door de onbezonnenheid van halfgeleerde en wat stoutmoedige lieden zijn bedorven, te verbeteren. Niemand gelooft dit ook, tenzij hij het zelf heeft uitgeprobeerd. Maar het is, naar ik meen, een kenmerk van een grote en verheven geest zich in het openbaar voor iedereen verdienstelijk te maken, zelfs als degene die zich verdienstelijk maakt, niet verwacht daarvoor dank te ontvangen. Verder is het ook aan een meer verheven geest eigen en helemaal aan koningen, zoals men zegt,[1.] een slechte reputatie te hebben, wanneer men iets goed gedaan heeft. Dat mij dit al zo vaak is overkomen zou ik nogal onaangenaam vinden, als ik niet besefte dat dat altijd al bij iedereen is gebeurd die met persoonlijke toewijding geprobeerd heeft zich voor de mensheid bijzonder nuttig te maken, en zeker bij de heilige Hieronymus, de meest geleerde of heilige man die de Latijnse wereld heeft gekend.

Het uitgeven van de werken van Hieronymus had ik als heel lastig ervaren, maar Hilarius was nog lastiger. Het kenmerkende van zijn taal is dat hij, ook als hij kwesties behandelt die op zich duidelijk zijn, toch moeilijk te begrijpen en gemakkelijk te verdraaien is. Wat voor werk denkt u nu dat het is geweest, wanneer hij zaken die niet alleen zeer lastig maar ook niet uit te leggen zijn, met zijn kenmerkende stijl eerder bespreekt dan uitlegt? Toch heeft de onbezonnenheid van zogenaamde geleerden zich bij een andere auteur nauwelijks meer veroorloofd, en dat vooral bij *De Trinitate* en *De synodis.* Omdat daarin gevaarlijke problemen over goddelijke zaken aan de orde komen, diende men de grootste eerbied in acht te nemen en geen letter te veranderen. Toch heb ik door verschillende handschriften te vergelijken ontdekt dat er ergens aan het begin van de boeken korte voorwoorden en aan het einde weer nawoorden zijn toegevoegd, dat in het midden stukken zijn ingelast,[2.] en dat ergens een zogenaamde geleerde wat Hilarius niet op zijn kenmerkende manier had beschreven, volledi ger en duidelijker probeerde uit te leggen. Op verscheidene bladzijden waren twintig of dertig regels toegevoegd.

Telkens als zij nu passages die leken af te wijken van de algemeen aanvaarde opvattingen van de orthodoxen, wegsneden, hadden zij op meer dan twintig plaatsen een geneesmiddel aangebracht, vooral als hij telkens spreekt

1. Vgl. Syrus, *Sententiae*: ‘Est regium male audire et bene facere.’
2. Vgl. Horatius, *Ars poetica* 16.

over de pijn en de folteringen, die het lichaam en de ziel van onze heer Jezus Christus zijn toegebracht. Hij doet dit naast veel andere plaatsen vooral in het tiende boek van *De Trinitate*,[3.] maar zó ingewikkeld, dat hij soms Christus duidelijk een lichaam en een ziel lijkt toe te kennen, die niet aan onaangename aandoeningen zijn blootgesteld. Om dat duidelijk te maken voegde hij een vergelijking toe van een wapen dat door een krachtige slag water of vuur binnendringt zonder een wond te veroorzaken, omdat het lichaam waarop de aanval plaatsvindt, geen verwonding kan oplopen, ook al is het de oorspronkelijke kracht van een wapen een wond toe te brengen. Daarop heeft iemand er uit zichzelf dit zinnetje ingelast:[4.] 'Als dit maar een geschikte vergelijking is.' En kort daarop voegde Hilarius het volgende toe:[5.] 'Het lichaam van de Heer kan in elk geval de eigenschap van onze pijn gehad hebben, als ons lichaam die eigenschap heeft dat het op het water kan lopen en over de golven gaan, etc.', waarbij hij natuurlijk uit deze ongelijkheid afleidde dat het lichaam van Jezus ook bij de beleving van pijn aan onze lichamen niet gelijk was. De tekst werd weer door hen als volgt verbeterd: 'Het lichaam van de Heer kan in elk geval (als gevolg van zonde) de eigenschap van onze pijn gehad hebben, als ons lichaam die eigenschap heeft dat het op het water kan lopen en (van nature of door de wonderbaarlijke hulp van God) over de golven gaan, etc.'

Toen de heilige Hilarius wat verderop had geschreven: 'En die mens is van God en heeft wel een lichaam om te lijden. En hij heeft geleden, maar had niet de eigenschap om te lijden,'[6.] was de passage als volgt verbeterd, dat wil zeggen misvormd: 'En hij heeft geleden, maar had niet een (zwakke) gesteldheid om te lijden (zoals wij vanwege de zonde).' En waar kort daarop de heilige Hilarius had geschreven: 'Dus de mening, gebaseerd op het oordeel van mensen, die verklaart dat hij daarom pijn voelt omdat hij lijdt, is verkeerd,' hadden zij de tekst aldus verbeterd: 'Die verklaart dat hij daarom (als het ware in het vlees van de zonde) pijn voelt, omdat hij lijdt.'[7.] Op dezelfde manier hadden zij aan het eind van het tweede boek, toen hij het volgende geschreven had: 'Hier moet men dus de Heilige Geest zoeken, verdienen en daarna vasthouden met het geloof in de voorschriften en het naleven ervan,' ertussen gevoegd: 'moet men verdienen, moet men vereren'. Ze waren ongetwijfeld bang dat iemand zou vermoeden dat hij bedoeld had dat men de Heilige Geest niet moet aanbidden, omdat hij op veel manieren verkondigt

3. *De Trinitate x*, 23.
4. Een dergelijke toevoeging is in geen van de handschriften gevonden.
5. *De Trinitate x*, 23.
6. *De Trinitate x*, 47.
7. Zie de discussie met John Colet hierover (brieven 108-109).

dat men de Vader en de Zoon moet aanbidden, en hij over de Heilige Geest niet zo'n uitspraak doet - uiteraard omdat het niet bij hem opkwam of omdat dit op dat tijdstip nog niet precies was vastgesteld.

Verder is het verbazingwekkend dat dezelfde personen ook het einde van dit werk niet misvormd hebben, waar op een consequente manier het volgende staat geschreven: 'Natuurlijk wil ik u, onze Vader vereren en tegelijk met u uw Zoon en wil ik uw Heilige Geest, die uit u is door uw eniggeboren Zoon, verdienen.' Want ook hier zegt hij niets anders dan dat de Heilige Geest 'verdiend' moet worden, terwijl hij daarentegen verklaart dat de Vader en de Zoon 'vereerd' moeten worden. Ik heb ontdekt dat zulke toevoegingen op meer dan dertig plaatsen bij Hilarius zijn aangebracht, hoewel ik bij wijze van voorbeeld slechts enkele passages ter sprake heb gebracht om ergernis bij de lezer te voorkomen. Opnieuw verbaas ik mij erover dat ook die passage, waar hij schrijft dat de Heilige Geest uit de Vader is door de Zoon en dus niet uit elk van beiden voortkomt, niet is verbeterd. Ik heb zelfs in een exemplaar ontdekt dat een verandering was aangebracht doordat 'door hem' is gewijzigd in 'met hem.'

Hoe roekeloos is het dat in werken van een ander, vooral van oude auteurs, wier nagedachtenis voor ons heilig behoort te zijn, iedereen al naar gelang het hem goeddunkt schrapt, doorhaalt, toevoegt, weghaalt, verandert en vervangt, terwijl men zelf geen enkel gevaar loopt? Of doet men dit om te voorkomen dat iemand denkt dat er in werken van oude auteurs een fout staat? Wie zoiets zou proberen, zou, zoals ze zeggen, een steen wassen.[8.] God heeft gewild dat zo'n volmaaktheid uitsluitend voor de goddelijke geschriften gold. Overigens struikelt iedereen, hoe geleerd en scherpziend hij ook is, wel eens en is iedereen wel eens blind; natuurlijk zijn allen zich ervan bewust dat zij mensen zijn en als mensen door ons met onderscheid, oordeel en toegeeflijkheid gelezen worden. Als men bij hen iets tegenkomt dat op een vergissing lijkt, en de auteur iets anders bedoelt, dient men de tekst niet te bederven, maar door het toevoegen van commentaar de bezorgdheid weg te nemen. Op talrijke plaatsten probeert Petrus Lombardus dat te doen, doordat hij enkele passages over pijn en de angst van Christus citeert en uitlegt in het derde boek van zijn *Sententiae*, paragraaf 15.[9.]

De bekende epigrammendichter[10.] moet niets hebben van degene die in het boek van een ander zijn slimheid wil tonen. Maar wie kan verdragen dat bepaalde lieden zich zoveel aanmatigen dat zij overal waar zij zin hebben, in plaats van de oorspronkelijke tekst hun eigen lappen naaien? Het is een ken-

8. *Adagia* 348.
9. Lombardus, *Sententiae III*, 15, 5.
10. Martialis *Epigrammata I* Praefatio 1.

merk van beschaving om wat er geschreven staat fatsoenlijk uit te leggen. Maar het getuigt van onbezonnenheid, om niet te zeggen gewetenloosheid, wanneer iedereen hetgeen in de geschriften van oude schrijvers geschreven staat, naar eigen goeddunken verandert. Toch zie ik dat dit ook in de werken van Ambrosius is gebeurd en niet op één plaats. Als men al bij de verandering van een tekst moet waken voor het risico dat een schrijver loopt, diende dit eerder te gebeuren bij de werken van meer recente auteurs. Het verleden plaatst hen nog niet buiten de onzekerheid van een beoordeling en de dood biedt nog geen bescherming tegen afgunst. Wij die tegenover de ouden bijna angstvallig oprecht zijn, verdraaien tegenwoordig in de boeken van onze hedendaagse auteurs sommige passages ook als zij juist geschreven zijn, en leggen alles op een verkeerde manier uit, alsof een dergelijke uitlegger ook in de brieven van Paulus niet iets zal vinden dat hij als foutief, van ketterij verdacht, schandelijk en oneerbiedig zou kunnen bekritiseren.

Maar intussen is het is beter dat ik hiermee ophoud en met enkele woorden mijn oordeel kenbaar maak over de afzonderlijke werken van Hilarius. Als balling schreef hij in Frygië twaalf boeken *De Trinitate* over de drie-eenheid. Hij was daarheen verbannen door de partij van een zekere Saturninus, bisschop van Arles, toen deze de keizer om de tuin had geleid. Want de partij van de Arianen had haar wortels zo ver uitgebreid, was zo sterk geworden, dat de wereld een tijdlang weifelde en onzeker was bij welke van de twee partijen hij zich moest aansluiten, vooral toen keizer Constantius met verbanning, plundering, dreiging en terreur iedereen dwong naar de kant van de Arianen te gaan. Hilarius klaagde over deze zogezegd onbetamelijke kwestie bij de keizer en zei dat mensen door zo'n ongehoord voorbeeld eerder tot het geloof gedwongen dan daarvan overtuigd werden, waarbij hij intussen wel toegaf dat het geloof van de Arianen oprecht was. Op enkele plaatsen verklaart hij zelfs dat hij lang heeft gezwegen, óf omdat bij zo'n groot algemeen meningsverschil ook zijn geest enigszins ging twijfelen, óf omdat, toen er geen hoop bestond dat de beste partij kon winnen, hij het beter vond door te zwijgen voor rust te zorgen dan door een ongelegen roekeloosheid een algemeen kwaad voor de wereld te verergeren in plaats van uit te bannen. Maar hij schijnt uit alle macht zijn best gedaan te hebben om alles in dit werk te verhelderen en uiteen te zetten, waartoe hij met zijn verstand, zijn welsprekendheid en zijn kennis van de Heilige Schrift in staat was. Want meestal zien wij dat niet alleen bij uitmuntende schilders en beeldhouwers, maar ook bij beroemde schrijvers het verlangen bestaan heeft om in één werk zo'n nauwkeurig en volmaakt voorbeeld van hun vakmanschap achter te laten, dat daardoor het nageslacht kan beoordelen, wat zij hadden kunnen realiseren, indien zij zich met hun uiterste krachten hadden willen

inspannen. Vergilius schijnt hiernaar met zijn *Georgica* gestreefd te hebben, Ovidius met zijn *Medea*, Cicero met zijn *De oratore*, Augustinus met zijn *De civitate Dei*, Hieronymus met zijn commentaar op de Profeten, Thomas van Aquino met het onderwerp van de eucharistie[11.] en Bernardus van Clairvaux met zijn commentaar op het Hooglied.[12.]

Ik word eerder tot zo'n inspanning aangemoedigd, als zich een onderwerp aandient, dat niet alleen omvangrijk en verheven is, maar ook nieuw en zodoende niet afgezaagd. Want behalve dat de omvang van het werk geschikt is voor een prachtige behandeling, verleent het uit zichzelf aanzien, en het feit dat het nieuw is voegt er aantrekkelijkheid aan toe. De oude schrijvers filosofeerden evenwel zeer spaarzaam over goddelijke zaken. Zij durfden hierover geen enkele uitspraak te doen, die niet duidelijk in die geschriften was overgeleverd waarvan het gezag voor ons heilig is. Maar de goddeloze onbezonnenheid van de Cerinthianen en de Ebionieten bracht de evangelist Johannes als eerste ertoe om enkele geheimen over de natuur van Chris- tus op schrift te stellen. Daarna vergrootte de overdreven scherpzinnigheid van de Arianen bij de orthodoxen de noodzaak om met uitgebreide discussies op de uitbreiding van de goddelijke natuur, de schepping van de Zoon, de opname in de naam van God en op het *ὁμοούσιον* en het *ὁμοούσιον*[13.] in te gaan en deze zaken ten slotte vast te leggen. Kort daarna betreurde de heilige Hilarius deze noodzaak, omdat hij heel goed wist hoe gevaarlijk het is en van hoe weinig eerbied het getuigt over onuitsprekelijke zaken te spreken, onbegrijpelijke dingen uit te zoeken en uitspraken te doen over kwesties die ons bevattingsvermogen verre te boven gaan. De heilige Augustinus is ook nog verder deze zee opgegaan, waarbij het genoegen dat hij aan het zoeken beleefde hem als een gunstige wind duidelijk naar alle kanten lokte. Meer gematigd is Petrus Lombardus, die meningen van anderen weergeeft en niet zomaar iets uit zichzelf toevoegt, of, als hij wat toevoegt, dat behoedzaam naar voren brengt. De zaak is ten slotte op een oneerbiedige roekeloosheid uitgelopen.

Maar laten de ouden, die noodgedwongen hiertoe gebracht zijn, de vergiffenis krijgen waar zij om vragen. Met wat voor gezichtsuitdrukking zullen wij om vergeving vragen, die van kwesties die zeer ver van onze natuur af staan zoveel overdreven, om niet te zeggen oneerbiedige twistpunten maken? Die zoveel zaken vastleggen die zonder verlies van heil onbekend of onzeker kon-

11. Mogelijk een verwijzing naar diens *Summa theologiae III*, 73-83.
12. *Sermones in Cantica Canticorum.*
13. *Homoousios* betekent 'van dezelfde substantie'; *homoiousios* 'van een gelijke substantie'. De termen werden in de vierde eeuw gebruikt in de controverse over de goddelijkheid van Christus.

den blijven? Of wordt gemeenschap met de Vader en de Heilige Geest soms ontzegd aan iemand die niet op een filosofische manier kan uitleggen wat de Vader van de Zoon onderscheidt, wat de Heilige Geest van elk van beiden onderscheidt of wat het verschil is tussen de geboorte van de Zoon uit de Vader en de verschijning van de Heilige Geest? Als ik geloof wat overgeleverd is, namelijk dat zij drieën één natuur hebben, waarom is er dan een lastige discussie nodig? Als ik dat niet geloof, zullen geen menselijke redeneringen mij overtuigen. Bij ons is een dergelijke gevaarlijke nieuwsgierigheid in de regel uit het beoefenen van de filosofie ontstaan. Op meer dan één plaats heeft Tertullianus, verreweg de meest geleerde onder de Latijnse theologen, dat verklaard, hoewel hij ook zelf in de filosofie bij uitstek bedreven was.[14.]

De Athener Socrates, van wie dat beroemde gezegde komt 'Wat boven ons is, gaat ons niet aan,'[15.] bracht de filosofie van de natuurbeschouwing naar het midden van het leven van de mensen over, waarbij hij vaak de bekende uitspraak van Homerus gebruikte: 'al wat in uw huis aan goed en kwaad is voortgebracht'.[16.] En toch wordt over de aard van de sterren, de beweging van de hemellichamen, bliksems, winden, de regenboog en soortgelijke zaken veel als zeker aangenomen, omdat de waarnemingen zelf van het lichaam of de ervaring met de gevolgen het begin van kennis hieraan verlenen. Deze kennis is vooral aangenaam en leidt tegelijk tot bewondering en liefde voor de maker ervan. Omdat de wijze man niettemin merkte dat met een dergelijke studie mensen hun hele leven niet zinvol bezig waren en zich niet bekommerden om zaken die voor ons van groter belang zijn, bracht hij alle studies van de natuurbeschouwing naar het gedrag van mensen over.[17.] Maar de kwesties die wij onderzoeken en vastleggen, zijn soms ook niet in de Heilige Schrift overgeleverd, zodat als men ze niet kan begrijpen, men ze tenminste moet geloven. Zij kunnen niet met geschikte argumenten bewezen en met gedachten bevat worden en zij kunnen evenmin door het aanwenden van vergelijkingen geschetst worden zoals ze zijn. Wanneer de meest begaafde talenten bij het onderzoeken hiervan zich met uiterste kracht langdurig hebben ingespannen, is uiteindelijk het hoogste resultaat, dat zij begrijpen dat ze niets weten. Zij dragen niets bij aan een vroom leven, zodat nergens beter de bekende uitspraak van Paulus opgaat: 'Kennis blaast op, liefde bouwt'.[18.]

14. *De praescriptione* 7-14; *De anima II*, 7.
15. *Adagia* 569, citaat Lactantius, *Divinae institutiones III*, 20.
16. *Odyssee IV*, 392.
17. Socrates, zoals door Cicero beschreven in *Tusculanae disputationes V*, 4, 10.
18. I Corintiërs 8:1.

Wat een verwaandheid, wat voor disputen, wat voor onlusten, wat voor universele meningsverschillen zien wij uit dit soort onwetende kennis opborrelen! Hoewel ons leven zo vluchtig is, verwaarlozen wij intussen die zaken, waar niemand met zijn hoop op heil buiten kan. Als ik mijn broer niet vergeef dat hij tegen mij heeft gezondigd, zal God mij niet vergeven dat ik tegen hem onjuist heb gehandeld. Als ik geen zuiver hart heb, zal ik God niet zien.[19.] Daarom moet ik in alle ijver dit doen, dit bedenken, hierop mij toeleggen dat ik mijn ziel van jaloezie, afgunst, haat, arrogantie, hebzucht en lust reinig. Je zult niet veroordeeld worden, als je niet weet of de Geest die uit de Vader en de Zoon voortkomt, een eenmalig of dubbel beginsel is. Maar je zult aan je ondergang niet ontkomen, als je niet ervoor zorgt dat je intussen de vruchten[20.] van de Heilige Geest bezit. Dit zijn liefde, vreugde, vrede, lijdzaamheid, vriendelijkheid, goedheid, lankmoedigheid, mildheid, trouw, bescheidenheid, gematigdheid, zelfbeheersing en kuisheid. Daarom moet de meeste aandacht van ons streven zich tot deze deugden richten en zich hiertoe wenden. Niet dat ik denk dat het onderzoek van de drie delen van de filosofie[21.] of van buitenaardse zaken volledig veroordeeld moet worden, als er maar een begaafde geleerde bij betrokken is en als het onbezonnen vastleggen, halsstarrigheid en, wat de pest voor eendracht is, het vastberaden verlangen om te winnen maar ontbreken.

Het belangrijkste punt van onze godsdienst is vrede en eensgezindheid. Deze kan nauwelijks blijven bestaan, tenzij wij zo weinig mogelijk zaken vastleggen en bij veel kwesties iedereen in zijn oordeel vrijlaten. Dat komt omdat de meeste dingen in een grote duisternis zijn gehuld en in de geesten van mensen de kwaal bijna aangeboren is dat ze niet iets kunnen toegeven, zodra er over een zaak discussie is ontstaan. Als deze is ontbrand, beschouwt iedereen datgene als de grootste waarheid wat hij in een onbewaakt ogenblik ter verdediging op zich genomen heeft. Enkele mensen wisten hierin geen maat te houden, zodat zij na alles over goddelijke zaken vastgelegd te hebben ook voor lieden die niets anders dan mensen zijn, een nieuwe goddelijkheid bedacht hebben. Deze heeft nu voor de wereld meer geschilpunten en heftiger onrust veroorzaakt dan de onnadenkendheid van de Arianen in vroeger tijd. Maar sommige rabbijnen schamen zich als ze ergens geen antwoord op kunnen geven. Daarentegen is het een kenmerk van theologische geleerdheid niets verder vast te leggen dan wat in de Heilige Schrift is overgeleverd, maar dat wat overgeleverd is, betrouwbaar te verspreiden. Veel problemen worden nu uitgesteld naar een oecumenisch concilie. Het

19. Vgl. Mattheus 5:8.
20. Galaten 5:22.
21. Namelijk logica, natuurfilosofie en ethica.

zou veel beter zijn dergelijke kwesties uit te stellen tot het tijdstip waarop de spiegel en het raadsel zijn weggenomen en wij God van aangezicht tot aangezicht zullen zien.[22.]

Maar deze kwesties zullen wellicht elders[23.] op een geschikter moment ter sprake komen. Nu keer ik terug tot wat ik mij voorgenomen had. Dit onderwerp (Hilarius' *De Trinitate*) was vooral groots en verdiende een dergelijke loftrompet. Het werk was nieuw, omdat, als ik mij niet vergis, Hilarius als eerste van de Latijnse auteurs het zwaard van zijn welsprekendheid tegen de Arianen trok. Ook dit feit leverde hem zeer veel roem op, vooral omdat het om een bekende vijand ging. Want het staat voor mij buiten kijf dat bij de Grieken naast Athanasius meer auteurs hetzelfde hebben gedaan. Maar het was kenmerkend voor die tijd buiten de Heilige Schrift niemand met name te citeren, vooral als zij iets aan Griekse bronnen hadden ontleend. Dat eisten zij immers voor zichzelf op, alsof zij daar recht op hadden. Het lijkt mij overigens van een verheven geest te getuigen om de namen van hen door wie men vorderingen heeft kunnen maken, niet verborgen te houden. Overal in dit werk hanteert Hilarius zijn taal zo, alsof hij met eigen inspanning zijn onderwerpen een voor een uit de heilige boeken heeft geput. Maar hoewel ik gewenst had dat iemand met zo'n talent, zo'n welsprekendheid en zo'n inborst een onderwerp had dat meer succes en resultaat opleverde, zal zijn werk toch de lezer een niet onbelangrijk voordeel bieden, omdat het zeer veel plaatsen bij Johannes en Paulus die erg duister waren, mijns inziens even succesvol als nauwkeurig verklaart.

Verder schrijft Hieronymus[24.] in een of andere brief aan Paulinus, waarin hij de geleerden bekritiseert, dat Hilarius zich verheft met de Gallische toneellaars, terwijl hij elders met Griekse bloemetjes getooid voortschrijdt en dat hij door mensen die onvoldoende deskundig zijn, zonder vrucht wordt gelezen, omdat hij zich soms in lange zinnen hult. Hoewel Hilarius overal zijn eigen manier van spreken hanteert, geldt het toch vooral in dit werk. Hij heeft het onderwerp, zoals voor de hand ligt, van de Grieken geleend en heeft daar de Gallische hoogdravendheid aan toegevoegd, omdat bij de Grieken een ontwikkelde eenvoud kenmerkend is en een bekoorlijke en heldere stijl hen meer aanspreekt dan een verheven en gekunstelde. Niet zelden speelt hij met gemeenplaatsen, bijvoorbeeld dat het erg gevaarlijk is te spreken over goddelijke zaken; dat het te betreuren is, als iemand zich in een bijeenkomst zo schaamt, dat hij ook aan een fout die hij heeft ingezien, hardnekkig

22. I Corintiërs 13:12.
23. Mogelijk in *De ratione concionandi*, waaraan Erasmus weer was gaan werken.
24. *Epistolae* 58, 10.

vasthoudt; dat wij de Heilige Schrift niet moeten verdraaien naar onze verlangens, maar onze mening moeten verbeteren naar de regel van de Schrift.[25] Maar dikwijls rijst hij op naar een bloemrijke en toneelachtige verhevenheid, vooral als passages aan de orde komen die door hun behandeling gemakkelijk gaan schitteren, zoals over de bouw van het heelal, de aard van de hemellichamen, de harmonieuze onenigheid van de elementen, het bruisen van bronnen, de loop van rivieren, de afwisseling van eb en vloed en de verschillende voortbrengselen van de aarde. Niet zelden verheft hij zich tot de vormen van een tragedie, personificaties en zinswendingen, waarmee hij zich tot ketters of God zelf richt.

Waarschijnlijk is deze hoogdravendheid een kenmerk van de Gallische geest. Iets dergelijks heeft Sulpitius Severus en Eucherius, die hierin ook meer gekunsteld is en wiens zorgvuldigheid succesvoller is, voor zover ik tenminste kan beoordelen. Ook Guillaume Budé, de beroemdste onder de hedendaagse schrijvers, houdt deze stijl in ere. Hilarius is zo verheven dat men denkt dat er een trompet klinkt, niet een mens; hij heeft alles zó succesvol uitgewerkt, dat de ontwikkelde lezer nooit genoeg van hem krijgt en hij mensen met een beperkte scholing op grote afstand houdt. Verder is een reden van zijn duistere taal, zij het ten dele, dat hij dikwijls een zin die uit verschillende delen is samengesteld, aan het einde met moeite na een lange omweg afsluit. De helderheid van zijn taal wordt ook gehinderd, omdat hij bij een onderwerp dat in subtiliteiten gehuld is, naar lof voor scherpzinnigheid en soms voor bloemrijke stijl streefde. Hetzelfde deed Budé in zijn *De asse.* Maar dit nadeel weegt minder zwaar, als men aan de stijl gewend is. Want zoals men sommige sprekers moeilijk kan begrijpen als men hen niet vaker gehoord heeft, en zoals een type muziek juist daarom minder in de smaak valt omdat het nieuw en niet vertrouwd is, zo wordt, omdat iedereen zijn eigen stijl heeft, deze door gewenning meer vertrouwd en daarom aangenamer. Ook Titus Livius, een hoogst aangename auteur, is bij het eerste proeven redelijk droog. Maar dit gebeurt vooral bij die schrijvers bij wie zich zorgvuldigheid en een streven naar verfijndheid voegen, er nog van afgezien dat ieder zijn eigen bijzondere smaak heeft. Zulke auteurs lijken mij onder de redenaars vooral Quintilianus en onder de dichters Horatius.

Het blijkt dat de heilige Hieronymus dit heeft ingezien. In een brief aan een Romeinse redenaar schrijft hij als volgt: ‘Hilarius, een belijder en bisschop uit mijn tijd heeft de twaalf boeken van Quintilianus qua stijl en aantal nagevolgd.’[26] Maar het is bijzonder moeilijk voor iemand die de voorschriften van het vak onderwijst of voor gedetailleerde kwesties argumenten le-

25. *De Trinitate I*, 18.
26. Hieronymus, *Epistolae* 70, 5.

vert, de zorg voor de verfijning van de taal met helderheid te verbinden. Afgezien van deze moeilijkheden streefde Quintilianus ook naar bondigheid. Maar als ik op het verschillend taalgebruik van de antieke schrijvers let, denk ik dat maar enkele provinciebewoners de eenvoud van de Romeinse taal met succes hebben weergegeven, afgezien van enkele die van jongs af aan in Rome hun opvoeding kregen. Want zowel Tertullianus en Apuleius hebben hun eigen stijl. In de besluiten van de bewoners van Africa, die Augustinus vaak in zijn geschriften tegen Petilianus en Cresconius[27.] noemt, kan men een angstig streven naar welsprekendheid ontdekken, maar zo dat men hen als bewoners van Africa herkent. Augustinus is soms wat duister en moeilijk en Cyprianus heeft iets Africaans, ook al is hij helderder dan de anderen. Het is niet verwonderlijk, als een Galliër iets Gallisch weergeeft, een Carthager iets Carthaags, omdat sommigen bij Livius aanstoot nemen aan het taaleigen van Padua. Maar meestal gebeurt het dat het streven een taal te spreken groter is bij provinciebewoners dan bij Romeinse burgers, bij vreemdelingen groter dan bij autochtonen. Ongetwijfeld komt het hierdoor dat men leest dat die oude vrouw Theophrastus ‘vreemdeling’ heeft genoemd omdat hij te veel Attisch sprak.[28.]

Niettemin denk ik dat Hieronymus door een onjuiste uitdrukkingswijze sprak van ‘nagevolgd’ bij degene die iets heeft weergegeven of uitgedrukt. Want een kind lijkt na zijn geboorte eerder op zijn ouder of geeft hem weer dan dat het hem navolgt. De natuur volgt in werkelijkheid bij een conceptie eerder nu eens de vader, dan de moeder na, nu eens de grootvader of de grootmoeder, nu de tante of de oom. Bovendien is proberen een kwestie van navolgen, en weergeven is het resultaat. We geven niet altijd weer wat wij navolgen en soms geven we iets weer zonder na te denken. Zoals het wellicht niet dwaas is de stijl van Quintilianus na te bootsen, kan het terecht de indruk van een angstvallige zorgvuldigheid maken vooral bij een ander onderwerp ook naar een zelfde aantal boeken te streven. Zoals verder Hilarius in zijn bloemrijke stijl van Quintilianus verschilt (want met verschillende woorden herhaalt hij voortdurend een kwestie en prent haar in), zo is hij bijna angstig bezorgd bij het imiteren van de volgorde, waarbij hij veel tijd besteedt aan het beloven van wat hij gaat zeggen en het herhalen van wat hij gezegd heeft (in dit opzicht lijkt hij meer op Aristoteles dan op Quintilianus). Veel tijd spendeert hij aan het bedenken van overgangen om daarmee de delen onderling kunstig te verbinden, en aan excuses, als hij iets wat zich bij gelegenheid voordeed, ter sprake bracht dat hij volgens de beloofde volgorde

27. *Contra literas Petiliani libri tres*; *Contra Cresconium grammaticum et Donatistam libri quattuor.*
28. Cicero, *Brutus* 172; Quintilianus, *Institutio oratoria VIII*, 1, 2.

ergens anders had moeten behandelen. Om twee redenen doet hij denken aan Plinius, de auteur van de geschiedenis van de wereld. Ten eerste vanwege zo'n zorgvuldig voorwoord en vervolgens omdat hij wilde dat het eerste boek, dat hij zoals blijkt het laatst heeft geschreven, een register van het hele werk was.

Tot zover over het werk dat als titel *De Trinitate* heeft. Daarop volgt het boek *De synodis*, dat hetzelfde onderwerp op een andere manier behandelt. Want het vermeldt in welke bisschopsvergaderingen de ketterij van de Arianen veroordeeld is. Hij schreef dit werk voor de bisschoppen van Gallië en wenste hen geluk omdat zij temidden van zo'n grote verwarring in de wereld zich verre van de partij van Arius hadden gehouden. Hij heeft het, zoals hij zelf verklaart, uit het Grieks vertaald, maar met die vrijheid, dat hij overal zonder zich om de woorden te bekommeren alleen de betekenis weergeeft, en als de plaats daartoe uitnodigt, iets van zichzelf toevoegt. Deze vrijheid veroorlooft hij zich ook als hij over de psalmen schrijft, zoals ik hierna op de geëigende plaats uiteen zal zetten. Hoewel hij hier beslissingen van de synoden ter sprake brengt, probeert hij verder toch aan het risico van een verdediging te ontkomen, niet zozeer, denk ik, omdat hij degenen voor wie hij schreef wantrouwde of met enkele punten niet volledig instemde, maar omdat hij zich bezwaard voelde uitspraken te doen. Langzamerhand hebben wij dat zo afgeleerd, dat wij ons nergens meer voor schamen. Want zo bereiken zaken van stervelingen meestal na een bescheiden begin een grote omvang, totdat zij ontaarden in wat fout is. De heilige Hilarius durft aan het eind van het twaalfde boek geen enkele uitspraak te doen over de Heilige Geest, behalve dat hij de geest van God is. Dit zou hij niet durven, als hij dit niet bij Paulus gelezen had. Hij durft hem geen schepsel te noemen, omdat hij dat nergens in de Heilige Schrift tegen is gekomen.

Deze verklaring zou voor onze tijd niet volstaan, omdat de niet aflatende ijver van de oude auteurs ons meer geleerd heeft. Maar wij worden verder gebracht zonder dat een noodzaak aanwezig is. Vroeger was het geloof meer een zaak van het leven dan van een uiteenzetting van geloofsartikelen. Daarna maakte een dringende noodzaak dat de artikelen werden vastgesteld. Het waren er weinig en van een gematigdheid die de apostelen eigen is. Vervolgens dwong de verdorvenheid van de ketters tot een nauwkeuriger onderzoek van de Heilige Schrift en leidde hun halsstarrigheid ertoe, dat enkele punten met het gezag van concilies werden vastgesteld. Tenslotte begon het geloof eerder in geschriften dan in de harten te leven en er waren bijna evenveel geloven als mensen.[29.] De geloofsartikelen groeiden, maar de zuiver-

29. Vgl. Terentius, *Phormio* 454: 'Quot homines, tot sententiae' (Zoveel hoofden, zoveel zinnen).

heid werd minder. De strijd laaide op, de liefde bekoelde. De leer van Christus, die eerder geen woordentwist kende, begon afhankelijk te zijn van de steun van filosofen. Dit was de eerste stap van de kerk naar een steeds slechtere toestand. Zijn rijkdom groeide en er kwam geweld bij. Verder heeft het gezag van de keizers dat zich in deze zaak mengde, de zuiverheid van het geloof weinig bevorderd. Ten slotte is de zaak uitgelopen op twisten van schijngeleerden en zijn duizenden artikelen tevoorschijn gekomen. Hierdoor is men in terreur en bedreigingen beland. Hoewel het leven ons in de steek laat, het geloof meer in de mond dan in het hart leeft en het ons aan een grondige kennis van de Heilige Schrift ontbreekt, krijgen wij door terreur mensen toch zover, dat ze geloven wat ze niet geloven, liefhebben wat ze niet liefhebben en begrijpen wat ze niet begrijpen. Wat gedwongen is, kan niet oprecht zijn. Voor Christus is niets welgevallig wat niet uit vrije wil voortkomt. De heilige Hieronymus noemt dit werk in een brief aan Florentius met de volgende woorden: 'Ik vraag je mij het zeer uitgebreide werk *De synodis* van de heilige Hilarius te sturen, dat ik voor hem in Trier eigenhandig had gekopieerd.'[30.]

Aan dit boek wordt een werk gevoegd dat hij schreef tegen Constantius Augustus, een aanhanger van de partij van Arius.[31.] Als ik mij niet vergis, schreef Hilarius dit boek tegen hem toen hij al overleden was. Want hij maakt hem ernstige verwijten, terwijl daarentegen de andere twee werken die tot dezelfde persoon zijn gericht, vriendelijker van toon zijn.[32.] Hieronymus maakt in zijn *Catalogus* melding van dit feit: 'Van hem,' zegt hij 'is ook het geschrift aan Constantius, dat de auteur hem nog bij leven in Constantinopel had overhandigd. Er bestaat ook een ander werk tegen Constantius, dat hij na diens dood schreef.' Tot zover Hieronymus.[33.] Dat hij nogal fel schreef tegen een overledene, werd toegeschreven aan zijn plichtsgevoel; dat hij tegenover een levende nogal innemend optrad, kenmerkte zijn christelijke omzichtigheid, die, als het kan, een kwaad liever wil genezen dan verergeren. Maar geen van deze boeken kan men, naar ik meen, als voltooid beschouwen. Want hoewel zij iets beloven dat afgerond is en veel werk heeft gekost, bieden ze niet wat ze beloven, maar raken als het ware plotseling verstomd. Vanwege de verwante inhoud wordt hieraan de brief toegevoegd, die hij tegen Auxentius schreef. Deze werd door hem vervolgd in Milaan, omdat hij

30. Hieronymus, *Epistolae* 5, 2.
31. *Contra Constantium imperatorem.* De keizer in kwestie was Constantius II, keizer van 337-361.
32. *Ad Constantium Augustum liber primus*; *Ad Constantium Augustum liber secundus, quem Constantio ipse tradidit.*
33. *De viris illustribus* 100.

schuldig was aan deelname aan de ketterij van Arius.[34.] Daarop sluit de brief aan van Auxentius, waarin hij zich tegenover keizers Valentinianus en Valens van schuld vrijpleit.

Bij het behandelen van deze werken kwam en passant de gedachte bij me op dat mensen zich erover zullen verbazen dat intussen de Heilige Geest nauwelijks vermeld wordt, hoewel er met zoveel boeken, zoveel ijver, zoveel inspanningen, zoveel argumenten, zoveel meningen en zoveel vervloekingen beoogt wordt dat wij geloven dat de Zoon waarlijk God is en van dezelfde essentie, of zoals Hilarius vaak zegt, van dezelfde soort en natuur als de Vader. De Grieken noemen dit *ὁμοούσιος*, gelijk in macht, wijsheid, goedheid, eeuwigheid, onsterfelijkheid en in alle andere opzichten. Daarentegen heeft de hele controverse over de naam van de ware god, over het woord homoousios en over de gelijkheid evenveel betrekking op de Geest als op de Zoon. Inderdaad schrijft hij nergens dat men de Heilige Geest moet aanbidden, nergens kent hij hem het woord God toe behalve dat hij op een of twee plaatsen in *De synodis* diegenen die de Vader, de Zoon en de Heilige Geest drie goden durfden te noemen, verdoemden noemt. De reden was dat hij meende dat dan de Zoon meer verdedigd moest worden; zijn menselijke natuur maakte de overtuiging moeilijker dat hij God was en tevens mens - de Arianen probeerden hem van zijn goddelijkheid te beroven, terwijl het dispuut over de Heilige Geest nog niet eens op gang was gekomen. Misschien was het ook de angstvalligheid van de ouden die maakte, dat zij, ook al eerden zij God op een vrome wijze, toch geen enkele uitspraak over hem durfden te doen die niet duidelijk in de Heilige Schrift was overgeleverd. Hoewel daarin vaak aan de Zoon de naam van God wordt toegekend, gebeurt dit nergens duidelijk bij de Heilige Geest, ook als later de eerbiedige nauwgezetheid van de orthodoxen met ter zake doende argumenten uit de Heilige Schrift vaststelde dat al wat aan de Zoon werd toegekend ook op de Heilige Geest van toepassing was met uitzondering van het eigen kenmerk van de personen. Maar vanwege de ondoorgrondelijke duisternis van goddelijke zaken was men terughoudend met het toekennen van namen. Zij beschouwden het als zonde om over een goddelijke kwestie met andere woorden te spreken dan wat de Heilige Schrift verkondigde en het algemene gezag van de kerk overleverde. Zij hadden Heilige Geest gelezen, zij hadden Geest van God gelezen, zij hadden Geest van Christus gelezen. Uit het evangelie hadden ze geleerd dat de Heilige Geest niet van de Vader en de Zoon werd gescheiden. Want de apostelen werd geleerd te dopen in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. De gemeenschap van drie personen wordt bewaard in die gebruikelijke gebeden, die voor ons uit de oudste riten van de

34. *Contra Arianos vel Auxentium Mediolanensem liber.*

kerk zijn overgebleven - ze zijn tegelijk kort en geleerd - waarin men zich tot de Vader richt door middel van de Zoon in eenheid met de Heilige Geest. De Vader wordt het vaakst God genoemd, de Zoon herhaaldelijk en de Heilige Geest nooit openlijk.

En laat ik dit niet gezegd hebben om wat het gezag van de orthodoxe kerkvaders ons uit de Heilige Schrift heeft overgeleverd, in twijfel te trekken, maar om te laten zien hoe groot bij de ouden de schroom was over goddelijke zaken een uitspraak te doen, omdat zij die ook met meer eerbied vereerden dan wij. Wij zijn zo aanmatigend geworden, dat wij geen bedenkingen hebben om aan de Zoon voor te schrijven op welke manier hij zijn moeder moest eren. Wij durven de Heilige Geest de ware God te noemen, die uit de Vader en de Zoon voortkomt, wat de ouden niet durfden. Maar tegelijk zijn we niet bang om hem direct daarna door onze verkeerde daden uit de tempel van onze ziel te verdrijven, alsof wij geloven dat de Heilige Geest niets anders is dan een nietszeggend woord. Op dezelfde manier had het merendeel van de ouden, dat de Zoon met de grootste eerbied vereerde, toch bedenkingen hem *ὁμοούσιος* te noemen, omdat dit woord nergens in de Heilige Schrift voorkwam. De vooruitgang van de kerk was zoveel groter in de zuiverheid van het leven dan in nauwkeurige kennis van de goddelijkheid. Nooit heeft de kerk meer schade opgelopen dan toen zij in filosofische geleerdheid en ten slotte ook in de rijkdom van deze wereld het meest gevorderd scheen te zijn, niet omdat rijkdom op zich slecht is, maar omdat hij meestal de mens in de zorgen van deze wereld terecht laat komen.

Op zich is geleerdheid niet slecht, maar zij brengt meestal partijen en meningsverschillen voort. Men gebruikt de verdediging van het katholieke geloof als voorwendsel, en intussen mengen zich privégevoelens daarin en wordt in de naam van Christus de zaak van de duivel gediend. Niet dat ik iets dergelijks bij Hilarius zou kunnen vermoeden, zoals wij dat wel met zekerheid hebben vastgesteld bij enkele van zijn tijdgenoten. Maar niettemin was hij, toen hij leefde, een mens, menselijke emoties miste hij niet. Hij kon zich vergissen, hij kon misleid worden. Hij was verbannen en veroordeeld door toedoen van Saturninus. Hij bracht enkele jaren in ballingschap door bij de Frygiërs, die bekend staan om hun onbeschaafde leefwijze. Met alle mogelijke manieren probeerde de partij van Arius hem dwars te zitten. Deze en zeer veel andere feiten konden de gevoelens zelfs van een goede man onder het voorwendsel van vroomheid beïnvloeden.

Ik ontken niet dat men de onverzettelijkheid van ketters moet verwensen, als genezing niet mogelijk is. Maar intussen moeten we ervoor waken dat we niet uit afkeer van één dwaling in een andere dwaling belanden. Laten wij die zelfbeheersing in acht nemen om te voorkomen dat rivaliteit ons

ervan overtuigt dat het goede fout is, het bittere zoet en het omgekeerde ook zo. Als bijna alle ouden hiermee in enig opzicht te maken hebben gehad, zal ik, wanneer ik deze kwesties aan de orde stel, mij zeker niet verontschuldigen voor kritiek op iemand die niet zinvol bezig is. Doordat Tertullianus te fel strijdt tegen degenen die meer waarde toekenden aan het huwelijk dan nodig is, kwam hij in een andere kuil terecht. Want hij veroordeelde wat Christus goedkeurde, en hij eiste, wat Christus niet eiste maar adviseerde.[35.] Hieronymus strijdt met zo'n heftigheid tegen hen die het huwelijk ten nadele van de maagdelijkheid verheerlijkten, dat hij zelf met moeite bij een partijdige rechter zijn zaak zou kunnen verdedigen, als hij ervan beschuldigd werd het huwelijk en ook een tweede huwelijk met onvoldoende eerbied behandeld te hebben.[36.] Doordat Montanus te fel degenen bestreed die overal de kerkdeuren voor wie het wel en niet verdienden openden, toen de strenge leer van de kerk - meer dan goed was - was verslapt, raakte hij in een tegengestelde fout. Als de heilige Augustinus met volle overgave tegen Pelagius strijdt, kent hij ergens aan de vrije wil minder waarde toe dan volgens degenen die nu in de scholen van theologen heersen, toegekend moet worden.

Ik zou zeer veel van dergelijke voorbeelden kunnen noemen, ook van meer recente auteurs. Maar het is beter, denk ik, in een onaangename kwestie niet lang van stof te zijn. Ik heb het nu over Hilarius, die zowel om zijn heilige leven als om zijn bijzondere geleerdheid en bewonderenswaardige welsprekendheid het licht van zijn tijd was. Met wat voor woede ging hij tekeer tegen de Arianen. Telkens weer noemde hij hen goddelozen, duivels, lasteraars, satans, pestziekten en antichristenen. Het woord ketter heeft nu weinig betekenis. Toch is het waarschijnlijk dat er onder de aanhangers van Arius mensen voorkwamen, die ervan overtuigd waren dat wat zij over Christus verkondigen, waar en heilig was. Hun leer was gebaseerd op grote en talrijke schrijvers. Enkele plaatsen uit de Heilige Schrift ondersteunden hen ogenschijnlijk. En redeneringen die enige schijn van waarheid ten toon spreidden, ontbraken niet. Daar kwam het gezag van de keizer nog bij en daarnaast een enorm aantal aanhangers. Als de grootste partij altijd de beste zou zijn, had men zich terecht daarbij aan moeten sluiten. Tenslotte ging de strijd over zaken die ver verwijderd waren van het bevattingsvermogen van de menselijke geest. Als iemand het met Arius eens was, zou ik gemeend hebben dat men hem moest vermanen en onderrichten, maar ik zou hem niet onmiddellijk een satan of antichrist genoemd hebben.

35. *Ad uxorem* I, 3; *De monogamia* 3; *De exhortatione castitatis* I, 4, 5.
36. *Adversus Helvidium de Mariae virginitate perpetua*; *Adversus Iovinianum*; *Epistolae* 22 en 130.

Want als men zulke woorden naar iedereen die zich ergens vergist, moet slingeren, wat zullen wij dan - om niet te spreken van al die uitmuntende kerkleraren - met Hilarius zelf doen? Op zoveel plaatsen schijnt hij van mening te zijn dat Christus een lichaam had dat niet voor pijn ontvankelijk was, en dat honger, dorst, vermoeidheid en andere dergelijke aandoeningen bij hem niet natuurlijk, maar toegeëigend waren. Want hij schreef dit duidelijk in zijn commentaar op psalm 68, terwijl hij in een synode een banvloek uitsprak over degene die ontkende dat alleen de Vader ongeboren God wordt genoemd, alsof de Heilige Geest geen God is of zelf uit de Vader voortkomt. En om te voorkomen dat iemand beweerde dat Hilarius in de synodes uitspraken alleen maar weergaf en niet ook de bedenker ervan was, zei hij onder zijn eigen naam hetzelfde in het twaalfde boek van *De Trinitate.* Daar beweerde hij dat alleen God de Vader ongeboren is, dat alleen de Zoon is voortgebracht, niet geschapen, en dat de Heilige Geest uit hen beiden voortkomt, in die zin dat men niet kan zeggen dat hij geboren is en hij toch geen deel mag uitmaken van de naam die sommigen aan de Zoon toekennen door hem een schepsel te noemen. Want de term schepsel verwerpen wij bij de Heilige Geest evenzeer als bij de Vader en de Zoon. En zowel elders als in het achtste boek van *De Trinitate* verdedigt hij met grote stelligheid dat ook wij van nature één zijn met de Zoon en de Vader, niet door adoptie en niet alleen door overeenstemming. In het derde boek en meer nog in het tiende boek spreekt hij opnieuw zó over het lichaam van Christus, dat hij schijnt te denken dat de maagd Maria behalve haar taak van ontvangenis, zwangerschap en baring niets van zichzelf heeft toegevoegd, hoewel de orthodoxen geloven dat Christus wel is verwekt door toedoen van de Geest, maar uit de substantie van het lichaam van een maagd. Er zijn inderdaad nog andere passages die om een welwillende en gunstige uitleg vragen. Maar welke wet verklaart iemand die zo tegen anderen tekeergaat, bij zichzelf van toepassing?

Als iemand verontwaardigd is over het feit dat iets van dergelijke gevoelens aan de heilige Hilarius wordt toegekend, laat hij dan de dialoog lezen die Hieronymus tegen de volgelingen van Lucifer schreef. Deze legt uit dat Hilarius uit afkeer van de partij die hem langdurig had aangevallen en waartegen hij lang oorlog gevoerd had, tot een opvatting was gekomen die de kerk veroordeeld had.[37.] Maar het is beter de kwestie uit de woorden van Hieronymus zelf te horen. ‘Als,’ zegt hij, ‘ketters het doopsel niet kennen en daarom door de kerk herdoopt moeten worden, omdat zij niet tot de kerk

37. *Dialogus contra Luciferianos* 26. Erasmus vergist zich, omdat Hieronymus hier over een andere Hilarius spreekt. Aan het eind van de alinea laat hij zijn onzekerheid over deze Hilarius blijken.

behoorden, is ook Hilarius zelf geen christen. Hij is immers in die kerk gedoopt, die altijd een doop door ketters heeft aanvaard. Voordat het Concilie van Rimini plaatsvond en voordat Lucifer in ballingschap ging, accepteerde Hilarius, diaken van de kerk van Rome, degenen die van de ketters vandaan kwamen, met die doop die zij eerder hadden ontvangen. Of het moet toevallig zo zijn dat slechts de Arianen ketters zijn en men alleen iemand die door hen gedoopt is niet mag opnemen, en iemand die door anderen gedoopt is, wel. Jij was diaken, Hilarius, en je nam mensen op die door Manicheeërs gedoopt waren; jij was diaken en keurde het doopsel van Ebion goed. Toen Arius was verschenen, begon jij plotseling totaal ontevreden met jezelf te zijn. Je zondert je af met je dienaren en je opent een nieuw badhuis.' En weer wat verderop:[38.] 'Laat hij de werken van Hilarius zelf over het herdopen van ketters lezen, die deze tegen ons heeft geschreven. Daar zal hij ontdekken dat Hilarius zelf bekent dat alle ketters van Julius, Malchus, Sylvester en andere bisschoppen van vroeger toestemming kregen boete te doen.' Als Hieronymus dergelijke woorden tegen deze Hilarius schreef, toont dat duidelijk aan dat hij uit afkeer van de sekte van Arius van een katholieke in een ketterse opvatting terecht is gekomen. Want niemand heeft goddelozer en dwazer over Christus geraaskald dan de Manicheeërs; de godslastering van de Ebionieten was zo opvallend, omdat zij verkondigden dat Christus niets anders was dan een mens; de Arianen erkenden intussen dat hij God was en een machtige God, maar dat hij toch een schepsel was dat in oneindig veel opzichten boven de andere mensen uitstak en dat de Vader geadopteerd had ter ere van de Zoon en van de goddelijke naam en waardoor hij alles geschapen had wat er in de hemel en op aarde is. Ik erken dat hiermee de waardigheid van Christus tekortgedaan wordt, maar wat is het in verhouding tot de godslastering van de Ebionieten? Hij die de doop door Arianen niet accepteerde, had dat wel gedaan met de doop door Ebionieten. Eerlijk gezegd weet ik trouwens niet, of Hieronymus dit over onze Hilarius beweert, vooral omdat hij de boeken die hij hier met name noemt, in zijn *Catalogus scriptorum* niet ter sprake brengt. En Gennadius noemt wel een Hilarius die bisschop was van Arles, maar geen van de werken die Hieronymus vermeldt. Laat dit slechts hier naar voren gebracht zijn om het gewicht van een geloofwaardig argument te krijgen.

Ik zeg dit absoluut niet met de bedoeling om de roem van een heilige en geleerde man aan te tasten en zijn reputatie te beschadigen, maar om de bisschoppen en theologen van deze tijd te waarschuwen niet toe te laten, dat bij hen zelf zoiets binnensluipt als wij zien dat zo'n groot iemand is overkomen. In de eerste plaats hoort het bij de oprechtheid van het evangelie de da-

38. *Dialogus contra Luciferianos* 27.

den en geschriften van broeders betrouwbaar uit te leggen. Vervolgens moet men, als iemand een duidelijke vergissing heeft gemaakt, niet direct tegen hem tekeergaan, omdat iedereen zich kan vergissen, maar zijn best doen de fout te verwijderen en de persoon ongedeerd te laten. Ten slotte moet men zijn naaste zo terechtwijzen zoals wij zelf voor een menselijke fout terechtgewezen willen worden. Tegenwoordig zien wij bepaalde lieden, die in geschriften van anderen alles bekritiseren en met een zekere razernij tegen de goede naam van een naaste tekeergaan, hoewel er in hun eigen boeken duidelijke godslasteringen tegen Christus te vinden zijn. Dit zou een nutteloze opmerking kunnen zijn, als ik er inderdaad niet op zou wijzen dat er in geschriften van sommigen, die zich snel al heel wat jaren aan alle kanten en in grote getale verbreid hebben - schilddragers van de pauselijke majesteit - enkele passages voorkomen die een duidelijke belediging van Christus bevatten, terwijl zij nadrukkelijk voor de waardigheid van de mens opkomen. Als de feiten zelf dit niet duidelijk hebben gemaakt, zou ik een onbetrouwbare zegsman zijn.

De ijver van hen die het gezag van de paus tegen de opruiende onbeschaamdheid van bepaalde lieden bedachtzaam verdedigen, veroordeel ik niet, hoewel ik liever zou wensen dat de glorie van Christus zo opbloeit, dat deze de roem van de hele wereld in de schaduw stelt, zelfs die van Petrus en Paulus als dat mogelijk zou zijn, en niet alleen van de paus van Rome. Want op deze manier in de schaduw gesteld, zouden wij pas echt glorievol zijn, als wij uit ons zelf niets waren, maar Christus alles in allen is.[39.] Intussen spreek ik maar over weinig mensen die hun uiterste best doen de mens zijn waardigheid toe te kenen, maar onvoldoende aan de waardigheid van Christus hebben gedacht, aan wie als enige alle waardigheid toekomt. Zij nemen als een Maevius[40.] zichzelf niets kwalijk, maar zij zijn tegenover anderen zo onstuimig, zo hard en zo onbillijk. Welk oordeel is mogelijk, waar vijandigheid zo mateloos is? Steeds moet men met het zwaard van het evangelie tegen alle goddeloze dwalingen zwaaien en met elke voet, zoals men zegt,[41.] zich tegen voortwoekerende ketterijen schrap zetten. Maar de belangrijkste zorg dient te zijn, dat bij ons niet wordt aangetroffen wat wij bij anderen vervolgen. En de tweede zorg is dat wij niet verdorven raken door onze persoonlijke gevoelens en wat goed is slecht, wat zoet is bitter en wat helder is duister noemen. Want deze vasthoudendheid is in de geest van de meeste stervelingen zo ingeworteld, dat zij wat zij eenmaal door welke toevalligheid ook hebben uitgesproken, nooit ophouden te verdedigen, ook als zij ontdekt hebben dat

39. Vgl. Kolossenzen 3:11.
40. Slechte Romeinse dichter, die anderen bekritiseerde.
41. *Adagia* 2034.

zij een verkeerde uitspraak hebben gedaan. In de eerste plaats staat schaamte hun in de weg. Deze leidt via een meningsverschil tot koppigheid en koppigheid loopt uiteindelijk uit op razernij. Zo gebeurt het dat, terwijl aan weerszijden de strijd verhardt, de waarheid verloren gaat. Een vergissing wordt een schisma genoemd, als iemand de paus van Rome iets van zijn gezag afneemt. Maar waarom raakt niemand in beroering, als sommigen bijzonder schaamteloos en met schandelijk gevlij aan hem te veel gezag toekennen? Als onwaarheid ongenoegen veroorzaakt, waarom doet zij het dan niet overal? Waarom is ten slotte iemand die beweert dat de Moedermaagd vrij is van erfzonde, bij de dominicanen een ketter en bij de Scotisten recht in de leer? Getuigt dit niet duidelijk van een verkeerd oordeel? Of is dat soms het woord van God ‘in de rechte voren trekken’?[42.] Want dit woord van Paulus gebruik ik graag. Moge daarom het oog van wie zich gereed maakt een grasspriet uit het oog van zijn broer te verwijderen, zuiver en eerlijk zijn.[43.] En moge ons altijd de mildheid van hem voor ogen staan die, hoewel hij als enige van iedereen vrij was van alle dwaling, toch niet de walmende vlaspit heeft gedoofd en de gebroken staf vernietigd.[44.] Maar ook deze punten zullen een andere keer op een geschikter moment aan de orde komen.[45.]

Op de volgende plaats komen de commentaren op Mattheus; want zo noemt Hieronymus ze. Anderen wilden het liever de *Canon* noemen, omdat hij naar ik meen bepaalde onderwerpen selectief behandelt. Ik twijfel er niet aan dat hij dit werk heeft geschreven naar het voorbeeld van Origenes; zo sterk smaakt het naar diens talent en stijl. Want hoewel Hilarius daar veel zaken voortreffelijk uiteenzet, die duidelijk aantonen dat de auteur de Heilige Schrift door en door kent, is hij toch enkele keren bij allegorieën veel te bijgelovig, soms ook te heftig en sterk erop gericht de historische betekenis te vernietigen, alsof er geen plaats om die allegorie is te behouden. Soms schijnt hij bij het combineren van deze twee (want ook hiermee heeft hij zich beziggehouden) meer met zijn talent gespeeld te hebben dan dat hij het onderwerp serieus heeft behandeld. Maar ik zie dat onder de talloze gaven van Origenes deze tekortkoming in bijna al zijn geschriften kenmerkend is. Ach, had deze man maar veel navolgers van zijn andere kwaliteiten, in plaats van enkele Latijnse navolgers op dit punt! Verder wijst Hieronymus erop dat de commentaren die Hilarius op de psalmen schreef, eerder van Origenes' commentaren zijn nagebootst dan vertaald, vooral omdat hij zelf enkele

42. II Timoteus 2:15.
43. Mattheus 7:3-5; Lucas 6:41-42.
44. Jesaja 42:3; Mattheus 12:20.
45. Zie noot 23.

passages heeft toegevoegd.[46.] Welke dat zijn, zal een verstandige lezer zonder moeite ontdekken. Zij behoren bijna altijd tot de punten die hij in al die boeken tegen de Arianen had behandeld. Zelf geeft hij nergens aan wie hij heeft nagevolgd en ik denk dat hij dat niet deed om te verbergen wie hem vooruitgeholpen had, maar om haat tegen de naam van Origenes te vermijden. Ambrosius deed overal hetzelfde.

Hieronymus noemt dit werk in het voorwoord van het tweede boek van zijn commentaar op Micha.[47.] Hij citeert daar Hilarius, die ongeveer veertigduizend regels van Origenes over de psalmen vrij vertaalde. Daarbij vraag jij je af met wat voor plan Hilarius enkele psalmen voor commentaar uitkoos en de andere achterwege liet, of het moest toevallig zijn dat het hem niet lukte het volledige werk van Origenes te bemachtigen. Hij schreef, zoals Hieronymus in zijn *Catalogus* meldt, een commentaar op psalm 1 en 2, daarna alles van psalm 51 tot 62 en verder van psalm 118 tot de laatste. Wij hebben er daarentegen meer dan Hieronymus opgeeft, namelijk behalve de eerste twee vanaf psalm 51 tot 69 en verder vanaf 118 tot de laatste, ervan afgezien dat het laatste deel in de handschriften schijnt te ontbreken, omdat, naar ik vermoed, de laatste bladzijde in de handgeschreven teksten uitgescheurd of versleten was. Die verdwijnt gewoonlijk net als de laatste boon zoals het spreekwoord luidt.[48.] Daaruit leidt men af dat wat Hilarius over de psalmen had geschreven, niet in zijn geheel tot Hieronymus is gekomen. Want hij publiceerde zijn *Catalogus*[49.] over beroemde schrijvers toen Hilarius al overleden was, zodat niemand kan beweren dat Hilarius enkele passages aan het werk heeft toegevoegd na het verschijnen van de *Catalogus* van Hieronymus. Hierin verklaart deze dat hij van verscheidene mensen gehoord had dat Hilarius een commentaar op het Hooglied geschreven had, maar hij zegt dat hem dit werk niet onder ogen is gekomen.

Ook voor ons zijn meer werken verloren gegaan, met name de brieven die hij aan verschillende mensen schreef en ook een boek met hymnen. Want de brief aan zijn dochter Apra die over is, heeft niets van Hilarius, een bepaalde hymne nog veel minder. Daarin komt zelfs niet het kenmerkende van een gedicht voor, hoewel Hieronymus ergens beweert dat hij een gedicht heeft geschreven. Toch heb ik beide hymnen opgenomen om een voorproefje te bieden voor het geval iemand misschien zijn oordeel hierover zou willen geven. De stijl en de woordschikking van Hilarius' taal maken duidelijk dat hij met zijn poëzie succesvol was. Wellicht zijn enkele hymnen die de kerk tegenwoordig zingt - de hymnen zijn van goede kwaliteit, maar van een on-

46. *De viris illustribus* 100.
47. *Commentariorum in Micheam prophetam libri duo.*
48. *Adagia* 3372.
49. D.w.z. *De viris illustribus* 100.

bekende auteur - van hem, zoals de hymne *De ligno crucis*, die begint met ‘Crux fidelis’ en de hymne *De Ioanne Baptista*, waarvan het begin is ‘Ut queant laxis.’[50.] Ik mis ook het commentaar op Job dat hij, zoals Hieronymus in hetzelfde werk meldt, naar Origenes heeft bewerkt. Er bestaat wel onder de bewaard gebleven werken van Origenes een commentaar op Job, maar de stijl heeft geen enkele verwantschap met het taaleigen van Hilarius. In het voorwoord wordt zelfs verzekerd dat dit werk door verschillende andere schrijvers is vertaald, maar niet betrouwbaar en deskundig, omdat zij van goed Grieks slecht Latijn maken. De schrijver van het voorwoord geeft inderdaad te kennen dat hij geen Latijn kende en niet uitmuntte door aanleg of geleerdheid, maar des te arroganter was naarmate hij minder deskundigheid bezat. Wij missen ook het werk dat hij tegen de prefect Sallustius of tegen de arts Dioscorus schreef, waarin hij alle krachten van zijn geleerdheid en welsprekendheid getoond schijnt te hebben. De heilige Hieronymus zegt dit in zijn brief aan de redenaar Magus: ‘In het korte werk dat hij tegen de arts Dioscorus schreef, liet hij zien waartoe hij op literair gebied in staat was.’[51.] Ook onbreekt er het werk tegen Valens en Ursatius, dat de geschiedenis van het Concilie van Rimini bevat en de handelingen van het Concilie van Seleucia, tenzij dit toevallig in zijn werk *De synodis* opgenomen is.

Ik heb tot nu toe voldoende aandacht besteed aan de afzonderlijke werken van deze persoon. Nu zal ik enkele algemene opmerkingen maken over de gaven van de zeer geprezen auteur. Om te beginnen: waarom is het nodig iets over zijn heilige leven te zeggen, omdat het kerkelijk gezag hem al lang geleden in de lijst van heiligen heeft ingeschreven? Trouwens alle werken van deze man verspreiden sowieso een geur van vroomheid. Hoe groot het gezag van zijn naam is geweest kan men zelfs hieruit afleiden, dat de heilige Hieronymus, die Augustinus zo ongeveer minachtte en niet zoveel waarde hechtte aan Ambrosius, zo vaak en met zoveel eerbied Hilarius citeert. Hij noemt hem ergens ‘de Deucalion van de wereld’,[52.] ergens anders ‘de trompet van Latijnse taal’[53.] en weer elders ‘de Rhône van de Latijnse welsprekendheid’.[54.] In meer dan één passage hield hij het voorbeeld van Hilarius als een schild voor tegen degenen die hem ten onrechte ervan beschuldigden om te gaan met de volgelingen van Origenes. Het meest complete bewijs hiervan

50. Deze hymen zijn van de hand van Venantius Fortunatus en Paulus Diaconus.
51. *Epistolae* 70, 5.
52. *Dialogus contra Luciferianos* 26. De verwijzing heeft op de andere Hilarius betrekking, zoals ook bij noot 37.
53. *Apologia adversus libros Rufini* 2, 19.
54. *Commentarii in Epistolam ad Galatas* 2.

levert hij in een brief aan Marcella waarin hij zegt: ‘Op zo'n belangrijke en in zijn tijd meest welsprekende man durf ik geen kritiek te leveren. Overal waar het Romeinse gezag heerst, wordt hij geroemd om de verdienste van zijn geloofsbelijdenis, de ijver tijdens zijn leven en zijn heldere welsprekendheid.’[55.] Wat is er vollediger dan deze hulde? Even eervol brengt hij hem ter sprake in zijn commentaar op Jesaja met de volgende woorden: ‘Denkt u niet dat de heilige en welsprekende martelaar Cyprianus en de hedendaagse belijder Hilarius eens als hoge bomen in de wereld de kerk van God hebben gebouwd?’[56.] Zelfs de heilige Augustinus citeert niet zonder voorgaande eervolle vermelding het gezag van Hilarius in zijn werk *De Trinitate.*[57.]

Daarentegen was Hilarius volledig onervaren met het Hebreeuws. Als hij zich met iets hiervan bezighield, putte hij uit de bronnen van Origenes of behandelde het met weinig succes. Want bij de uitleg van een psalm wijst hij erop dat *bresith* correcter vertaald wordt met *in filio* dan met *in principio* - zoals Hieronymus zegt in zijn opmerkingen over Hebreeuwse overleveringen in Genesis -,[58.] hoewel het gezag van de vertalers van de Septuagint dit tegenspreekt en ook het gezag van Symmachus en Theodotion die het met grote eenstemmigheid vertaald hebben met *ἐν ἀρχῇ.* Ook de Hebreeuwse tekst zelf is hiermee in tegenspraak; deze heeft *bresith*, wat Aquila vertaalt met *□΄ν κ□φαλίδι*, dat wil zeggen *in capitulo* (in hoofdzaak), en niet *babem*, dat vertaald wordt met *in filio* (in de zoon). Maar *caput* wordt ook gebruikt voor het begin van elk ding. In deze kwestie zou men terecht naar consistentie bij Hilarius kunnen verlangen. Hoewel hij in meer dan één passage het gezag van de Septuagintvertalers opvallend roemt en hij het als verwerpelijk beschouwt om zogezegd een duimbreed[59.] daarvan af te wijken, aarzelde hij niet om bij dit woord van mening te verschillen. Ik vermoed echter dat de plaats die Hieronymus noemt, voorkomt in zijn commentaar op psalm 2. Want daar merkt hij en passant op dat *bresith* in het Hebreeuws drie betekenissen heeft, *in principio*, *in capite* en *in filio.* Hoewel dit woord door de vertalers verschillend is weergegeven, is hij van mening dat men van het gezag van de Septuagint niet mag afwijken. Maar opmerkelijker is Hilarius' vergissing met het woord *hosanna.* In het commentaar dat hij op Mattheus schreef,[60.] zegt hij dat dit woord in het Hebreeuws *sanctificatio domus David* betekent,

55. *Epistolae* 34, 3.
56. *Commentarii in Isaiam prophetam* 19 (over Jesaja 60:13).
57. *De Trinitate VI*, 10.
58. *Liber hebraicarum quaestionum in Genesim* (over Genesis 1:1).
59. *Adagia* 406
60. *Commentarius in Matthaeum XXI*, 3, 5.

hoewel er in dit woord niets zit dat enige verwantschap met deze uitleg heeft. Want *redemptio* is in het Hebreeuws *pheduth* en *domus beth.* Verder is het op zich voor iedereen duidelijk dat het woord David, dat in het Latijn, Grieks en Hebreeuws hetzelfde is, hier niet is bijgevoegd, zoals Hieronymus ergens meedeelt.

Verder had hij een oppervlakkige kennis van de Griekse literatuur, als we tenminste Hieronymus geloven. Zijn woorden hierover neem ik over uit een brief aan Marcella, waarin hij psalm 126 uitlegt. ‘Men moet,’ schreef hij ‘het trouwens hém niet kwalijk nemen, omdat hij geen Hebreeuws kende en van de Griekse literatuur ook maar een zuchtje had opgesnoven, maar de priester Heliodorus, met wie hij vriendschappelijk omging. Hem placht hij te vragen hoe Origenes zaken had besproken die hij niet kon begrijpen. Omdat Heliodorus bij deze psalm het commentaar van Origenes niet kon vinden, wilde hij liever zijn eigen mening laten horen dan zijn onwetendheid toegeven. Hilarius heeft haar overgenomen en in een helder betoog behandeld. De fout van een ander heeft hij met een zekere welsprekendheid uitgelegd.’ Tot hiertoe heb ik de woorden van Hieronymus overgenomen.[61.] Terwijl hij Hilarius hierin ijverig beschermt, behandelt hij Heliodorus nogal onaangenaam, vooral omdat wat deze naar voren brengt, niets anders is dan een vermoeden. Maar om hier toch even Hilarius te beschermen: het lijkt mij niet waarschijnlijk dat zo'n groot iemand zo goedgelovig is geweest, dat hij bij het uitleggen van de Heilige Schrift volledig afhankelijk was van de mening van een ander. En evenmin dat hij zó onbekend was met de Griekse literatuur, dat hij zelf niet in staat was de betekenis te begrijpen, vooral bij Origenes, wiens taal bijzonder helder is. Men kan dit eenvoudig afleiden uit zijn werken die in een Latijnse vertaling bewaard zijn gebleven. Ik zie trouwens niet goed wat hier de heilige Hieronymus zo heeft geërgerd. Want het feit dat hij van oude auteurs verschillende vertalingen uit het Hebreeuws geeft, heeft niets te maken met Hilarius, die altijd openlijk de versie van de Septuagint volgt. Die heeft op deze plaats[62.] de vertaling *ἐκτετινασμένων.*

Verder zegt Hieronymus dat Hilarius ‘de zonen van de afgeschudden’ vertaald heeft met de apostelen, omdat zij de opdracht kregen het stof van hun voeten af te schudden tegenover hen die het evangelie niet ontvangen hadden.[63.] Maar als iemand het commentaar op de psalm *Nisi Dominus aedificaverit domum*[64.] aandachtiger leest, begrijpt hij dat het iets anders ligt. Want

61. *Epistolae* 34, 3.
62. Psalm 127 (Vulgaat 126):4.
63. Mattheus 10:14.
64. Psalm 127 (Vulgaat 126):4, paragrafen 18 en 19.

naar mijn mening noemt hij degenen die door hun eigen schuld door God zijn verworpen en vanwege hun vastberaden ongeloof als vervloekten zijn uitgestoten, ‘apostelen en zonen van de afgeschudden’, dat wil zeggen ‘zonen van de goddelozen.’ Het feit dat hij in het kort met twee woorden het stof dat van de voeten is geschud, ter sprake brengt, heeft niet als doel dat de apostelen afgeschudden worden genoemd, maar dat het stof dat van de voeten is geschud tegenover de ongelovige joden aanduidt, dat zij vanwege hun hardnekkige verwerping van de genade van het evangelie tot een verkeerde denkwijze zijn ‘geschud.’ Zijn commentaar op Mattheus legt dit nog duidelijker uit. Hij zegt daar: ‘En moge door het teken van het stof dat van de voeten is afgeschud, een eeuwige vervloeking overblijven.’[65.] Ik zou ook woorden van Hilarius zelf uit de psalmen kunnen citeren, als dat voor de lezer niet lang en lastig zou zijn, vooral in een voorwoord. Verder laat de kwestie juist zien dat Hieronymus zich hier in zijn herinnering heeft vergist of het commentaar van Hilarius niet zorgvuldig genoeg heeft gelezen. Hieronymus keurt hier een uitleg van Marcella goed, die schreef dat de apostelen eerder zonen waren van hen die afschudden dan van de afgeschudden.[66.] Maar ik begrijp niet wat hij hiermee wil, tenzij wellicht zoals de Grieken *ἰατρῶν παῖδες*, dat ‘kinderen van artsen’ betekent, zeggen in plaats van ‘artsen’, de apostelen op deze wijze ‘zonen van afgeschudden’ waren in plaats van ‘de afgeschudden’. Overigens moesten dan de opvolgers van de apostelen eerder ‘zonen van de uitgestotenen’ genoemd worden, als het juist is dat onder het woord uitgestotenen de apostelen verstaan worden. Toch is het niet dwaas dat zij die zich afgeschud hebben afgeschudden genoemd worden, zoals zij die zich gewassen hebben gewassenen worden genoemd en zij die gedineerd hebben, de ‘gedineerden’. Want zo spreekt men van het afgeschudde stof en van een afgeschudde mens of voet, zoals men zegt dat een smet een mens heeft aangetast en een mens door een smet is aangetast.

Het leek mij goed dit en passant aan de orde te stellen, niet alleen om Hilarius te beschermen maar ook om te begrijpen dat vroeger de grootste heiligen geen gewetensbezwaar hadden met de heiligste auteurs van mening te verschillen, hoe vooraanstaand deze ook waren, en dat ook de voortreffelijkste mensen een enkele keer zitten te slapen,[67.] zoals Hieronymus hier toen hij kritiek op Hilarius uitoefende. Beiden zijn mijn vrienden, maar de waarheid moet voor iedereen de grootste vriend zijn.[68.]

65. *Commentarius in Matthaeum X*, 10 (over vers 14).
66. *Epistolae* 34, 3.
67. Vgl. Horatius, *Ars poetica* 359.
68. Zin ontleend aan Aristoteles, *Ethica Nicomachea I*, 6 (1096a).

Laat nu mijn uiteenzetting terugkeren naar waarmee ik begonnen was, hoewel ik zonder moeite kan geloven dat Hilarius de Griekse literatuur niet ten volle kende. Voor zover het de evenwichtigheid van zijn stijl betreft, heeft hij meer succes met wat hij uit zichzelf en zogezegd met zijn eigen Mars schrijft[69.] dan met wat hij vertaalt. Want in de teksten die hij vertaalt, is hij compacter en bedachtzamer met zijn uitdrukkingen. Ik denk dat de oorzaak daarvan was, dat hij alleen maar iets in vertaling weergaf, als hij de vrijheid nam om naar eigen goeddunken zelfs met weglating of toevoeging van wat hem goed toescheen, de betekenis weer te geven. Want voor mensen die een beperkte ervaring hebben met de taal waaruit zij vertalen is dat veiliger. Hetzelfde recht eigende Poggio zich toe bij zijn vertaling van Diodorus Siculus. Hetzelfde deed Rufinus bij bijna alle boeken die hij vertaalde, vooral bij de werken van Origenes en het geschiedwerk van Eusebius van Caesarea. Dit is echter geen vrijheid van de vertaler, maar eerder de vrijmoedigheid van iemand die andermans geschriften bederft. Hilarius geeft zich trouwens nergens uit voor vertaler, behalve bij *De synodis*, evenmin als Ambrosius, die zijn geschriften meestal ontleende aan de werken van Origenes. Ik denk dat Hilarius een vergissing heeft gemaakt, die door het Grieks is veroorzaakt, toen hij aan iedere goddelijke persoon zijn specifieke eigenschap toekende, de eeuwigheid aan de Vader, het beeld aan de Zoon en het gebruik aan de Heilige Geest.[70.] Wellicht las hij in het Grieks *τὸ χρηστὸν* of *χρηστότητα* en dit woord is in het Grieks afgeleid van *ἀπὸ τοῦ χρῆσθαι*, dat wil zeggen van ‘gebruiken’. Daarvan is *εὔχρηστότος* afgeleid, dat vriendelijk en geschikt voor het dagelijkse leven betekent, en *ἄχρηστος*, nutteloos. Maar *χρηστὸν* of *χρηστότης* heeft voor de Grieken niet de betekenis van nut of gebruik, maar van goedheid, vriendelijkheid, lieflijkheid, of zoals men vaak vertaalt, welwillendheid. De macht wordt aan de Vader toegekend, de wijsheid aan de Zoon en de goedheid aan de Heilige Geest. Augustinus citeert deze plaats in zijn *De Trinitate* en doet enige moeite om uit te leggen wat het woord ‘usus’ betekent.[71.]

Hoe dit ook moge zijn en hoewel de heilige Hilarius niet erg bedreven was in het Grieks, is het toch de moeite waard bij zijn commentaar op de psalmen te zien hoe zorgvuldig hij over Griekse woorden filosofeert. Daarbij geeft hij nu eens nauwkeurig de oorspronkelijke betekenis en een ruimere betekenis aan, dan weer zoekt hij naar de betekenis van het Grieks, dat door een Latijnse vertaler niet juist genoeg is weergegeven, en een andere keer verwijdert hij dubbelzinnige Latijnse woorden met behulp van het

69. *Adagia* 519.
70. *De Trinitate* II, 1.
71. *De Trinitate* VI, 11; XV, 5.

Grieks. En waar zijn intussen die mensen die beweren dat Griekse literatuur geen nut heeft bij de studie van de Heilige Schrift? Waar zijn die mensen of liever kamelen[72.] die met hun geklets beweren dat uit de Griekse literatuur niets anders dan ketterijen voortkomen? En hoewel zij dit in openbare bijeenkomsten roepen, zijn zij verbaasd, als sommige mensen denken dat ze nieskruid nodig hebben. Bovendien wijkt de vertaling die Hilarius gebruikt, af van degene die nu algemeen aanvaard is. Omdat Cyprianus zijn eigen vertaling heeft evenals Augustinus, Ambrosius en Hilarius, en die van Tertullianus van alle vertalingen verschilt, is het verder duidelijk genoeg dat er vroeger geen gemeenschappelijke vertaling bestond.

Misschien lijkt het nogal onbeduidend erop te wijzen dat Hilarius bijzondere woorden en uitdrukkingen heeft die tegengesteld zijn aan de algemene gewoonte van degenen die Latijn spreken. Want de voornaamwoorden *sui* en *suus* gebruikt hij herhaaldelijk minder verfijnd. Ook gebruikt hij *tecum* en *cum illis* in plaats van *iuxta tuam opinionem* en *iuxta illorum opinionem.* En *intimare* in plaats van *significare* treft men ook bij andere, maar latere auteurs aan. *Disproficit* gebruikt hij herhaaldelijk in plaats van *degenerat* of *in peius proficit. Zabolus* in plaats van *diabolus* vindt men niet alleen bij hem; men kan zien dat het op vroegere tijden teruggaat, waarin men niet alleen in samengestelde woorden maar ook daarbuiten *za*[73.] in plaats van *dia* gebruikte. Bij enkele Griekse of Hebreeuwse woorden hanteert hij soms de Latijnse en soms de Griekse verbuiging. *Rheumam* zegt hij ergens in plaats van *rheuma*, alsof je *rheuma, rheumae* zegt zoals *musa musae.* Elders zegt hij *Pascham* en *mannam.* Weer op een andere plaats zegt hij *diapsalmam* en *diapsalmae* en elders weer *diapsalma* en *diapsalmatis.* Op een enkele plaats kan men overduidelijke fouten aantreffen, maar die plegen soms ook bij de meest geleerde schrijvers binnen te sluipen, zelfs zo dat men in de werken van Cicero weleens een fout vindt. Laat daarom niemand terstond de indruk krijgen dat er een fout staat en voorbereidingen treffen deze te schrappen.

Ik zou nog heel wat voorbeelden kunnen geven, als ik deze niet op de betreffende plaats in de marge had opgenomen; men kan ze trouwens ook gemakkelijk in de index vinden. In zijn commentaar op psalm 124 schrijft Hilarius het volgende: ‘Daarna vindt de bekering plaats van de profeet,[74.] die aan de Heer beloning vraagt voor wie zijn handen van ongerechtigheid heeft afgehouden, “Doe goed, Heer, aan de goeden en oprechten van hart,” daarmee de oprechtheid van de wil en de daad bij beiden aangevend.’ Want hij voegde er zo

72. Een verwijzing naar de karmeliet Baechem, die Erasmus vaak *camelus* of *camelita* noemt; zie brief 1256, noot 6.
73. Zie brief 1256, noot 22.
74. David.

‘aangevend’ aan toe, alsof ‘Daarna vraagt de bekeerde profeet om beloning enzovoort’ eraan vooraf was gegaan. De andere vergissingen zijn bijna altijd van deze soort, of dit nu door een menselijke vergissing is gebeurd, zoals men ze bij Cicero aantreft, of dat hij de Grieken heeft nagevolgd, die de genitivus absolutus gebruiken zoals wij de ablativus absolutus en soms de nominativus in plaats van de genitivus. Deze vergissing heet bij de Grieken een *ἀναπόδοτον* en komt het meest bij schrijvers voor die een lange samenstelde zin nauwelijks afmaken en die zich meer op de inhoud dan op de woorden richten. Bijvoorbeeld als iemand zou zeggen *Non licuit ad te scribere* en na veel woorden ertussen gezet te hebben eindelijk zou toevoegen *variis negotiis occupatus*, alsof *Non potui ad te scribere* eraan vooraf was gegaan. De volgende zegswijzen van de antieke schrijvers nemen wij zonder een fout te maken over als wij zeggen: *Non sum id nescius*, *Quoties eius diei mihi venit in mentem*, *Id anus mihi indicium fecit*, alsof men in plaats van *nescius sum nescio* gezegd had, in plaats van *venit in mentem recordo* en in plaats van *indicium fecit indicavit.* Een soortgelijke taalfout, maar duidelijker dan deze, komt voor in het commentaar op psalm 141: ‘Want het lichaam, dat zij aan het kruis hadden genageld aanschouwend, zocht niemand de kracht van de ziel die zich door tekenen en daden als God bewezen had. Hier staat weer ‘aanschouwend’ in plaats van ‘terwijl zij aanschouwden’. Laat het geven van deze voorbeelden voldoende zijn.

Maar ik gedraag mij werkelijk bijzonder schaamteloos, omdat ik de nieuwsgierige lezer met zo'n wijdlopig voorwoord afhoud van het lezen van een goddelijk werk. Ik zal daarom afsluiten, als ik u, voortreffelijke bisschop, eerst nog een verzoek heb gedaan: namelijk om dit werk dat aan u is opgedragen, als een bewijs en een aandenken van mijn sympathie voor u te willen beschouwen. Wat ik tot stand heb gebracht, laat dat het oordeel van anderen zijn. Ik heb in elk geval mijn uiterste best gedaan om Hilarius, dat bijzondere licht van Gallië, in een aanzienlijk verbeterde en aantrekkelijker vorm in de handen van mensen te laten komen. Maar het werk zal met meer aanzien verschijnen, als het uw bijval krijgt. U geniet bij iedereen een vooraanstaand gezag, uw onbaatzuchtig en eerlijk oordeel staat bij iedereen goed bekend. Zonder twijfel beantwoordt u aan het uitmuntende talent van het geslacht Carondelet. Zijn gezegende vruchtbaarheid heeft ons naast de voortreffelijke kanselier[75.] van Bourgondië veel nazaten bezorgd. Van hen ken ik er vijf, even vriendelijke als integere personen, die met alle soorten versierselen zijn overladen.

U ziet daarom wat ik beoog - namelijk met de glans van de naam Carondelet enige sympathie te verkrijgen voor Hilarius, die bij allen die zich op de Heilige Schrift toeleggen, de meeste aanbeveling verdient. Want ik zie dat

75. Jean de Carondelet, vader van de geadresseerde.

sommige mensen vanwege nieuwe boeken die nu alom verschijnen, van oude auteurs niets moeten hebben. Zij gaan zo ver, dat ze menen dat men ook Origenes en Hieronymus als zestigjarigen, zoals het spreekwoord luidt,[76.] van de brug af moet drijven. Ik ben weliswaar niet van mening dat als hedendaagse talentvolle schrijvers iets bedacht of vernieuwd hebben, men dit moet afwijzen; maar het getuigt van een verkeerde mentaliteit om de oudheid niet de eer te geven die haar toekomt, als ook van ondankbaarheid diegenen af te wijzen aan wier ijver de christelijke wereld zoveel te danken heeft. Want hoe zouden we nu de Heilige Schrift kunnen bestuderen, als we niet geholpen waren met de geschriften van Origenes, Tertullianus, Chrysostomus, Hieronymus, Hilarius en Augustinus? En ik denk niet dat we de werken van Thomas en Scotus volledig moeten afwijzen. Zij schreven voor hun eigen tijd en deelden veel mee wat zij uit de werken van de ouden geput hadden na dit nauwkeurig onderzocht te hebben. Maar ik keur ook niet de onbeschaafdheid goed van diegenen die aan dit soort auteurs zoveel waarde hechten, dat ze menen dat men de humaniora, die overal weer voorspoedig opbloeien, moet tegenwerken. De gaven van de getalenteerden zijn verschillend, en talrijk zijn de verschillen tussen de tijdperken. Laat ieder naar voren brengen wat hij kan. En laat niemand die naar beste kunnen en op zijn eigen manier iets nuttigs aan de publieke wetenschap probeert toe te voegen, op een ander jaloers zijn. Aan de oude auteurs is men eerbied verschuldigd, vooral aan degenen die zich naast hun geleerdheid en welsprekendheid onderscheiden door hun heilige levenswandel, maar men moet ze wel kritisch lezen. Aan de meer recente auteurs is men eerlijkheid verschuldigd, zodat ze zonder vijandigheid en vooringenomenheid worden gelezen. Maar laat er nergens een heftig meningsverschil heersen, wat de pest is voor vrede en eendracht. Mogen de Gratiën, die de oudheid niet zomaar tot gezelschap van de Muzen heeft gemaakt, bij onze wetenschappelijke arbeid niet ontbreken.

Meest geachte bisschop, moge Hij zonder wie er geen heil mogelijk is, Uwe Hoogheid voor ons lang laten leven.

Bazel, 5 januari 1523

76. *Adagia* 437.

1335 *Van Johann von Botzheim*
Konstanz, 7 januari 1523

Ik groet je. Een dezer dagen stuurde ik je een brief[1.] via een familielid van Froben,[2.] die jij een groot leeghoofd noemt, ik een zeer breedsprakige nietsnut, en niet zonder reden. Wat je *divinatio*[3.] betreft is er geen reden gevaar te vrezen. Ik zal voorzichtiger zijn dan je van mij kunt verwachten. Daarentegen doe ik een beroep op je eerlijkheid ervoor te zorgen dat er niet iets slechts uit mijn brief voortkomt. Want ik schrijf je vaak te onvoorzichtig en vrijmoedig. In je brief verzeker je dat je naar beste vermogen de paus zult helpen. Je onderneming is niet onverstandig, als de waarheid maar geen geweld wordt aangedaan. Tweedracht haten en eendracht liefhebben is het bewijs van de grootste vroomheid. Als zich eens een beslissend moment voordoet, waarop je liever een deel van de waarheid wil prijsgeven dan de eendracht verstoren, denk er dan aan dat de waarheid niet voor elke botsing hoeft te wijken. Soms moet zij echter op haar eigen plaats behouden worden; dan is het niet nodig haar te verlaten of zo te verzwijgen, dat het tegendeel lijkt vast te staan. Naar mijn mening zou men dit laatste nooit moeten toestaan, welke gelegenheid zich ook maar voordoet. En geen enkele waarheid staat zo dicht bij onenigheid, dat een vroom iemand met een christelijk hart haar tot oorzaak van onrust en onenigheid zal verklaren, als jij haar zeer bescheiden, zoals je met alles pleegt te doen, kenbaar hebt gemaakt. Het is voor jou heel moeilijk iets te schrijven waarmee je niet belasterd wordt, vooral in een kwestie die zo lastig en al te ver doorgeziekt is. Het is niet mogelijk dat jij tegengestelde meningen over een zelfde kwestie, die zo veel onrust en twisten veroorzaken als bij deze affaire, met instemming van beide partijen in alle rust tot verzoening brengt. Ik ben integendeel eerder bang dat, als jij met je streven naar eendracht de zaak van de paus steunt, jij een groter gevaar en meer onrust aanmoedigt. Het is juist dat de waarheid overwint en dat men haar vooral dan dient te beschermen, wanneer het geweten beschadigd raakt. Ik ken jouw karakter in dit opzicht. Jij zou wel willen dat de waarheid bij alles intact bleef, zonder dat iemand door haar schade zou oplopen. Maar dat gebeurt zelden of nooit. Men kan maar beter aanvaarden dat de milde waarheid bij enkele mensen enige kwaadwilligheid teweegbrengt dan dat zij die Christus is, omwille van de mensen wordt verlaten. Wat zou er gebeuren, als de waarheid langs deze weg vernietigd werd, omdat sommigen de gelegenheid aangrijpen tegen haar in opstand te komen? Laten voortaan de hartstochten aan beide kanten verdwijnen, laten de ogen zich richten op Christus, die als een rechtvaardige rechter met een eerlijk vonnis alles zal beoordelen. Ik weet dat jij in dit ambacht bijzonder bedreven bent; onze tijd kent niemand die

1. De brief is niet bewaard gebleven; wellicht is het de brief die in brief 1342, p. 320 genoemd wordt.
2. Wellicht Konrad Resch, Johann Schabler of Benoît Vaugris.
3. Met de *divinatio* is vermoedelijk *Exorcismus sive Spectrum* bedoeld, een van Erasmus' *Colloquia.*

aan jou gelijk is, omdat jij heel goed weet met welke deskundigheid men over zaken die aan gevaar zijn blootgesteld, moet schrijven.

Fabri treedt krachtig tegen Luther op,[4.] maar is om veel redenen verdacht, want hij maakt de indruk dat hij, beïnvloed door prebenden en geschenken die hij verkregen heeft, meer dan goed of althans niet met mate tekeergaat, ook al is hij met zijn woorden heel innemend en gebruikt hij een Italiaanse verfijning. In deze tijd moeten we niet te veel belang hechten aan de pausen en hun heerschappij, tenzij we liever op een dodelijk gevaar wachten. Die pest verspreidt zich vanuit het hoofd. Als daar verzorging plaatsvindt, zullen het lichaam en de ledematen zich gemakkelijk herstellen. Voor de tweede keer heeft Fabri voor het volk gepreekt, omdat onze prediker Johann Wanner afwezig was; want jij wilde zijn naam weten. Hij heeft het volk en zijn toehoorders aangespoord zich niet te laten meeslepen door nieuwe en vreemde leerstellingen, maar liever in de voetsporen van de kerkvaders te blijven en hun mening te volgen, die vanaf de apostelen tot aan onze tijd is overgenomen. Veel overtuigende argumenten bracht hij in tegen de leer van Luther, hoewel hij diens naam of die van een ander niet noemde. Met innemende vriendelijkheid palmde hij degenen die zijn tegenstanders waren geweest, in. Verscheidene argumenten die hij naar voren bracht zou men kunnen weerleggen; toch maken de schoonheid ervan en zijn vriendelijke manier van overreden indruk op simpele zielen. Ik ben het in alles met Fabri eens met uitzondering van het punt, dat hij naar mijn mening aan de alleenheerschappij van de kerk meer macht toekent dan goed is. Mijn gevoelens zijn zo, dat zij soms, tegen mijn verwachting en wens in, warmte en heftigheid teweegbrengen. Ik wens dat jij met een brief mij bij hem aanbeveelt, zoals de ene vriend dat voor een ander bij een derde doet, ook al dient hij zich ogenschijnlijk zeer vriendelijk aan. Want ik weet dat hij het niet kan hebben dat iemand zich verzet tegen wat hij zich heeft voorgenomen. Voor niemand zal ik de aanstichter van onenigheid zijn, voor niemand de aanleiding de vrede te verstoren. Toch zou ik willen dat beide partijen naar elkaar luisterden, want dikwijls heeft ook een groenteteler verstandige dingen gezegd.[5.] De prediker Wanner zal proberen vrijwillig weg te gaan, naar wat ik hoor, of men zal een manier zoeken waarop hij op een prettige wijze weggestuurd kan worden, voor zover ik uit vermoedens afleid.

Dat je Hutten niet voor een gesprek hebt ontvangen, heeft de verdenking opgeheven dat je met hem overlegd hebt, maar alleen bij hen die van de kwestie op de hoogte zijn.

4. Fabri schreef *Opus adversus nova dogmata Lutheri* (Rome, augustus 1522).
5. *Adagia* 501.

Overal heeft zich het gerucht verspreid dat veel mensen, die ervan verdacht werden tot de partij van Luther te behoren, in Bazel zijn samengekomen om een of ander te overleggen.[6.] De monniken die jouw tegenstanders zijn, verdienen het in hun eigen jaloezie te stikken, nu zij hun plannen tegen jou niet kunnen uitvoeren. Schrijf me zonder vrees wat je maar wilt, in de zekerheid dat ik zal zwijgen als het graf. Want een aangenamere dienst kun je me niet bewijzen. Het ga je goed, mijn leermeester en zorg nauwlettend voor je gezondheid.

Konstanz, 7 januari 1523

De naam van je dokter is Johann Menlishofer.

1336 *Aan Francesco Chierigati*
Bazel, 8 januari 1523

Erasmus van Rotterdam groet Francesco Chierigati, bisschop van Teramo

Uit de redevoering die ik in gedrukte vorm kreeg,[1.] herkende ik mijn dierbare Chierigati - want ik gebruik nog de woorden voor een oude[2.] vriendschap - en ik sprong op van vreugde, omdat jij een ambt hebt verkregen in overeenstemming met je goede eigenschappen. Ik denk dat het hetzelfde is dat Pius II eertijds aan Giovanni Campano gaf. Zelf verheerlijkt Campano die plaats in een of andere brief.[3.] De plaats heet Interamna, omdat naar ik meen een rivier door de stad wordt gesplitst.[4.] Ik wens je ook geluk met het verkrijgen van dat gezantschap dat vooral bijval en sympathie verdient. Moge jij je doel bereiken en moge jij die als woordvoerder daarheen bent gegaan, als pleitbezorger terugkeren.

Ik zou uitvoeriger geschreven hebben, maar ook ik had het heel erg druk en ik was bang dat jij al daarheen vertrokken was voordat deze brief je be-

6. In brief 1342, p. 321-322 schrijft Erasmus dit gerucht toe aan zijn tegenstanders.
1. *Oratio habita Nurimbergae in senatu Principum Germaniae XIII Cal. Decembris M.D.XXII* (Neurenberg, 1522), waarin de koning van Hongarije om steun werd gevraagd in de strijd tegen de Turken.
2. Erasmus ontmoette Chierigati in Italië (1506-1509) of in Engeland (1516-1517).
3. Brief 4 in Campanus' *Opera* (Rome, 1495).
4. Teramo ligt aan de samenvloeiing van de Tordino en de Vezzola.

reikte. Je sympathie voor mij ben ik niet vergeten. Kon ik je maar in enig opzicht een wederdienst bieden. Waar jij je nu bevindt, woont de buitengewoon vriendelijke senator Willibald.[5.] Het zal je een genoegen zijn met deze man kennis te maken. Het ga je goed.

Bazel, 8 januari 1523

1337 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 8 januari 1523

Erasmus van Rotterdam groet Willibald

Ik kon geen slechte vermoedens hebben over je wijsheid en eerlijkheid, beste Willibald. Maar enkele mensen spoorden mij per brief aan jou gunstig te stemmen.[1.] Moge God naar de harten van de vorsten plannen brengen die heilzaam zijn voor de wereld. Ik schaam mij om al dit tumult. Je zou zeggen dat Phaëthon[2.] naar de zonnewagen toe gebracht was. Intussen denken wij dat we christenen zijn en houden ons bezig met Rhodos.[3.] Zúñiga heb ik steeds geminacht. Maar ik zou willen dat enkele aanhangers van Luther de zaak van het evangelie verstandiger aanpakten. Nu heb ik het buitengewoon druk, omdat de markt[4.] dichterbij komt. Daarna zal ik je uitvoeriger schrijven. Ik wens je intussen het beste toe. Bazel, 8 januari 1523

Je toegenegen vriend Erasmus

Aan de zeer illustere Willibald Pirckheimer, senator en raadsheer van de keizer

5. Willibald Pirckheimer; zijn oordeel over Chierigati was weinig gunstig; zie brief 1344.
1. Erasmus had een privébrief van Pirckheimer aan het hof laten zien, waardoor deze beledigd zou zijn; zie het begin van brief 1344.
2. Phaëton maakte een mislukte vlucht met de zonnewagen van zijn vader Helios.
3. Het bericht van de val van Rhodos (28 december 1522) had West-Europa nog niet bereikt.
4. De voorjaarsmarkt in Frankfurt.

1337a *Aan Silvester Prierias*
Bazel, [medio januari 1523?]

Deze brief is in de uitgave van Allen als brief 1412 opgenomen, omdat hij deze in januari 1524 dateerde. Maar Prierias was begin 1523 overleden. Door zijn goede contacten in Rome moet Erasmus het overlijdensbericht snel hebben ontvangen. Daarom ligt begin 1523 als datering meer voor de hand.

Erasmus van Rotterdam groet Silvester Prierias

Uw eerwaarde schreef mij over een brief die een onaangename rook verspreidt,[1.] maar ik begrijp niet helemaal wat u daarmee bedoelt. Ik ben u in elk geval om veel redenen dankbaar. Want u schrijft duidelijk en vriendelijk over zaken die voor mij van belang zijn te weten, en u wijst de weg waarlangs ik aan het gevaar dat u voorspelt, kan ontkomen, namelijk als ik enkele passages uitleg. Ik zou u meer dank verschuldigd zijn, als u zo goed was geweest aan te geven wat die passages zijn. Het zou niet nieuw zijn, als men een fout in mijn boeken zou vinden - iets wat ook Hieronymus en Augustinus niet konden voorkomen -, vooral wanneer de meningen zover uiteenlopen. Mijn bedoeling is steeds geweest niet willens en wetens toe te laten dat er iets in mijn boeken voorkwam dat met de orthodoxe leer in strijd was. In Leuven heb ik zoveel jaren doorgebracht en nooit heeft een bevriende of vijandige theoloog mij op iets dergelijks gewezen, hoewel ik hun herhaaldelijk vroeg mij vrijuit aan te spreken, als er iets aan de hand was. Zúñiga gaat in Rome wel heel open en dwaas tekeer en hoewel het mij niet ontgaat welke lieden daartoe aandringen, moet u toch zien wat voor precedent hij schept. Stel dat er in mijn boeken enkele onaanvaardbare passages staan; wat voor precedent is het dan om in zulke onstuimige pamfletten met een gemene schaamteloosheid tegen iemand tekeer te gaan die tot op heden door niemand is veroordeeld? In Leuven is een karmeliet,[2.] de man is ronduit krankzinnig, onstuimig en weinig geletterd; er is daar ook een dominicaan[3.] die precies op hem lijkt. Zij zijn de enigen die mij tegenwerken en van mij, of ik het wil of niet, een aanhanger van Luther maken, hoewel ik als allereerste zo'n onbezonnen daad heb afgeraden.[4.]

Ik zeg het misschien nogal arrogant, maar eerlijk: als ik zelfs met één korte brief kenbaar had willen maken Luther ook maar een beetje te steunen, had men kunnen zien dat de gemoederen van heel Duitsland, dat beslist zeer

1. Wellicht *De esu carnium*, bijzonder gehaat door Erasmus' conservatieve critici.
2. Nicolaas Baechem.
3. Vincentius Theodorici.
4. Zie brief 980.

uitgestrekt is, verhit waren. Aan steun van de vorsten zou het mij dan niet ontbroken hebben. Terwijl ik door zoveel beledigingen van bepaalde lieden getart en door zoveel vleierijen van anderen lastiggevallen ben, heb ik mij nooit kunnen losmaken van eerbied voor de kerk van Rome. Aleandro doet al het mogelijke tegen Luther. Maar als u van de hele kwestie goed op de hoogte zou zijn, heeft Erasmus alleen de kracht en de geest van die partij meer verzwakt dan alle inspanningen van Aleandro. Met tal van persoonlijke en openbare brieven heeft Erasmus de volgelingen van Luther onder druk gezet, hoewel die man veel heeft verkondigd dat dringend noodzakelijk is. Maar van onenigheid moet ik helemaal niets hebben. Ik weet niet of u en de mensen daar bij u hiervan overtuigd zijn. De volgelingen van Luther hier begrijpen het in elk geval; dat ze geen succes hebben, nemen ze mij alleen kwalijk en nu gaan ze met bijtende pamfletten tegen mij tekeer als hun tegenstander. Dat ben ik ook werkelijk, hoewel ik liever zou willen dat het goede van het slechte wordt gescheiden dan dat beide tegelijk ten onder gaan.

Zie nu wat voor dank ik van hen ontvang die met zulke verdorven lasterpraat mij bestoken of liever, hoe slecht zij voor hun eigen zaak zorgen. De partij van Luther is nog niet zo uitgeroeid als u daarginds gelooft. Was het maar zo. Want zij doet al mijn wetenschappelijke arbeid te niet. Er zijn ontelbaar veel mensen die grotendeels uit haat tegen de stoel van Rome Luther steunen en zij verlangen niets anders dan een leider. Noch een engel noch een mens zal van mij een opstandeling maken; toch doen zij vastberaden hun best dit te bereiken. De keizer is mij gunstig gezind en ik ben verheugd over het salaris dat ik als zijn raadgever ontvang. Van hem kan ik zeker zijn. Hier heb ik enkele vorsten en koningen die mij zeer welgezind zijn en tevens enkele kardinalen en bisschoppen. Mijn wens is dat mensen als Zúñiga en soortelijke lasteraars mij toestaan orthodox te zijn. Voor u heb ik steeds sympathie gehad. Misschien heb ik in een brief aan Van Hoogstraten gezegd dat er in boeken van u en kardinaal Cajetanus enkele passages niet de goedkeuring krijgen van de Parijse theologen. Hij had toen behalve tegen het concilie van Pisa niets geschreven en u evenmin iets behalve een kort geschrift tegen de eerste stellingen van Luther.[5.] Het is niet aan mij over werken van u en uw mensen een oordeel te geven. Maar wat de geleerden vinden, hoor ik hier beter dan u daarginds.

Ik heb dit met moeite aan mijn secretaris gedicteerd; ik had zoveel last van een niersteen en van mijn spijsvertering, dat ik zelfs genoeg had van het leven. Ik zou willen dat ik in Rome was, zelfs met verlies van de helft van

5. Niet juist. Lang voor zijn *In presumptuosas Martini Lutheri conclusiones de potestate papae dialogus* (1518) had hij diverse werken gepubliceerd.

mijn bezittingen. Als mijn gezondheid het mij toelaat, zal ik er zijn. Over de houding van de paus tegenover mij heb ik geen twijfel. Hij is niet iemand die gewoonlijk aan dergelijke beledigingen gehoor geeft. Ik zal ervoor zorgen, dat hij niets van een goed iemand in mij mist. Moge het Uwe Eerwaarde goed gaan; ik beveel mij geheel bij u aan.

Bazel, 1523

1338 *Van Adrianus VI*
Rome, 23 januari 1523

Paus Adrianus VI

Geliefde zoon, gegroet en de apostolische zegen. Enkele dagen geleden hebben wij een brief van u ontvangen, die u op 22 december in Bazel aan ons geschreven hebt, samen met een tweede, smaakvol en kostbaar gebonden exemplaar van Arnobius, die door uw inspanningen herzien en met een opdracht aan ons verschenen is. Want u wist nog niet zeker of het exemplaar dat u eerst gestuurd had, ons in handen was gekomen. Over deze twee zendingen waren wij oprecht en meer dan men zo maar kan geloven, in de Heer verheugd. Want voor zover wij op grond van uw lange brief[1.] die aan het werk voorafgaat, kunnen geloven en voor zover wij op grond van het weinige dat wij bij verschillende gelegenheden tot nu toe daarvan hebben gelezen, kunnen nagaan, is het werk van zo'n kwaliteit dat het op zichzelf bij alle geleerden zeer in de smaak moet vallen - nog afgezien van het feit dat het door u onderzocht en gepubliceerd is. De brief zelf[2.] laat zo'n grote innerlijke oprechtheid, godsdienstigheid, ijver voor God, vroomheid en eerbiedige toewijding aan ons en deze stoel van Petrus zien, dat als op grond van minder vriendelijke beschuldigingen, die bij uitmuntende personen zelden ontbreken, een nogal ongunstige verdenking over uw integriteit onze geest had kunnen binnendringen, deze brief haar volledig opgeheven zou hebben. U kunt er volledig van op aan dat deze brief zeer veel heeft bijgedragen aan de gunstige gezindheid, waarmee wij u zowel vanwege ons gemeenschappelijke vaderland, onze studies en ons leven als om uw talrijke gaven van talent en karakter, die de schenker van alle goeds bij u heeft geplaatst, tegemoet zijn getreden.

1. Brief 1304.
2. Brief 1329.

Maar uitermate aangenaam in uw brief was het feit dat u ons een plan belooft, waarmee naar u zegt de onrust en verwarring van deze tijden zo onderdrukt kunnen worden, dat ze niet gemakkelijk opnieuwe om zich heen grijpen. Wij dringen er bij u in de Heer op aan en vragen u met de grootst mogelijke ernst en een overvloed aan genegenheid, dat u, voor zover de Heer het u gegeven heeft, de moeite neemt voor ons de manier en de methode bekend te maken, waarmee dit afschuwelijke kwaad, zolang het nog te genezen is, uit het midden van ons volk verwijderd kan worden. Er is niets onder de zon waar wij zo vurig naar verlangen. De reden is niet alleen dat ons gezag en onze macht, voor zover het ons persoonlijk aangaat, in deze heftige storm enigszins gevaar schijnen te lopen; want wij hebben die niet alleen ooit gewenst, maar we zijn zelfs hevig geschrokken toen deze ons ongevraagd werden verleend en zouden ze beslist geweigerd hebben (God roepen wij als getuigen aan), als wij daardoor niet voor een belediging van God en voor een beschadiging van ons geweten gevreesd hadden. Maar het komt ook, omdat wij zien dat zoveel duizenden zielen die door het bloed van Christus verlost en aan onze herderlijke zorg toevertrouwd zijn en met name die tot ons eigen volk behoren, met de hoop op de vrijheid van het evangelie, maar in werkelijkheid als slaven van de duivel direct het verderf in gesleurd worden.

Hoe eerder u in het geheim ons een dergelijk plan bekend maakt, des te groter is de dienst die u God kunt bewijzen en het genoegen dat u ons kunt doen. Want snelheid is nodig vanwege het gemeenschappelijke gevaar, geheimhouding vanwege het gevaar dat u loopt; wij wensen dat u zoals wij ongedeerd blijft. Wij gaan ervan uit dat onze brief[3] die een antwoord was op uw eerdere brief, waarin u ons een tweede exemplaar van Arnobius aangeboden had, u al een tijd geleden heeft bereikt. Aan het eind daarvan nodigden wij u uit om, wanneer de winter voorbij was en de Romeinse lucht weer gezuiverd van de huidige besmettelijke pest, naar ons toe te komen en wij putten uit deze laatste brief de stellige verwachting dat u aan onze wens gehoor zou geven. Toch wilden we niet nalaten u hetzelfde door middel van deze brief nog dringender te vragen, tenzij het wellicht overduidelijk voor u vaststond dat u waar u nu verblijft, meer dan hier God kunt gehoorzamen en zijn kerk kunt steunen. Want in dat geval zouden wij tegen onze bedoeling en ons voornemen, waarmee wij de eer van God en de verheffing van zijn kerk zoeken en daarbij onze persoonlijke gevoelens achterstellen, u van een rijkere oogst wegroepen. Anders moet u weten dat u ons geen grotere dienst kunst bewijzen dan wanneer u naar ons komt en dat snel doet (voor zover dat niettemin zonder ongemak voor u mogelijk is), en dat wij onze uiterste best

3. Brief 1324 als antwoord op brief 1310.

doen ervoor te zorgen, dat u van de reis en de inspanning geen spijt hebt, zoals wij dit in onze eerste brief beloofd hebben en met deze brief opnieuw beloven. Er is echter geen aanleiding uw komst uit te stellen om een van de genoemde redenen, omdat de winter al begint af te nemen en de besmettelijke pest zo onbeduidend is geworden, dat hij in zo'n grote stad bijna afwezig lijkt.

De zaak van uw stad[4.] gaat ons vanwege zijn aanzien, zijn toewijding aan deze stoel en vanwege uw bemiddeling bijzonder ter harte. Binnenkort zal deze afgehandeld zijn en naar de stad met zijn eigen bode teruggezonden worden. Gegeven te Rome bij de heilige Petrus onder de vissersring op 23 januari 1523 in het eerste jaar van ons pontificaat.[5.]

T. Hezius

1339 *Van Theodoricus Hezius*
Rome, 25 januari 1523

Eerwaarde heer, mijn beste Erasmus, ik beveel mij nederig bij u aan. Sinds vele jaren zie ik naar u op en heb diep respect voor u, natuurlijk om dezelfde redenen die gemaakt hebben dat u over de hele wereld bewonderd wordt. (Laat dit zonder vleierij, waar ik een grondige hekel aan heb, gezegd zijn. Want al wat u heeft, dat is zeker, hebt u uit de Heer, de bron van alle goeds geput, of liever van hem ontvangen.) Daarbij komt ook het feit dat we een gemeenschappelijk vaderland hebben. Dientengevolge beschouwde ik uw prijzenswaardige gaven van talent en karakter en de bijzondere lofprijzingen die u en uw werken ontvangen, op een bepaalde manier als gemeenschappelijk en verheugde ik mij erover alsof het voor mij gold en ik er een zeker recht op had. Maar tot nu toe hebben verlegenheid en het besef van mijn jonge leeftijd mij ervan weerhouden om u ooit mijn gevoelen en deze band van genegenheid kenbaar te maken. Maar nadat ik de zeer eerbiedwaardige, godsdienstige, vrome en eerlijke brieven[1.] had gelezen die u aan mijn heilige meester vooral na zijn aankomst in deze stad had gestuurd, en vooral de brief van 22 december uit Bazel, werd ik door zo'n groot verlangen naar intieme vriendschap met mijn Erasmus gegrepen, dat ik mij gedwongen voelde u van de hartstocht die bij mij ontstaan is, zelfs met stamelende tong op de

4. Zie brief 1329, laatste alinea.
5. Adrianus rekende zijn pontificaat niet vanaf zijn verkiezing (9 januari), maar vanaf zijn kroning (31 augustus 1522).
1. Brieven 1310 en 1329.

hoogte te stellen, ook al is het met weinig woorden. Daarom ben ik diep bedroefd, want ik zou u erg graag uitvoeriger willen schrijven.

Maar ik heb zoveel en zulke omvangrijke bezigheden, diensten voor de paus en zaken van algemeen belang, dat zelfs de helft hiervan voldoende is al mijn hersens op te eisen. Daarom dient u te weten dat ik u deze korte brief heb geschreven met de bedoeling u ervan te overtuigen dat Theodoricus Hezius, secretaris van onze heilige vader Adrianus (voor wat dat waard is) naar u met uw voortreffelijke kwaliteiten opziet, zeer op u gesteld is, u zeer waardeert, bewondert en u verlangt te ontmoeten. Ik hoop dat u hem tot degenen wilt rekenen die u het meest zijn toegedaan en dit steeds zullen blijven. Indien ik geld als iemand die waard is dit te verkrijgen, denk ik dat ik iets belangrijkers verkregen heb dan wanneer Zijne Heiligheid mij zelfs een bisschopszetel had gegeven; mijn geweten is getuige dat ik niet lieg.

Omdat het moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk is zijn geest te richten op wat men niet kent: als u wilt weten wie ik ben, zal Joannes Fabri, vicaris van Konstanz, die al een tijd geleden daar bij u aangekomen moet zijn, u kunnen informeren. Met hem heb ik hier enkele maanden zeer nauw contact gehad en vaak met veel genoegen over Erasmus gesproken, die ieder van ons zeer dierbaar is. Ik ben bijzonder op Fabri gesteld vanwege zijn eerlijke karakter, bescheidenheid, veelzijdige geleerdheid en - waar ik meer waarde aan hecht - zijn ijver voor het ware geloof en zijn afschuw van de onbetrouwbaarheid van Luther - of moet ik waanzin zeggen? Ik weet niet of veel afgelopen eeuwen iets hebben gekend dat noodlottiger, onheilspellender of verderfelijker was. Ik kan geen andere oorzaak vaststellen dan dat de zeer rechtvaardige God vanwege ernstige misdaden van de mensen, zowel geestelijken als leken, alles zo in verwarring laat raken, dat zij juist uit hun ellende lering trekken en naar de Heer, hun God terugkeren, en allen inzien hoe bitter het is dat zij dezelfde Heer, hun God, verlaten hebben. Omdat alles in verwarring verkeert en zogezegd op zijn kop staat, is dit het waarvan ik altijd voorspeld heb dat het zou gebeuren op grond van de onmetelijke goedheid van God en de talrijke voorbeelden uit het verleden. Maarten Luther wordt nu niet alleen als een god vereerd en boven de ceders van de Libanon verheven;[2.] hij schijnt ook bijna alles naar zich toe getrokken te hebben[3.] en is verheugd over de enorme slachting onder de zielen. Ik twijfel er niet aan dat hij, tenzij hij weer bij zinnen komt, snel met de hele kudde van zijn volgelingen als stof voor het aanschijn van de wind[4.] zijn ondergang tegemoet zal gaan en naar het diepste van de hel gedreven moet worden. Wij

2. Zie brief 1324, noot 9.
3. Johannes 12:32.
4. Psalm 35 (Vulg. 34):5.

hebben gelezen dat dat ook diegenen (zoals u weet waren het er velen) steeds is overkomen, die dezelfde of soortgelijke geloofsartikelen probeerden te verkondigen of aannemelijk te maken om daarmee de oren van het volk te prikkelen. Want zal niet het licht over de duisternis, de waarheid over de leugen en de wijsheid over de kwaadaardigheid volledig zegevieren en de overwinning behalen? Al wie tegen deze kanker, die zich zo wijd verspreidt, een middel kan leveren, moet intussen niets achterwege laten om naar beste kunnen deze verderfelijke en dodelijke ziekte te bestrijden, die niet langer in aantocht is, maar in de ingewanden van ons volk binnendringt. U weet, als u het vanwege uw bescheidenheid niet wilt ontkennen, welke plaats u in deze kwestie inneemt en welke uitrusting u hebt om voor Christus oorlog te voeren. Daarom twijfel ik er niet aan, dat u al iets groots, bijzonders en effectiefs voorbereidt. Naar ik hoop zullen mijn ogen vol verlangen dit zien voordat er veel maanden verstreken zijn.

Maar zie, waar mijn onstuimigheid mij heen heeft gevoerd, omdat ik aanvankelijk besloten had slechts een heel korte brief te schrijven. Toch is dit niets in verhouding tot wat ik mijn Erasmus onder vier ogen zou willen zeggen. En als dat mij ooit mogelijk wordt, zal ik het als een groot deel van mijn geluk beschouwen. Maar waarom spreek ik over mijzelf? Integendeel, onze Heilige Vader en alle goede en geleerde mensen hier zullen ook zo denken. Maar hoe het ook zal zijn, mijn Erasmus zal mij altijd als zijn vriend, zijn dienaar of beheerder van zijn geluk beschouwen. Ik wens dat u lang leeft, gezond blijft en het geslacht der stervelingen ten dienste staat.

Rome, 25 januari 1523

Uw T. Hezius, hoe weinig hij betekent of ooit zal betekenen, secretaris van onze Heilige Vader de paus

1340 *Van hertog Georg van Saksen*
Dresden, 25 januari 1523

Georg, bij de gratie Gods hertog van Saksen, landgraaf van Thüringen en markgraaf van Meissen betuigt aan de theoloog Erasmus van Rotterdam zijn vriendschap en gunst

Het vermoeden dat u, zeer geleerde Erasmus, had dat de brief[1.] waarvan u ons opnieuw een kopie hebt gestuurd,[2.] onderschept is, heeft u niet bedrogen.

1. Brief 1313.
2. Met brief 1325.

Want tot nog toe is deze niet bezorgd; wat daarvan de oorzaak is, is ons niet duidelijk. Verder verbaast het ons geenszins dat u zich zo aan uw taak tegen Luther te schrijven onttrekt en deze afwijst, sinds wij gemerkt hebben dat u in zijn geschriften zoveel goede zaken, grotendeels ook zeer christelijke standpunten bent tegengekomen waar u bezorgd over bent, en dat u van mening bent dat men deze tragedie op geen enkele manier beter kan laten insluimeren dan door te zwijgen. Daarom en vooral omdat Luther met name ons gruwelijk heeft beledigd,[3.] houden wij ermee op u verder aan te sporen tot dat wat u met zoveel redenen weigert. Dit om te voorkomen dat wij ervan beschuldigd worden op enige wraak uit te zijn of dat wij een steen tegen de stroom in rollen.[4.] Als wij niet door u zelf waren geïnformeerd, zouden wij niet gedacht hebben dat u, hoewel u nu zoals ook vaak eerder, in het zuiden van Duitsland woont, de taal ervan niet beheerst[5.] en dat het daarom geen zin had de pamfletten naar u toe te sturen. Toch vermoeden wij dat u deze met dezelfde gezindheid hebt ontvangen als waarmee ze verzonden zijn.

Het ga u goed. Uit onze burcht in Dresden, 25 januari in het jaar onzes Heren 1523

Aan onze getrouwe zeer geleerde theoloog Erasmus van Rotterdam

1341 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 28 januari 1523

Ik groet je. Niets was mij aangenamer dan je brief,[1.] zeer geachte Willibald. Ik zal je, omdat ik het heel druk heb, in een paar woorden zeggen wat ik wil. Het is algemeen bekend hoeveel de humaniora aan Froben te danken hebben, die als enige op eigen kosten zich voor onze belangen inzet. Maar zeer veel mensen belagen de man zoals pottenbakkers dat doen,[2.] en hebben zich bijna door een eed verbonden hem om te brengen. Wanneer hij een nieuw werk uitgeeft waarvan zij denken dat het goed verkoopbaar zal zijn, steelt de een na de ander weldra een exemplaar uit zijn drukkerij, drukt de tekst zelf en verkoopt deze voor een zeer lage prijs. Intussen geeft Froben een enorm

3. In een brief aan Hartmuth von Cronberg van maart 1522 had Luther Georg een ‘Wasserblase’ genoemd; in een preek van 7 maart 1522 omschreef hij hem als ‘einen Narren und närrischen törichten Fürsten’.
4. Vgl. *Adagia* 1340.
5. Zie brief 1313, noot 12.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. *Adagia* 125.

bedrag aan correctoren en vaak ook aan kopieën uit. Deze ongerechtigheid zou eenvoudig verholpen kunnen worden, als er een verordening van de keizer zou komen, dat niemand een boek dat eerst door Froben is uitgegeven of waaraan de auteur iets heeft toegevoegd, binnen twee jaar mag drukken.[3.] De termijn is niet lang en de drukkerij van Froben verdient deze gunst vooral, omdat zij niets uitgeeft wat ondeugdelijk of ondermijnend is.

Op dit moment wordt de *paraphrasis* op het evangelie van Johannes gedrukt; zij is opgedragen aan Ferdinand. Een deel ervan stuur ik je toe met de bedoeling dat je mij laat weten of het je geschikt lijkt. Ik twijfel er niet aan dat de zaak eenvoudig te realiseren is. Toch is het van belang dat het zo snel mogelijk gebeurt. Als het jou niet gelegen komt dit te doen, kun je het aan anderen overlaten. Want naar ik hoor, is Jakob Spiegel bij je, een van mijn beste vrienden en een betrouwbaar iemand, en ook de prins-bisschop van Teramo, apostolisch nuntius,[4.] die, vriendelijk als hij is, mij altijd bijzonder gunstig gesteund heeft. In deze kwestie wordt er, mijn beste Willibald, voor mij niet gezaaid en geoogst. Toch zal ik, die om veel andere redenen zeer gehecht aan je ben, ook omwille van Froben en de humaniora jou graag erkentelijk zijn. Als de beschikking van de keizer niet terstond uitgevoerd kan worden, laat mij dan tenminste weten dat zij verkregen is, zodat Froben bij de volgende markt zijn titel kan gebruiken.

De paus heeft mij een officiële brief gestuurd vol eerbetoon en welwillendheid.[5.] Zijn secretaris[6.] zweert dat het niet om een gewone brief gaat, maar dat alles door de paus persoonlijk gedicteerd is. Het ga u goed, u die een sieraad van deze tijd bent.

Aan de zeer geachte heer Willibald Pirckheimer, raadsman van Zijne Majesteit de keizer.

1341a *Aan Johann von Botzheim*
Bazel, 30 januari 1523

De brief, in april 1523 bij Froben verschenen als *Catalogus omnium Erasmi Roterodami lucubrationum*, vormt een aanmerkelijke uitbreiding van de *Lucubrationum Erasmi Roterodami index* die in 1519 was uitgeko-

3. Het gewenste privilege werd op al 14 februari 1523 verleend.
4. Francesco Chierigati.
5. Brief 1324.
6. In brief 1345 kent Erasmus deze informatie toe aan Pierre Barbier, wat bevestigd wordt in brief 1342, p. 320.

men. De datum van de brief bleef ongewijzigd in de *Catalogus novus omnium Erasmi Roterodami lucubrationum*, die in september 1524 bij Froben van de pers kwam. De *Catalogus novus* was ten opzichte van zijn voorganger opnieuw sterk uitgebreid.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte heer Johann van Botzheim of Abstemius, doctor in de beide rechten en kanunnik te Konstanz

Je kunt het niet verdragen, zeer illustere Abstemius,[1.] dat er iets van mijn geschriften in je bibliotheek ontbreekt, maar je klaagt dat je steeds weer hetzelfde boek moet kopen, omdat dit óf omgewerkt óf uitgebreid óf herzien is. Daarom vraag je me een lijst op te stellen van al mijn niemendalletjes (dat is juister dan boeken) en aan te geven waar ik de laatste hand aan heb gelegd, zodat je niets ontgaat wat je niet bezit of dat je niet iets koopt wat je daarna verplicht bent opnieuw te kopen. Ik zal aan je wens tegemoetkomen en via jou, als ik mij niet vergis, ook zeer veel anderen dezelfde dienst bewijzen. Jij verheugt je erop, zoals je zegt, je bibliotheek met de werken van Erasmus luister te verlenen. Maar ik denk dat mijn boeken door jouw bibliotheek luister verleend wordt, de mooiste die ik ooit te zien kreeg. Je zou zeggen dat het een woonplaats van de Muzen is. Omdat jij vindt dat mijn werken de gastvrijheid van jouw bibliotheek verdienen, ben ik nog trotser op mezelf, dan wanneer ze in cederhouten kistjes in de tempel van Apollo opgeborgen zouden worden. Ik denk niet dat ze zullen blijven leven, laat staan dat ik op hun onsterfelijkheid zou durven hopen. Toch zullen zij, als het hun lukt hun voortbrenger enkele jaren te overleven, dat beslist aan jouw bibliotheek te danken hebben. Want men zal ze als waardevol beschouwen, omdat de beroemde Abstemius, zo'n bedachtzame kenner, vond dat ze een plaats in zijn Muzenhuis verdienden. Intussen voel ik trouwens voor mijn nachtelijke voortbrengselen hetzelfde als ouders doorgaans voor hun kinderen voelen, wanneer hun vruchtbaarheid weinig geluk bracht, omdat zij misvormde of ziekelijke kinderen voortbrachten, of wanneer deze in het algemeen zo waren, dat ze hun voorvaderen smaad en verderf bezorgden. In dit opzicht ben ik des te meer ontevreden met mijzelf, omdat de gebreken van kinderen de ouders niet altijd aangerekend kunnen worden, maar de fouten in boeken niet anders dan aan auteurs te wijten zijn, tenzij ik een ongelukkige tijd of plaats als reden zou willen aanvoeren. In mijn kinderjaren waren in Italië de humaniora weer tot bloei gekomen, maar omdat de boekdrukkunst nog niet was uitgevonden of bij heel weinig mensen bekend was, bereikte mij geen enkel boek en mensen die volslagen ongeletterd de letteren onderwezen,

1. Bijnaam die Von Botzheim sinds 1507 gebruikte.

regeerden overal in de diepste rust. Als eerste bracht Rodolfus Agricola ons een vleugje van een betere literatuur uit Italië. Toen ik ongeveer twaalf jaar oud was, had ik het geluk hem in Deventer te zien en dat was het enige.[2.] Dan is het van groot belang in welke tijd en in welk land je schrijft, wie het beoordeelt en met wie je wedijvert, want juist een bijzondere tegenstander scherpt de kracht van de geest en eerbetoon voedt zelfs de kunsten. Hoewel ik van dit alles verstoken was, werd ik toch als het ware door een verborgen natuurkracht naar de humaniora gedreven en ondanks dreigingen van schoolmeesters haalde ik in het geheim uit boeken wat ik kon, als ik toevallig een boek bemachtigd had. Ik oefende mijn pen, daagde daarbij mijn vrienden uit om met mij een wedstrijd aan te gaan en dacht aan niets anders dan dat dergelijke onbenulligheden door het werk van drukkers voor de wereld bekend zouden raken. Als deze feiten mijn verantwoordelijkheid niet konden wegnemen, konden ze haar in elk geval verminderen. Maar er zijn enkele kwesties waarbij ik mijzelf niet zou kunnen en willen verdedigen. Want het belangrijkste is dat degene die zich met zijn geschriften een eervolle naam wil verwerven, een onderwerp kiest waarvoor hij van nature geschikt is en waarmee hij het beste resultaat bereikt. Niet alles past bij iedereen. Ik heb dat nooit gedaan, maar ik ben zomaar op een onderwerp gestuit of eraan begonnen door mij eerder te laten leiden door de verlangens van mijn vrienden dan door mijn eigen oordeel. Vervolgens is het zaak dat je het onderwerp dat je hebt uitgekozen, zorgvuldig behandelt, lang onder handen hebt en herhaaldelijk met zorg bewerkt, voordat dit het licht ziet. Wat ik eenmaal heb aangevat, maak ik gewoonlijk met een ononderbroken vaart af en de tegenzin om een tekst te herzien heb ik nooit kunnen onderdrukken. Daarom overkomt mij in de regel wat Plato schreef, namelijk dat ik mij in het begin te veel haast en te laat bij het einde aankom.[3.] Want doordat een uitgave overhaast tot stand is gekomen, dwingt de inhoud mij soms het hele werk van top tot teen te herzien. Daarom verbaast het mij persoonlijk dat er vooral in deze tijd van geleerdheid mensen zijn die mijn werk lezen. Dat zij niettemin bestaan bewijst juist het feit dat drukkers mijn werken zo vaak laten verschijnen.

Maar jij wacht al een tijd op een catalogus, niet op een verdedigingsschrift. Welnu, ik ga aan de slag en zal eerst opsommen wat ik in dichtvorm heb geschreven. Als jongen was ik meer geneigd mij hierop toe te leggen, zelfs in die mate dat ik met tegenzin naar het beoefenen van proza overging. Op dit gebied heb ik tamelijk lang geworsteld voordat ik succesvol was, als ik ten-

2. Erasmus noemt een onjuiste leeftijd; de ontmoeting met Agricola vond in april 1484 plaats.
3. Het spreekwoord van Plato luidt: ‘Het begin is het belangrijkste deel van ieder werk.’ Zie *De re publica* 377 A en *Leges* 753 E.

minste enig succes behaalde. Maar ik heb geen enkel genre poëzie onbeproefd gelaten. Mijn gedichten die gelukkig verdwenen of onbekend zijn, zal ik laten rusten om niet, wat de Grieken verbieden, een goed opgeborgen kwaad op te rakelen.[4.] In Parijs begon mijn onbezonnenheid voor het eerst wereldwijd bekend te worden.[5.] Een paar vrienden gaven daar een heldendicht uit, waaraan een tetrameter in dezelfde versmaat voor Fausto Andrelini is toegevoegd, met wie ik kort tevoren bevriend was geraakt.[6.] Vervolgens een ander gedicht met verzen in elf lettergrepen voor Robert Gaguin, die toen in Parijs een aanzienlijk gezag genoot.[7.] Daarna een ander gedicht aan dezelfde persoon, waarin glyconeeën en asclepiadeeën elkaar afwisselden.[8.] Bovendien een gedicht over het stulpje waarin het kindeke Jezus geboren is.[9.] Ik kan me niet goed herinneren of er verder nog iets is. Bij een andere gelegenheid gaf ik een gedicht uit, waarin Jezus een dringend beroep doet op iemand die door eigen schuld ten onder gaat.[10.] Al heel wat jaren eerder had ik een gedicht in sapphische versmaat geschreven over de aartsengel Michael,[11.] niet uit eigen beweging, maar daartoe aangezet door een dringend verzoek van een belangrijk iemand, die een kerk gewijd aan Michael leidde.[12.] Hoewel ik daarin de stijl zo had aangepast dat het op proza kon lijken, durfde hij het toch niet op te hangen, omdat de taal zo dichterlijk was, dat het, zoals hij zei, de indruk kon wekken dat het in het Grieks geschreven was. Dat waren ongelukkige tijden. Ofschoon ik er zoveel werk aan besteed had, gaf de gulle man mij bij het overhandigen van het gedicht geld om een glas wijn te betalen, een beloning die dat gedicht precies waard was. Ik bedankte hem voor zo'n royaal gebaar en weigerde het geschenk met als motief dat ik zei dat het te groot was voor zo'n onaanzienlijk iemand als ik. Het

4. *Adagia* 62.
5. De bundel verscheen rond januari 1496 in Parijs en droeg de naam van het eerste gedicht, *Carmen de casa natalitia Iesu*, ASD 42. In de ASD-editie zijn de gedichten in deel I, 7 gepubliceerd. In deze en volgende noten wordt steeds verwezen naar de nummers van de gedichten.
6. *In annales Gaguini et Eglogas Faustinas* (herfst 1495), ASD 6.
7. *Ad Gaguinum nondum visum* (ca. september 1495), ASD 5.
8. *Ad Robertum Gaguinum carmen de suis fatis* (lente? 1496), ASD 7.
9. *Carmen de casa natalitia Iesu* (ca. kerstmis 1490?), ASD 42.
10. *Expostulatio Iesu cum homine* (eind 1499?), ASD 43.
11. *In laudem Michaelis et angelorum omnium* (lente? 1491). Naast een ode aan Michael had Erasmus ook drie odes geschreven, aan Gabriel, Rafael en alle engelen, ASD 50.
12. Waarschijnlijk de kerk van het Michielsklooster in Den Hem bij Schoonhoven.

minst heb ik mij bekwaamd in epigrammen. Toch heb ik intussen bij het wandelen en ook bij het drinken op verschillende tijdstippen er enkele geschreven, waarvan sommige door vrienden die zich te veel voor mijn reputatie inzetten, verzameld en in Bazel uitgegeven zijn. Om te bereiken dat ze nog belachelijker werden gemaakt voegde men ze samen met de epigrammen van Thomas More, die in dit genre heel succesvol was.[13.] Een gedicht voor Guillaume Cop over de ouderdom schreef ik in de Alpen, toen ik voor het eerst naar Italië ging.[14.] Een weerzinwekkende twist had zich afgespeeld tussen de heraut van de koning van Engeland, die mij tot Bologna begeleidde om de reis veiliger te laten verlopen, en de gouverneur van de jongelieden,[15.] die ik toen volgens afspraak naar Italië bracht, waarbij ik als in een fuik verstrikt was geraakt. Ik deed dat niet als opvoeder, want de zorg voor hun gedrag had ik uitgesloten, ook niet als leraar, maar als toekomstig toezichthouder om hun de weg naar de studiën te wijzen en om te voorkomen, dat ik vrij zou zijn van rampen, want ik maakte het meest onaangename jaar mee. Tussen deze twee mannen was de twist zo hoog opgelopen, dat men na heftige beledigingen naar het zwaard greep. Eerst was ik slechts op een van de twee boos. Maar toen ik zag dat zij na zo'n storm spontaan vrienden waren geworden na een beker wijn leeggedronken te hebben, had ik aan beiden een even grote hekel. Want mensen die op die manier tekeergaan, beschouw ik als waanzinnigen, tenzij ze heel diep beledigd zijn; maar als zij ook nog na uiterst gevaarlijke ruzies zo snel vrienden worden, denk ik dat ze voor niemand betrouwbaar zijn. Om mijn afkeer tijdens de rit niet te laten merken heb ik daarom een gesprek met beide partijen vermeden en dat gedicht afgemaakt. Op het zadel zette ik af en toe wat op papier, zodat ik niets zou vergeten van wat ik ergens anders bedacht. Wat er ontstaan was, nam ik van mijn aantekeningen over, als we bij een herberg waren gekomen. Dat is mijn ruiter- of liever Alpengedicht, waarvan geleerden zeggen dat het ongeacht zijn ontstaan niet helemaal een mislukking is.

Op verschillende momenten schreef ik op verzoek van vrienden heel wat grafgedichten.[16.] Het is niet van belang ze op te noemen. Een paar jaar voordat ik naar Italië ging, had ik om mijn Grieks te oefenen, aangezien er geen overvloed aan leraren was, de *Hecuba* van Euripides vertaald; ik woonde toen[17.]

13. De *Epigrammata* van Erasmus en More werden in maart 1518 bij Froben (Bazel) gedrukt.
14. *Carmen de senectutis incommodis (Carmen alpestre)* (augustus 1506), ASD 2.
15. Giovanni en Bernardo Boerio. Hun gouverneur was Clyfton (of Clifton).
16. ASD 9-17, 38-40, 60, 62, 66, 68, 69, 113, 114.
17. 1503-1504.

in Leuven. Ik was tot dit waagstuk uitgedaagd door Francesco Filelfo, die de eerste scene van het stuk in een grafrede[18.] vertaalde, weinig succesvol zoals het mij toen leek. Eenmaal daarmee begonnen ben ik daarna verder gegaan, omdat mijn toenmalige gastheer Jean Desmarais, redenaar van de universiteit en een man met een nauwgezet oordeel, mij hiertoe stimuleerde. Toen ik door brieven en de spreekwoordelijke gouden bergen van vrienden verleid was en naar Engeland terugkeerde, voegde ik een voorwoord[19.] eraan toe en een snel geïmproviseerd gedicht in jamben,[20.] omdat ik toevallig ruimte op het papier overhad. Op advies van geleerde vrienden, maar vooral van William Grocyn, die toen onder de vele Engelse geleerden het meeste aanzien genoot, overhandigde ik het boek met een opdracht aan de eerwaarde William,[21.] aartsbisschop van Canterbury, primaat van heel Engeland en kanselier van dat rijk, dat wil zeggen opperrechter. Dit was toen een voorspoedig begin van onze vriendschap. Nadat hij mij met een paar woorden vóór het middagmaal begroet had (ik ben niet een man van veel woorden of eerzuchtig), voerde hij, aangenaam als hij is in zijn optreden, na afloop weer een kort gesprek met mij en liet mij met een eervolle gift vertrekken, die hij naar eigen gewoonte privé aan een privépersoon gaf om de ontvanger niet met schaamte of anderen met jaloezie te belasten. Het gebeurde in Lambeth. Toen ik vandaar per schip, zoals het daar gewoonte is terugkeerde, vroeg Grocyn mij, onder het varen, hoe groot de gift was die ik had ontvangen. Ik noemde voor de grap een enorme som. Toen hij lachte, vroeg ik hem naar de reden daarvan en of hij niet geloofde dat de bisschop zo graag zoveel wilde geven, of dat diens financiën zo beperkt waren, dat hij zo'n grote vrijgevigheid niet kon verantwoorden. Ik vroeg ook of mijn werk niet soms een royale gift verdiende. Ten slotte noemde ik het bedrag van de gift en toen ik bij wijze van grap vroeg waarom de bisschop mij zo weinig had gegeven, antwoordde hij op mijn aandringen dat het niet om deze kwesties ging, maar dat de verdenking dat ik hetzelfde werk elders aan een ander had opgedragen, een rol had gespeeld. Toen ik mij over die woorden verbaasde en vroeg vanwaar die verdenking bij de bisschop was opgekomen, zei hij lachend maar met een grijns: ‘Omdat jullie dat zo plegen te doen,’ waarmee hij aangaf dat dit bij mensen van mijn soort meestal gebeurt. In mijn geest, die met dergelijke sarcastische opmerkingen geen ervaring had, bleef deze angel steken en zodra ik Parijs bereikt had om vandaar naar Italië te gaan, gaf ik het werk aan Bade om te drukken en voegde daar *Iphigeneia in Aulis* aan toe, dat ik in

18. Rede gehouden op 25 december 1461.
19. Brief 188.
20. ASD 65.
21. William Warham.

Engeland tamelijk uitvoerig en vrij vertaald had.[22.] Hoewel ik aan de aartsbisschop één toneelstuk had aangeboden, droeg ik ze alle twee aan hem op. Zo nam ik wraak op de woorden van Grocyn, hoewel ik voorlopig niet van plan was Engeland weer te bezoeken en ik er niet over dacht de aartsbisschop weer te ontmoeten. Zo groot was toen mijn trots, terwijl mijn financiën zo bescheiden waren. Ik heb deze uitgave twee of drie keer herzien en voor de laatste keer dit jaar opnieuw bewerkt.

Omdat ik in elegische versmaat onvoldoende bedreven was, begon ik als jongeman van nog geen achttien jaar te oefenen met gedichten tegen ondeugden, wellust, hebzucht en eerzucht.[23.] Vrienden hebben, terwijl ik ver weg verbleef,[24.] niet zonder schade aan mijn goede naam deze onbenulligheden laten drukken[25.] en zouden er meer hebben uitgegeven als ik niet was teruggekeerd. Het volledig voor de vuist geschreven gedicht waarmee ik Filips gelukwenste toen hij voor het eerst uit Spanje terugkeerde, liet ik zelf, als ik mij niet vergis, 23 jaar geleden uitgeven.[26.] Nog veel eerder had ik een gedicht gepubliceerd in dactylische hexameters en jambische trimeters,[27.] ter ere van koning Hendrik VII en zijn kinderen en ook van Engeland zelf. Het was een werk van drie dagen, en toch een heel werk omdat ik al enkele jaren geen enkel gedicht meer gelezen en geschreven had. Het is mij ten dele door schaamte, ten dele door ergernis afgedwongen. Thomas More, die mij bij mijn verblijf op het landgoed van Mountjoy was komen opzoeken, had mij overgehaald om bij wijze van ontspanning naar het dichtstbijzijnde dorp te wandelen. Want daar werden alle kinderen van de koning grootgebracht met uitzondering van Arthur, die toen de oudste was. Toen we het hof bereikt hadden, had zich een complete stoet niet alleen van dat huis, maar ook van het huis van Mountjoy verzameld. In het midden stond de negenjarige Hendrik,[28.] die toen al een bepaalde koninklijke aanleg liet blijken, dat wil zeggen een verheven geest in combinatie met een bijzondere hoffelijkheid. Rechts stond Margaret, toen bijna elf jaar oud, die later met koning Jacobus van Schotland trouwde; links vermaakte zich Mary, die vier jaar was. Edmund, nog een jong kind, werd op de arm gedragen. Toen More

22. *Euripides... Hecuba et Iphegenia Latine factae* (Parijs, Badius, september 1506).
23. ASD 94-96.
24. Erasmus verbleef van herfst 1509 tot juli 1514 in Engeland.
25. *Herasmi Roterodami Silva carminum* (Gouda, 18 mei 1513).
26. *Panegyricus ad illustrissimum Principem Philippum, Archiducem Austriae* (Antwerpen, Martens, februari 1504), ASD 64. Erasmus vergist zich vier jaar.
27. *Prosopoeia Britanniae* (herfst 1499), ASD 4.
28. Hendrik was op dat moment acht, Margaret tien jaar oud.

samen met zijn vriend Arnold[29.] de jonge Hendrik, onder wiens koningschap Engeland nu bloeit, had begroet, bood hij hem een of ander geschrift aan. Omdat ik iets dergelijks niet verwachtte en niets had om te geven, beloofde ik op een of andere manier mijn genegenheid voor hem een keer te laten blijken. Ik was intussen wat boos op More omdat hij mij niet gewaarschuwd had, en des te meer omdat de jongen bij de maaltijd mij een briefje stuurde en mij aanspoorde wat te schrijven. Ik ging naar huis en zelfs tegen de zin van de Muzen, van wie ik al lang gescheiden was, maakte ik het gedicht binnen drie dagen af. Zo heb ik wraak genomen op mijn ergernis en mijn schaamtegevoel weggewerkt. Er is ook een gedicht uitgegeven dat de beginselen voor een christen bevat, in zeer eenvoudige stijl geschreven.[30.] Zo luidde immers de opdracht van John Colet, die toen met veel kosten een nieuwe school had opgericht, waarin hij de jeugd evenveel in godsdienstigheid wilde vormen als in kennis onderrichten. Want omdat hij met zijn bijzondere wijsheid zag hoe deplorabel zijn tijd was, koos hij de jonge generatie uit om de nieuwe wijn van Christus in nieuwe zakken te doen.

Ik was begonnen met de vertaling van de eerste *Podagra* van Lucianus, een bijzonder grappig werk, maar ik ben ermee opgehouden, omdat ik vooral werd afgeschrikt door de bijvoeglijke naamwoorden, waaraan de koren zo rijk zijn. Er was geen hoop om daarbij in het Latijn de succesvolle samenstelling van woorden te bereiken die we bij Griekse woorden zien. Als ik de woorden een voor een met meer Latijnse woorden had weergegeven, verdween de bekoorlijkheid van het hele gedicht. Vooral bij de Grieken bestaan heilige hymnen vaak uit dergelijke zorgvuldig samengestelde bijnamen van goden. Van dat soort zijn de volgende versregels van Homerus:[31.]

> Ares, zeer wilskrachtig, zijn wagen belastend, een gouden helm dragend,
> Geweldige moed hebbend, schilddragend, de stad beschermend,
> brons gehelmd.

Zo ook Lucianus:

> Verband minnend, om bedden rondgaand,
> Het lopen hinderend, knokkelkwellend,
> Voeten met vuur brandend, nauwelijks de grond rakend,

29. Erasmus bedoelt waarschijnlijk Richard Arnold.
30. *Christiani hominis institutum* (1513-1514), ASD 49. Het is een vertaling van een Engelse tekst van Colet, *Cathechizon*, verschenen in *Opuscula aliquot Erasmo Roterodamo castigatore* (Leuven, Martens, september 1514).
31. Homerus, *Hymnen VIII*, 1-2.

Stampen niet verdragend, door branding in de knie slaap ontnemend,
Gezwellen aan de vingergewrichten minnend,
Door kniebuiging gekromd.[32.]

Terwijl deze en dergelijke woorden in het Grieks heel veel charme hebben vanwege hun bijzonder geestige navolging, zou de Latijnse taal zelfs niet een glimp hiervan kunnen weergeven. Toen ik al wat ouder was, ongeveer dertig, keerde ik naar het Grieks terug, waarvan ik in elk geval als jongen al had geproefd, maar het was een tijd dat er bij ons geen voorraad aan Griekse teksten bestond en het gebrek aan leraren niet minder was. In Parijs stamelde slechts Georgius Hermonymus als enige wat Grieks, maar op die manier dat hij het niet had kunnen doceren als hij gewild had en het niet gewild zou hebben als hij gekund had. Daarom werd ik gedwongen mijn eigen leermeester te zijn en vertaalde ik om juist met meer aandacht Grieks te lezen veel werkjes van Lucianus, te weten: *Saturnalia*, *Cronosolon*, *Epistolae Saturnales*, *De luctu*, de *Declamatio de abdicato*, *Icaromenippus*, *Toxaris*, *Pseudomantis*, *Gallus*, *Timon*, de *Declamatio pro tyrannicida*, en *De his qui mercede vivunt in aulis principum.* Daarnaast een keuze uit achttien van zijn kleinere dialogen, en bovendien *Hercules Gallicus*, *Eunuchus*, *De sacrificiis*, *Convivium* en *De astrologia.*[33.] Ik placht mijn vrienden op verschillende ogenblikken met dergelijke vertalingen als een soort nieuwjaarsgeschenk te begroeten, wat bij de Engelsen een gebruik is.[34.] Ik had ook de *Longaevi* vertaald door het alleen te dicteren, maar mijn secretaris[35.] stal het werkje en gaf het met een opdracht aan Mountjoy in Parijs als eigen werk uit. Deze niemendalletjes werden aanvankelijk met veel applaus door hen die Grieks wilden leren opgepakt, maar toen de kennis van het Grieks zich algemeen verbreidde, hetgeen bij ons buitengewoon succesvol gebeurde, begonnen zij verwaarloosd te raken. Ik wist dat het in elk geval zou gebeuren, en ik ben er niet rouwig om. Hetzelfde durfde ik aan met de *Moralia*[36.] van Plutarchus, wiens stijl ietwat moeilijker is; de inhoud is nogal onduidelijk vanwege zijn verborgen geleerdheid. Van Plutarchus vertaalde ik ook een werkje, getiteld *Quomodo sit dignoscendus adulator ab animo*, dat ik opdroeg aan koning Hendrik van Engeland, de achtste met die naam.[37.] Bo-

32. *Tragoepodagra* 198-203.
33. Erasmus vertaalde in 1505-1506 totaal 28 werken van Lucianus, uitgegeven als *Luciani... opuscula* (Parijs, Badius, november 1506).
34. Zie brieven 187, 191-193, 197, 199, 205, 261, 267 en 293.
35. Gervasius Amoenus. Het verwijt van Erasmus blijkt niet juist.
36. *Opuscula Plutarchi nuper traducta Erasmo Roterodamo interprete* (Bazel, Froben, augustus 1514).
37. Zie brief 272. Het werk werd opgenomen in de *Opuscula Plutarchi.*

vendien een werk met de titel *Quo pacto fieri possit ut utilitatem capias ab inimico.* Dat droeg ik op aan degene die nu kardinaal en aartsbisschop van York is;[38.] hij was op dat moment hoofdaalmoezenier, maar toen al voor belangrijke zaken voorbestemd, en wel zo dat ik, alvorens mij de gelegenheid werd geboden het aan te bieden, het voorwoord drie keer moest veranderen. En zelfs voordat het gedrukt kon worden, had hij de waardigheid van kardinaal al bereikt. Eerder had ik van Plutarchus *De tuenda valetudine*,[39.] *Quod cum principibus maxime versari debeat philosophus*, *Utrum graviores sint animi morbi an corporis*, *Num recte dictum sit λάθ□ βιώσας*, en *De cupiditate divitiarum* vertaald. Bij deze vertalingen oefende ik mij met des te meer plezier, omdat zij naast ervaring met de taal ook aanzienlijk bijdroegen aan de vorming van mijn karakter. Want ik heb naast de Heilige Schrift niets heiligers gelezen dan deze auteur. Het enige nadeel was dat Aldus dit werk drukte van een handschrift dat op veel plaatsen fouten bevatte en ik geen oude handschriften in voorraad had. Ik vertaalde een voordracht van Libanius onder de titel Menelaus die aan de Trojanen zijn vrouw terugvraagt, en hier wierp ik voor het eerst een dobbelsteen bij het vertalen. Ook vertaalde ik een paar kleine voordrachten van een onbekende auteur.[40.]

Verscheidene werken schreef ik die voor de inrichting van het onderwijs moesten dienen, waaronder twee boeken *De copia verborum ac rerum*,[41.] waarmee ik lang geleden om John Colet een genoegen te doen meer speels dan serieus begonnen was. Hij drong er eerder sterk op aan dan dat hij mij overhaalde om het nieuwe werk aan zijn nieuwe school op te dragen. Ook op zijn verzoek verbeterde ik een boekje van Lily, die hij tot hoofd van zijn school had aangesteld, over de syntaxis, maar ik veranderde zoveel, dat Lily voor het werk geen aansprakelijkheid wilde aanvaarden en ik dat niet kon.[42.] Om Pierre Vitré, een bijzondere vriend, zij het van lagere afkomst, een genoegen te doen schreef ik het boekje *De ratione studiorum et instituendi pueros*,[43.] om-

38. Thomas Wolsey; zie brieven 284 en 297. Ook dit werk werd in de *Opuscula Plutarchi* opgenomen.
39. Zie brief 268. Het werk verscheen in 1513 in Londen en Leuven (Martens), in 1514 in de *Opuscula Plutarchi*.
40. Zie brieven 177 en 178. De vertalingen van *Declamatio Menelai*, *Declamatio Medeae* en *Declamatio Andromachae* verschenen in juli 1519 als *Aliquot declamatiunculae* (Leuven, Martens).
41. *De copia verborum ac rerum commentarii* (Parijs, Badius, juli 1512); zie brief 260.
42. *De octo orationis partium constructione libellus* (Londen, 1513); zie ook brief 341.
43. *De ratione studii* (Parijs, Badius, juli 1512); zie ook brief 66.

dat hij enkele kinderen uit gegoede families van wie veel verwacht werd, onderwijs moest geven. Wellicht horen bij deze groep de twee eerste boeken van de grammatica van Theodorus Gaza, die ik in het Latijn vertaalde om juist vanwege hun toegankelijkheid meer mensen als met een lokmiddel tot de studie van het Grieks te verleiden. Al mijn werk had zoveel succes, dat het nu al nutteloos lijkt. Ten behoeve van een of andere Engelsman had ik aantekeningen gemaakt voor de manier waarop men brieven dient te schrijven, maar niet met de bedoeling dat ze uitgegeven werden.[44.] Toen ik na zijn dood zag dat het werk verminkt en vol fouten in Engeland was uitgegeven, werd ik gedwongen enkele dagen te verdoen met dergelijke onbenulligheden, waarvan ik het liefst wilde dat ze verdwenen waren, als dat had gekund. Ook was een boekje verschenen met *Colloquia.*[45.] Het was voor een deel samengesteld uit gesprekken in huiselijke kring en voor een deel uit mijn aantekeningen, maar met toevoeging van wat onzin, die niet alleen dwaas, maar ook in slecht Latijn gesteld was en vol stond met taalfouten. Dit onbetekenende werkje werd met opvallend applaus ontvangen, zoals ook in deze zaken de speling van het lot is. Daarom was ik gedwongen ook voor deze onzin arbeid te verrichten.[46.] Uiteindelijk besteedde ik er wat meer zorg aan en voegde er nogal wat passages aan toe, zodat het de juiste omvang kreeg van een boek en nu de eer leek te verdienen dat het werd opgedragen aan Johannes Erasmius, zoon van Johann Froben, een jongen die toen zes jaar oud was en ongelooflijk begaafd. Dit gebeurde in 1522.[47.] Het is trouwens zo'n soort werk dat ik het telkens naar eigen goeddunken kan uitbreiden. Daarom heb ik ten gerieve van leergierigen en Johannes Erasmius de tekst al herhaaldelijk uitgebreid, maar daarbij de inhoud zo bepaald, dat die naast het leesplezier en het voordeel van taalverbetering ook voor de karaktervorming bevorderlijk was.

Dat boek werd overigens, zolang het niets anders dan louter niemendalletjes bevatte, overal met een opvallende voorkeur gelezen. Toen de bruikbaarheid werd uitgebreid, kon het niet aan het bijten van de intriganten ont-

44. *De conscribendis epistolis* was geschreven voor Robert Fisher. Na het verschijnen van een ongeautoriseerde versie (Cambridge, 1521) liet Erasmus in augustus 1522 in Bazel bij Froben een herziene uitgave verschijnen; zie brieven 71 en 1284.
45. *Familiarum colloquiorum formulae*, in een niet-geautoriseerde versie uitgegeven door Beatus Rhenanus (Bazel, Froben, november 1518).
46. Erasmus liet een herziene versie in maart 1519 in Leuven bij Martens verschijnen; zie voor het voorwoord hiervan brief 909.
47. De nieuwe vermeerderde uitgave verscheen in maart 1522 bij Froben in Bazel. Brief 1262 vormt het voorwoord hierbij.

komen. Een zekere theoloog uit Leuven met een opvallend troebele blik en geestelijk nog meer blind,[48.] ontdekte er vier ketterse passages in. Ook iets anders dat dit boek overkwam, verdient vermelding: onlangs is het in Parijs gedrukt, en daarbij zijn enkele passages verbeterd - dat wil zeggen misvormd -, waarvan men meende dat zij monniken, gebeden, pelgrimstochten, aflaten en andere soortgelijke zaken raakten. Voor die lieden zou, als deze onderwerpen bij het volk veel invloed hadden, het profijt groter zijn. Maar hij deed dit juist zo dwaas en onhandig, dat je zou zweren dat een of andere grappenmaker het op een driesprong gedaan had, hoewel, naar verluidt, de auteur van zo'n smakeloze komedie een dominicaner theoloog is, afkomstig uit Saksen. In hoeverre is het van belang hem met naam en toenaam te noemen, omdat hij die ook zelf niet wenst achter te houden?[49.] Een dergelijk monster weet niet wat schaamte betekent, hij wil zelfs roem verkrijgen voor zijn misdaad. De bedrieger voegde er onder mijn naam een nieuw voorwoord aan toe, waarin hij drie docenten opvoert die zich voor één jongen aftobben: Capito die Hebreeuws gaf, Beatus Grieks en ik Latijn. Zowel in eruditie als in godsdienstigheid acht hij mij de mindere van de andere twee en wijst daarbij op enkele verspreide passages in de *Colloquia*, die naar de leerstellingen van Luther smaken. Ik weet dat hier enkele mensen zullen lachen, als ze lezen dat Capito door deze Lutherhater geprezen wordt als een voortreffelijk en zeer geleerd iemand. Al dit soort uitingen laat hij mij zeggen, waarbij hij het voorbeeld van deze arrogantie uit de brieven van Hieronymus[50.] heeft gehaald. Deze klaagt dat zijn tegenstanders onder zijn naam een gefingeerde brief in Africa bij een vergadering van bisschoppen verspreid hadden, waarin hij bekende dat hij door enkele joden bedrogen was en het Oude Testament uit het Hebreeuws verkeerd vertaald had. En zij zouden iedereen volledig ervan overtuigd hebben dat die brief van Hieronymus was, als zij de stijl van Hieronymus enigermate hadden kunnen evenaren. Hoewel Hieronymus deze daad als uiterst en betreurenswaardig slecht vermeldt, was toch voor die Phormio[51.] dit alleen aantrekkelijk - en dat is misdadiger dan welk smaadschrift ook. Maar aan zijn kwaadaardige wens ontbrak de gave zijn doel te realiseren. De stijl van Erasmus, hoe onverzorgd

48. Nicolaas Baechem.
49. Deze uitgave van de *Colloquia* waarvan geen exemplaar bekend is, verscheen eind 1523 en was het werk van Lambertus Campester. In brief 1581 noemt Erasmus zijn naam.
50. Hieronymus vertelt het verhaal niet in een brief, maar in zijn *Apologia contra Rufinum* II, 24.
51. Phormio in het gelijknamige toneelstuk van Terentius is een onverbeterlijke intrigant en bedrieger.

deze ook is, kon hij niet evenaren. Want zo sloot hij zijn bloemrijke voorwoord af: ‘Aldus heeft mijn leeftijd mij gewaarschuwd, aldus heeft mijn godsdienstigheid mij opgedragen om, zolang het mij gegeven is in loodzware ouderdom te leven, mijn geschriften te zuiveren opdat na mijn dood mijn schim niet met sombere dodenoffers wordt overgeschreven door de snel volgende schimmen.’

Hoewel de hele stijl van de man zo is, geneerde hij zich toch niet zijn bloempjes in mijn kransen te vlechten, omdat hij op de meest dwaze manier met zichzelf ingenomen was of omdat hij een heel lage dunk had van het oordeel van theologen. Want hij vervaardigde die stukken met het idee dat zijn lezers zo dom waren, dat zij ze niet direct als broddellapjes zouden herkennen. Overal maakt hij zo'n verwerpelijke knieval voor Frankrijk, Parijs, de theologen, de Sorbonne en de colleges dat geen bedelaar het erger zou kunnen doen. Als iets niet gunstig genoeg over de Fransen gezegd schijnt te zijn, brengt hij het over op de Engelsen; als het om Parijs gaat, verandert hij dat in Londen. Hij voegt er enkele hatelijkheden aan toe, alsof die door mij zijn gezegd, om mij de vijandschap te bezorgen van mensen bij wie ik tot zijn verdriet geliefd ben. Wat moet ik verder zeggen? Overal snijdt hij wat weg in zijn eigen voordeel, voegt wat toe en verandert wat als een zwijn dat met modder besmeurd zich in andermans tuin wentelt, alles bevuilt, omgooit en lostrekt, en intussen merkt hij niet dat de scherpzinnigheid die ik heb beoogd, verdwijnt. Want als daar iemand zegt:[52.] ‘Je bent van een Hollander in een Fransman veranderd,’ en als antwoord krijgt: ‘Waarom? Was ik soms een kapoen toen ik hier wegging?’, veranderde hij het in: ‘Je bent van een Hollander in een Engelsman veranderd. Waarom? Was ik soms een Saks toen ik hier wegging?’ Toen iemand zei: ‘Je kleding laat zien dat je van een Bataaf in een Fransman bent veranderd,’ maakte hij van de Fransman opnieuw een Engelsman. En toen deze had geantwoord: ‘Ik zou liever hierin willen veranderen dan in een kip,’ en daarbij een toespeling maakte op het woord *gallus*, veranderde hij kip in Bohemer.[53.] Verderop, als iemand voor de grap zegt dat hij ook het Latijn op zijn Frans uitspreekt, verandert hij Frans in Engels en laat toch staan wat erop volgt: ‘Je zult je nooit goede gedichten schrijven, omdat je de lengte van de lettergrepen verloren hebt’, wat voor het Engels niet opgaat. Wanneer daar iemand zegt: ‘Wat is de Fransen overkomen dat ze een oorlog beginnen met een adelaar?’[54.], bederft hij daar ook de grap als volgt: ‘Wat is de panters overkomen dat ze een oorlog beginnen

52. Uit de dialoog *Percontandi forma* (ASD 1, 3, p. 137).
53. Erasmus' woordspeling van *Gallus* (Fransman) met *gallus* (haan) en *gallina* (kip) vervalt hierdoor.
54. Het Heilige Roomse Rijk.

met lelies?', alsof lelies ten strijde plegen te trekken. Soms heeft hij niet in de gaten dat wat daarop volgt, niet samenhangt met wat hij veranderd heeft, zoals in de volgende passage. Ik had geschreven: 'Is Parijs pestvrij?'[55.], hij verandert dit in: 'Is Londen pestvrij?' Op een andere plaats,[56.] als iemand zegt: 'Waarom schrikken we ervoor terug deze haan uiteen te rijten?', verandert hij de haan in een haas, maar wat erop volgt, veranderde hij toch niet: 'Wil je liever iets van de vleugel of van de poten?' Hoewel hij zulke tedere gevoelens heeft voor de dominicanen, dat hij wilde dat commissarissen bij hen onderdak hebben, verdraagt hij een heftige aanval op Scotus toch gelaten. Want wat daar iemand zei, veranderde hij niet: 'Ik zal eerder verdragen dat de hele Scotus verloren gaat dan alle boeken van één Cicero.'[57.]

Maar zoals dit een en al domheid is, zo zijn er ook heel veel passages die in combinatie met domheid een even grote boosaardigheid bezitten. Iemand lacht daar ergens zijn vriend uit, die op aflaatbullen vertrouwde, hoewel hij een verdorven leven leidde.[58.] Hier laat die corrector hem bekennen dat hij met Luther van mening is dat de aflaten van de paus niets waard zijn. Daarna verzint hij dat dezelfde persoon weer verstandig wordt en spijt betuigt van zijn vergissing; daar wil hij de indruk wekken dat deze correcties van mij zijn. O, wonderlijke Atlassen, die een wankelend geloof torsen! Het is als wanneer iemand met van bloed doordrenkte lapjes een wond aan het lichaam van een mens verzint en die vervolgens ook nog geneest door die lapjes weg te halen. In mijn tekst[59.] zegt een jongen dat een biecht die voor God plaatsvindt, de beste is. Hij heeft het gewijzigd door te beweren dat een biecht aan een priester de beste is. Omdat de biecht gevaar liep, heeft hij hem op deze wijze beschermd. Ik heb alleen dit bij wijze van voorbeeld genoemd, hoewel hij zich vaak aan dergelijke onwaarheden bezondigt.

Natuurlijk beantwoorden deze veranderingen aan het erkennen van fouten, hetgeen hij dan onder mijn naam in een vervalst voorwoord aankondigt, alsof het in iemands aard ligt andermans fout te herroepen en alsof daar al wat in welke rol ook maar gezegd wordt, mijn geloofsovertuiging is. Want het raakt me absoluut niet dat hij een man van nog geen zestig onder zware ouderdom gebukt laat gaan. Vroeger was het levensgevaarlijk iets onder andermans naam uit te geven, maar tegenwoordig is het een spel van de theologen om dergelijke onwaarheden onder het volk te verspreiden waarbij de naam van diegene onjuist voorgesteld en verzonnen is. Hij wil immers

55. Woordspeling van Lutetia (Parijs) met lues (pest).
56. In *Convivium profanum* (ASD I, 3, p. 198).
57. In *Convivium religiosum* (ASD I, 3, p. 251-252).
58. In *De votis temere susceptis* (ASD I, 3, p. 149-150).
59. In *Confabulatio pia* (ASD I, 3, p. 178).

als theoloog gezien worden, hoewel de feiten almaar roepen dat hij geen greintje verstand heeft van de theologie. En ik twijfel er niet aan dat die schurk zijn leugens aan een hongerige drukker heeft opgedrongen. Want ik denk dat niemand zo dwaas is, dat hij willens en wetens zulke onwetenschappelijke onbenulligheden wil drukken. Ik ben opgehouden mij over de deerniswekkende onbeschaamdheid van de man te verbazen, sinds ik te weten kwam dat hij ooit als kuiken in Bern uit het nest was gevallen, duidelijk het slechtste ei van de slechtste raaf.[60.] Ik ben vooral verbaasd, als wat men zegt waar is, namelijk dat er in Parijs theologen zijn, die zichzelf gelukwensen, omdat zij eindelijk iemand hebben gevonden die met de bliksem van zijn welsprekendheid de hele partij van Luther uiteenjaagt en de kerk in zijn oude rust herstelt. Want naar ik hoor heeft hij ook tegen Luther geschreven.[61.] En daarna klagen de theologen dat ik hen in een verkeerd daglicht stel - ik die hun studies met zoveel nachtelijke arbeid help, terwijl zij zelf gewillig monsters zoals hem omarmen, die de groep theologen en ook monniken meer schande bezorgen dan welke beledigende vijand maar zou kunnen. Wie zo'n misdaad aandurft, zal ook niet aarzelen brand te stichten of gif te gebruiken. En deze tekst wordt in Parijs gedrukt, waar zelfs het drukken van het evangelie een misdaad is, als het niet de goedkeuring van de theologen verkregen heeft. Deze laatste editie van mijn *Colloquia* is, voorzien van een aanvulling, in september 1524 verschenen.

Voorts zag ik dat veel schrijvers óf volledig verwaarloosd óf met minder vrucht gelezen werden, omdat zij aan alle kanten wemelden van fouten, maar ook dat sommige teksten van hen ook met de meest smakeloze commentaren eerder waren bedorven dan uitgelegd. Daarom deed ik mijn best ook in dit opzicht voor het onderwijs aan de jongeren te zorgen en begon ik volgens het Griekse spreekwoord[62.] het pottenbakkersvak niet met een wijnvat te leren, maar met een schoolboek dat als titel *Cato* heeft. Ik voegde er de buitengewoon geestige *Mimi Publiani* aan toe, die met een onechte titel onder de werken van Seneca schuilgingen.[63.] Zij waren niet alleen door veel fouten aangetast, maar ook bedorven door de toevoeging van veel uitspraken die geen mimen waren. Ik voorzag dit alles van aantekeningen. Ik voegde er ook enkele andere werken toe die ik herzien had, te klein om vermel-

60. Volgens Erasmus was Campester novice geweest in het dominicanenklooster in Bern, dat een slechte reputatie had; zie brief 1033, noot 17.
61. In 1523 publiceerde Campester in Parijs *Heptacolon* en *Apologia in Martinum Lutherum.*
62. *Adagia* 515.
63. De *Catonis praecepta* en *Mimi Publiani* verschenen in *Opuscula aliquot*; zie noot 30.

ding te verdienen voorzover het de moeite betreft die ik ervoor gedaan heb.[64.] Tot deze groep lijkt ook de *Nux* van Ovidius[65.] gerekend te moeten worden, die ik verbeterd en met een kort commentaar toegelicht heb ter wille van een veelbelovende jonge man, John More. Daar voegde ik twee hymnen van Prudentius aan toe, de ene een geboortegedicht, en de andere een gedicht over de Epifanie van het kind Jezus. Deze hymnen ontdeed ik eveneens van fouten en voorzag ze van een kort commentaar om de illustere jongedame Margaret Roper een dienst te bewijzen. Dat gebeurde in 1524. Iets dergelijks probeerde ik bij Aldus na het verschijnen van mijn *Proverbia*[66.] met alle komedies van Terentius en Plautus, maar hier bood ik niets anders aan dan een ordening van door elkaar geraakte verzen, waar dat mogelijk was. Het geldt ook voor de tragedies van Seneca, waarvoor ik naar mijn mening nogal wat fouten met succes heb hersteld, maar met behulp van oude handschriften. Ik heb mijn kopij aan Aldus afgegeven en aan hem de beslissing overgelaten wat hij ermee wilde doen; alleen de tragedies van Seneca heb ik daarna in Engeland herzien en naar Bade doorgestuurd, die het raadzaam achtte mijn materiaal met dat van anderen samen te voegen.[67.] Verder begon ik, toen ik in Cambridge enkele handschriften gekregen had, met de retor Seneca. Het kostte mij veel inspanning, maar de uitgave was niet erg succesvol.[68.] Want omdat mijn zaken mij naar mijn vaderland terugriepen, had ik aan mijn geleerde vrienden[69.] de taak overgelaten om van wat ik in de marge genoteerd had, uit te kiezen wat hun voor gebruik nuttig leek. En zij hebben dit uitermate edelmoedig op zich genomen. Maar daar heb ik voor het eerst ervaren dat er ook onder degenen die wat hun beloften betreft als van staal beschouwd worden, enkelen weinig betrouwbaar zijn en te laat had ik er spijt van dat ik niet de raad van de kuifleeuwerik opgevolgd had: Wacht niet tot je vrienden iets doen wat je zelf kunt.[70.] Bovendien ging het deel van de kopij dat de meeste aantekeningen bevatte, verloren. Sommigen vermoedden - dat was niet onwaarschijnlijk - dat degene die de taak met grootse beloften op zich genomen had en deze even onzorgvuldig als ondeskundig uitvoerde, het deel heeft laten verdwijnen om te voorkomen dat hij betrapt

64. *Septem sapientum celebria dicta*, ook in *Opuscula aliquot* verschenen.
65. *Commentarius in Nucem Ovidii*, samen met de hymnen van Prudentius door Froben in 1524 uitgegeven; zie brief 1404.
66. Bedoeld is de *Adagiorum chiliades* (Venetië, Aldus Manutius, 1506).
67. De Seneca-editie verscheen op 5 december 1514 in Parijs.
68. *Senecae lucubrationes* (Bazel, Froben, augustus 1515); zie brief 325.
69. Beatus Rhenanus en Wilhelm Nesen; zie brieven 328-330.
70. Ennius, geciteerd bij Gellius, *Noctes Atticae II*, 29, 20.

zou worden.[71.] Voor enkele werken had ik geen oudere handschriften tot mijn beschikking, zoals bij de *Naturales Quaestiones* en de *Controversiae.* In enkele passages hiervan had ik mijn conjectuur toegevoegd zonder de tekst te veranderen. Bij andere werken, waar ik de hulp van oude teksten kon gebruiken, had ik de marges volledig met aantekeningen gevuld, die wel om een beoordelaar vroegen. Als ik met mijn aanwezigheid bij het drukken van dit werk had geholpen, zou de geachte lezer erkennen dat ik alle inspanning niet zonder vrucht heb verricht. Nu treur ik zelf over mijn ongeluk, niemand kan mij onbetrouwbaarheid verwijten. Ik hoor dat enkele lieden in Italië een nieuwe editie van deze auteur voorbereiden met zorgvuldig gebruik van de oudste handschriften.[72.] Hun werkzaamheden zal ik met beide handen steunen en ik denk dat hun succes voor mij geen schande is en ik ook hierdoor enige lof zal verkrijgen, omdat ik met mijn poging, wat zij ook waard moge zijn, hun ongetwijfeld een handvat heb aangereikt en heb gestimuleerd met deze hoogst eervolle taak te beginnen.

Na deze vooroefeningen heb ik het Nieuwe Testament aangepakt. Daarbij had ik als uitgangspunt genomen spaarzaam te zijn met woorden, en wel zo dat ik besloot de afzonderlijke passages slechts met twee of drie woorden van commentaar te voorzien, vooral omdat ik de kritische editie van Lorenzo Valla al had uitgegeven.[73.] Want die leek mij te uitvoerig in verhouding tot het onderwerp. Maar toen Froben al klaar was om te drukken, brachten geleerde vrienden, die ik soms meer dan nuttig is gehoorzaam, mij ertoe ook de tekst van de Vulgaat te verbeteren en met de aantekeningen wat royaler te zijn.[74.] Dit werk spoorde weliswaar zeer veel mensen aan Grieks te leren of zich op de zuivere theologie toe te leggen, maar bezorgde mij ook roem die door veel afgunst verzuurd was. Kort daarop werd ik ook op dit punt om mijn onbezonnenheid of mijn al te grote gemakzucht zwaar gestraft, omdat ik liever de wens van mijn vrienden dan mijn eigen oordeel had gevolgd. Met niet te geloven inspanning deed ik het hele werk over en zond het weer naar de drukkerij.[75.] In 1522 nam ik het voor de derde keer weer ter hand en met grote zorg breidde ik de tekst uit. Dit is tot nu toe mijn laatst verschenen

71. Erasmus bedoelt Nesen.
72. In 1522 verscheen in Venetië een editie van de *Tragoediae*, uitgegeven door Bernardus de Vianis.
73. Valla's *In Latinam Novi Testamenti interpretationem... adnotationes* verscheen op 13 april 1505 bij Bade in Parijs. In 1504 had Erasmus het handschrift hiervan ontdekt; zie brief 182.
74. Nicolaus Gerbel en Johannes Oecolampadius.
75. Ontevreden over de eerste editie ging Erasmus direct aan een nieuwe uitgave werken, die in 1519 bij Froben verscheen.

editie. Een vierde editie heb ik gereed gemaakt,[76.] omdat ik bij het schrijven van de *paraphraseis* veel ontdekte wat mij eerder was ontgaan.

Aangezien de brieven van Hieronymus wel uitmunten in geleerdheid en stijl, maar de tekst als zeer gebrekkig gold, heb ik deze ook verbeterd en met noten uitgelegd. De onechte passages verwijderde ik met toevoeging van mijn oordeel hierover.[77.] Van dit werk maakte ik weer een herziene uitgave in 1522, waarbij ik talrijke plaatsen verbeterde of toevoegde die mij bij de eerste uitgave waren ontgaan. Deze uitgave werd in 1524 opnieuw gedrukt. Ik heb hier zo hard aan gewerkt, dat de oplettende lezer zonder moeite zal vaststellen dat ik niet zonder nut aan deze heruitgave ben begonnen. Ik miste hier niet de hulp van oude handschriften, maar zij konden niet voorkomen dat ik op enkele plaatsen conjecturen moest maken. Ik heb echter de conjecturen bij de aantekeningen zo beperkt opgesteld, dat niemand gemakkelijk misleid kan worden, maar slechts de belangstelling van de lezer voor verder onderzoek wordt gewekt. En ik hoop dat iemand met behulp van handschriften waarin minder fouten voorkomen, ook wat mij ontgaan is, zal verbeteren. Ik zal hun graag de verdiende lof voor hun toewijding toekennen, net zo goed als zij geen reden zullen hebben om kritiek te leveren op mijn pogingen; want ik heb zoveel fouten met succes hersteld, waarbij ik gedwongen was het oude Griekse spreekwoord te volgen: ‘Niet zoals wij willen, maar voor zover wij kunnen.’[78.]

Het ligt nu eenmaal in de aard van sommige lieden om als zij iets aan de inspanningen van hun voorgangers kunnen toevoegen, alle roem voor zichzelf op te eisen. Zij vallen de ander met forse scheldwoorden aan, als hij ergens heeft zitten slapen of niet bereikt heeft wat hij beoogde.

Ik weet absoluut niet wat ik bij hen het meest afschuwelijk vindt, hun onbeleefdheid of hun ondankbaarheid. Niemand heeft hun de weg versperd, als zij volmaaktere prestaties willen leveren. Zij zeggen dat men niets mag uitgeven, tenzij het volmaakt is. Daarmee beweren ze dat men helemaal niets mag uitgeven en dat nog nooit iets volmaakts door iemand is uitgegeven. Wij stonden het toch ook aan de Bataven toe en aan monniken en theologen die grotendeels onbekend waren met de Muzen. Want de humaniora waren op dat moment nog niet zover gevorderd. Als iemand dit bedenkt, zal

76. Deze definitieve versie zou in 1527 verschijnen.
77. De brieven vormden de eerste vier delen van Hieronymus' *Opera omnia*, die door Froben in 1516 in negen delen werden uitgegeven; zie brief 396.
78. Het spreekwoord is een deel van een van de *sententiae* van Menander (ed. Jaekel, 273). De vertaling van het volledige spreekwoord luidt: ‘Want wij leven niet zoals we willen, maar voor zover wij kunnen.’

hij begrijpen dat ik geen taak op mij genomen heb die improductief is en geen vruchten afwerpt. Zullen Italiaanse critici[79.] aan barbaren niet dezelfde toestemming verlenen, die zij zelf, of zij willen of niet, noodgedwongen aan hun eigen mensen geven, Filelfo, Ermolao en de Valla's - kortom aan allen die in zestig jaar met hun ijver bij het vertalen van Griekse of het verklaren en verbeteren van Latijnse teksten de algemene wetenschap hebben geholpen? Zij die niets publiceren, ontwijken kritiek, maar zo, dat zij geen lof verdienen. Wat erger is: doordat zij op een dwaze manier kritiek van mensen ontwijken, lopen zij zelf de zwaarste kritiek op. Of verdient iemand die niets van zijn rijke voedselvoorraad aan zijn hongerige vrienden verstrekt, soms minder kritiek dan hij die gratis en opgewekt al wat hij heeft tevoorschijn haalt en graag royaler zou uitdelen, als hij kon? Wie levert kritiek op de aantekeningen van Ermolao op Plinius,[80.] omdat die, verstoken van de hulp van betere handschriften, heel veel plaatsen niet kon begrijpen en op veel plaatsen ook weinig succesvol conjecturen maakte? Ik geef toe dat ik heel veel te danken heb aan Beatus Rhenanus, omdat hij mij een tekst van Tertullianus[81.] gaf die op veel plaatsen was verbeterd, hoewel hij mij niet de hele tekst gaf, en wat hij gaf was ook nog met talrijke fouten bezaaid. Wie in zijn tijd heeft gedaan wat hij kon en voor anderen de weg heeft gebaand naar meer verfijnde resultaten, wordt niet van zijn roem beroofd. Wij ervaren geen oneerlijker critici dan diegenen die zelf helemaal niets publiceren en geen onderwijs geven, terwijl zij als het ware het algemeen belang afgunstig aanzien, alsof er iets voor hen verloren gaat waarvan zij weten dat zij dat met velen delen. En als zij ergens een menselijke fout hebben ontdenkt, wat lachen ze dan, wat schelden ze en maken ze scènes! De meest succesvolle van alle vertalers was Theodorus Gaza. En toch ontdekte Trapezuntius in zijn boeken enkele vergissingen, die hij, toen hij daartoe was aangespoord, verbeterde. Heeft zo'n grote man als Ermolao zich niet al direct in Themistius' voorwoord bij zijn commentaar op Aristoteles' *De anima* als een kind vergist[82.] en bleef hij niet, zoals ze zeggen,[83.] in de haven steken? Wat zou ik hier moeten zeggen van Filippo Beroaldo, Battista Pio en dergelijke lieden, voor wier fouten de Italianen hun ogen sluiten? Wat moet ik zeggen van allen die de afgelopen tachtig jaar Diodorus Siculus, Herodotus, Thucydides, de *Vitae*

79. Leden van de z.g. Romeinse Academie; zie ook brieven 1479 en 1482.
80. *Castigationes Plinianae* (Rome, 1492).
81. Bazel, Froben, juli 1521.
82. In de eerste en tweede druk van zijn vertaling stond in de eerste zin *quo* of *quomodo* in plaats van *quum.*
83. *Adagia* 476.

van Plutarchus en ook diens *Moralia* uit het Grieks hebben vertaald? Als wij het hun niet kwalijk nemen dat zij bij zo'n overvloed aan geleerden en zeer oude teksten soms opvallende fouten maken, waarom bewegen zij dan hemel en aarde, als zij bij een Bataaf die van alle hulpmiddelen verstoken is, iets aantreffen dat verbeterd moet worden? Zelf treed ik trouwens op als criticus van mijn eigen werken; veel van wat ik uit het Grieks heb vertaald, heb ik verbeterd en zolang ik leef zal dat blijven doen.

Maar ik zie, mijn beste Botzheim, dat jij me al lang naar mijn catalogus terugroept. Welnu, ik heb Suetonius Tranquillus met een verbazend oud handschrift gecollationeerd en enkele passages die niemand eerder had opgemerkt, succesvol hersteld.[84.] Hetzelfde deed ik met de werken van Cyprianus.[85.] Ik heb ook het commentaar van Arnobius op de psalmen herzien; ik droeg dit werk op aan paus Adrianus, de zesde met die naam, die toen zojuist gekozen was.[86.] Hetzelfde deed ik met Hilarius, die mij verrassende problemen bezorgde. Dit werk droeg ik op aan Jean de Carondelet, aartsbisschop van Palermo en opperkanselier van keizer Karel in Brabant.[87.] Toen ik naging, hoeveel waarde aan de sierlijkheid en rijkdom van stijl wordt verleend door intelligente zegswijzen, geschikte metaforen, spreekwoorden en soortgelijke stijlfiguren, besloot ik een zo groot mogelijke hoeveelheid hiervan uit allerlei erkende auteurs bijeen te brengen en in hun eigen groep te rangschikken. Dit met het doel dat ze beter beschikbaar zouden zijn voor wie hun stijl wilden oefenen om vaardigheid in het spreken en een woordenschat te verkrijgen. Een proef hiervan maakte ik, als ik mij niet vergis, 27 jaar geleden.[88.] Dat was bij de volgende gelegenheid: voordat ik bij de kust van Dover de zee opging, leed al mijn geld schipbreuk. Toen was dat heel weinig, maar voor mij toch heel veel, omdat er niets overbleef. Dat gebeurde in naam van de koning door de commandant van de kust (bijna had ik hem rover genoemd), hoewel More en Mountjoy mij ervan overtuigd hadden dat er geen enkel gevaar bestond, tenzij ik Engels geld uitvoerde. Maar ik bezat geen Engels geld en had in Engeland niets verdiend of gekregen. Maar aan de kust bleek dat het niet toegestaan was enig geld uit te voeren, zelfs geen ijzergeld, dat meer waard was dan zes Engelse goudstukken. Zoveel kostte mij het

84. Opgenomen in *Historiae Augustae scriptores* (Bazel, Froben, juni 1518); zie brief 568.
85. Bazel, Froben, 1520; zie brief 1000.
86. Brief 1304.
87. Brief 1334.
88. Erasmus vergist zich vier jaar: de eerste editie van de *Adagiorum collectenea* verscheen in 1500 in Parijs. Deze en latere edities waren opgedragen aan Mountjoy; zie brieven 126 en 211.

leren van één Engelse wet.[89.] Toen ik berooid in Parijs was teruggekomen, twijfelde ik er niet aan dat velen verwachtten dat ik, zoals geletterden plegen te doen, deze tegenslag met mijn pen zou wreken door iets te schrijven uit haat tegen de koning of Engeland. Tegelijk was ik bang dat William Mountjoy wellicht vreesde dat mijn genegenheid voor hem zou veranderen, omdat hij de gelegenheid waarbij ik mijn geld verloor, had veroorzaakt. Ik wilde hen dus in hun verwachting teleurstellen en zelfs liever verklaren dat ik niet zo onbillijk was om een persoonlijk voorval een land aan te rekenen, of zo onnadenkend dat ik om zo'n klein verlies de woede van zo'n grote koning tegen mij of tegen mijn vrienden, die ik in Engeland achtergelaten had, zou opwekken; tegelijk wilde ik mijn vriend Mountjoy verzekeren dat ik nog dezelfde gevoelens van vriendschap met hem deelde als voorheen. Daarom besloot ik onmiddellijk iets te publiceren. Omdat ik niets bij de hand had, stelde ik na een paar dagen lezen in haast een verzameling spreekwoorden samen en ik vermoedde dat dit werkje in welke vorm dan ook juist om zijn bruikbaarheid in handen van studerenden zou komen. Met dit als bewijs legde ik uit hoe weinig mijn vriendschap bekoeld was. Ik heb toen onder toevoeging van een gedicht, dat ik in het voorafgaande vermeld heb,[90.] bewezen dat ik vanwege het geld dat mij is ontnomen de koning of het land niet vijandig gezind ben. Mijn plan pakte niet verkeerd uit. Mijn zelfbeheersing en eerlijkheid bezorgden mij toen zeer veel vrienden onder de Engelsen, geleerde, rechtschapen en machtige personen. Mijn vriend Bade drukte dit werkje een paar jaar later, nadat ik enkele kleinigheidjes toegevoegd en vooral de Griekse passages herzien had.[91.] Daarna gaf Mathias Schürer het in Straatsburg uit, hoewel ik intussen een uitgebreidere verzameling had samengesteld voor een uitgave in Venetië, die bij drukkerij van Aldus verscheen.[92.] Omdat ik zag dat dit werk bij studerenden zo in de smaak viel, dat het duidelijk zou blijven bestaan en door veel drukkers in onderlinge wedijver werd uitgegeven, heb ik het sindsdien herhaaldelijk uitgebreid, voor zover vrije tijd of een grotere hoeveelheid boeken beschikbaar waren. De laatste versie is bij Johann Froben uitgegeven in het jaar des Heren 1523. Verder heb ik terwijl ik voor de uitbreiding van de *Adagia* verscheidene auteurs opnieuw las, en passant enkele vergelijkingen genoteerd, waarbij ik anderen eerder een voorbeeld voor een toekomstig werk wilde geven dan dat ik met de juiste zorg een boek voltooi-

89. Op 27 januari 1500.
90. Zie noot 27.
91. De editie van 1506 telde twintig nieuwe adagia.
92. In de uitgave van 1508 nam het aantal adagia van 819 naar 3260 toe; de titel veranderde in *Adagiorum chiliades* en de toelichtingen waren aanzienlijk uitgebreid.

de. Het is één boek *Parabolae sive similia*, opgedragen aan Pieter Gilles, advocaat en burger van Antwerpen, vroeger een studiegenoot van mij.[93.]

Het zou wellicht nuttig zijn mijn *Opus epistolarum* met deze groep te combineren, hoewel er van al mijn werk niets is waar ik minder op gesteld ben. Ik ben hier meer dan voldoende aan de verlangens van mijn vrienden tegemoetgekomen, vooral omdat deze vaak al naargelang de omstandigheden in het tegendeel veranderen. Ik heb dit duidelijk genoeg aangetoond in de eerste brief van de laatste editie,[94.] die bij drukkerij Froben in 1521 verscheen.[95.] En wat ik toen vermoedde, leerde ik daarna van echte ervaringen maar al te goed. Want de feiten zelf tonen aan dat enkele van mijn meest gezworen vrienden, die ik een Pylades[96.] had kunnen noemen, mijn ergste vijanden zijn geworden. Zij combineerden de grootste ondankbaarheid met het grootste wantrouwen om niets anders dan dat ik mijn naam niet openlijk wilde verbinden aan een gevaarlijke onderneming, waarvan ik altijd voorspeld heb dat die op een verderfelijke onenigheid zou uitlopen. Ik heb daarentegen niemand vriendschap geweigerd, omdat hij meer naar Luther neigde of verder van Luther af stond. Mijn instelling is zo, dat ik ook van een jood kan houden, als het maar in andere opzichten aangenaam is met hem als vriend samen te leven en hij tegenover mij geen lasteringen van Christus uitbraakt. En ik denk dat deze beschaafde handelwijze geschikter is om ons meningsverschil op te lossen. En het raakt mij in elk geval maar in beperkte mate dat ik voor degenen die mij vroeger als de ster van Duitsland, de prins van de ware theologie en de leider van de humaniora beschreven, nu waardelozer ben dan zeewier. Want die roemvolle titels, die voor mij steeds onaangenaam waren, geef ik hun graag terug, maar met niemand zeg ik de vriendschapsband vrijwillig op.

Ik probeerde mij ook op de voordrachtskunst toe te leggen waarvoor ik van nature meer aanleg had dan voor die verzamelde werken, hoewel vooral een bepaalde neiging mij hiertoe aanzette. Daarom schreef ik vroeger voor de aardigheid een lofzang en een kritiek op het huwelijk, dat nu deel uitmaakt van mijn werk *De ratione conscribendi epistolas.*[97.] Ik deed dat ter wille van de

93. *Parabolae sive similia* (Straatsburg, december 1514); zie brief 312.
94. Brief 1206.
95. *Epistolae ad diversos* (Bazel, Froben, 31 augustus 1521). De uitgave telde 617 brieven, waarvan 171 niet eerder waren gepubliceerd.
96. Vooral Hutten; de vriendschap tussen Orestes en Pylades was spreekwoordelijk.
97. De lofzang en de kritiek, geschreven ca. 1497, werden opgenomen in *De conscribendis epistolis* (Leuven, Martens, 1522); zie brief 1284. De lofzang was eerder als *Encomium matrimonii* verschenen in de *Querela pacis* (Leuven, Martens, maart 1518).

illustere jongeman William Mountjoy, die ik destijds in de retorica onderwees. Toen ik hem vroeg of wat ik geschreven had bij hem in de smaak viel, antwoordde hij opgewekt: ‘Het bevalt mij zo, dat u mij volledig ervan overtuigd hebt dat ik een vrouw moet huwen.’ Toen zei ik: ‘Schort je mening maar op, totdat je het tegendeel gelezen hebt.’ ‘Houd dat deel voor u zelf,’ zei hij, ‘mij bevalt het eerste deel.’ Hij is nu na de dood van zijn derde vrouw weduwnaar, wellicht trouwt hij voor de vierde keer; zo gemakkelijk is het de wagen omver te werpen,[98.] wanneer hij al vanzelf overhelt. Op heel jonge leeftijd, nauwelijks twintig jaar, schreef ik in hetzelfde genre de *Laus vitae monasticae*,[99.] dat wil zeggen lofzang op het leven in eenzaamheid, om een vriend een dienst te bewijzen die achter zijn kleinzoon aanzat om hem als proseliet in het net te lokken. Drieëntwintig jaar geleden schreef ik ook het *Encomium artis medicae* op verzoek van een vriend die onlangs lijfarts van keizer Karel is geworden.[100.] Ik vond onder mijn papieren het antwoord van een bisschop aan het volk dat hem gelukwenste en kon mij niet goed meer herinneren bij welke gelegenheid ik het geschreven had.[101.] Een troostgedicht bij het voortijdig overlijden van een zoon[102.] schreef ik in Siena, toen ik daar leermeester was van Alexander, aartsbisschop van Saint Andrews, zoon van koning Jacobus van Schotland. Lang tevoren had ik in Engeland een voordracht geschreven als antwoord op Lucianus' *Tyrannicida*,[103.] dit op aandringen van Thomas More, toen een studiegenoot, nu thesaurier van de koning van Engeland. De *Querimonia pacis*[104.] schreef ik ongeveer zeven jaar geleden, toen ik voor het eerst aan het hof van de prins werd ontboden. Met veel ijver werd eraan gewerkt om in Kamerijk een bijeenkomst te houden met de belangrijkste vorsten ter wereld, de keizer, de koning van Frankrijk, onze Karel en daar onder hen vrede te sluiten met zoals men zegt stalen ke-

98. *Adagia* 513.
99. De *Laus vitae monasticae*, geschreven circa 1486, verscheen als *De contemptu mundi* (Leuven, Martens 1521).
100. Het *Encomium medicinae*, rond 1499 geschreven, werd opgenomen in *Declamationes aliquot* (Leuven, Martens, ca. 1518); zie ook brief 799. De arts is waarschijnlijk Ghisbert Hessels.
101. *Oratio episcopi respondentis... detulissent* verscheen in de *Querela pacis* (Leuven, Martens, maart 1518). De bisschop is James Stuart, aartsbisschop van St. Andrews of wellicht Filips van Bourgondië, bisschop van Utrecht.
102. *Declamatio de morte*, verschenen in *Querela pacis* (Bazel, Froben, december 1517); zie brief 604.
103. Opgenomen in *Luciani... opuscula* (Parijs, Bade, november 1506).
104. *Querela pacis* (Bazel, Froben, december 1517; Leuven, Martens, maart 1518).

tenen.[105.] Vooral de illustere Guillaume de Chièvres en Jean Le Sauvage, opperkanselier en geboren om de staat te helpen, hielden zich hiermee bezig. Deze bijeenkomst werd gedwarsboomd door bepaalde lieden, voor wie rust in de wereld nadelig is en die overeenkomstig de uitspraak van Philoxenus[106.] (die zei dat vlees dat geen vlees was en vis die geen vis was het lekkerst smaakten) het meest gesteld waren op vrede die geen vrede en oorlog die geen oorlog was. Daarom schreef ik op aanwijzing van Jean Le Sauvage de *Querela pacis.* Nu zijn de gebeurtenissen zover gekomen, dat men een grafschrift voor de vrede moet maken, omdat er geen hoop is dat zij weer levend wordt. Hier komen onderwerpen voor die, zoals Horatius[107.] zegt, tot serieuze zaken leiden.

Als tijdverdrijf schreef ik bij Thomas More mijn *Moria*; ik was toen uit Italië teruggekeerd. Hoewel ik dit werk zó onbelangrijk vond, dat ik het zelfs geen uitgave waard achtte (want ik was in Parijs, toen het door tussenkomst van Richard Croke met de slechtste letters vol fouten werd gedrukt),[108.] is toch nauwelijks een ander werk vooral bij de machthebbers met meer applaus ontvangen. Slechts een paar monniken, nog wel de slechtste, en enkele nogal lastige theologen namen aanstoot aan de vrijmoedigheid ervan.[109.] Maar toen Listrius er een commentaar aan toevoegde,[110.] werden meer mensen erdoor beledigd, omdat het tevoren een voordeel was dat men het niet begreep. Ik had toentertijd het plan opgevat voor drie gelijktijdige voordrachten, een lofzang op de dwaasheid, de natuur en de bekoorlijkheid. Maar de lichtgeraaktheid van enkele lieden maakte dat ik mijn plan wijzigde. Op heel jonge leeftijd begon ik aan mijn *Antibarbari.*[111.] Want ik denk dat dit werk eveneens tot het genre van de voordrachten behoort. Hoewel van de werken die ik heb opgesomd, de meeste ook betrekking hebben op de wijze waarop men zijn leven inricht, zijn de werken die ik nu ga vermelden, door mij in alle ernst geschreven voor een verstandig en een godsdienstig leven. Hiertoe behoort de *Panegyricus*,[112.] die ik de vorst Filips aanbood toen hij voor het eerst uit Spanje was teruggekeerd. Ik prees hem en daarmee wees ik tegelijkertijd

105. *Adagia* 643.
106. Waarschijnlijk Philoxenus van Leucas.
107. *Ars poetica* 451.
108. Het *Moriae encomium*, geschreven in 1509, werd in 1511 in Parijs door De Gourmont uitgegeven. Tot 1536 verschenen er 35 edities, waarvan er zeven uitgebreid en herzien werden.
109. Van Dorp, Lee en Zúñiga.
110. Het commentaar van Listrius verscheen in 1515 in de Froben-editie en werd in de meeste latere uitgaven opgenomen.
111. Later in deze brief (p. 284) komt Erasmus hierop terug.
112. Zie noot 26 en brief 179.

op wat een goede vorst in acht moet nemen. Heel duidelijk heb ik dit verklaard in een brief aan Jean Desmarez, die ik toen bij het werk voegde.[113.] Verder het werkje *De principe christiano*,[114.] dat ik Karel (die nu keizer is) aanbood, toen ik kort tevoren was uitgenodigd toe te treden tot de hofhouding van de vorst als een van zijn raadgevers. Zodoende begon ik voor het eerst aan mijn rol van betrouwbare raadgever. Want dit bijvoeglijk naamwoord pleegt men officieel aan raadgevers toe te voegen, hoewel de vorsten het meest gesteld zijn op echt betrouwbare raadgevers en de meeste raadgevers niets minder waarmaken dan wat hun bijvoeglijk naamwoord aangeeft. Toch is geen van de machthebbers door de vrijmoedigheid van dit werkje beledigd. Goede vorsten accepteren onafhankelijke advisering, brutaliteit die tot opruiing leidt, verdragen zij niet.

Met het *Enchiridion militis christiani* begon ik ongeveer dertig jaar geleden.[115.] Ik verbleef toen in het kasteel van Tournehem, waar de pest die toen in Parijs woedde, mij heen gedreven had. Het werk ontstond toevallig. Ik had in dit kasteel een vriend,[116.] die ook met Batt bevriend was. Hij had een bijzonder godsdienstige vrouw, persoonlijk was hij voor niemand vijandiger dan voor zichzelf. De man was verkwistend, ging zich te buiten aan hoererij en overspel, maar was overigens in de omgang met iedereen vriendelijk. Hij had een grote minachting voor alle theologen met mij als enige uitzondering. Zijn echtgenote was opvallend bezorgd om het heil van haar man. Via Batt probeerde zij te bereiken dat ik enkele punten op schrift zou stellen die de man tot godsdienstigheid moesten aanzetten, maar dan zó, dat hij niet merkte dat dit op aanstichten van zijn vrouw gebeurde. Want hij was ook wreed tegen haar en sloeg haar zelfs, zoals soldaten dat doen. Ik heb er gevolg aan gegeven en enkele punten opgeschreven die bij dat moment pasten. Deze vielen ook bij ontwikkelde lieden in de smaak, vooral bij de franciscaan Jean Vitrier, die op dat gebied zeer groot gezag had, en daarom heb ik, nadat de pest die overal woedde, mij opnieuw uit Parijs verjaagd had - nu naar Leuven -,[117.] het werk afgemaakt toen ik er tijd voor had. Tamelijk lang keek men niet naar het boek om. Daarna raakte het opvallend goed verkocht, en dat vooral door een aanbeveling van enkele dominicanen.[118.] Bij

113. Zie brief 180.
114. *Institutio principis christiani*, waarschijnlijk in de zomer van 1515 geschreven, verscheen in mei 1516 bij Froben in Bazel; zie brief 393.
115. Verschenen in *Lucubratiunculae* (Antwerpen, Martens, februari 1503). Erasmus begon in 1501, dus 22 jaar eerder.
116. Johann Poppenruyter; zie brief 164.
117. Herfst 1502.
118. Onbekend wie het waren.

velen van hen is onlangs het voorwoord dat ik eraan toegevoegd had, verkeerd gevallen.[119.] Het was gericht aan de abt Paul Volz, een man met meer dan wie ook een zuiver christelijke levenswijze. Ik had hier een aanmoedigingsbrief[120.] bij gedaan aan Adolf, heer van Veere, die toen nog een kleine jongen was. Daarnaast twee gebeden aan de Moedermaagd[121.] om zijn moeder, namelijk Anna, vrouwe van Veere, een dienst te bewijzen, in een kinderlijke stijl, die eerder op haar gevoelens dan op mijn smaak was afgestemd. Daarna plaatste ik er een gebed tot Jezus bij, dat meer was zoals ik het wenste.[122.] Daarbij kwam ook nog een deel van een geïmproviseerde discussie die ik eens met John Colet voerde over de moedeloosheid van Christus,[123.] als deze tenminste bijdraagt aan de vorming van een karakter. Dit jaar, dat wil zeggen 1524, publiceerde ik de *Exomologesis* over de manier waarop men zijn zonden aan een priester moet belijden.[124.]

Ik heb ook belangrijker zaken aangedurfd. Met een *paraphrasis* heb ik de brief van Paulus aan de Romeinen uitgelegd.[125.] Toen de successen van mijn gedurfde onderneming en de aansporingen van mijn vrienden mij verder aanmoedigden, heb ik kort daarop voor alle brieven van de apostelen een *paraphrasis* voltooid. Omdat deze onderneming niet met onafgebroken arbeid maar met tussenpozen gereedkwam en wel zo, dat ik na voltooiing van elk deel besloot mij van dit soort werk verre te houden, is tegen mijn gewoonte in het complete werk niet aan één iemand opgedragen.[126.] Op aandringen van Matthäus,[127.] kardinaal van Sion, heb ik onlangs hetzelfde onderno-

119. Brief 858, toegevoegd aan de eerste uitgave bij Froben (juli 1518).
120. D.w.z. in de *Lucubratiunculae* van 1503; zie noot 115.
121. *Paean Virgini matri dicendus* en *Obsecratio sive oratio ad Virginem Mariam in rebus adversis*, beide geschreven in 1499 en in de *Lucubratiunculae* van 1503 gepbliceerd.
122. *Precatio ad Virginis filium Iesum* dateert ook van 1499, eveneens in de *Lucubratiunculae* uitgegeven.
123. *Disputatiuncula de tedio, pavore, tristicia Iesu*, verschenen in 1503; zie brieven 108-111.
124. *Exomologesis sive modus confitendi* (Bazel, Froben 1524); zie brief 1426.
125. *Paraphrasis ad Romanos* (Leuven, Martens, november 1517); zie brief 710.
126. Uitgegeven tussen januari 1519 en januari 1521, meestal door Martens in Leuven; zie brieven 916 (Corintiërs), 956 (Galaten), 1062 (Efeziërs, Filippenzen, Kolossenzen, Thessalonicenzen), 1043 (Timoteus, Titus, Filemon), 1181 (Hebreeën), 1171 (Jacobus), 1112 (Petrus en Judas) en 1179 (Johannes).
127. Matthäus Schiner.

men met Mattheus. Dit werk droeg ik op aan keizer Karel, van wie ik weet dat mijn inspanning hem zeer welgevallig was.[128.] Ik dacht al niet meer aan het schrijven van een *paraphrasis*, en zie: omdat velen mij naar deze renbaan terugriepen, voltooide ik de *paraphrasis* op Johannes,[129.] omdat deze meer dan de anderen het vanwege talloze moeilijkheden de lezer lastig maakt. Het was mij niet vergund hier te rusten; men begon om Lucas te vragen, omdat bij hem veel passages voorkomen die bij andere evangelisten ontbreken; zo was er altijd een aanleiding tot een dringend verzoek aan mij. Dit werk is opgedragen aan koning Hendrik van Engeland, de achtste met die naam.[130.] Ten slotte adviseerde een voortreffelijke vriend[131.] mij om Marcus eraan toe te voegen om te voorkomen dat een lacune in het midden iemand uitnodigde om de eenheid van het werk met eigen toevoegingen te onderbreken. Dit werk droeg ik op aan koning Frans van Frankrijk, de eerste met die naam.[132.] De Handelingen van de apostelen en een deel van Lucas bleven nog over. Deze droeg ik op aan paus Clemens, de zevende met die naam.[133.] De Openbaring laat op geen enkele manier een *paraphrasis* toe. Daarom was hier ten slotte het einde van de *paraphraseis* redelijk succesvol, want geen ander werk bezorgde mij minder vijandigheid dan de *paraphraseis.* Ik schreef ook een commentaar op twee psalmen,[134.] omdat een paar mensen mij met dringende verzoeken om dit werk vroegen.[135.] Maar ik werd hier niet alleen door de omvang en de moeilijkheid van het werk afgeschrikt, maar ook door de massa commentaren, zodat het gevaar bestaat dat zij de boodschap van de profeet eerder verduisteren dan verklaren. Desondanks heb ik psalm 3 met een *paraphrasis* uitgelegd om mijn geleerde vriend Melchior Vianden een dienst te bewijzen.[136.] Ik schreef ook een *paraphrasis* op het Gebed des Heren op ver-

128. *Paraphrasis in evangelium Matthaei* (Bazel, Froben, maart 1522); zie brieven 1255 en 1270.
129. *Paraphrasis in evangelium Ioannis* (Bazel, Froben, februari 1523), opgedragen aan aartshertog Ferdinand; zie brief 1333.
130. *Paraphrasis in evangelium Lucae* (Bazel, Froben, augustus 1523); zie brief 1381.
131. Onbekende persoon.
132. *Paraphrasis in evangelium Marci* (Bazel, Froben, december 1523); zie brief 1400.
133. *Paraphrasis in acta apostolorum* (Bazel, Froben, februari 1524); zie brief 1414.
134. De *Enarratio allegorica in primum psalmum* verscheen in de *Lucubrationes* van 1515. Een commentaar op psalm 2 was toegevoegd aan Erasmus' uitgave van Arnobius (september 1522); zie brief 1304.
135. Onder andere Hendrik VIII; zie brief 2315.
136. *Paraphrasis in tertium psalmum*, opgenomen in de *Exomologesis*; zie brief 1427.

zoek van Jost of Justus Weissenburg, secretaris van de koning van Polen.[137.] Onlangs voltooide ik de *Concio de misericordia Domini*,[138.] op verzoek van de eerbiedwaardige bisschop Christoph van Bazel,[139.] die een kapel aan die naam gewijd had. Tegelijkertijd ook de *Comparatio virginitatis et martyrii* op verzoek van de integere Helias, rector van het Maccabeeënklooster in Keulen.[140.] De *Concio de puero Iesu* had ik al eerder op verzoek van John Colet geschreven.[141.] De *Methodus verae theologiae*, die al vaker was verschenen, heb ik in 1522 herzien en uitgebreid en opnieuw het jaar daarop.[142.]

Ik was nu gewend mij erop te beroemen dat ik met mijn pen nog geen sterveling met naam en toenaam had beledigd, hoewel ik al zoveel als scherts en in ernst had geschreven. Maar een kwade genius gunde mij deze eer niet. Tot nu toe heb ik de reputatie verdedigd van een pen die geen schade aanricht, omdat ik tegen niemand het zwaard heb getrokken, tenzij ik op een weerzinwekkende manier was uitgedaagd. En niemand heb ik geantwoord, als ik, die zelf minder venijnig ben, mijn tegenstander niet in zelfbeheersing overtrof. Want ik denk dat overduidelijk uit mijn werken blijkt, dat ik op zoveel roem aanspraak kan maken zonder het verwijt arrogant te zijn. Aanvankelijk was het mijn wens om zonder door iemand aangevallen te worden of zelf iemand aan te vallen almaar met mijn pen te spelen waar geen bloed aan kleefde. Maar hier was ik dubbel ongelukkig; ten eerste omdat ik door veel mensen in de boeken die zij lieten verschijnen op een bijzonder weerzinwekkende manier ben aangevallen, ook door degenen tegenover wie ik mij nooit verkeerd heb gedragen. En ten tweede, omdat het niet eervol en zelfs niet nuttig was tegenstanders te hebben, op wie een overwinning voor mij niets moois had. Telkens als ik daartoe genoodzaakt ben, gedraag ik mij daarom als een Spartaan en roer de kwestie met zo weinig mogelijk woorden aan.

137. *Precatio dominica in septem portiones distributa* (Bazel, Froben, 1523); zie brief 1393.
138. *De immensa Dei misericordia concio* (Bazel, Froben, september 1524); zie brieven 1456, 1464 en 1474.
139. Christoph von Utenheim.
140. *Virginis et martyris comparatio*, eerst verschenen in *Ratio verae Theologiae* (1523), in een uitgebreide versie in *De immensa Dei misericordia*; zie brieven 1346 en 1475.
141. De *Concio de puero Iesu* verscheen in 1511, drukker en plaats van uitgave zijn niet bekend; zie brief 175.
142. De editie van 1523 had een nieuw voorwoord, brief 1365. Bij de eerdere uitgaven was dat brief 745.

Aan geen enkele sterveling heb ik dergelijke werken opgedragen, omdat ik niet verwachtte en wenste dat deze zouden blijven bestaan of omdat ik niemand met haat wilde belasten. Want mijn hele leven heb ik, voor zover ik kon, ervoor gezorgd dat een probleem van mij niet bij mijn vrienden terechtkwam. Maarten van Dorp begon op instigatie van enkele lieden[143.] als eerste mij aan te vallen;[144.] ik antwoordde hem zoals de ene vriend dat met de ander doet en met één enkele brief[145.] verdedigde ik mijn *Lof der zotheid* en het Nieuwe Testament. Door deze schermutseling werd onze vriendschap niet verbroken, omdat ik wist dat hij niet uit haat tegen mij hiertoe gekomen was, maar toen op jonge leeftijd en van nature meegaand op aandrang van anderen hiertoe werd aangezet. Na hem kwam Jacques Lefèvre d' Étaples, een rechtschapen en ontwikkelde man, met wie ik al lang bevriend was. Mijn antwoord had ik zo opgesteld,[146.] dat ik deze onvermijdelijke handeling liever aan het lot dan aan de man wilde toeschrijven. En hoe ernstig dit voorval ook was, mijn vriendschap met hem heb ik hierom niet opgezegd. Want ook vandaag duurt onze wederzijdse genegenheid onverminderd voort. Hier verloor ik twaalf werkdagen. Niet zo veel later kwam Edward Lee tevoorschijn; hij was van een vriend plotseling een vijand geworden en viel mij zo aan, dat hij Erasmus duidelijk niet levend gevangen wilde nemen, maar op zijn totale ondergang uit was.[147.] Ik antwoordde hem met drie pamfletten,[148.] hoewel ik in de tweede uitgave[149.] het eerste pamflet niet opnam, omdat dit slechts een antwoord was op zijn zware aantijgingen, erger dan scheldpartijen van vrouwen, waarvan de lezer geen profijt kon hebben en waaraan hij geen genoegen kon beleven. Hier gingen voor mij bij het gelijktijdig schrijven en publiceren (want ik corrigeerde elke bladzijde zelf) vijftig dagen verloren. Ik kan dit met getuigen aantonen. Daarna

143. Mogelijk Jan Briart en Jacobus Latomus.
144. Brief 304.
145. Brief 337.
146. In *Apologia ad Jacobum Fabrum Stapulensem* (Leuven, Martens, augustus 1517).
147. Lee, *Annotationes in Annotationes Novi Testamenti Desiderii Erasmi* (Parijs, februari 1520). Brief 1037 vormde zijn voorwoord; brief 1061 was hierin ook opgenomen.
148. *Apologia qua respondet duabus invectivis E. Lei* (Antwerpen, Hillen, ca. maart 1520). Daarop volgden twee *Responsiones ad annotationes* (Antwerpen, Hillen, april en mei 1520).
149. D.w.z. de uitgave van Lee's *Annotationes* samen met de twee *Responsiones* van Erasmus (Bazel, Froben, maart 1520) met brief 1100 als voorwoord van Erasmus.

verscheen Jacobus Latomus ten tonele, op dat moment kandidaat voor de hoogste theologische onderscheiding. Zij is - ik weet niet waarom - in Leuven al heel wat jaren nauwelijks aan iemand verleend, tenzij deze eerder een staaltje van zijn lasterpraat heeft gepubliceerd. Omdat dit werk[150.] met zijn verborgen kunstgrepen het talent van de auteur liet zien, schreef ik hierop een meer dan Spartaans antwoord[151.] en hield mij intussen ver van het uiten van mijn gevoelens; want ik hoopte toen nog dat deze man zich een keer wat betrouwbaarder zou gedragen. Hierdoor verloor ik drie dagen zonder de tijd mee te rekenen dat ik al reizend in een koets zijn werken las. Ze hadden ook Jan Briart tegen mij opgezet, op dat moment vicekanselier van die universiteit. Hij was een rechtschapen man, in de theologie meer dan wie ook onderlegd en verder beschaafd, een tamelijk goede vriend van mij, maar opvliegend van karakter. En er waren vaklieden aanwezig, die hem ondanks zijn kalmte tot razernij konden brengen en in elk geval de dood in dreven. Want zijn leeftijd en gezondheid konden dergelijke treurige taferelen niet verdragen. Hem, zeg ik, hadden zij ertoe aangezet om in een openbare ruimte bij een plechtige gelegenheid[152.] mij met wonderlijke kunstgrepen en verborgen schimpscheuten te beledigen en het verwijt van ketterij op te dringen, omdat ik het huwelijk meer dan goed was, geprezen zou hebben.[153.] Hierover had hij mij al genoegdoening gegeven door eerst Maarten van Dorp en Gillis van Delft naar mij toe te sturen om over deze kwestie te spreken, en daarna door een vriendelijk gesprek met hem. Met de uitgave van een boekje[154.] heb ik vervolgens niet aan Jan Briart, maar aan de verdenkingen van die mensen een antwoord gegeven, waarbij ik meer zijn dan mijn zaak behartigde. En omdat dit alles met opzet gebeurde, volgde het ene tumult op het andere.[155.] Want ze dachten dat als zij mij van de universiteit verdreven hadden, het tegelijk met alle talen en de humaniora gedaan zou zijn. Ongeveer dezelfde tijd hieven monniken in het Engelse Londen,[156.] het Franse Parijs[157.] en het Brabantse Brussel[158.] een protest tegen mij aan, en

150. Latomus, *De trium linguarum et studii theologici ratione* (Antwerpen, Hillen, 1519).
151. *Apologia contra Latomi dialogum* (Antwerpen, z.j. en Bazel, Froben, mei 1519).
152. Op 21 februari 1519 bij de licentiaatsceremonie van Jan Robbyns; zie brief 946.
153. In *Encomium matrimonii*; zie noot 97.
154. *Apologia pro declamatione de laude matrimonii* (Bazel, Froben, 1519).
155. Zie brief 946.
156. De franciscaan Henry Standish.
157. Er zijn geen namen bekend.
158. Waarschijnlijk Jan Robbyns.

dat bij zeer druk bezochte preken, omdat ik *In principio erat sermo* vertaald had in plaats van wat er stond *In principio erat verbum.* Dit tumult heb ik met een pamflet[159.] bedwongen, waarin ik duidelijk maakte dat zij die zo geroepen hadden, compleet waanzinnig waren, hoewel dit voor ontwikkelde lieden meer dan duidelijk was, ook voordat ik een enkel woord gebruikte. Een duister persoon[160.] had als eerste tegen mijn vertaling van het Nieuwe Testament geschreven; ik vond het voldoende hem met een brief[161.] te antwoorden en daarbij zijn naam weg te laten.

Er leek al een einde te komen aan deze ellende, en zie, plotseling dook uit Spanje Diego López Zúñiga voor mij op. Zoals zijn geschriften aantonen, is hij een opschepper, brutaal, dwaas, bijzonder met zichzelf ingenomen en met een kwetsend taalgebruik. Men zou zeggen dat hij voor deze droevige taferelen geboren was. Een dreigend gerucht was eraan voorafgegaan, het werk zelf[162.] bevatte verbazingwekkende onzin. Ik antwoordde hem met een paar woorden[163.] en ben nog nooit zo ontevreden geweest over een antwoord aan iemand. Toen hij zich naar Rome begaf om daar met dat zo fraaie boekwerk een triomf te behalen, publiceerde hij opnieuw een boek dat tegen mij gericht was en dat hij als titel *Blasphemiae et impietates Erasmi* gaf - het meest dwaze geschrift dat ooit verschenen is. Daarom had het college van kardinalen het drukken verboden.[164.] Toen enkele monniken, voor wie het gezag van de paus, telkens als het hun goed uitkomt, onschendbaar is, het werk in het geheim gedrukt hadden, verboden zij andermaal de verspreiding ervan. Nauwelijks had ik hem met een paar woorden en met de minachting die hij verdiende geantwoord,[165.] of daar kwam een ander pamflet aangevlogen,[166.] de voorloper van die drie geschriften, waarin hij als de beste toneelspeler liet zien hoe sterk hij is in het beledigen. Daarom heb ik hem met dezelfde olie,[167.] zoals ze zeggen, ook geantwoord.[168.] De man had de

159. *Apologia palam refellens... quod in Evangelio Ioannis verterit 'In principio erat sermo'* (Leuven, Martens, februari 1520) met brief 1072 als voorwoord.
160. Mogelijk Hieronymus Dungersheim; zie voor zijn kritiek brief 554.
161. De brief is niet bewaard gebleven.
162. De *Annotationes contra Erasmum Roterodamum* van 1520; zie brief 1277, noot 2.
163. De *Apologia respondens* van 1521; zie brief 1277, noot 1.
164. Zie brief 1302, noot 11.
165. *Apologia adversus libellum Stunicae* (Bazel, Froben, 6 augustus 1522).
166. *Libellus triorum illorum voluminum praecursor*; zie brief 1312, noot 2.
167. Wellicht een toespeling op *Adagia* 362.
168. *Apologia ad prodromon Stunicae*; zie brief 1312, noot 3.

hulp van zijn broer Sancho Carranza, een theoloog uit Alcalá, die Zúñiga ten minste in drie uitgekozen passages moest verdedigen; terwijl hij van mij een ketter probeerde te maken, ontpopte hij zich als een schaamteloze intrigant. Ook op zijn pamflet reageerde ik.[169.] In Rome leven mensen die dergelijke onzin lezen. Er gaan althans geruchten dat er mensen zijn die het lezen, omdat ze het kopen, hoewel men er nauwelijks ergens boeken te koop vindt van kerkvaders, die tot godsdienstigheid bijdragen. Er zijn zelfs mensen die geloven dat met dergelijke steun de positie van de kerk op de juiste manier verdedigd wordt. En hoewel de kern van deze zaak is, dat iedereen gewicht hecht aan de verordeningen van de paus van Rome, laat Zúñiga in feite zien hoe weinig waarde andere volkeren daaraan hoeven te hechten, omdat hij zelf in Rome zo vaak ongestraft de decreten van pausen en kardinalen belachelijk maakt. Zij geven dan als antwoord dat men in Rome hem niet anders verdraagt dan Pasquino.[170.] Maar Pasquino is minder dwaas en dat slechts één keer per jaar. Die man vindt al het andere minder belangrijk en doet niets anders. Hij beschouwt dit als een buitengewoon geluk. Over Carranza hoor ik niets, maar Zúñiga gaat nog altijd helemaal in zijn werk op. Hij dwaalt rond, zoekt steun en doet bij de paus zijn best om de drie befaamde pamfletten[171.] met diens toestemming te mogen drukken. Ik persoonlijk verbaas mij over de verdorven schaamteloosheid van bepaalde lieden. Hoewel deze uit zichzelf anderen die zich verdienstelijk willen maken, venijnig aanvallen en daarbij zelf al zo vaak op duidelijke fouten zijn betrapt, betreden zij toch, alsof zij hun taak goed volbracht hebben, opnieuw het strijdperk en dagen uit zichzelf anderen opnieuw uit voor een wedstrijd. Intussen bieden zij geen excuses aan, maar gaan door met moddergooien naar anderen. Als mij iets dergelijks was overkomen, zou ik mij in elk geval in eenzaamheid verbergen en mij schamen weer op het toneel van geleerde lieden te verschijnen. Wie zich verdienstelijk probeert te maken en daarbij een fout begaat, vraagt dringend om vergeving. Maar wie kan mensen vergeven die een ander zo aanvallen en zelf de schandelijkste fouten maken? Zúñiga had de eerste vruchten van zijn boosaardigheid in Alcalá laten verschijnen.[172.] Maar omdat daar weinig mensen waren die zo'n boek wilden kopen, bracht hij als een handelsreiziger zijn koopwaar naar Rome over. Toen hij van paus Leo geen toestemming kreeg de rest van zijn bedriegerijen uit te geven, publiceerde

169. Zie brief 1277, noot 3.
170. Pasquino is de naam van een verminkt antiek beeld op het Piazza Navona in Rome, waar men eenmaal per jaar anonieme Latijnse satirische verzen deponeerde.
171. *Libellus praecursor*; zie noot 166.
172. De *Adnotationes contra Erasmum*; zie noot 162.

hij er, zoals ik zei, enkele na diens dood tijdens het interregnum[173.] en hij zou er meer uitgeven, als hij niet door een verordening van de kardinalen herhaaldelijk aan banden was gelegd. Want Adrianus bleef verscheidene maanden in Spanje steken, voordat hij zich naar Rome begaf. Toen Zúñiga ook bij hem tevergeefs toestemming probeerde te krijgen om wat hij geschreven had uit te geven, kwam spoedig na diens dood[174.] zijn ware aard terug. Terwijl de kardinalen in het conclaaf over het kiezen van een nieuwe paus streden, publiceerde hij een aantal conclusies die hij aan al mijn werken had ontleend,[175.] en bereidde zich intussen voor ook de rest openbaar te maken. En hij zou dat ook gedaan hebben, als het gezag van Clemens VII de man die ronduit buiten zinnen was, niet had tegengehouden. Daarom beantwoordde ik dit pamflet met enkele woorden, hoewel ik ook al eerder gereageerd had.[176.]

In Leuven zit een theoloog, een karmeliet,[177.] die zich gewoonlijk erop beroemt dat hij in plaats van zijn pen zijn tong gebruikt. Een tong heeft hij zeker, maar een die past bij het doel dat Catullus aangaf.[178.] Voor hem is het een spel om bij drinkgelagen, theologische voordrachten en ook openbare preken Erasmus een ketter te noemen en hij is hierin zover gegaan dat hij bij alle verstandige mensen als een dwaas geldt. Zijn voorbeeld wordt door verscheidene mensen overgenomen,[179.] die alleen maar denken dat zij op grote theologen lijken, als zij naar believen mensen ketters, scheuringmakers of vervalsers noemen - alsof wagenmenners niet tot hetzelfde in staat zijn. Deze man heeft nu publiekelijk in een gewone lezing tegen mij twee lichte beschuldigingen geuit, namelijk ketterij en vervalsing van de Heilige Schrift, omdat ik in de eerste brief aan de Corintiërs alleen vertaalde wat ik in het Grieks aantrof: ‘Wij zullen niet allen slapen, maar wij zullen allen veranderd worden.’ Deze buitengewoon schaamteloze valse beschuldiging heb ik met een kort pamflet[180.] weerlegd, maar zonder te schelden en de naam

173. Leo X overleed op 1 december 1521, Adrianus VI kwam op 28 augustus 1522 vanuit Spanje in Rome aan.
174. 14 september 1523.
175. *Conclusiones principaliter suspectae et scandalosae quae reperiuntur in libris Erasmi Roterodami* (Rome, 1523).
176. *Apologia ad Stunicae conclusiones*, tegelijk met de *Exomolegesis* gepubliceerd (Bazel, Froben, 1524). Brief 1428 is het voorwoord hiervan.
177. Nicolaas Baechem.
178. Catullus, *Carmina* 98, 3-4: met de tong het achterwerk en de leren sandalen van een boer likken.
179. Jacob van Hoogstraten en Vincentius Theodorici; zie brief 1330.
180. *Apologia de logo taxato qui est in epistola Pauli ad Corinthios... ‘Omnes quidem resurgemus’* (Bazel, Froben, 1522).

van de man te noemen, en toch is hij verontwaardigd. Welnu, als hij zelf denkt dat iemand terecht boos op hem is, omdat hij de modder wegveegt die iemand op zijn helder witte habijt heeft gegooid - het enige witte dat hij heeft -, zal ik toegeven dat hij terecht boos op mij is, omdat ik zo'n schaamteloze valse beschuldiging weerleg, waarbij ik intussen ook zijn naam spaar. En omdat alle goede mensen door dit gedrag ontevreden over hem zijn, kan hij alleen met zichzelf tevreden zijn. Hij protesteert tegen smaadschriften. Maar er bestaan geen smaadschriften die iemands onschuld beschermen tegen de laster van een krankzinnige. Dezelfde man had onlangs in de *Colloquia* vier ketterijen ontdekt[181.] en hierdoor vierde hij overal triomfen bij drinkgelagen, in preken, gesprekken en voordrachten; behalve de ketterijen wist hij niets te melden. Deze valse beschuldiging heb ik met een paar woorden beantwoord.[182.] Omdat hij zich niet kon beheersen had paus Adrianus hem het zwijgen opgelegd door een officieel schrijven, waarin hij hem weloverwogen opdroeg geen onzin te vertellen over Erasmus.[183.] Een tijdje hield hij zich stil, zij het met moeite. Na de dood van de paus keerde hij spoedig naar zijn oude kreten terug, alsof wat de paus op juiste wijze had opgedragen, niet voor altijd gold. Daarom keerde hij naar zijn ware aard terug en herstelde de schade van zijn eerdere zwijgen door met toewijding mij opnieuw te belasteren. Hij gaf colleges over het evangelie van Mattheus en niet zelden wierp hij vanaf zijn theologische leerstoel een steen naar mijn hoofd, maar zo brutaal als geen enkele pias dat kon, zo lachwekkend dat een groot deel van zijn toehoorders alleen maar kwam om plezier te hebben. Sommigen zijn van oordeel dat de man zich met opzet zo dwaas gedraagt om toehoorders te vinden. Ik had een verdedigingsschrift geschreven over een plaats in de brief aan de Corintiërs ‘Wij zullen allen verrijzen, maar wij zullen niet veranderd worden.’[184.] Hoewel ik hierin met zulke overduidelijke argumenten de laster van die man ontkracht had dat je, zoals men zegt, de zaak met je vingers kon aanvoelen, schaamde hij zich niet, alsof hij geen antwoord had gekregen, het volgende in het openbaar te zeggen: ‘Hier,’ zei hij, ‘steunen veel mensen Erasmus, maar ik zal toch niet over de waarheid zwijgen. Van alles waaraan de kerk vasthoudt, is wat daarmee in tegenspraak is, onwaar en ketters. De kerk houdt vast aan wat in tegenspraak is met de lezing van Erasmus. Dus de lezing van Erasmus is onjuist en ketters.’ In het derde hoofdstuk van Mattheus had ik in plaats van *Poenitentiam agite* als ver-

181. Zie brieven 1299-1302.
182. In brief 1301, die tegelijk met de eerste editie van de *Catalogus lucubrationum* werd gepubliceerd.
183. Zie brieven 1359 en 1481.
184. Zie noot 180.

taling *Resipiscite* gekozen. ‘Hier,’ zegt hij, ‘ontkent Erasmus boetedoening,’ alsof *poenitentiam agere* in het Latijn hetzelfde is als het doen van boete die vanwege begane fouten is opgelegd. Alsof het woord *poenitentia* afgeleid is van *poena* en niet eerder van *pone tenere*, dat wil zeggen achteraf begrijpen zoals in het Grieks *metanoia*. Alsof de boetedoening daarom is opgeheven als de zondaar de opdracht krijgt weer verstandig te worden (*resipiscere*). In het zesde hoofdstuk was zijn theologie in volle bloei. Hij beweerde dat er niets dwazer kon zijn dan dat ik *dimitte* en *dimittimus* vervangen had door *remitte* en *remittimus.* ‘*Remittere*,’ zei hij, ‘betekent opnieuw naar iemand sturen.’ Wie vraagt nu dat God de zonden die door de biecht zijn vergeven opnieuw naar hem terugstuurt? Het verwondert mij, dat hij niet in één moeite door in het Credo en zelfs in de evangeliën de spot drijft met de *remissio* van de zonden, die daar zo vaak ter sprake komt. Waarom dringt hij er niet op aan dat hier *dimissio* geschreven wordt? Waarom valt hij niet met dezelfde kritiek hoofdstuk 7 van Lucas aan, waar twee keer het woord *remittere* wordt gebruikt: ‘*Remittuntur* haar vele zonden, omdat zij veel liefde heeft betoond,’ en daarna: ‘*Remittuntur* uw zonden.’ Die Coroebus[185.] zag niet dat wat hij bij mijn vertaling had bekritiseerd, in de officiële kerkelijke versie paste. In het tweede hoofdstuk van Mattheus had ik in plaats van *Omnis Hierosolyma* (heel Jeruzalem) *tota urbs Hierosolymorum* (de hele stad Jeruzalem) gebruikt; de gangbare vertaling keurde ik niet af, maar de bedoeling van de vertaler legde ik uitvoeriger uit. Op grond van redeneringen van sofisten maakte hij duidelijk dat mijn woorden niet dezelfde betekenis kunnen hebben als de woorden van de vertaler, omdat er in mijn woorden geen vervanging kan zijn van verbogen naamvallen voor de nominativus of van de nominativus voor de verbogen naamvallen. Dergelijke onzin werd iedere dag door die oude man, de coryfee van de Leuvense theologen, uitgekraamd. En dan verbaast men zich dat de zaak van de paus weinig succes heeft, wanneer dergelijke lieden haar op deze wijzen behartigen! Mensen die verdienen dat de wereld hen voedt zonder dat zij iets doen! Een gewichtige theoloog, die verdient dat verstandige mensen aan hem hun kinderen toevertrouwen! Want hij heeft ook de taak op zich genomen talloze mensen tegen de humaniora te beschermen.[186.] Hij heeft een compagnon bij het drinken,[187.] die ook zelf met

185. Vgl. *Adagia* 1864: ‘Stultior Coroebo’ (Dwazer dan Coroebus). Coroebus probeerde de golven van de zee te tellen, hoewel hij slechts tot vijf kon tellen.
186. De vertaling volgt de Toronto-uitgave, die een fout in de tekst van Allen vaststelt.
187. Vincentius Theodorici. Zijn *Apologia* verscheen op 21 maart 1525 in Antwerpen; zie brief 1571.

veel nachtelijke arbeid een boek tegen mij heeft vervaardigd, dat hij zou hebben uitgegeven, als hij de vicaris van zijn orde even gek had gekregen als hij zelf is. Geen kwestie heeft Luther voor de wereld meer aanvaardbaar gemaakt dan het gedrag van lieden als hij.

Ik voegde bovendien aan het Nieuwe Testament, toen het zou verschijnen, een verdedigingsgeschrift toe en daarna nog een,[188.] omdat ik vermoedde dat er mensen zouden zijn die het gingen aanvallen. Er zijn ook brieven, met andere gecombineerd of afzonderlijk gedrukt, die als verdedigingsgeschrift kunnen gelden, zoals die naar Marcus Laurijn en Jacob Hoogstraten.[189.] Maar ik stap graag af van het vermelden van ruzies. Daar leek al een eind aan te komen, als niet tegen elke verwachting in Ulrich von Hutten was opgestaan, die plotseling van een vriend in een vijand was veranderd; zo groot is de macht van een boze tong bij onstandvastige mensen. Niemand heeft zo vijandig tegen Erasmus geschreven als hij.[190.] Toch was ik niet van plan daarop te antwoorden, als gewichtige vrienden niet van mening waren geweest dat dit voor mijn goede naam van belang was. Zodoende verscheen mijn *Spongia*,[191.] die alleen al door de titel matiging in de stijl beloofde. Desondanks menen sommigen dat ik die matiging helemaal niet bereikt heb, hoewel ik met mijn geweten als getuige mijn uiterste best heb gedaan om niemand met mijn verdediging toevallig te treffen. Ik deed mijn best ook Hutten zelf te sparen voor zover de inhoud dat toeliet. Wie wil dat de goede naam van Hutten bij iedereen blijft bestaan, moet zijn verontwaardiging richten op degenen die met hun leugens de man hiertoe hebben aangezet, en nog meer op hen of liever op dezelfde lieden die uit alle macht mij ertoe bewogen om ook mijn pen tegen hem te hanteren nu hij dood is. Toch zullen zij dat nooit van mij gedaan krijgen, want ik heb geen zin tegen hem tekeer te gaan en ik zie dat de zaak volledig in razernij is ontaard. Daarom is het niet mijn bedoeling hierna met dergelijke gladiatorenpamfletten te strijden.[192.]

188. In de eerste editie van 1516 nam Erasmus een apologie op met als begin: ‘Iam ut paucis occurram Apologia’, aan de tweede editie (1519) voegde hij een apologie toe met als titel *Capita argumentorum contra morosos quosdam ac indoctos.*
189. Brieven 1342 (Laurijn) en 1006 (Van Hoogstraten).
190. *Expostulatio cum Erasmo Roterodamo* (Straatsburg, 1523).
191. *Spongia adversus aspergines Hutteni* (Bazel, Froben, september 1523); brief 1378 is het voorwoord bij de eerste, brief 1389 bij de tweede editie.
192. Huttens belangrijkste verdediger was Otto Brunfels, wiens *Pro Ulricho Hutteno defuncto ad Erasmi Roterodami Spongiam* begin 1524 in Straatsburg uitkwam; in Hagenau verscheen (waarschijnlijk zomer 1524) van de hand van Erasmus Alber *Iudicium de Spongia Erasmi Roterodami.*

Ik zal mij vooral ervoor inzetten dat Christus mijn geweten goedkeurt, en ik hoop dat juist de beste mensen de overweging van mijn plan met hun instemming steunen. Maar die schreeuwers, die absoluut niet schijnen te weten wat het verschil is tussen schrijven en tekeergaan, zou ik persoonlijk liever willen mishandelen dan beledigen, als het überhaupt een christen betaamde iemand kwaad toe te wensen. Maar degenen die willen dat de *Spongia* als wreed en uitdagend geldt, vraag ik slechts te overwegen, hoe bijzonder ik gesteld was op de gaven van Hutten, hoe oprecht en met hoeveel publicaties ik hem, toen hij nog niet erg bekend was, aan de wereld heb aanbevolen en met hoeveel brieven[193.] ik hem bij mijn vrienden en vooral de kardinaal van Mainz[194.] heb aangeprezen. In een bepaalde brief[195.] vergelijk ik hem met Thomas More, de meest integere, betrouwbare, vriendelijke en verstandige man die de zon sinds vele eeuwen heeft gezien. Hutten heeft bewezen dat hij in hoge mate van hem verschilt en mij tot een ongeloofwaardige heraut gemaakt. In mijn werk over het Nieuwe Testament, dat al voor de derde keer is verschenen,[196.] verkondig ik met bijzondere genegenheid zijn loffelijke verdiensten![197.] Laten zij nu ook beseffen dat ik hem nooit een gelegenheid heb geboden onze vriendschap te beëindigen en dat het ook geen pas had haar zonder zwaarwegende redenen te verbreken. En vervolgens dat hij niet alleen de vriendschapswetten heeft geschonden, maar ook als vanuit een hinderlaag meer dan vijandig op de goede naam en het leven van een vriend een aanval heeft gedaan. Want de feiten spreken volledig voor zichzelf: Hutten heeft met geen andere bedoeling zo tegen mij geschreven dan om mij met zijn pen te doden, wat hij met zijn zwaard niet kon. En zoals hij zich een sterke man vond, zo dacht hij: ‘Het is een oud mannetje, ziekelijk, bang en zwak. Hij zal weldra zijn laatste adem uitblazen, als hij zulke heftige passages heeft gelezen.’ Dat hij dat gedacht heeft, bewezen ook de woorden die hij tegen mij ventileerde.

Ik ga nu een beroep doen op het geweten van hen die Hutten van huis uit kenden, hoewel ook zij die niet vertrouwelijk met hem omgingen, weten hoezeer zijn hele leven dat van een soldaat was, om geen onvriendelijker woord te gebruiken. Toch verwijt ik hem nergens in mijn hele *Spongia* zijn bandeloosheid, die zelfs die ellendige ziekte hem niet kon afleren; nergens zijn dobbelspel of de meisjes, nergens zijn geld dat hij door verkwisting erdoor gejaagd

193. Brieven 745, 778, 874, 967, 968, 1009, 1114 en 1115.
194. Albrecht van Brandenburg; de brieven 745, 968 en 1009 waren aan hem gericht.
195. Brief 999.
196. 1522.
197. In een noot bij Thessalonicenzen 1:2.

had, zijn vergaarde schulden en zijn bedrogen crediteuren. Verder de gewelddaden waarvoor hij plannen maakte - geld afpersen van de kartuizers,[198.] waarbij verscheidene monniken werden verminkt en twee of drie abten op de openbare weg werden aangevallen; een van zijn dienaren die om deze misdaad gevangen was genomen, liet de paltsgraaf[199.] onthoofden. Van deze en dergelijke talrijke vergrijpen was het volk overal op de hoogte. Toch haal ik niets hiervan in mijn hele *Spongia* naar boven en confronteer mijn vijand niet met ware en alom bekende misdaden, hoewel hij tegen een vriend die zich ook voor hem heeft ingezet, op de meest schaamteloze manier zo verschrikkelijk veel, heel valse beschuldigingen verzamelde. In de hele *Spongia* staat geen belediging van een plunderaar, ontvoerder, rover of geldverkwister. Want wat ik daar in het algemeen zeg, is niet op het beledigen van één iemand, maar op het voordeel voor iedereen gericht. Sommigen vinden dat ik in de *Spongia* hard ben. Wat een kletspraat waar hij zich over beklaagt, met wat voor grimmige woorden overdrijft hij! Had ik bij zoveel algemeen bekende feiten niet welbespraakt kunnen zijn, als ik persoonlijk geen sterke afkeer had van kwaadsprekerij? Over de brief aan de kardinaal van Mainz, die in druk is verschenen,[200.] spreek ik zo, dat hij alleen het zal begrijpen. Een andere wandaad,[201.] nog verraderlijker dan deze, roer ik niet aan, omdat ik ze alle twee ter wille van onze vriendschap had vergeven. Omdat ik een gesprek had afgewezen, vond hij het gerechtvaardigd zo tegen een vriend tekeer te gaan, en dat om ettelijke lieden[202.] te gerieven met wie hij een nieuwe vriendschap had gesloten waar hij zelf weinig voordeel aan zou beleven. Als ik op de valse beschuldigingen met valse beschuldigingen had gereageerd, was er met gelijke munt terugbetaald, afgezien van het feit dat de zaak van diegene die uitgedaagd wordt en voor de strijd verschijnt, de meeste bijval krijgt. Nu maak ik een verbitterde indruk, ik voel me door zoveel valse beschuldigingen getergd en gebruik zelfs niet zijn echte en algemeen bekende misdaden voor mijn verdediging. Om mij verdacht te maken hebben zij nu een brief van Luther over de *Spongia* verspreid, die hij privé aan een vriend schreef.[203.]

198. De kartuizers van Straatsburg, die Hutten tot vijanden had verklaard. Zij betaalden voor de vrede 2000 Rijnlandse guldens.
199. Ludwig V.
200. Brief 1033.
201. Zie brief 1445. Hutten zou Erasmus aanbevelingsbrieven bij het hof van Karel V afgedwongen hebben (brieven 1114 en 1115).
202. Zoals uit latere brieven blijkt (1376, 1384, 1389 en 1437), was Erasmus vooral verontwaardigd over het optreden van Heinrich Eppendorf.
203. Brief aan Conradus Pellicanus (1 oktober 1523), afgedrukt in *Iudicium* van Erasmus Alber; zie noot 192.

Hoeveel waarde men aan dit oordeel van Luther moet hechten, bespreek ik op dit moment niet. Mij doet het in elk geval niets. Ik vraag mij af waarom degenen die deze brief gepubliceerd hebben, niet met dezelfde moeite de brieven van Philippus Melanchthon hebben uitgegeven. Die verwerpt hierin Huttens poging als verderfelijk voor de zaak van het evangelie en noemt het meer dan eens waanzin. Ik bezit drie brieven[204.] van hem die aan verschillende vrienden zijn gericht en waarin hij de waanzinnige pamfletten veroordeelt, die dit nieuwe evangelie mij herhaaldelijk toestuurt. Aan anderen schreef hij trouwens meer brieven. Sluwe mensen houden deze achter, intussen gaan zij tekeer met idiote pamfletten die geen of een verzonnen auteursnaam hebben, en daarna verklaren zij met trots dat zij bereid zijn tienmaal voor het evangelie te sterven. Waarom verkondigen zij dit nu niet in Rome? Groot is de kracht van het gesproken woord. Waarom gaan zij niet even heftig tegen de keizer en tegen de paus tekeer? Omdat het minder veilig is. Waar is dan hun wens een martelaar te zijn? Ze hadden in elk geval hun mening moeten verkondigen, als ze niet willen provoceren. Het ontging mij niet dat enkele lieden die ten onrechte zich als beschermers van het evangelie opwierpen, het plan hadden mij onder krankzinnige pamfletten te bedelven om te voorkomen dat ik iets tegen Luther zou schrijven.[205.] Laten zij zich voorstellen dat Erasmus gestenigd was, zou dan hun zaak er direct goed voor staan? Zij onderzoeken niet hoeveel schade ik hun zaak kan en had kunnen toebrengen, als mijn verlangen wraak te nemen even groot was als hun verlangen mij te kwetsen. Wie herkent hier niet de geest van het evangelie, die de wereld al duizend jaar heeft gemist? Welnu, laat het in de geest van het evangelie zijn vrijuit met beledigingen van leer te trekken tegen de schuldigen. Maar met aperte leugens het hoofd van onschuldigen aan te vallen, is dat soms een voorbeeld dat past bij het evangelie? De arts van het evangelie giet wijn in de wonden, maar hij doet daar tevens olie bij. Hij giet er wijn in, geen azijn. Sommigen van hen gebruiken vergif in plaats van wijn. Zij doden niemand met een zwaard, maar op een verderfelijker manier met de tong en de pen.

Toch hebben zij niets dat ze mij kunnen verwijten, behalve dat ik niet met gevaar voor eigen leven wil verkondigen wat ik niet begrijp, als twijfelachtig beschouw, verwerp of wat ik zonder dat het nut heeft zal verkondigen. Wie heeft zich overigens in zijn geschriften meer gekeerd tegen het vertrouwen

204. Over twee brieven bestaat zekerheid, namelijk een aan Oswald Ülin (24 augustus 1523) en een andere aan Johannes Oecolampadius (8 september 1523). De derde brief is mogelijk een brief, die aan Georgius Spalatinus of aan Joachim Camerarius gericht was.

205. Erasmus had dit van Johannes Fabri vernomen; zie brief 1437.

in ceremonies, het bijgeloof dat men aan voedsel, ritueel en gebeden hecht, tegen hen die aan verzinsels van mensen meer waarde toekennen dan aan de Heilige Schrift, die verordeningen van mensen belangrijker vinden dan de geboden van God en die meer bescherming verwachten van heiligen dan van Christus zelf; wie heeft zich meer gekeerd tegen de theologie van de scholastiek, die door spitsvondigheden van filosofen en sofisten is bedorven, tegen het onbezonnen verlangen elk ding te omschrijven, en tegen de verkeerde meningen van het volk? Mijn boeken laten duidelijk genoeg zien hoe ik mij niet bezondig aan het vleien van zelfs de belangrijkste vorsten.

Deze en veel andere punten, die ik overeenkomstig de mate van mij verleende genade heb verkondigd, heb ik standvastig uiteengezet zonder iemand te storen, als hij wat beters naar voren bracht. ‘En Erasmus heeft niets anders dan welsprekendheid onderwezen.’ Ach, mogen zij, die ijdele praters, mijn vrienden daarvan overtuigen; voortdurend beweren zij dat wat Luther verkondigde, hij uit mijn geschriften geput heeft. Desondanks misgun ik Luther die eer niet. Laat hij hem maar volledig krijgen, als het maar aan de glorie van het evangelie bijdraagt. De belangrijkste beschuldiging tegen mij is dat ik te gematigd ben. Hierdoor heb ik aan beide kanten een slechte naam, omdat ik beide partijen aanspoor een rustiger beleid te voeren. Vrijheid keur ik niet af, als zij op naastenliefde is gebaseerd. Wat kan er uit een krenkende belediging anders ontstaan dan een bloedige twist? Als wij de kerk van Rome in opspraak brengen en hij van zijn kant onze fouten bekend maakt, krijgen de vijanden van onze godsdienst dan geen prachtig schouwspel te zien? Clemens verklaart zich bereid om de verdorvenheid van de kerk aan te pakken; hij stuurde een afgevaardigde, de meest eerlijke en vriendelijke die men zich kan wensen.[206.] En die lieden doen niets anders dan beledigen, alsof voor hen niets aangenamer is dan algehele verwarring. Laat men het hun aanrekenen, als vorsten ten slotte buiten zichzelf van woede en zonder onderscheid tegen de bezittingen en levens van talloze mensen tekeergaan. Als dat gebeurt, vrees ik dat sommigen te laat mijn gematigdheid goedkeuren. Want wie kan verdragen dat enkele lieden van die groep onder het voorwendsel van het evangelie niet naar vorsten en pausen luisteren en Luther zelfs niet gehoorzamen tenzij het hun goed uitkomt?[207.] Ook Luther is voor hen een mens en wordt door een menselijke geest geleid, of hij heeft niet geschreven wat hij bedoelde. Maar men neemt het mij hoogst kwalijk, als ik verlang dat wat nu aan onenigheid plaatsvindt, met instemming van de vor-

206. Kardinaal Lorenzo Campeggi aan wie Erasmus zijn *paraphrasis* op de Efeziërs had opgedragen; zie brief 1062.
207. Hoezeer dit alles Erasmus tegenstond, beschrijft hij in een brief aan Melanchthon (brief 1496).

sten zonder onenigheid gebeurt. Als zij niet doen wat het beste is, wat voor misdaad heb ik dan begaan door hen te waarschuwen? Mensen die een brand willen blussen, roep ik niet terug, maar ik veroordeel degenen die olie op het vuur gooien en een ziekte die meer dan duizend jaar chronisch is, met heftige geneesmiddelen in één keer willen genezen, en dat met een heel groot risico voor het hele lichaam. De apostelen gedroegen zich gematigd tegenover de joden, die de smaak van de ingewortelde wet niet konden kwijtraken. Dezelfde houding zouden zij naar mijn mening op gepaste wijze moeten innemen tegenover hen die al vele eeuwen aan het gezag van zoveel concilies, zoveel pausen en zoveel uitstekende kerkleraren hebben gehoorzaamd en nu tegen hun zin de jonge wijn van de nieuwe leer ontvangen. En intussen stel ik dat de ene partij gedwaald heeft en dat van de andere partij alles wat zij verkondigt waar is. Laten beide partijen op een wijze die christenen past, voor de zaak van Christus opkomen; zij zullen zien wat ik met mijn bescheiden aandeel naar voren zal brengen.

Maar ik dwaal te ver af en ik keer tot Hutten terug. Ik zou willen dat degenen die deze tragedie eerst veroorzaakt hebben en nu opnieuw tot leven brengen,[208.] de schim van Hutten lieten rusten en mij niet ertoe zouden bewegen om zogezegd met schimmen te worstelen.[209.] Een gevecht met schimmen wordt trouwens niet gevoerd door iemand die antwoordt op een belasterend boek, dat een ander na als het ware zijn speer in vergif gedoopt te hebben achterlaat waarna hij uit het leven vlucht, maar door degene die uit eigen beweging een dode die niet kan antwoorden, beschuldigt. Toen mij de dood van Hutten werd bericht, heb ik met een christelijke gezindheid voor zijn ziel om Gods barmhartigheid gebeden; en ik hoor dat de man vlak voor zijn dood betreurd heeft dat hij, bedrogen door de sluwheid van enkele lieden, een vriend had gekwetst.

Ik zie dat ik tamelijk ver ben afgedwaald van wat ik van plan was, maar toch kan ik mij niet bedwingen wat ik dezer dagen te weten ben gekomen, in het hart van een vriend uit te storten. Dan kun je volledig begrijpen in welke mate sommige mensen zich wel sterk op het woord evangelie laten voorstaan, maar niet in de geest van het evangelie stof voor onenigheid aangrijpen en produceren. Ik zal vertellen wat er gebeurd is. Wie de aanstichter is, kun je eenvoudig raden.[210.] Hoewel men mij vaak bericht had dat deze man weinig vriendelijk over mij sprak, heb ik mij er niet druk over gemaakt, zodat ik ook niet in een gesprek mijn beklag hierover deed. Toen ik ten slotte het bericht ontving dat hij mij heel weerzinwekkend de profeet Bileam[211.]

208. Zie noten 192 en 202.
209. *Adagia* 153.
210. Guillaume Farel.
211. Numeri 22-24.

had genoemd, alsof ik tegen betaling gehuurd was om Gods volk een slechte naam te bezorgen, meende ik dat ik zo'n gruwelijke belediging niet moest negeren. Daarom nam ik de man apart, toen ik hem ergens getroffen had, en vroeg of het waar was wat men over mij bericht had. Zonder te ontkennen of toe te geven zocht hij uitvluchten. Ten slotte antwoordde hij op mijn aandringen dat een Franse handelsman[212.] dit had gezegd, die naderhand vertrokken was. Het kan zijn dat de handelsman dit gezegd heeft, maar dan heeft deze het van hem overgenomen. Toen ik erop aandrong dat hij de redenen zou geven waarom ik naar zijn mening die belediging verdiende, antwoordde hij gehoord te hebben dat ik mij erop beroemde een plan te hebben, waarmee deze brand van Luther, dat wil zeggen van het evangelie, volledig gedoofd kon worden. Deze uitleg voegde hij er zelf aan toe. Omdat ik nog niet begreep waar dit kwaad vandaan kwam, antwoordde ik dat ik aan vorsten een plan[213.] beloofd had, waarmee het meningsverschil met zo weinig mogelijk rumoer bijgelegd kon worden zonder nadeel voor de vrijheid van het evangelie, als zij dat maar in het geheim en op een veilige manier wilden laten gebeuren, maar dat het plan zo was dat ik vreesde dat vorsten het niet zouden aanvaarden.

Een paar dagen later kwam ik heel toevallig de bron van dit kwaad te weten uit de woorden van mijn vriend Pellicanus. Want hij vertelde dat de illustere Poolse baron Hieronim,[214.] paltsgraaf van Sieradz, toen deze hier verbleef, gedreigd had met maatregelen tegen de aanhangers van Luther, wanneer hij naar zijn vaderland teruggekeerd was. Omdat sommigen gemerkt hadden dat hij zeer op mij gesteld was en mij dikwijls bezocht, kregen zij het vermoeden dat hij door mijn woorden verbitterd en met mijn raad gewapend was. Hoor nu, mijn beste Botzheim, wat er werkelijk gebeurd is, en je zult begrijpen dat vaak het grootste verhaal uit het niets ontstaat.[215.] Toen ik Hieronim naar mijn bibliotheek had gebracht, kwam hij over Luther te spreken en vroeg of deze een geleerde was. Ik sprak positief over zijn geleerdheid. Wat ik van zijn leerstellingen vond. Ik zei dat deze mijn begrip te boven gingen, hoewel niet te ontkennen viel dat hij veel zaken helder had uitgelegd, veel juiste adviezen had gegeven en bepaalde misstanden dapper had aangevallen. Hij vroeg me welke boeken van hem ik vooral aanbeval. Ik noemde zijn commentaar op twintig psalmen[216.] en het boek van de veer-

212. Antoine Du Blet.
213. Zie brieven 1329, 1338 en 1352.
214. Hieronim Łaski.
215. Propertius II, 1, 6.
216. *Operationes in psalmos* (Wittenberg, 1519-1521).

tien beelden.[217.] Ik voegde eraan toe dat die boeken ook de goedkeuring hadden van lieden die de rest van zijn boeken veroordeelden, ‘hoewel,’ zei ik, ‘hij ook hierin een paar eigen leerstellingen verwerkt.’ Hij herhaalde het woord ‘eigen’ en lachte. Dit was ons eerste gesprek over Luther, waaruit hij onvoldoende kon afleiden wat mijn gevoelens voor Luther waren en ik evenmin die van hem te weten kon komen. Toen hij mij daarna een tweede keer bezocht, lag er toevallig tussen de vele papieren een brief op tafel die Luther mij kort tevoren geschreven had.[218.] Op een of andere manier had hij daar snel enkele woorden zien staan, waardoor Luther bepaald geen hoge dunk van mij scheen te hebben. Daarna wekte hij tijdens ons gesprek de indruk de brief mee te willen nemen. Ik deed alsof ik niets merkte, hij overhandigde mij de brief die ik teruglegde. Daarna gingen we mijn muzenkamer binnen en spraken enige tijd over zaken die niets met Luther van doen hadden. Intussen zag ik dat hij dezelfde brief weer ongemerkt in zijn handen had. Lachend zei ik toen: ‘Zoals ik zie, ben jij van plan hier iets te stelen.’ Hij lachte en gaf het toe. Ik vroeg hem met welk doel hij de brief wilde meenemen. ‘Ik zal het je vertellen,’ zei hij, ‘veel mensen hebben geprobeerd ook onze koning ervan te overtuigen dat jij een heel nauwe band met Luther hebt. Deze brief zal bewijzen dat zij ongelijk hebben.’ ‘Ik zal zorgen,’ zei ik, ‘dat je hiervoor beter toegerust bent. Ik geef je dit origineel, zodra er een kopie gemaakt is, en doe daar twee andere bij, waarin hij zich nog vijandiger over mij uitlaat; de ene had men al in Straatsburg laten drukken,[219.] de tweede hebben onbekenden onlangs uitgegeven.[220.] Hiermee,’ zei ik, ‘kun je ook bij de keizer (want hij ging als ambassadeur naar hem toe) aantonen dat mijn vriendschap met Luther niet zo innig is als velen beweren.’ Toen hij later in een ander gesprek vroeg of ik iets tegen Luther aan het schrijven was, zei ik dat ik door zoveel noodzakelijke werkzaamheden in beslag werd genomen dat ik voor andere dingen geen tijd had. Toen onthulde hij mij hoe vijandig gezind de koning van Polen ten opzichte van Luther was. Daarbij vertelde hij dat alle bezittingen van een zeer rijk iemand voor de schatkist van de koning geconfisqueerd waren, omdat in zijn huis één pamflet van Luther was aangetroffen. Ik heb daarop heel duidelijk laten weten dat ik de brutaliteit of het precedent om op een geschikt moment in huizen van burgers een inval te doen afkeurde. Toen hij uiteindelijk op het punt stond zijn paard te bestijgen, kwam hij naar me terug, zette een zilveren beker op tafel en zei: ‘Mag ik

217. Zie brief 1332, noot 8.
218. Brief 1443; brief 1445 is Erasmus' antwoord.
219. Een brief aan ‘X’ in Leipzig van 28 mei 1522, in 1523 gepubliceerd als *Indicium D. Martini Lutheri de Erasmo Roterodamo* (1522).
220. Wellicht Luthers brief van 20 juni 1523 aan Oecolampadius.

dit als bewijs van mijn sympathie voor je achterlaten?' Omdat ik dit weigerde en als reden aanvoerde dat ik mij nooit verdienstelijk voor hem had gemaakt en er verder niets was waarmee ik hem een dienst kon bewijzen, zei hij: 'Ik vraag je niets anders dan je sympathie voor deze man.' Ten slotte overhandigde hij mij ook een verordening van de koning in een gedrukte versie.

Dit was ons hele gesprek over Luther. Zo ging hij van mij weg, geïnformeerd en verbitterd over Luther. Naar ik nu begrijp, hebben zij verklaard dat hij een Balak[221.] is, die mij met een beker heeft ingehuurd om het volk van het evangelie zwart te maken. Maar Luther heeft deze vriendschap tussen ons niet laten ontstaan. Drie jaar eerder[222.] hadden wij elkaar al leren kennen, eerst in Brussel, daarna in Keulen, toen hij in die periode als ambassadeur van zijn koning bij de keizer fungeerde. Ik ontdekte niet alleen dat de jongeman buitengewoon ontwikkeld was, maar ook bevangen door een bijzondere toewijding en bijna godsdienstige eerbied voor de humaniora. Bij dit gezantschap bracht hij twee broers mee, Jan die wat jonger was en Stanislaw. Beiden hadden goed onderricht gehad en waren de humaniora even welgezind als hij zelf. Omdat iedereen hen ervan overtuigd had dat ik op dat gebied iets betekende, getuigden hun ogen, hun gezichtsuitdrukking en zogezegd hun hele lichaam van een buitengewone welwillendheid jegens mij. Niet alleen koester ik graag de gunst van dergelijke personen, maar ik wens tevens de humaniora geluk, omdat ook machthebbers deze in ere beginnen te houden. Als deze man al tamelijk vijandig tegenover Luther stond, had hij deze houding met zich meegebracht en haar niet hier aangenomen. Door mijn toedoen is hij in plaats van woedend sneller wat milder geworden. Of had ik geen gesprek met hem moeten voeren, omdat hij het niet eens was met Luther? In dezelfde tijd heb ik niet een gesprek met trouwe aanhangers van Luther geweigerd, die uit Wittenberg waren gekomen; ook Philippus Melanchthon wilde ik graag ontmoeten, als hij hier zou komen. Ik heb nooit vriendschap met iemand verbroken, omdat hij te veel sympathie voor Luther had of omdat hij hem vijandig gezind was, als hij maar bewees dat hij voor mij een betrouwbare en aardige vriend was. Maar ik haat sommige van die ondankbare, onbetrouwbare, onstandvastige, onstuimige, opruiende, kwetsende en verwaande lieden, de meest verderfelijke vijanden van het evangelie, de humaniora en de openbare orde, tot welke partij zij ook maar behoren. Had ik soms het kleine geschenk van Hieronim, dat hij als herinnering aan hem bij mij wilde achterlaten, als een onbeschaafde boer moeten afwijzen, omdat hij ongunstig over Luther oordeelde? In elk geval heeft tot nu

221. Zie noot 211.
222. Dit moet vier jaar eerder zijn. In de herfst van 1520 was Erasmus in Keulen.

toe geen vorst mij ertoe kunnen bewegen tegen Luther te schrijven. Toch verzinnen sommige evangeliemensen dit op meest schaamteloze manier tegen hun eigen geweten in. Nu ken je de hele dwaze geschiedenis.

Ik weet nu dat je zult vragen wat dit met Dionysus te maken heeft.[223.] Je wijst mij er terecht op en daarom keer ik naar de catalogus terug. Onder het genre verdedigingsschriften kan men ook de brief[224.] rekenen, die ik onlangs over het eten van vlees aan Christoph,[225.] bisschop van Bazel schreef, een man die meer dan wie ook is toegerust met de gaven van een bisschop. Ik had de brief weliswaar niet geschreven met de bedoeling dat deze uitgegeven werd. Maar toen ik merkte dat hij verspreid was en door een ander uitgegeven zeker zou worden, wilde ik zelf liever een herziene versie laten verschijnen, vooral omdat ik daartoe in het geheim was geadviseerd door enkele voorname personen van de universiteit hier.[226.]

Ik ga nu vermelden wat er onvolledig is verschenen en wat ik nog onder handen heb en wat nog niet voltooid is. Aan het werkje *De copia*[227.] ontbreekt nog een voorbeeld van hoe een onderwerp het meest beknopt en vervolgens het meest uitvoerig wordt behandeld. Als thema had ik gekozen kinderen vanaf het begin in de letteren te onderrichten. Ik heb het werk nog, maar twee bladzijden in het midden, met heel kleine letters geschreven, zijn in Rome verloren gegaan, de schuld van degenen die het boek hadden gekopieerd.[228.] Van de *Antibarbari* had ik twee boeken in Bologna herzien en uitgebreid; voor de overige had ik lang geleden al veel materiaal bijeengebracht.[229.] Deze zijn met een paar andere werken verloren gegaan, niet door de onbetrouwbaarheid van Richard Pace, mijn meest oprechte vriend, bij wie ik ze in Ferrara bij mijn vertrek naar Rome in bewaring had gegeven, maar van een ander.[230.] Deze kon voor niemand een betrouwbare vriend zijn, omdat hij te veel zijn eigen vriend was. Niettemin kreeg ik daarna toevallig uit Engeland het begin van het tweede boek en uit Brugge het einde; in het midden ontbraken veel bladzijden. Als ik het tweede boek in handen kreeg, zou ik de andere

223. Verwijzing naar een Grieks gezegde, dat aangeeft dat niet alle tragedies op Dionysus betrekking hebben.
224. *Epistola apologetica de interdictu esu carnium* (Bazel, Froben, augustus 1522).
225. Christoph von Utenheim.
226. Uit brief 1581 blijkt dat dit Ludwig Baer was.
227. Zie noot 41.
228. Het werk verscheen als *De pueris instituendis* (Bazel, Froben en Episcopius, 1529).
229. Zie brief 30.
230. William Thale.

gemakkelijk afmaken. Ik twijfel er niet aan dat het bij de beschermgodin van de dieven ligt, omdat ik twee exemplaren in bewaring had gegeven.[231.]

Ik heb nog enkele werken waarmee ik lang geleden ben begonnen. Daartoe behoort een commentaar op de brief van Paulus aan de Romeinen. Als ik mij niet vergis, heb ik van dit werk 22 jaar geleden vier boeken afgemaakt.[232.] Voor het werk *De ratione concionandi* had ik alleen maar enkele belangrijke punten genoteerd. Toch is het mijn bedoeling, als Christus mij leven en rust geeft, een werk over het preken voor het algemeen nut te voltooien, vooral omdat mensen met veel gezag mij hiertoe aanspoorden.[233.] Een tijd geleden ben ik met drie dialogen begonnen, eerder een gesprek dan een discussie over de zaak van Luther, waarbij ik de namen veranderd had. Want Thrasymachus zal de rol van Luther op zich nemen, Eubulus die van de tegenpartij en Philalethes treedt als scheidsrechter op. De eerste dialoog onderzoekt of het nuttig zou zijn de zaak op deze manier te behandelen, zelfs als alles wat Luther geschreven had waar was. Het tweede boek zal enkele leerstellingen van hem nauwkeurig onderzoeken. Het derde boek zal de weg laten zien, waarlangs dit conflict zó tot bedaren gebracht kan worden, dat het in de toekomst niet gemakkelijk weer zal uitbarsten. De kwestie wordt door twee personen zonder scheldpartijen, rivaliteit en uiterlijk vertoon afgehandeld; slechts de naakte waarheid zal in zuivere en boerse vorm met zoveel eerlijkheid en gematigdheid naar voren komen, dat het gevaar groter lijkt dat de tegenpartij woedend op mij is (want zij legt mijn mildheid uit als heulen met de vijand) dan Luther zelf, als hij tenminste dat greintje verstand heeft, waar veel mensen hem om roemen. Ik wens hem in elk geval geluk toe en als hij het al niet heeft, hoop ik dat hij het krijgt. Ik zie dat sommigen hardheid beter bevalt en wat mij betreft mag iedereen met zijn eigen mening ingenomen zijn. Zich hard opstellen is gemakkelijker, maar mildheid leek mij zinvoller. Als een ziekte in het lichaam in een van de ledematen heerst, kan wellicht een brandijzer of een amputatie baten. Maar wanneer de kwaal over het hele lichaam is verspreid en zich tot de binnenste aderen of vezels heeft uitgebreid, is er wellicht een Mercurius nodig. Zoals deze[234.] een dodelijke slaap

231. Alleen het eerste boek verscheen in de editie van Froben (mei 1520); zie brief 1110.
232. Dit werk is nooit uitgegeven. Erasmus spreekt hierover in brief 164.
233. De *Ecclesiastes sive de ratione concionandi*, waarmee Erasmus in 1523 begon, verscheen pas in 1535 bij Froben te Bazel.
234. Het was niet Mercurius, maar Eros/Cupido, die Psyche deed ontwaken. Volgens Apuleius, *Amor et Psyche* VI, 7-8 en 24, kreeg Mercurius van Venus de opdracht Psyche te zoeken en bracht hij haar naar de hemel. Dat kan Erasmus' vergissing verklaren.

uit alle ledematen van Psyche wegnam, zou hij geleidelijk aan wat schadelijk is uit de binnenste van ons lichaam kunnen verwijderen.

Op aansporing van diverse mensen begon ik met dit werk. In de eerste plaats (om niet iedereen te noemen) de eerwaarde Marino Caracciolo, apostolisch nuntius bij de keizer, verder de zeer befaamde Girolamo Aleandro, die in deze tijd onbetwist het meest bedreven is in de drie talen en die toen ook zelf bij keizer Karel namens de paus als nuntius optrad, en ten slotte Jean Glapion, een van de raadgevers van de keizer. Want dikwijls schreef hij mij op verzoek van de keizer hierover, even omzichtig als vriendelijk. William Mountjoy spoorde mij al lang tot hetzelfde werk aan[235.] en onlangs ook de illustere hertog Georg van Meissen.[236.] Toch kwamen er veel zaken tussenbeide, zodat ik met het aangevangen werk niet verder kwam dan een of twee korte bladzijden en ik voor dit werk eerder een plan heb gemaakt dan dat ik ermee begonnen ben, hoewel ik van nature al een sterke afkeer heb van dit soort geschriften. Ik haat bloedige twisten en word eerder door onschuldige grappen aangetrokken. Op dat moment besef ik goed, wat voor een Hercules voor deze kwestie nodig is en wat voor kleine pygmee ik ben. En ik heb helemaal nog geen duidelijk besluit genomen over de vraag of ik waarmee ik begonnen ben, wil afmaken.[237.] Wat er gebeurt, zal niet zomaar gebeuren en er zal absoluut niets verschijnen, tenzij het persoonlijk gelezen en goedgekeurd is door degenen die bij uitstek de glorie van Christus dienen te steunen. Want voor dit doel zal het in elk geval gedrukt worden, gesteld dat het er ooit van komt. Ik zie immers dat beide partijen zo ontvlamd zijn, dat zij óf een volledige overwinning willen behalen óf volledig ten onder willen gaan. Verder zal de nederlaag van de ene partij een grote schade aan de waarheid en de vrijheid van het evangelie met zich meebrengen; de andere partij zal alleen maar overweldigd worden met een hoogst verderfelijke onrust in de wereld, die ook veel onschuldigen met zich mee zal slepen. Liever zou ik willen dat de zaak zo geregeld werd, dat beide partijen hun overwinning aan de waarheid en de glorie van Christus gunden. Ik heb voor deze kwestie een geheim plan aan de vorsten aangeboden, in de hoop dat zij opdracht geven het uit te voeren.[238.] Daarom zou ik niet willen dat iemand in de tussentijd op grond van wat ik beloofd heb, zijn mening over de ene of andere partij durft uit te spreken. Laat men geen voortijdig oordeel uitspreken; het oordeel zal er komen wanneer het boek is verschenen.

235. Brief 1219.
236. Brief 1298. Meissen was de favoriete residentie van Georg van Saksen.
237. Wellicht is de *Inquisitio de fide*, die in de *Colloquia*-uitgave van maart 1523 verscheen, een verkorte versie van de tweede beoogde dialoog.
238. Brief 1352.

Wat ik tot nu toe over dit werk heb meegedeeld, was in de eerste editie van de catalogus gepubliceerd. Hoewel deze kwestie niemand die onpartijdig was, had hoeven te verontrusten, bracht zij enkele evangeliemensen, zoals zij graag genoemd worden, tegen de leer van het evangelie in bijna tot razernij, alsof het een misdaad was en een openbare steniging verdiende om, zelfs met het doel om iets te leren, een discussie met Luther te voeren. Ik ga nu voor mijn vrienden het geheim van dit plan onthullen, en met name voor jou, mijn beste Botzheim. Want met een lelijke blik die helemaal niet bij je past, wees je mij terecht, omdat ik met ernstige zaken de spot leek te drijven. Eerlijk gezegd ken ik haast niemand die het evangelie meer is toegedaan dan ik. Overigens wilde ik dat men bij deze onderneming zo gematigd te werk ging, dat zij zonder meningsverschil voor iedereen van gemeenschappelijke belang zou zijn. Daarom gaf ik in een algemeen schrijven mijn verwachting voor dit onderwerp weer en ik probeerde te bereiken wat ik wenste, namelijk dat beide partijen uit liefde voor de eensgezindheid mij zouden aansporen het beloofde document te publiceren. Iets hiervan werd ook aan de keizer voorgelegd. Maar zodra ik merkte dat geen van de partijen uit zichzelf hoop bood het meningsverschil bij te leggen, wilde ik mij niet tevergeefs inspannen, omdat ik door mijn toewijding van beide kanten ondankbaarheid zou ontvangen. Dit was mijn listigheid, die van niets anders uitging dan van een geest die onenigheid haat en naar vrede verlangt. Nu bid ik dat de heer Jezus de woelingen rond deze kwesties en de storm die de kerk teistert, met zijn bevel tot bedaren brengt; Hij is de enige die dit kan.

Ik ben ook begonnen alle werken van de heilige Augustinus op basis van oude handschriften te verbeteren en met toevoeging van noten uit te geven, waarbij ik wat ten onrechte aan hem werd toegeschreven markeerde en verwijderde. Het totaal van al zijn werken werd in zeven parten of delen onderverdeeld.[239.] Het eerste was bestemd voor zijn vooroefeningen, dat wil zeggen wat hij als doopleerling of ongeveer in die periode schreef. Het tweede was bestemd voor zijn brieven, waarvan hij er enkele op jonge leeftijd schreef, het derde voor de theoretische geschriften, dat wil zeggen contemplatieve werken. Tot deze groep behoren de *Confessiones*, de *Soliloquia* en dergelijke. Het was mijn bedoeling daarbij de werken te voegen die betrekking hebben op de wijze waarop men zijn leven inricht. Deel vier was bestemd voor de didactische werken, dat wil zeggen waarin hij de theologie onderwijst. Tot deze groep behoren *De doctrina christiana* en *De Trinitate.* Deel vijf zou de polemische werken bevat hebben, waarin hij oorlog voert tegen de verderfelijke leer van diverse ketters. In dit genre schreef hij zeer veel werken, waar-

239. De uitgave van Augustinus bestond uit tien delen (Bazel, Froben, 1528-1529).

onder *De civitate Dei.*[240.] In deel zes zouden de exegetische werken opgenomen zijn, waarin hij de boeken van de Heilige Schrift uitlegt. Deel zeven zou de onechte en twijfelachtige werken bevat hebben, dat wil zeggen de werken die ten onrechte aan hem worden toegeschreven of waarvan men terecht het auteurschap in twijfel trekt. Het zou tevens vermelden welke werken door het onrecht der tijden verloren zijn gegaan. De omvang van de arbeid schrok mij af, maar de geleerdheid en de godsdienstigheid van de schrijver en het algemeen belang nodigden mij uit. Daarom heb ik de onmetelijke taak over enkele geleerden zo verdeeld, dat voor iedereen zijn eigen eer intact blijft. Hoewel ik zonder ervoor betaald te worden aan zo'n omvangrijk werk begon om de algemene wetenschap te bevorderen, hebben enkele lieden toch heftig tegen mij geblaft. Want zij wilden liever dat ik over aflaten of het verzamelen van kaas schreef.

Ik heb zoveel brieven geschreven en doe dat tegenwoordig nog steeds, dat twee karren nauwelijks toereikend zullen zijn om de last ervan te dragen.[241.] Zelf heb ik er toevallig veel ontvangen en verbrand, omdat ik merkte dat verschillende mensen ze toch wel bewaarden. In Bologna had ik een korte voordracht geschreven met een raadgevend karakter, waarin ik het monnikenleven afraadde en vervolgens tot deze levenswijze aanspoorde.[242.] Naar mijn mening verdiende die voordracht verspreiding, voor zover althans iets van mij deze eer verdient. Maar de eerste en laatste bladzijden zijn verloren gegaan, de rest ligt nog tussen mijn papieren. Toen ik in Rome verbleef,[243.] heb ik om de eerwaarde heer Raffaele,[244.] kardinaal van de San Giorgio, een genoegen te doen, afgeraden een oorlog tegen Venetië te beginnen. Hij vroeg mij hierom namens Julius,[245.] want in het college van kardinalen was dat toen aan de orde. Later heb ik geadviseerd wel oorlog tegen Venetië te voeren. De laatste redevoering won het, hoewel ik de eerste met meer toewijding en meer van harte had opgesteld. Door de onbetrouwbaarheid van een zeker iemand[246.] ging de originele tekst verloren. Ik was begonnen vanuit mijn geheugen enkele hoofdpunten van de inhoud opnieuw op te schrijven en ik

240. *De civitate Dei* verscheen afzonderlijk in 1522; zie brief 1309. Het werd later deel 5 van het verzameld werk.
241. Er waren zes brievenuitgaven verschenen en er zouden er vóór Erasmus' dood nog zes volgen.
242. Waarschijnlijk een uitgebreide versie van *Laus vitae monasticae.* Erasmus verbleef van november 1506 tot november 1507 in Bologna.
243. Lente en vroege zomer 1509.
244. Raffaele Riario.
245. Paus Julius II.
246. Ongetwijfeld William Thale.

denk dat zij ergens tussen mijn stukken verborgen liggen. Heel veel is verdwenen, waarvan ik niet wilde dat het bewaard bleef. Toch zou ik wensen dat enkele redevoeringen in de vorm van een preek, die ik in Parijs tijdens mijn verblijf in het Collège de Montaigu[247.] heb gehouden,[248.] nog bestonden.

Je hebt nu, zeer geachte Botzheim, een lijst van mijn onbeduidende werken, in de hoop dat ik daarmee je koopzucht verder opwek. Omdat je klaagt dat je geldkist leeg raakt, aangezien je gedwongen wordt steeds weer hetzelfde boek te kopen, zou ik willen dat je het volgende bij jezelf overweegt. Stel dat nu mijn boek *Proverbia*[249.] voor het eerst was uitgekomen en dat ik onmiddellijk na de publicatie van dit werk was overleden, zou je dan spijt hebben van de kosten? Ik denk van niet. Veronderstel nu het volgende: dat ik na enkele jaren weer tot leven kom en tegelijk met mij hetzelfde werk in een verbeterde en uitgebreidere versie verschijnt, zou je dan om de kosten treuren, of zou je tegelijk over je vriend en het werk van je vriend verheugd zijn? Ik weet al wat je zegt: 'Ik zou wel blij zijn als je opnieuw zou leven, maar wat jij veronderstelt, kan niet.' Wat is nu naar jouw oordeel het meest gelukkig, na de dood weer tot leven komen of niet sterven? Als je blij zou zijn met mijn wedergeboorte, moet je nog veel meer verheugd zijn over het feit dat ik nog leef. Als de laatste editie niets heeft wat een nieuwe besteding rechtvaardigt, staat het jou ten slotte vrij haar niet te kopen. Als dat wel het geval is, heb je winst, geen kosten. Als de eerste editie jou een voordeel heeft opgeleverd met lage kosten en als de laatste editie hetzelfde doet, ben je natuurlijk met een dubbele winst verrijkt en niet met verlies gestraft. Je had, zul je zeggen, terstond bij de eerste uitgave een volmaakt boek kunnen bezorgen. Maar zoals ik persoonlijk steeds probeer te bereiken dat ik mijn leven lang mijzelf verbeter, zo zal ik pas ophouden mijn werken te verfijnen en te verrijken, als ik ophoud te leven. Zoals niemand zo goed is dat hij niet beter kan worden, zo is geen boek zo zorgvuldig geschreven dat het niet volmaakter kan worden. Ik heb trouwens al lang geleden eerlijk bekend dat ik in dit opzicht minder nauwkeurig ben dan ik zou moeten zijn, maar intussen maken anderen naar mijn mening ernstiger fouten, want hoewel zij veel geleerder zijn, publiceren zij door een zekere angstvalligheid niets of pas laat. Verwacht daarom niet dat ik jou van deze last zal bevrijden voordat ik van het toneel verdwijn en tegen iedereen zeg: 'Vaarwel en applaudisseer.'[250.] (Dit zou, ge-

247. 1495-1498; zie brieven 43-48.
248. Opgenomen in *Lucubrationum Erasmi Roterodami index* (Leuven, Martens, januari 1519).
249. Erasmus bedoelt de *Adagia.*
250. Oproep van de belangrijkste acteur aan het eind van een Romeins toneelstuk; vgl. Terentius, *Eunuchus* 1094; *Heautontimorumenos* 1067.

loof me, binnenkort kunnen gebeuren, als de Bourgondische wijn mij niet als een *deus ex machina* te hulp was gekomen.) Het is aan jou te overwegen of jij liever hiervoor wilt kiezen, of steeds weer een uitgebreid of herzien boek wilt kopen. Daarom zul je, denk ik, als je nagaat hoeveel geld jij vroeger aan allerlei onbenulligheden hebt besteed, minder spijt hebben van deze besteding.

Ik hoor verder dat enkele vrienden steeds weer mompelen over het rangschikken van al mijn werken in delen. Of er iets van mijn geschriften is dat een voortbestaan verdient, laat ik aan het oordeel van anderen over. Als zij het nageslacht bereiken, zou ik in elk geval een betrouwbare en geleerde Tiro[251.] willen hebben, die na mijn dood voor mij doet wat hij voor zijn Cicero heeft gedaan. In dat geval zal ik, als iemand besluit dit te ondernemen, hem de weg laten zien waarlangs dit het best uitvoerbaar is.

In het eerste deel kan men wat betrekking heeft op het onderwijs in de humaniora, verzamelen. Tot deze categorie behoren:

De copia, twee boeken,
Ratio conscribendi epistolas,
Ratio studiorum, opgedragen aan Pierre Vitré,
Twee boeken van de *Grammatica* van Theodorus, door mij vertaald, *Syntaxis*,
Alle vertalingen van Lucianus, waarvan de titels luiden: *Saturnalia*, *Cronosolon* of *Leges Saturnaliciae*, enkele *Epistolae Saturnales*, *De luctu*, *Icaromenippus*, *Toxaris*, *Pseudomantis*, *Somnium sive Gallus*, *Timon*, *Abdicatus*, *Tyrannicida*, en *De mercede conductis in aulis potentum*, diverse dialogen (*Cnemonis et Damippi*, *Zenophantae et Callidemidae*, *Menippi et Tantali*, *Menippi et Mercurii*, *Menippi et Amphilochi et Trophonii*, *Charontis et Menippi*, *Cratetis ac Diogenis*, *Nirei ac Thersitae*, *Diogenis ac Mausoli*, *Simyli ac Polystrati*, *Veneris et Cupidinis*, *Martis ac Mercurii*, *Mercurii et Maiae*, *Veneris et Cupidinis*,[252.] *Doridis et Galateae*, *Diogenis et Alexandri*, *Menippi et Chironis*, *Menippi et Cerberi*), *Hercules Gallicus*, *Eunuchus*, *De sacrificiis*, *Lapithae* en *De astrologia.* Ik zou niet willen dat men de voorwoorden, die aangeven wat aan iedereen is opgedragen, weglaat.
Een korte voordracht uit het Grieks vertaald van Libanius, met enkele kleine vertaalde onderwerpen,
Een voordracht tegen een tirannendoder als antwoord op het werk van Lucianus,
Laus medicinae,
Similia, één boek,

251. Marcus Tullius Tiro, vrijgelatene en secretaris van Cicero.
252. Door Erasmus per vergissing voor de tweede keer genoemd.

Colloquia, één boek,
De vertaling van Euripides' *Hecuba* en *Iphigenia.*
Gedichten in verscheidene genres, behalve degene die op de godsdienst betrekking hebben. Want die heb ik voor een passende groep gereserveerd.
Commentarius in Nucem Ovidii.

Deel twee kan gewijd zijn aan de *Adagia*, die op zichzelf een volledig deel vormen. Het onderwerp staat niet ver af van de inhoud van het eerste deel.

Deel drie kan voor mijn brieven bestemd worden, omdat hierin ook verscheidene onderwerpen voorkomen die bedoeld zijn als oefeningen voor de studie; want de meeste schreef ik spelenderwijs op heel jonge leeftijd of in elk geval als jongeman. Als ik deze herzien heb, zal ik er enkele aan toevoegen en een paar wellicht verwijderen. Aan deze groep zou ik graag enkele voorwoorden toegevoegd willen zien, die als opdracht zijn geschreven en die de drukkers naar eigen goeddunken gewoonlijk weglaten of veranderen. Bijvoorbeeld het voorwoord bij de werken van de heilige Hilarius en Cyprianus, het Griekse woordenboek, de brief aan Jean Desmarais die bij de *Panegyricus ad Philippum* is gevoegd, het voorwoord bij mijn werk *De principe*, bestemd voor Karels broer Ferdinand,[253.] en alle andere die de moeite van het bewaren waard schijnen.

Deel vier zou gewijd kunnen zijn aan de werken die handelen over de vorming van goed gedrag. Tot dit genre behoren de meeste werken van Lucianus, hoewel ik deze in het eerste deel heb ondergebracht. Verder al wat ik van Plutarchus heb vertaald en waarvan de titels zijn:
De discrimine adulatoris et amici, *Quo pacto possit utilitas capi ex inimico*, *De tuenda bona valetudine*, *Principi maxime philosophandum*, *An graviores sint animi morbi quam corporis*, *De cupiditate divitiarum*, *Num recte dictum ab Epicuro λάθε βιώσας*,
Morias encomium; dit werkje behandelt serieuze onderwerpen op een humoristische wijze. Wees dus niet verbaasd dat het in deze categorie is opgenomen,
Panegyricus om Filips, de vader van keizer Karel, te verwelkomen bij zijn terugkeer uit Spanje,
Institutio principis christiani voor keizer Karel,
Isocrates de regno, aan dezelfde persoon opgedragen,
Consolatio de morte filii,

253. Brief 853.

Querimonia pacis,
Dialogus Charontis et Alastoris,
Carmen de senectute, opgedragen aan de medicus Cop,
Paraenesis, voor Adolf van Veere, toen nog een kind,
De morte subita, voor Joost Vroye.

Ook Cicero's *De officiis*, die ik herzien heb en met samenvattingen en aantekeningen verduidelijkt, hoort hierbij.

Wat is ertegen om de *Catunculus*, de *Mimi Publiani* en soortgelijke werken hier bij te voegen?

Deel vijf kan men besteden aan werken die op het onderwijs in de godsdienst gericht zijn. Hiertoe behoren:

Enchiridion militis christiani,
De brief aan Paul Volz, abt van Hugshofen,
Methodus verae theologiae, naar de editie van 1523 bij Michael Hillen,[254.]
Paraclesis,
Exomologesis,
Commentarii in Psalmos primum et secumdum,
Paraphrasis in Psalmum tertium, opgedragen aan Vianden,
Commentarius in Epistolam ad Romanos,
Paraphrasis in Precationem Dominicam,
Commentarius in duos hymnos Prudentii,
Concio de puero Iesu,
Concio de misericordia Domini,
Comparatio virginitatis et martyrii, voor de zusters van Keulen,
Expostulatio Iesu, in dichtvorm,
Casa natalitia,
Michaelis encomium,
Liturgia virginis Lauretanae,
Drie gebeden, twee tot de Maagd Moeder, de derde tot Jezus.

Deel zes kan men bestemmen voor het Nieuwe Testament in mijn vertaling en mijn aantekeningen daarbij, een werk dat ik al viermaal herzien en uitgebreid heb. Men kan het in twee delen splitsen, als de grootte van de banden niet bevalt.

Deel zeven kan men wijden aan de *paraphraseis* op het hele Nieuwe Testament met uitzondering van de Apocalyps. Ook dit kan men in twee delen splitsen, als iemand daar prijs op stelt.

254. Deze en andere bij Hillen gedrukte edities zijn niet bekend.

Deel acht zou de verdedigingsschriften kunnen bevatten. Ach, arme ik. Deze zullen een volledig deel vormen.

Het zijn de volgende titels, waarvan ik hoop dat er niets bij komt:

Ad Iacobum Fabrum Stapulensem, één boek,
Ad Eduardum Leum, twee boeken,
Ad Iacobum Latomum de linguis,
Adversus Nicolaum Ecmondanum de loco Pauli in Conrinthios: 'Omnes quidem resurgemus',
Adversus quorumdam clamores de hoc quod verteram: 'In principio erat sermo',
Ad Ioannem Briardum Atensem pro Encomio matrimonii,
Ad taxationes Stunicae in Novum Testamentum,
Adversus libellum impietatum et blasphemiarum eiusdem, waarvan het begin luidt: 'Vix mihi deligata',
Appendix adversus eiusdem libellum, dat als titel *πρόδρπομος* heeft; de eerste woorden zijn 'Dum haec excuderentur',
Adversus conclusiones eiusdem, dat begint met: 'Reddidit mihi tuus',
Adversus Sanctium Caranzam theologum de tribus ab illo notatis, met als begin: 'Post longas et inutiles rixas'. Laten hier alleen mijn woorden gedrukt worden, waarbij wat ik van Zúñiga en Sanchez in de eerste editie had toegevoegd, achterwege blijft.
Epistula ad R.P. Christophorum, *episcopum Basiliensem de delectu ciborum ac caeteris*,
Epistola ad Marcum Laurinum contra rumoren, waarvan het begin luidt: 'Nae tu plurimum debes',
Epistola ad Martinum Dorpium de Novo Testamento, die tot nu toe bij de *Moria* was gevoegd,
Apologiae, die voorafgaan aan het Nieuwe Testament,
Spongia adversus Ulricum Huttenum,
Liber antibarbarorum,
De libero arbitrio διατριβή

Deel negen zou men kunnen bestemmen voor de brieven van Hieronymus, waar ik zoveel werk aan besteed heb, dat ik zonder mij te schamen dit werk aan de catalogus van mijn geschriften kan toevoegen. Trouwens ook Hilarius kostte mij heel wat werk, wat ook voor Cyprianus geldt. Over Quintus Curtius zal ik niets zeggen, van Seneca kan ik niets voor mijzelf opeisen, behalve dat ik daar veel werk voor niets heb gedaan door te veel op beloften van vrienden te vertrouwen. Als Christus mij leven en kracht geeft om het commentaar op de brief aan de Romeinen te voltooien, zal dit deel tien vullen.[255.]

255. Het schema van tien delen lag zowel aan de *Opera omnia* van de Bazelse editie (1538-1540) als van de Leidse editie (1703-1706) ten grondslag. Ook de ASD-editie, waarmee in 1969 een begin is gemaakt, hanteert deze indeling.

Ik weet dat jij zo'n uitvoerige opsomming allang ergerlijk vindt. Maar dit houdt het schrijven van een catalogus in; en als iemand er genoegen aan beleeft in dit genre de grootste nauwkeurigheid te bereiken, kan hij zelfs, wat ik bij een paar onbekende werken heb gedaan, aan afzonderlijke werken de beginregels toevoegen om te voorkomen dat men zich vergist.

Jij verlangt, zie ik, dat ik je weg laat gaan. Dat zal ik doen, maar eerst wil ik met een paar woorden op lieden reageren die beweren dat ik met de opdrachtbrieven van mijn werken een ruime buit binnenhaal, omdat ik zeer veel geschriften aan vooraanstaande personen heb opgedragen.[256.] Sommigen nemen het mij daarom kwalijk dat ik op roem of geld uit ben of misschien op beide.[257.] Wat roem betreft heb ik elders[258.] als antwoord gegeven dat ik eerder voor mijn wetenschappelijk werk ambitieus was dan voor mijzelf. Om dit te bevorderen probeerde ik hun gunst te verkrijgen en het ontbrak mijn plan niet aan succes. Sommigen die zich voor mij hadden ingezet, wilde ik met deze dienst niet zozeer dank betuigen, maar verzekeren dat ik hun ontvangen weldaad niet vergeten was.

Ik geef je nu een verantwoording van mijn inkomsten. Je weet zelf hoe weinig ik bij vrienden met een bescheiden vermogen op geschenken uit ben, omdat je ondanks al je pogingen mij niets hebt kunnen opdringen. Want op dit punt is een oprecht gevoel voor mij waardevoller dan welk geschenk ook. Omdat het een kunst is een geschenk welwillend te aanvaarden of vriendelijk te weigeren, weten mijn vrienden verder dat ik veel welbespraakter ben bij het weigeren dan bij het ontvangen. En indien zij iets zó aanbieden dat ik het niet mag weigeren, heb ik de gewoonte naar vermogen daar iets gelijkwaardigs tegenover te stellen of zelfs dit te overtreffen als ik kan. Daarom beleef ik aan de talrijke werken die ik aan mijn vrienden met bescheiden rijkdom heb opgedragen, een zeer groot genoegen, omdat ik hun een plezier heb gedaan en omdat ik de herinnering aan hen, die wellicht ook bij het nageslacht zal blijven bestaan, verbonden heb met de herinnering aan mij. Wat de vorsten betreft moet ik om te beginnen zeggen dat ik aan sommigen die niets gegeven hebben, evenveel te danken heb als aan hen die dat wel deden, en dat ik hun die mij wel wat schonken, meer dank verschuldigd ben, omdat hun giften spontaan waren. William Mountjoy, een aanzienlijke Engelse edel-

256. Een lijst van alle opdrachtbrieven is te vinden in Allen XII, p. 78-80.
257. Wie deze personen zijn, is onbekend.
258. Het is niet bekend welk antwoord Erasmus bedoelt.

man, aan wie ik mijn *Adagia*, toen ik het gereed had, en ook bij al de volgende uitbreidingen heb opgedragen, weet dat ik hem veel erkentelijker ben om zijn edelmoedigheid dan om zijn vrijgevigheid. De eerwaarde William,[259.] aartsbisschop van Canterbury, toonde zich tegenover mij zonder enige aarzeling zeer gul, maar hij zal ook als getuige verklaren hoe dikwijls ik zijn aangeboden vrijgevigheid heb afgewezen door te verzekeren dat ik meer dan genoeg geld had.[260.] Omdat ik wist dat dit geld volgens de wetten van de vriendschap gezamenlijk bezit was, dacht ik dat het veiliger was het bij hem te bewaren. Van Leo X, aan wie ik mijn Nieuwe Testament heb opgedragen, verwachtte ik niet één dukaat en heb die ook niet ontvangen. Evenveel kreeg ik van Adrianus VI, naar wie ik een werk stuurde[261.] waarvan het binden vier florijnen kostte; er kwam er nog een bij voor de bode bij zijn vertrek en nog wat voor zijn terugreis. Hij nam het boek met een opgewekt gezicht in ontvangst[262.] en telde voor de bezorger zes dukaten neer. Mij bezorgde hij een nogal eervol geestelijk ambt,[263.] dat ik eenvoudigweg heb geweigerd.[264.] Aan Clemens VII stuurde ik zijn exemplaar van de *Paraphrasis*,[265.] waarbij ik zelfs met geen enkel woord noch persoonlijk noch via vrienden aangaf dat ik iets van een geschenk van hem verwachtte. Iets dergelijks stond zó ver van mij af, dat ik, toen Adrianus de zending van een eervol geschenk voorbereidde, hem schreef dit niet te doen.[266.] Toch stuurde Clemens mij tweehonderd florijnen om geen andere reden dan dat de *Paraphrasis* op de Handelingen aan hem was opgedragen;[267.] ik zou ze beslist weigeren, als ze met een ander voorwendsel waren toegestuurd. Ik kan dit met het document zelf bewijzen. Desondanks vertoonde zich een schreeuwlelijk,[268.] die de Heilige Schrift alleen maar bestudeerde om mensen te belasteren en mij van een Erasmus tot een Bileam maakte.[269.]

Kardinaal Grimani, aan wie ik mijn *Paraphrasis* op de brief aan de Romeinen opdroeg, stuurde geen cent en ik verwachtte dat ook niet. Wat ik ver-

259. William Warham.
260. Brief 457 geeft een voorbeeld van een dergelijke weigering.
261. De editie van Arnobius; zie brieven 1304, 1310 en 1329.
262. Zie brieven 1324 en 1338.
263. Zie vorige noot.
264. Brief 1352.
265. Brief 1414.
266. Vermoedelijk in het ontbrekende deel van brief 1352; zie brief 1324, noot 13.
267. Zie brieven 1438 en 1466.
268. Guillaume Farel.
269. Zie noot 211.

langde, bezorgde hij wel, namelijk zijn steun en welwillendheid, niet voor mij, maar voor de wetenschap en voor Reuchlin. Kardinaal Campeggi stuurde mij heel wat jaren geleden uit Engeland een ring als bewijs van vriendschap. Later droeg ik een *Paraphrasis*[270.] aan hem op, niet om een weldaad te verkrijgen, maar omdat ik een weldaad van hem wilde belonen. De kardinaal van Sion[271.] bood mij zeer veel aan, voor het geval ik naar Rome zou komen; maar hij is omwille van mij geen cent armer geworden. De kardinaal van de Santi Quattro, aan wie ik een verbeterde uitgave van Cyprianus opdroeg,[272.] maakte mij geen drachme rijker. Uit de geldkist van Jean de Carondelet, aartsbisschop van Palermo, kwam geen cent voor mijn Hilarius,[273.] hoewel ik hem door mijn eigen dienaar het boek had laten bezorgen. Hij bezorgde mij al wat ik najoeg, namelijk steun en welwillendheid. Filips van Bourgondië, bisschop van Utrecht, tot wiens bisdom ik behoor, schonk mij, toen ik de *Querimonia pacis* aan hem had opgedragen[274.] en een aangeboden prebende geweigerd, een ring met een ingelegde saffier. Vroeger had zijn broer David, eerder bisschop van dezelfde stad, die gedragen. Hij stuurde mij dit geschenk zonder dat ik het ambieerde of verwachtte. Evenmin verlangde of wenste ik de vriendschapsbeker die de kardinaal van Mainz[275.] mij toestuurde. Ik denk dat ik aan de kardinaal van York, aan wie ik een werkje van Plutarchus opdroeg, veel te danken heb vanwege de bijzondere steun die hij mij sinds lang verleent. Toch ben ik tot nu toe van zijn vrijgevigheid geen cent rijker geworden. Aan de bisschop van Luik,[276.] die nu kardinaal is, droeg ik mijn Brieven aan de Corintiërs op, ik stuurde hem een met goud versierd exemplaar en ik schonk hem twee delen van het Nieuwe Testament op perkament, fraai en kostbaar versierd. Ik ben hem weliswaar graag erkentelijk voor de prachtige beloften die hij meer dan één keer gedaan heeft, maar er is geen reden hem te bedanken voor een ontvangen cent. Hij gaf mij zo veel, dat dit als het op het meest gevoelige oog valt, het minst pijn zou doen. Zelf zal hij dit niet ontkennen. Mijn vorst Karel had mij al als een van zijn raadgevers aangenomen en hij had mij al een kerkelijk ambt geschonken,[277.] voordat ik het werk *De principe*[278.] aan hem opdroeg of liet zien. Zodoende be-

270. De paraphrasis op de Efeziërs; zie brief 1062.
271. Zie brieven 1299, 1300, 1302, 1305, 1311 en 1342.
272. Lorenzo Pucci; zie brief 1000.
273. Brief 1334.
274. Brief 603.
275. Zie brieven 986 en 1033.
276. Érard de la Marck; zie brief 916.
277. Een bisschopszetel in Sicilië; zie brieven 475 en 476.
278. Zie noot 114.

grijp je dat ik in dit geval niet naar de buit greep, maar mijn dank overbracht. Ik liet op eigen kosten via mijn dienaar uit Bazel hem in Brussel een *Paraphrasis*[279.] bezorgen. Toen de man op het punt stond terug te keren kreeg hij twee florijnen. Toch was de gezindheid van de keizer, die mijn geschenk blij aanvaardde,[280.] mij niet minder aangenaam dan wanneer hij duizend goudstukken had neergeteld. Vele jaren geleden had ik Plutarchus' *De discrimine adulatoris et amici* aan Hendrik VIII, koning van Engeland, opgedragen.[281.] Ik denk dat ik hem evenveel te danken had als wat hij aanbood, gesteld dat ik het had willen aannemen. Hij bood mij een belangrijke positie aan, die veel groter was dan wat ik verdiende. Maar veel later toen ik die opdracht al vergeten was, stuurde hij mij zestig goudstukken op aandringen of eerder aansporen van John Colet.[282.] Later droeg ik aan hem ook de *Paraphrasis in Lucam* op.[283.] Ferdinand, de broer van keizer Karel, een zeer edelmoedige geest, ontving de *Paraphrasis in Iohannem* met zeer vreugde en stuurde met zijn brief mij een eergeschenk van honderd florijnen, hoewel ik niets verwachtte.[284.] Als ik zie wat de houding van de koning van Frankrijk tegenover mij is, als ik naga wat hij mij heeft willen schenken, ben ik een andere vorst nauwelijks meer verschuldigd. Maar voor mijn Hilarius,[285.] die hem een exemplaar bezorgde, telde hij dertig kronen als reisgeld neer. Behalve zijn vriendelijkheid kreeg ik niets, en ik verlangde niets anders. Om kort te gaan: voor al mijn *Paraphrasis*-uitgaven kreeg ik geen cent, behalve van Ferdinand en paus Clemens. Bijna was ik de vader van Ferdinand, Filips, vergeten. Hij gaf mij lang geleden vijftig muntstukken voor het aanbieden van de *Panegyricus.*[286.] Anderen gaven niets of het was te gering om te vermelden; ik spreek alleen over hen aan wie ik mijn werken heb opgedragen.

Als iemand nu naar de stoet namen en titels kijkt en mij als een gewone sterveling beschouwt, moet hij toch wel het vermoeden krijgen dat ik met mijn opdrachten een rijkdom van Midas heb vergaard? Ik breng dit niet ter sprake omdat ik spijt heb van de welwillendheid van de vorsten. Alle winst die de humaniora ten goede is gekomen, beschouw ik als een toename voor mijn geldkist. Ter bevordering hiervan heb ik de gunst van vorsten proberen

279. *Paraphrasis in Matthaeum*; zie brief 1255.
280. Zie brieven 1270 en 1342, p. 308-309.
281. Zie noot 37.
282. Zie brieven 816 en 834.
283. Zie noot 130.
284. Zie brieven 1333, 1343 en 1376.
285. Hilarius Bertolph, die de *Paraphrasis in Marcum* bij Frans I bezorgde; zie brief 1403.
286. Zie noot 26.

te verkrijgen. Dat ik hier niet onfatsoenlijk naar hun vrijgevigheid heb gestreefd bewijst verder ook het feit, dat ik vaak heb moeten ploeteren om hun vrijgevigheid tegenover mij te kunnen weigeren zonder hen te beledigen. Mijn jaarlijkse inkomsten zijn vastgesteld op iets meer dan veertig gouden florijnen. En dit vermogen is, ik geef het toe, niet toereikend voor de uitgaven die mijn leeftijd en mijn gezondheid eisen: de hulp van dienaren en secretarissen, die voor mijn wetenschappelijke arbeid noodzakelijk is, voedsel voor mijn paarden en mijn talrijke reizen. Ook mijn innerlijk heeft, om het niet anders te noemen, een afschuw van krenterigheid en is niet bestand tegen de eisen van een crediteur, een onbetaalde dienst of de veronachtzaamde armoede van een vriend. Daarom zijn er vrienden die wat ik aan inkomen tekortkom, met hun vrijgevigheid aanvullen, maar zij dringen het eerder op dan dat zij het geven. Zij zeggen dat ze wat ze schenken, niet aan Erasmus, maar aan de wetenschap in het algemeen besteden. Maar zij zijn zo vermogend, dat hun rijkdom dit verlies niet voelt en hun gezindheid is zo, dat zij verlangen dat hun vrijgevigheid niet bekend gemaakt wordt en niet toelaten dat zij bedankt worden. Hierdoor verdienen zij juist eerder, dat hun goedheid bij het nageslacht beter bekend is.

Hier zie je de schat die ik met mijn eerzuchtige opdrachten vergaard heb. Dit onderwerp herinnert mij eraan dat ik ook enkele pottenbakkers[287.] gunstig moet stemmen; die maken mij bij onwetenden impopulair, omdat ik zogezegd een rijke oogst heb vergaard door de gulheid van Johann Froben.[288.] Hem waardeer ik om geen andere reden dan dat er nauwelijks een andere drukker is die met grotere toewijding de humaniora verspreidt. En hij behaalt daarbij meer roem dan winst. Ik zou zeker veel rijker van hem zijn geworden, als ik al wat hij aanbood (want hij is heel vriendelijk) aanvaard had. Zelf kan hij nu getuigen hoe weinig ik mij heb laten opdringen. En hij had dit van mij nooit gedaan kunnen krijgen, als hij er niet op gewezen had dat het geld voor gezamenlijk gebruik werd gegeven, zodat hij zich met het deel dat hem zelf toekwam, heel weinig bezwaard zou voelen. Als hij alleen maar de hulp van mijn dienaren had willen vergoeden, moest hij me toch meer geven dan ik ontvangen heb. Ik liet niet toe dat zijn tafel voor mij gratis was. Want ik verbleef ongeveer tien maanden in zijn huis, maar dwong hem hiervoor 150 gouden florijnen aan te nemen, waar hij zich wel sterk tegen verzette. Want hij had mij liever evenveel willen betalen, maar ik dreef desondanks mijn zin door. En om te voorkomen dat iemand denkt dat ik van de vrijgevigheid van Froben afhankelijk ben, zal dezelfde Froben als getuige

287. Vgl. *Adagia* 125.
288. Otto Brunfeld had Erasmus hiervan beschuldigd in zijn *Responsio ad Erasmi Spongiam*; zie noot 192.

verklaren (hij nam namens mij een aanzienlijk deel eigenhandig in Frankfurt in ontvangst) dat de geldsom, die ik gedeeltelijk twee jaar geleden hierheen bracht en ten dele uit Brabant toegestuurd kreeg, meer dan 1900 gouden florijnen bedroeg. Van die som is nu niet zo veel meer over. Intussen wordt trouwens de betaling van de keizer uitgesteld, maar zó, dat zij direct bij mijn terugkeer klaarligt. Want de illustere Margaretha, tante van keizer Karel, heeft dat in een brief beloofd. De keizer schreef haar onlangs vanuit Spanje, dat een buitengewone betaling gedaan moest worden.[289.] Want voor de overige diensten zijn de betalingen vanwege de oorlogslasten opgeschort. Wie dus jaloers op Froben is, moet maar liever met hem in weldaden wedijveren en wie wint, krijgt mijn steun. Er is in elk geval geen enkele reden waarom iemand mij mijn vriendschap met hem zou misgunnen. Door zijn toedoen bevorder ik de wetenschap zo, dat ik niemand die naar rijkdom streeft, schaad of hinder. Ik heb geen andere verbintenis met hem dan een ongehinderde en wederzijdse genegenheid. Ik zal niet toestaan dat ik hierin door iemand overtroffen word, wanneer deze mij uitdaagt. Op betrouwbare wijze heb ik rekenschap afgelegd. Het is niet meer dan redelijk dat ze met hun morren over mij ophouden. Dit ongelukkige lot treft mij, omdat ik door het uitgeven van boeken voor het volk een toneelspel ben gaan opvoeren, waarbij ik alle mensen, zelfs van het laagste allooi, te vriend moet houden.

De eerwaarde Ennio, bisschop van Veroli,[290.] schreef mij[291.] dat bij jou iemand woont die de meest betrouwbare middelen tegen niersteen belooft met zo'n groot vertrouwen in zijn kunde dat hij geen betaling wil tenzij de steen verdreven is. Maar welke garantie geeft hij dat de steen niet snel terugkomt als hij verdreven is? En wie kan ten slotte verzekeren dat hij de ziekte niet zo verdrijft, dat hij het tevens met het leven doet? Ik denk dat het niet veilig is mijn zwakke lichaam volledig aan een onbekende medicus toe te vertrouwen. Ik heb hier een jongeman ontmoet, Jan Antonin uit Kosice, Hongaar van afkomst, algemeen ontwikkeld en met een heel oprecht en vriendelijk karakter. Deze gaf mij naast andere middelen een astrologische leeuw,[292.] waar ik mee drink. Het smaakt naar magie, en of men er enige waarde aan moet toekennen weet ik niet. In elk geval bezorgt de steen mij al enkele dagen minder pijn, of ik dit nu te danken heb aan de verandering van wijn, of andere middelen of aan die leeuw. Het oude spreekwoord ben ik niet vergeten, namelijk dat men een jonge barbier en een oude medicus moet la-

289. Brief 1380.
290. Ennio Filonardi.
291. De brief is niet bewaard gebleven.
292. De *Leo astrologicus* was een munt, geslagen in Padua in 1523. In wijn gedoopt zou de munt magische krachten hebben als middel tegen galstenen.

ten komen.[293.] Bij mijn Antonin zie ik behalve zijn gezicht niets jeugdigs. Zijn karakter en geleerdheid hebben hun grijze haren, hoewel hij niet ouder dan vijfentwintig jaar is, bedreven in Grieks en Latijn en mij zo respecteert, dat als hij mijn zoon was, hij het niet gewetensvoller kon doen.

Zorg dat je het goed stelt, zeer geachte Botzheim, met je uitstekende gezelschap, je Gratiën en je Muzen. Moge het je vergund zijn te midden van hen lang en aangenaam te leven. Groet in het bijzonder namens mij Michael Hummelberg, een geleerde zonder arrogantie, en tevens je prediker Johann Wanner, de gebroeders Ambrosius en Thomas Blarer, die voor deugd en vroomheid zijn geboren, en Johann Menlishofer, aan wie ik na de Bourgondische wijn het meest te danken heb, arts en naar mijn mening een even vriendelijk als ontwikkeld iemand. Wil mij ook bij de zeer geachte bisschop[294.] aanbevelen. Ik zal niet nalaten voor zijn voorspoed en geluk en voor al wat de voortreffelijke man verdient, te bidden.

Bazel, 30 januari 1523

1342 *Aan Marcus Laurijn*
Bazel, 1 februari 1523

Erasmus van Rotterdam groet Marcus Laurijn, deken van de collegiale kerk van Sint-Donaas in Brugge

Jij hebt werkelijk heel veel te danken aan mijn Hilarius,[1.] die jou, toen je door vreselijke geruchten[2.] buiten adem was geraakt zoals je schrijft,[3.] in aller ijl je geest teruggaf. Maar dat er mensen zijn die dergelijke meest leugenachtige geruchten verspreiden, hoeft geen verbazing te wekken, juist omdat het niet langer nieuws is. Dat komt vooral omdat de wereld zoveel mensen voedt die niets te doen hebben. Hun enige liefhebberij is om - wat voor hen makkelijk uitvoerbaar is en als enige overblijft - mensen die zich voor de algemene wetenschap en de christelijke godsdienst verdienstelijk proberen te maken, met hun in vergif gedrenkte tongen om te brengen; juist op die manier kwellen zij in korte tijd de gemoederen van hen die niet alleen over algemene voor-

293. Het spreekwoord komt niet in de *Adagia* voor.
294. Hugo von Hohenlandenberg.
1. Hilarius Bertolph.
2. De komst van Bertolph met deze brief ontzenuwde het gerucht van Erasmus' overlijden.
3. De brief is niet bewaard gebleven.

uitgang verheugd zijn, maar ook sympathiseren met degenen die vol toewijding het algemeen nut dienen. Maar ik verbaas mij erover dat er mensen zijn die door dergelijke geruchten ontsteld raken, vooral omdat zij al zo vaak ervaren hebben hoe uit de afloop van de gebeurtenissen bleek dat het om loze geruchten ging. Dit hoeft echter geen verbazing te wekken, als mensen die zelfs nooit in een droom begrepen hebben wat schaamte betekent, durven te liegen over iemand die zo ver van hun vandaan is, terwijl zij tegen hun naaste steeds weer nieuwe fabels plegen te bedenken. Kijk, het toeval liet een jambische zesvoeter ontstaan.[4.] Ik denk dat de zaak wel een bijtende jambe verdient.

Heel wat jaren heb ik in Leuven gewoond.[5.] Telkens als ik mij naar Brussel of Mechelen begaf en tien dagen lang voordat ik vertrok aankondigde dat ik zou gaan, verspreidden zij zonder enige schaamte het bericht dat ik uit angst gevlucht was. Toen ik op het platteland in Anderlecht verbleef,[6.] een bekende plaats vlakbij Brussel waar het paleis van de keizer is, en voor mijn gezondheid zorgde, hield ik mij natuurlijk schuil voor hen, hoewel ik bijna iedere dag te paard naar de stad ging en ook herhaaldelijk naar Leuven terugkeerde. In dezelfde periode lag ik in Leuven dikwijls in bed vanwege een moeilijk te genezen koorts. En toen ik in de buurt van Brussel van mijn paard was gevallen, was ik bijna aan een beroerte bezweken, hoewel ik sinds vele jaren - Christus zij dank - geen betere gezondheid had dan op dat moment.[7.] Maar hoe vaak hebben zij mij in die zeven jaar begraven, hoe vaak ter dood gebracht en hoe vaak mij met allerlei soorten ellende geteisterd!

Ze zijn erger dan mensen als Phalaris en Mezentius.[8.] Is het niet voldoende de ongelukkige Erasmus in één keer om te brengen in plaats van hem zo vaak met zoveel ellende te martelen en hem zoveel doden te laten sterven? Intussen kunnen zij met al die martelingen en sterfgevallen hun wrede geest niet verzadigen. Waar zijn intussen de woorden van de apostel Johannes ‘Wie zijn broer haat, is een moordenaar’?[9.] Zij die mij zo vaak met hun tong doden, laten toch wel duidelijk genoeg zien wat zij zullen doen als het veilig kan? Want met hun zwaard kunnen zij het niet. En toch kan de dag niet ver

4. De laatste vier woorden van de vorige zin (‘novas subinde comminisci fabulas’) vormen een jambische senarius.
5. Van 1502-1504 en 1517-1521.
6. Zomer 1521.
7. Zie brieven 1208, 1223, 1238 en 1518.
8. Phalaris was tiran in Agrigentum van circa 570 tot 554 v.Chr., Mezentius was koning van Caere en werd door Aeneas verslagen. Beiden waren berucht om hun wreedheid.
9. I Johannes 3:15.

weg zijn, waarop men de waarheid spreekt met de woorden ‘Erasmus is niet meer.’ Met elk ongeluk dat een mens kan overkomen, moet ik rekening houden. Het is zelfs verbazingwekkend dat mijn lichaam, dat op zich niet sterk en nu ook door het klimmen der jaren zwakker is, tegen zoveel ziektes, zoveel ellende en zoveel inspanningen standhoudt. Ik denk dat ik dat zeker aan hun verwensingen en gebeden te danken heb, omdat het de wil van God is dat hun wrede verlangen niet snel in vervulling gaat. Als ze mij ten slotte op gruwelijke wijze hebben omgebracht, gaan ze verder tegen mijn boeken tekeer alsof het mijn meest dierbare kinderen zijn, zodat ik met hen als het ware herlevend of eerder overlevend op een nog gruwelijker manier ook aan mijn einde kom. Hoe vaak hebben zij deze boeken veroordeeld door ze van een theta te voorzien,[10.] hoe vaak hebben zij ze in de wrekende vlammen geworpen!

Dat ik niet aanwezig was op de rijksdag in Worms of Berbethomagum,[11.] zoals de geleerden het zijn gaan noemen, waarvoor ik inderdaad was uitgenodigd, lag ten dele aan het feit dat ik niet bij de zaak van Luther, die toen in een heel kritieke fase verkeerde, betrokken wilde worden, en ten dele dat ik eenvoudig vermoedde dat bij zo'n menigte vorsten en zo'n mengelmoes van allerlei soorten mensen de pest niet weg zou blijven. Want Keulen was niet vrij van die plaag, toen de keizer daar voor het eerst verbleef. Toen de heer van Chièvres[12.] was overleden, hebben zij geprobeerd mij bij de keizer van iets te beschuldigen, maar zo schaamteloos dat zij geen enkel goed en verstandig persoon overtuigden. Ik werd in het geheim door brieven van vrienden gewaarschuwd[13.] en heb door terstond naar de belangrijkste hovelingen te schrijven[14.] die rook zo verdreven, dat allen mij even vriendelijk als eervol antwoordden. Onder hen waren de zeer eminente Mercurio Gattarina, opperkanselier van zijne majesteit de keizer, de kardinaal van Sion,[15.] bisschop Marliano van Tuy en de toenmalige apostolische nuntius Girolomo Aleandro.[16.] Want anderen noem ik met opzet niet. Alleen de bisschop van Luik[17.] liet mijn bode enkele dagen wachten en ant-

10. D.w.z. veroordeeld. Theta is een afkorting voor *thanatos* (dood); zie *Adagia* 456.
11. De juiste vorm is ‘Borbetomagum’.
12. Willem van Croÿ.
13. Geen van deze brieven is overgeleverd.
14. Van deze brieven is alleen brief 1195 bewaard gebleven.
15. Matthäus Schiner.
16. Alleen de antwoorden van Gattinara (brief 1197) en Marliano (brief 1198) zijn bekend.
17. Érard de la Marck.

woordde uiteindelijk met een kort briefje, omdat hij door bezigheden in beslag werd genomen.

Toen de keizer naar Brussel was teruggekeerd, was er nauwelijks een dag waarop ik niet midden over de markt en langs het hof reed. Vaak verkeerde ik aan het hof, wat bepaald niet mijn gewoonte was, en ik woonde bijna meer in Brussel dan in Anderlecht. Iedere dag maakte ik mijn opwachting bij bisschoppen, hoewel ik over het algemeen bij dergelijke plichten helemaal niet ambitieus ben. Ik lunchte bij de kardinaal,[18.] ik converseerde met beide nuntii.[19.] Ik bezocht gezanten en zij kwamen op hun beurt naar Anderlecht. Nooit heb ik een minder verborgen leven geleid en nooit ben ik meer onder de ogen van de mensen gekomen. En intussen waren er van die kletskousen die schreven dat Erasmus ergens in Duitsland een verborgen leven leidde. Ik kwam dit feit pas te weten toen ik mij hier had teruggetrokken.

Jij weet verder zelf hoe ik mij het liefst alleen maar in jouw huis verscholen zou hebben, toen de keizer samen met de koning van Denemarken in Brugge[20.] verbleef en de toenmalige gezant van de koning van Engeland, de eerwaarde Thomas, kardinaal van York,[21.] zich daar ook bevond. Want vaak had jij alle of tenminste de belangrijkste hovelingen als gasten aan tafel. Dan zat ik in hun midden, naar ik meen tot groot genoegen van iedereen. Hoe vaak lunchte of dineerde ik nu buitenshuis bij de adel en ook bij de koning van Denemarken, die zelfs wilde dat ik dagelijks bij hem verkeerde? Waar reed ik dikwijls per paard niet heen en in jouw gezelschap? Bij welke grote bijeenkomst van edelen was ik niet aanwezig? Nu eens was ik aan het hof van de keizer, dan weer bij het gevolg van de kardinaal van York, nu eens bij de een, dan weer bij de ander. Ook als ik herhaaldelijk was uitgenodigd, ging ik vaak niet. Want van nature ben ik liever thuis en ook mijn wetenschappelijk werk verlangt een huiselijk leven. En zoals ik mij toen verscholen hield, ben ik daarna gevlucht.

Zes maanden lang had ik de reis naar Bazel voorbereid en dat ten overstaan van iedereen. Want omdat ik zei dat ik naar Bazel vertrok, betaalde de thesaurier[22.] mij het jaargeld van de keizer vervroegd uit. De reden van mijn vertrek was hem niet onbekend, natuurlijk dezelfde waarom ik al zo vaak Bazel heb bezocht, voordat ik bang was voor die helden. Het eerste deel van het Nieuwe Testament was gedrukt,[23.] de aantekeningen daarbij resteerden

18. Matthäus Schiner.
19. Girolamo Aleandro en Marino Caracciolo.
20. Augustus 1521.
21. Thomas Wolsey.
22. Jean Ruffault.
23. De tekst en de aantekeningen van de derde editie verschenen in februari 1522.

nog. Daarvoor wilde ik ter plaatse zijn, niet alleen om te bereiken dat zij met minder fouten zouden verschijnen maar ook dat ik al naar gelang de omstandigheden af en toe iets kon veranderen of toevoegen. Want bij dit soort geschriften komt voor de auteur het werk in de vorm van een cyclus terug[24.] en heeft hij het nooit bevredigend afgemaakt. Toch ik wilde deze uitgave, de derde, als laatste voltooien. Lijkt dat soms een onbelangrijke reden? Laat het althans zo lijken, maar dan alleen voor die dikbuiken,[25.] die niet zouden aarzelen om voor een overvloedige maaltijd zelfs te voet helemaal naar Bazel te snellen. Voor mij was tenminste deze reden niet minder dierbaar dan het gebied van Milaan voor de koning van Frankrijk.[26.]

Ik was al helemaal reisvaardig en niets hield mij tegen behalve de gevaren onderweg. Daarom wachtte ik op een veilig escorte. Intussen zamelde men op verschillende plaatsen geld in en dankzij deze actie verbleef ik nog zes dagen in Leuven. Natuurlijk hield ik mij ook daar verborgen, zoals ik altijd doe, in een logement waar geen enkele vreemdeling naar toe gaat, maar ondertussen is er vaak geen plaats. De herberg heeft als uithangbord In den Wildemanne. Heel toevallig verbleef Girolamo Aleandro daar; met hem bracht ik de tijd aangenaam door, terwijl wij soms zelfs tot middernacht gesprekken voerden over literaire onderwerpen. We hadden afgesproken dat wij, als wij een veilige route konden krijgen, samen zouden vertrekken. Toen ik na een paar dagen daarnaar terugkeerde, trof ik ook toen Aleandro die net als ik zijn vertrek voorbereidde zoals ik deed. In Brussel had ik gehoord dat legeraanvoerder Franz von Sickingen de dag daarop in Tienen zou zijn. Op dat moment was zijn verstandhouding met de keizer goed. Hoe het nu is weet ik niet.[27.]

Die dag was het mijn verjaardag en het feest van de apostelen Simon en Judas.[28.] Op die dag gebeurde er iets dat bij mijn verjaardag paste, dat wil zeggen iets noodlottigs. Een of andere dominicaan,[29.] naar ik meen degene die een commentaar op mijn *Lof der zotheid* schreef, had om zeven uur in de Pieterskerk gepreekt, een man vol zelfvertrouwen en zeer met zichzelf ingenomen. Je zou hem de Phormio[30.] uit een komedie kunnen noemen. Hij leek

24. Vgl. Vergilius, *Georgica II*, 401.
25. De Leuvense theologen.
26. Na Milaan twee maal op Karel V veroverd te hebben verloor Frans I de stad voorgoed in 1525.
27. Franz von Sickingen raakte bij Karel V uit de gunst en werd na zijn aanval op het bisdom Trier in oktober 1522 vogelvrij verklaard.
28. 28 oktober.
29. Laurens Laurensen.
30. Een brutale parasiet uit de gelijknamige komedie van Terentius.

niet van een heilige preekstoel, maar direct van een boerenkar te spreken. Bijna een uur lang ging hij tegen Erasmus tekeer, herhaaldelijk verbond hij daarmee de naam van Luther, natuurlijk om bij het volk de verdenking te wekken dat ik met hem veel te maken had. Maar hij was vooral verontwaardigd, omdat ik volgens hem ook de werken van Augustinus wilde corrigeren hoewel ik er niets van begreep. Hij beloofde dat hij over hetzelfde onderwerp na het middagmaal weer zou preken. Want dan maken rijk gevulde bekers dat soort mensen welsprekender. Ik wist niets hiervan en toen ik in de kerk kwam om de hoogmis bij te wonen, groette Maquet mij, een vriendelijk iemand en oud-student van de universiteit. Hij vroeg mij wat de reden was dat ik zo vroeg naar de kerk was gegaan, en wel om zeven uur en dat tegen mijn gewoonte in. ‘Hoezo vroeg?’ zei ik. ‘Je was aanwezig bij de preek,’ zei hij. Ik moest lachen en begreep - wat voor mij niet nieuw was - dat een of andere praatjesmaker bij het volk had staan kletsen. Hij was een kandidaat voor theologisch baccalaureaat en liet op deze manier een staaltje van zijn kunnen zien, namelijk dat hij deze eervolle graad verdiende.

Ik ging terug naar huis en na het nuttigen van een klein middagmaal wilde ik te paard gaan, want ik had besloten om twee uur te vertrekken. Toen trof ik Aleandro die daar heen en weer wandelde. Ik had hem al vaak verteld over de schaamteloosheid van dergelijke praatjesmakers, maar hij kon mij nooit geloven. Daarom verzocht ik hem om, als hij mijn geloofwaardigheid wilde uittesten, iemand van zijn mensen om één uur naar de kerk van de dominicanen te sturen. Want daar moest het tweede bedrijf van die oude komedie opgevoerd worden. Hij stuurde iemand naar die koeiendrijver,[31.] de meest dwaze van alle theologen die Leuven in vijftig jaar heeft gekend. Je zou hem een Coroebus[32.] kunnen noemen. Aleandro liet hem de boodschap brengen (want ik heb zijn woorden bijna letterlijk overgenomen) niet uit te varen tegen iemands goede naam, maar het evangelie te verkondigen. Om hem meer vrees aan te jagen, haalde hij het gezag van de paus erbij. Zij hebben hiervoor een wonderlijke eerbied, telkens als het voordelig is en het hun goed uitkomt. Ik instrueerde in het geheim enkele mensen die moesten luisteren, want ik moest weggaan omdat mijn reisgenoten al klaarstonden. Die mensen schreven mij later uitvoerig dat de man geklaagd had dat het door toedoen van enkele lieden niet toegestaan was zijn geest te gehoorzamen.

Toen ik in Tienen kwam, was de legeraanvoerder Franz er niet en men verwachtte hem ook niet. Maar er was wel een grote schare soldaten, deels voetknechten, deels ruiters en ten dele soldaten van een tussensoort. Naast de

31. Volgens Allen Vincentius Theodorici, maar Laurens Laurensen is waarschijnlijker.
32. Zie brief 1341a, noot 185.

buit vervoerden zij met wagens tegelijk kreupelen en gewonden, die in de oorlog niet voorzichtig genoeg waren geweest. Deze mensen had ik als reisgezellen tot aan Speyer. Toen ik daar de Rijn was overgestoken, liet ik hen aan de linkeroever achter. Door hun grote aantal kreeg ik tot hier toe een heel veilige reis.

Ik had besloten zo weinig mogelijk omwegen te maken. Want het is een Duitse gewoonte dat broederschappen samenkomen om iemand eer te betonen. Niets is aangenamer als men veel tijd heeft, maar als men haast heeft, vermoeid is en dan door de besognes van de reis in beslag wordt genomen, is er niets nuttelozer. Terwijl wij begroet worden en zelf groeten, lopen intussen de paarden door verwaarlozing een ziekte op of komen van dorst om. Daarom trok ik vanaf de stad Düren rechtdoor naar Sickingen en liet Keulen links liggen. Die dag zat ik zonder te eten negen uur lang op mijn paard en reed ik intussen stevig door. Want het laatste stuk was langer dan verwacht en door de kronkelingen bij de bergen en de heuvels niet erg veilig.

De volgende dag kwam ik in Koblenz aan, ongeveer drie uur 's middags. Toen ik daar ook in stilte wilde vertrekken, kreeg de voortreffelijke Matthias[33.] mij toevallig in de gaten. Hij is een hoge ambtenaar van die stad, een man die zich volledig wijdt aan goede boeken en aan beoefening van de deugd. Hij sleepte mij (ik had al vermoed dat het zou gebeuren) of ik nu wilde of niet naar zijn huis en daar kwamen zijn vrienden bijeen. Daar hoorde ik voor het eerst, en het verbaasde mij zeer, dat er in Duitsland mensen waren die zich om een of andere reden zorgen over mij maakten.[34.] Maar deze panische angst heb ik met een lach bij hen weggenomen. Ze vertelden ook dat de bisschop[35.] mij verlangde te ontmoeten. Want in Keulen had hij mij voor een middagmaal uitgenodigd,[36.] maar ik voerde het ongezonde en onaangename weer als excuus aan, want ik vond het natuurlijk belangrijker voor mijn gezondheid te zorgen dan aan de wens van vorsten tegemoet te komen. Maar op dat moment was hij er niet. Omdat ik zag dat ik mij vanwege de vrienden die mij kwamen begroeten, die dag niet van die plaats los zou mogen maken, schreef ik vervolgens om de dag niet zonder een regel verloren te laten gaan[37.] na het middagmaal verscheidene brieven aan diverse vrienden. Daarbij kreeg ik hulp van Karl Harst, een zeer vriendelijke man, die mij als eerbetoon daarheen vergezeld had.

Voordat ik Mainz bereikte, hoorde ik onderweg dat de eerwaarde kardi-

33. Matthias von Saarburg.
34. Vermoedelijk vanwege zijn relaties met Reuchlin en Luther.
35. Richard von Greiffenklau, aartsbisschop van Trier.
36. In november 1520; zie brieven 1155-1160.
37. *Adagia* 312.

naal[38.] afwezig was. Daarom nodigde ik alleen Capito voor een gesprek uit. Maar zodra ik vernam dat ook hij afwezig was, maakte ik mij gereed om verder te reizen. De voortreffelijke jongeman Marquart von Hattstein, kanunnik van de kerk van Mainz, bood een bewapend escorte aan van enkele dienaren. Onlangs is hij overleden,[39.] hoewel hij toch een lang leven verdiend had. Toen ik zijn aanbod weigerde, omdat dit vaak rovers juist uitnodigt, gaf hij mij zijn persoonlijke dienaar als begeleider mee.

In Worms nodigde ik, terwijl het middagmaal werd klaargemaakt, Hermann von dem Busche uit voor een gesprek. Hij is een man van niet alledaagse geleerdheid en al lang een goede bekende van mij. Terwijl men lang en tevergeefs naar hem zocht en hem niet vond, zat ik te lang in een ruimte met een kachel tot groot nadeel voor mijzelf. Want terwijl ik voordien steeds in een uitstekende gezondheid had verkeerd, merkte ik daar dat zij eerder door de stank dan door de warmte werd aangetast. Zo slecht vergaat het mij met Duitse kachels, terwijl ik met de mensen zelf zo goed overweg kan. Ik zou hen gelukwensen met iets dat op zoveel manieren comfortabel is, als ik er maar samen met hen zou mogen genieten. Toch verdreef het inspannende paardrijden deze eerste aanslag op mijn lichaam. Want ik vloog eerder naar Speyer dan dat ik reed en ik had duidelijk paarden als Pegasus, die ook op dit moment hun meester veel geld kosten.

Toen ik in Speyer kwam - ik kwam er heel laat aan -, begaf ik mij direct met mijn paarden naar het huis van Thomas Truchsess, deken van de dom aldaar, omdat hij in talrijke brieven er zo op had aangedrongen, of omdat ik wist dat alle logementen overal met soldaten bezet waren. Zij gedragen zich daar gewoonlijk strijdlustiger dan in een oorlog, zoals stoere mannen betaamt. Ik trof enkele kanunniken die bij hem dineerden en ik ben tegelijk aangeschoven. Ook daar was de kachel warm, hoewel het niet stonk. Terstond kwam die maar al te bekende aandoening in mijn lichaam terug. Daarom had ik besloten volledig af te zien van de Duitse genoegens. Toen daar na twee dagen mijn lichaam hersteld was, bereikte ik Straatsburg. Ik had besloten hier niet te verblijven, maar Jakob Spiegel, secretaris van de keizer, een ontwikkeld iemand met een meer dan zuiver karakter, die ik niet voorbij durfde te gaan zonder hem te groeten, meldde mijn aanwezigheid bij de broederschap. Kort tevoren was daar Lucas Bathodius toegetreden, die in zijn liefhebberij voor dit gezelschap enthousiaster was dan de anderen. Aan hen besteedde ik een dag en nog een tweede. Daarna ging ik onder begeleiding van enkele leden verder naar Sélestat. Een van hen was Bartholomaeus Latomus uit Trier, vanwege zijn optreden en geleerdheid een bij zonder bekwame jongeman, die het Collegium

38. Albrecht van Brandenburg.
39. 13 juni 1522, ongeveer 34 jaar oud.

Philosophicum in Freiburg leidde. Enkele leden van de broederschap vergezelden mij als eerbetoon van hier weer tot aan Colmar. Onder hen bevond zich Beatus Rhenanus, die mij de volgende dag[40.] tot Bazel heeft begeleid.

Waarom zou ik hier, mijn beste Laurinus, de naam van Thraso[41.] noemen en melden hoe sympathiek ik met mijn terugkeer gelukgewenst ben door de bisschop van Bazel,[42.] een zeer voortreffelijke en vrome oudere man? Door herhaaldelijk geschenken en brieven te sturen getuigt hij ook nu van zijn genegenheid jegens mij. Hoe groot was de sympathie van de magistraten van deze stad, hoe groot die van de andere aanzienlijken van de kerk of de wetenschap! Ze zouden nog uitgebreider hun genegenheid laten blijken, als ik niet overal bekend maakte dat ik door dergelijke eerbewijzen helemaal niet geraakt word. Mijn aanwezigheid was in Duitsland zo algemeen bekend, dat ik daar door het vooruitsnellen van geruchten al enkele dagen was voordat ik er aankwam. En intussen beweerden die nietsnutten dat ik naar Wittenberg was verhuisd. Want waar zouden zij zich voor schamen?

Inmiddels ging het in Bazel met mijn gezondheid tamelijk voorspoedig, totdat de kamers koud werden. Toen ik besefte dat de koude ook voor anderen al ondraaglijk was, stond ik toe dat er af en toe weer met mate gestookt werd. Maar deze beleefdheid kwam mij duur te staan; weldra liep ik een verderfelijke verkoudheid op. Op de verkoudheid volgde een niersteen en dat leed kwam herhaaldelijk terug, zodat er geen dag was waarop ik niet zwanger werd, in barensnood verkeerde, baarde of na de geboorte in bed lag zoals dat bij kraamvrouwen het geval is. Mijn maag was intussen zo verkrampt dat geen enkel middel hielp. Het niet kunnen eten is voor mij van nature fataal. Het uitscheiden van een niersteen, dat dikwijls twee dagen duurde, liet alles behalve voedsel toe. Hoewel de pijn erger was dan iedere dood, liep ik toch meer risico vanwege mijn maagkramp. Waarom zou ik er meer over zeggen? Mijn ellende was hier zo groot, dat het zelfs Nicolaas Baechem voldoening zou hebben gegeven.

Intussen is mijn ongebroken geest niet geweken voor de kwalen van mijn lichaam, hoe groot deze ook zijn. Naast veel andere bezigheden voltooide ik mijn commentaar op het Nieuwe Testament. Ik begon met een *paraphrasis* op Mattheus en had haar ongeveer binnen twee maanden af. Na voltooiing stuurde ik haar naar de keizer en zij werd aan het hele hof met veel bijval ontvangen. Jean Glapion liet haar in een kapel zien, waarbij heel wat belangrijke hovelingen aanwezig waren, onder wie de eerwaarde bisschop van Palencia.[43.]

40. 15 november 1521.
41. Zie brief 1271, noot 12.
42. Christoph von Utenheim.
43. Pedro Ruiz de la Mota.

Door een zeer gunstige verklaring van hen kreeg mijn werk bij de keizer een bijzondere aanbeveling. De keizer herinnerde zich onmiddellijk Erasmus, die vroeger aan zijn vader Filips zijn *Panegyricus*[44.] en aan hem zelf eerder de *Institutio principis christiani*[45.] had opgedragen. Dat het geschenk hem welkom was, heeft hij in een even hartelijke als eervolle brief[46.] mij laten weten. Naast vele anderen hebben vooral Glapion zelf, de bisschop van Palencia, kanselier Mercurino, Joris van Halewijn, de aartsbisschop van Palermo, de eerwaarde Jean de Carondelet, Antoon Sucket, een raadsheer met zeer veel gezag, en Maximiliaan,[47.] de belangrijkste secretaris, met bijzonder vriendelijke brieven hetzelfde verklaard.[48.] Terwijl van zeer veel mensen hun jaargeld werd afgenomen of gekort, beloofden ze mij dat mijn jaargeld volledig behouden zou blijven en garandeerden mij dat ik ook voor de toekomst hogere verwachtingen kon hebben van de welwillende keizer. Bovendien heeft de keizer toen hij kort daarop met de koning van Engeland dineerde, uit zichzelf mij eervol ter sprake gebracht,[49.] waarmee hij duidelijk aangaf hoe goed hij mij gezind was. Ik ben dit met zekerheid te weten gekomen van degenen die de tafel bedienden.

Ik weet dat je al een tijdlang over mijn Thraso-gedrag lacht, maar de onbeschaamdheid van intriganten heeft mij zover gebracht. En toch vertel ik heel wat minder dan de werkelijkheid, laat staan dat ik daarbij leugens verkondig. Want ik denk dat het je niet ontgaat, hoe ik van dergelijke opschepperijen niets moet hebben. Maar zij leveren intussen kritiek op het feit dat ik zo lang in Bazel verbleef en niet verscheen voordat de keizer vertrok, hoewel ik in brieven van vrienden daartoe wel uitgenodigd was.[50.] Maar bij dit punt zou ik, zeer geachte Marcus, willen dat mijn beweegreden minder gerechtvaardigd is dan hij in feite is. Bij de keizer ging het over niets anders dan over het verstevigen van mijn positie of over het vergroten ervan. Ik was al meer dan tevreden met mijn verkregen positie en uit de feiten zelf blijkt dat ik in Bazel druk bezig ben geweest. Gesteld dat ik aan deze bezigheid meer waarde had gehecht omdat zij tot algemeen nut diende dan omdat zij voor mij persoonlijk meer nut had opgeleverd, zou ik dan kritiek moeten krijgen? Voor het ont-

44. Zie brieven 179 en 180.
45. Zie brief 393.
46. Brief 1270.
47. Maximilianus Transsylvanus.
48. De brieven 1273, 1275 en 1276 vormen een antwoord van Erasmus hierop. Steunbetuigingen noemt Erasmus ook in de brieven 1299, 1300 en 1331.
49. Vgl. brief 1302.
50. Vgl. brief 1269.

vangen van de grootste eerbewijzen werd ik uitgenodigd - want Glapion heeft mij dit in meer dan één brief verzekerd -; door zoveel bewijzen was ik verzekerd van de sympathie van de keizer voor mij en door angst onttrok ik mij daar kennelijk aan. Als een dergelijke test was voorgelegd aan die mensen die voor de wereld dood zijn, wat zouden zij dan met gevleugelde voeten en met open bek erop afgevlogen zijn!

Als ik hier voor iets bang was, was het alleen al dat hij mij de opdracht zou geven de strijd met de aanhangers van Luther aan te gaan, omdat weigeren niet was toegestaan. Niet omdat ik sympathie voel voor een taak die onrust teweegbrengt. Want door een natuurlijke neiging deins ik voor elk conflict zo zeer terug, dat als ik om een groot landgoed een proces moest voeren, de zaak eerder zou laten lopen dan mijn recht te halen. Want ik ben werkelijk die wijnstok en vijgenboom van de parabel in het boek Rechters.[51.] Toen deze door een delegatie van bomen uitgenodigd waren de macht over te nemen en oorlog te voeren, antwoordden zij dat zij niet in staat waren hun natuurlijke zoetigheid prijs te geven en betrokken te raken bij de woelingen van de oorlog. Belangrijke personen hadden de keizer ten onrechte ervan overtuigd, dat ik bij uitstek geschikt was deze taak te vervullen, hoewel niemand gekozen kon worden die minder geschikt is. Overal zag ik talloze lieden die zich op deze opdracht hadden voorbereid. Ik besefte hoe weinig ik tegen deze taak was opgewassen, zelfs als ik van nature geschikt was voor zulke verfoeilijke gevechten. Ik zag veel andere redenen die het mij ontraadden; ik denk dat het beter is nu daarover te zwijgen.

En toch hadden zelfs deze talrijke overwegingen mij niet van een terugkeer afgeschrikt, als die agressieve tiran mij niet zijn boeien had vastgehouden. ‘Wie is die tiran,’ zul je zeggen, ‘omdat Zwitserland geen tirannen kent?’ ‘Phalaris,’ zeg ik, ‘die bekende steen. Mocht ik zijn tirannendoder maar zijn!’ Toch was ik zonder er acht op te slaan tot aan Sélestat gevlucht, maar ik was door de reis zo verzwakt, dat ik eerst in Breisach bij Heinrich Gallinarius,[52.] pastoor van die plaats, twee dagen mijn vermoeide lichaam verzorgde en de koorts liet zakken. Toen ik vier dagen bij Beatus, mijn meest oprechte vriend, had uitgerust, keerde ik met moeite naar Bazel terug, maar moest opnieuw bij Gallinarius op krachten komen. Intussen was ik vastbesloten, als ik wist dat Karel langer bij ons verbleef en mijn krachten hersteld waren, de reis opnieuw te proberen. Toen ik van een dienaar, die ik voor dit doel vooruitgestuurd had, hoorde dat de dag vaststond waarop de keizer besloten had weg te varen (het was 1 mei, en dat was toen heel dichtbij), verloor ik de hoop

51. Rechters 9:8-15.
52. Gallinarius' voornaam was niet Henricus, maar Johannes. Een voorbeeld van Erasmus' onnauwkeurigheid bij voornamen.

hem te zien en heb ik mij enkele maanden in Bazel opgehouden zonder mijzelf enige rust te gunnen.

Intussen werd ik door brieven van geleerden naar Rome uitgenodigd. Ze kwamen van talrijke lieden, die ik veilig kon vertrouwen, maar vooral van de eerwaarde kardinaal van Sion. Vaak drong hij via anderen hierop aan, maar tweemaal in persoonlijke brieven, die hartelijk en met grote sympathie waren geschreven. Daarin beloofde hij naast alle steun en verwachtingen vijfhonderd dukaten per jaar op zijn kosten en bovendien een niet armzalig bedrag als reisgeld. En toen ook de bekende Silvester Prierias met een zeer vriendelijke brief[53.] mij naar dezelfde plaats uitnodigde, begon ik erover te denken naar Rome te vertrekken, als mijn tiran mij maar op een of andere manier zou laten gaan. En er waren overigens veel redenen die mij naar Rome lokten: een overvloed aan de beste boeken en de grootste geleerden, zoveel oude vrienden, onder wie Richard Pace, die daar toen verbleef, Paolo Bombace, Johannes Fabri, Georg Sauermann, proost van Wrocław, een jonge begaafde geleerde en tot belangrijke zaken voorbestemd, en Herman van Friesland, al lang een voortreffelijk iemand die onder de geleerden naam zal maken. Zoveel nieuwe vrienden, onder wie Corycius, een zeer openhartig iemand, en Landau[54.] die eens een beroemd schrijver zal zijn, als mijn voorgevoel mij niet volledig misleidt. Ik laat al die kardinalen nu achterwege, van wie het grootste deel mij zeer gunstig gezind is, zoals ik uit brieven van vrienden te weten ben gekomen. Sommigen hebben zelfs in persoonlijke brieven hun sympathie voor mij uitgesproken. Als iemand twijfelt aan mijn betrouwbaarheid, zullen de brieven die tevoorschijn zijn gekomen, aantonen dat ik met meer bescheidenheid spreek dan de feiten toestaan.

Daarom ging ik naar Konstanz, hoewel al mijn vrienden het afraadden, en twee vrienden begeleidden mij daarbij spontaan, Heinrich Eppendorf, behalve van goede komaf en geletterd ook iemand met een heel vriendelijk karakter, en Beatus Rhenanus. Allen werden wij gastvrij ontvangen door de illustere Johann von Botzheim Abstemius, kanunnik ter plaatse. Nog nooit heb ik iemand gezien die zo vriendelijk en openhartig is als hij. Je zou zeggen dat hij voor de Muzen en de Gratiën geboren is. Hij heeft een huis, dat op een verblijfplaats van de Muzen kan lijken. Overal straalt het iets van schoonheid en verfijning uit, nergens is het stil, maar overal lokt het je aan met spraakmakende schilderingen en houdt het de ogen van mensen vast. In de zomerkamer, die hij naar zijn zeggen voor mij gereed had gemaakt, stond vlak bij de tafel Paulus, die het volk onderrichtte. Aan de andere wand zat Christus op de berg zijn leerlingen te onderwijzen, dan zag je apostelen, die

53. De brief is niet bewaard gebleven.
54. Jacob Ziegler.

over de bergen vertrokken om het evangelie te preken. Naast de schoorsteen stonden priesters, schriftgeleerden en farizeeën die met ouderlingen samenzwoeren tegen het evangelie dat al in kracht toenam. Elders zongen de negen zusters van Apollo en op een andere plaats waren naakte Gratiën te zien, een symbool van eerlijke edelmoedigheid en ongekunstelde vriendschap. Maar waarom zou ik doorgaan om het hele huis per brief te schilderen? Zijn schoonheden en charmes zou je nauwelijks in tien dagen kunnen bezichtigen. Maar in het overal zo prachtig versierde huis is er niets verfijnder dan de gastheer zelf. De Muzen en de Gratiën heeft hij meer in zijn hart dan op zijn schilderijen, meer in zijn manier van doen dan aan de wanden.

Direct na mijn aankomst had ik de man gevraagd niemand voor het diner uit te nodigen, omdat ik van nature van een klein gezelschap houd. En ik was toen zo uitgeput, dat ik eerder anderen tot last zou zijn dan dat ik vrolijk kon worden van een groot gezelschap. In de eerste plaats was ik vermoeid door de reis, vervolgens was ik zo zwanger als dat bij geen zeug het geval is en ik stond tenslotte op het punt te baren. Precies zoals een kraamvrouw voelde ik het aankomen. Werkelijk ellendige voorzorgsmaatregelen! Toevallig was daar toen ook de eerwaarde Hugo, bisschop van Konstanz,[55.] aanwezig, een man met de rijzige gestalte van een held, bijzonder vriendelijk, oprecht, zonder uiterlijk vertoon en arrogantie. Hij is geen militair zoals bijna altijd in Duitsland, maar treedt echt als priester op. Hij had onmiddellijk van mijn komst bericht gekregen en wilde als eerbetoon mij laten komen. Maar von Botzheim adviseerde hem stilletjes mijn gezondheid te sparen en zei te laten weten wanneer dit wel goed zou uitkomen. Hier verdiende de bisschop tweemaal lof voor zijn hoffelijkheid. Het getuigde van hoffelijkheid dat hij zijn diensten aanbood, maar van grotere hoffelijkheid dat hij toeliet dat de aangeboden diensten geweigerd werden. Want sommigen zijn verontwaardigd en denken dat je geen achting voor hen hebt, als je hun niet zelfs tot je eigen nadeel in alles ter wille bent. Toch stuurde hij zijn huismeester om mij door het schenken van een paar patrijzen aan te geven wat het huis van de bisschop zoal had. En ik maakte gebruik van de niet aflatende gulheid van de bisschop. Na een paar dagen heb ik de steen uitgescheiden, maar nog nooit met zo'n grote marteling. Daarom voelde ik mij na het baren zo uitgeput, dat ik voor mijzelf en anderen niet aangenaam was. Overigens ontbrak er niets aan het grootste genot. Lieve hemel, wat een gastvrijheid, wat een gastheer, wat een vriendelijke heertjes, wat een schitterende inrichting, wat een gesprekken, lezingen en liederen! Werkelijk tafels en maaltijden voor goden. Ik zou de goden van de dichters niet benijden om hun nectar en ambrozijn, als het met mijn gezondheid wat voorspoediger was gegaan.

55. Hugo von Hohenlandenberg.

Juist de ligging van de plaats was ook aantrekkelijk. Want Konstanz ligt aan een kolossaal meer, dat zich in de lengte en de breedte over vele mijlen uitstrekt en intussen niet minder lieflijk is. Bosrijke bergen die aan alle kanten zichtbaar zijn, sommige dichtbij, anderen in de verte, vergroten de bekoorlijkheid. Want de Rijn, als het ware vermoeid door de oneffen en steile plaatsen in de Alpen, komt hier als in een aangename herberg weer op krachten. Zacht door het midden voortglijdend trekt hij zich bij Konstanz weer in zijn bedding terug, waarbij hij tegelijk zijn oude naam weer ontvangt, hoewel het hele meer liever wilde, dat het zijn naam te danken had aan de stad. Wat nu het meer van Konstanz wordt genoemd, heette vroeger het meer van Bregenz, zolang de stad die nu Konstanz heet, Bregenz werd genoemd.[56.] Men zegt dat het meer rijk aan vis is en van een nauwelijks te geloven diepte, zodat ergens het oppervlak vijftig el van de bodem verwijderd is. Want ze zeggen dat enorme bergmassa's onder het water verborgen worden. Het hoofd van de dominicaner gemeenschap,[57.] een zeer rechtschapen man, een solide geleerde en opvallend welbespraakt in zijn preken, gaf mij een enorme vis uit het meer, die het volk forel noemt, een koninklijk geschenk, als het bij ons aangeboden zou zijn. Wanneer de Rijn het meer rechts achter zich heeft gelaten en de stad Konstanz een eindje voorbij is gestroomd, vormt hij als wat ware spelend en uitgelaten een eiland, waarop een groot vrouwenklooster staat.[58.] Daarna doet hij bij de samenvloeiing een kleiner meer ontstaan, dat zij Venetum[59.] noemen zonder te weten waarom. Van hieraf stroomt hij in zijn eigenlijke bedding, meestal met veel draaikolken, maar hoe dan ook bevaarbaar tot aan de stad, vroeger een Reichskammer, die Schiffhausen[60.] heet; ik denk vanwege de oversteekplaats voordat daar een brug was. Want vlak daarbij zijn watervallen, waarlangs de Rijn zich met veel geraas naar beneden stort. Trouwens ook elders wordt hij vaak door watervallen onderbroken, door rotsen gehinderd, en tot aan Bazel is hij weinig geschikt voor de scheepvaart.

Maar ik dien intussen met mijn verhaal naar Konstanz terug te keren. Deze stad is door niets zo beroemd als door zijn heel oude en sierlijke kerk, verder omdat daar vroeger onder voorzitterschap van de keizer het concilie is gehouden,[61.] maar vooral omdat Jan Hus daar verbrand is. Van alle kanten wer-

56. Erasmus vergist zich, Bregenz ligt aan de andere kant van de Bodensee.
57. Antonius Pyrata of Guldenmünster.
58. Op dit eiland (Reichenau) stond geen vrouwenklooster, maar een dominicaner mannenklooster.
59. De Untersee.
60. Schaffhausen.
61. Van 1414-1418 vond het Concilie van Konstanz plaats. Op 6 juli 1415 werd Jan Hus verbrand.

den mij geschenken toegezonden, ook van verafgelegen plaatsen. De een stuurde mij een bijzondere wijn, een ander vogeltjes, weer een ander vissen enzovoort. De magistraat begroette mij met het sturen van erewijn. Van dichtbij lieten stedelijke fluitspelers verscheidene dagen muziek horen. Want ook dit eerbetoon plegen bepaalde gasten te krijgen. En voor het geval je ook wilt weten wie mijn tafelgenoten waren: naast Beatus en Eppendorf was daar de arts Johann[62.] voortdurend aanwezig, een man nog jong, maar bijzonder talentvol, geleerd en even ingetogen als bescheiden, en ook Michael Hummelberg. Deze is, om hem in een paar woorden voor je af te schilderen, door zijn ingetogenheid, bescheidenheid, geleerdheid en zijn aangename manier van doen een tweede Rhenanus. Verder was er de prediker Wanner, een man van evangelische oprechtheid.

Toen ik na het uitscheiden van de niersteen enigszins mijn krachten had teruggekregen, besteedde ik een uurtje aan vrienden die mij kwamen begroeten. Ze waren wel uitgekozen en aanbevolen, want het was niet mogelijk aan de genegenheid van allemaal tegemoet te komen. Vriendelijk als hij is wilde de bisschop mij alle mogelijke eer bewijzen. Maar mijn gastheer had hem buiten mij om erop gewezen dat ik een man van weinig eten, zelfs van geen eten was en dat ik niets moest hebben van rumoerige maaltijden. De bisschop moest niemand omwille van mij uitnodigen en niets toevoegen aan wat hij dagelijks liet voorbereiden. Hij gehoorzaamde en ontving alleen maar ons gezelschap bij een middagmaal. Hij liet mij met meer huldebetoon vertrekken dan ik althans verdiende en ik bezocht de eerwaarde Ennio,[63.] bisschop van Veroli, die op dat moment daar apostolisch nuntius was. Al eerder waren wij immers door wederzijdse brieven bevriend geraakt. Hij kwam mij zo opgewekt tegemoet alsof iemand van enig belang bij hem gekomen was. Zonder anderen erbij, gingen wij zitten en spraken over uiteenlopende onderwerpen. Want hij is vooral een verstandig iemand en omdat hij zich lange tijd met zaken van veel vorsten heeft beziggehouden, bezit hij een bijzonder oordeelsvermogen. Een gelijke leeftijd en dezelfde ziekte vergrootten de wederzijdse genegenheid. Want ook hij had last gehad van een niersteen, waarbij de kwaal dezelfde oorzaak had: zonder twijfel de wijnen uit die streken, die dun, zuur, bitter, onrijp, onaangenaam en onaantrekkelijk zijn. Door van wijn te veranderen was er een einde aan zijn kwaal gekomen, of hij had er in elk geval minder last van. Hij gaf mij ook andere geneesmiddelen, die hij uit Milaan had laten komen. Zelf was hij een reis naar Italië aan het voorbereiden en niets stond nog in de weg behalve een brief van de paus, die hij over enkele uren verwachtte. Hij verlangde dat ik hem op zijn reis zou

62. Johann Menlishofer.
63. Ennio Filonardi.

vergezellen. In mijn hart wilde ik wel graag, omdat Trente naar men zei niet verder was dan zes dagen reizen. Want vanwege de vijandelijkheden tussen de keizerlijke troepen en de Fransen[64.] moesten we daarlangs gaan. Zo immers genieten wij nu van onze vorsten. Met een dichtbije glimlach nodigden de Alpen mij uit, mijn vrienden raadden het af, maar tevergeefs, als een niersteen niet als een agressieve redenaar mij had overgehaald om naar mijn nest in Bazel terug te vliegen.

Terwijl mijn gastheer Abstemius[65.] een serie redenen aanvoerde om mij te laten blijven[66.] en terwijl de schippers mij probeerden te bedriegen - want ik was van plan tot Schiffhausen per schip te varen, omdat ik er niet op vertrouwde dat ik het schokken van een paard kon verdragen; zo slecht was het met mij gesteld - verbleef ik ongeveer drie weken in Konstanz. Ten slotte, toen de schippers geen einde maakten aan hun leugens zoals het hun voorrecht of gewoonte is, liet woede mijn kracht toenemen. Ik besteeg om acht uur mijn paard en ging in snelle vaart naar Schiffhausen, waar ik voor drie uur 's middags aankwam. Toen ik in Bazel was teruggekeerd, besloot ik Bourgondische wijn te proeven, die ik ondanks mijn weigering een paar dagen eerder had gekregen van de edelmoedige Nikolaus von Diesbach, deken en aankomende bisschop van Bazel, die men nu coadjutor noemt. Bij het eerste proeven beviel hij mijn gehemelte niet erg, maar de nacht toonde het karakter van de wijn. Want mijn maag was zo plotseling hersteld, dat het leek alsof ik in een ander mens herboren was. Ik had inderdaad deze kwaal aan enkele wijnen toegeschreven, die meestal, hoewel ze onrijp, zuur en daarom een vijand voor de maag zijn, toch gemakkelijk in de nieren doordringen en daardoor het onrijpe materiaal met zich meenemen. Hoewel zij op zichzelf niet erg schadelijk zijn, verpest men ze bovendien met slechte middelen - kalk, aluin, hars, zwavel en zout. Want het water, dat zij er rijkelijk aan toevoegen, is het minst erge. Wat moet ik er meer over zeggen? De meeste wijnen verdienen door ketters gedronken te worden. Want ik zou denken dat dit soort kwellingen voldoende is om iedere wandaad te straffen. En toch treft men mensen aan, die van zulke beroerde wijntjes wel dronken willen worden.

Eerder had ik enkele wijnen geproefd die uit Bourgondië kwamen, maar zij waren vurig en droog. Deze wijn nu had een hoogst aangename kleur, je zou het goudbrons kunnen noemen, hij smaakte niet zoet of droog, maar zacht. Hij was niet koud of vurig, maar sappig, onschuldig en zo vriendelijk voor de maag, dat ook een grotere hoeveelheid weinig schade aanrichtte. En

64. Zie brief 1283, noot 1.
65. Johann von Botzheim; zie brief 1341a, noot 1.
66. Vgl. Vergilius, *Aeneis IV*, 51.

wat bij lichtrode wijnen zelden voorkomt: deze laxeerde voldoende vanwege de kracht van het vocht dat hij in de maag verspreidt. Hoe gelukkig is Bourgondië juist hierom en verdient het ten volle om de moeder van de mensen genoemd te worden, sinds het zulke melk in zijn borsten heeft! Geen wonder dat vroegere stervelingen diegenen als goden eerden, wier inspanningen een groot voordeel aan het leven van de mensen toevoegden. Heeft degene die mij deze wijn getoond en meegegeven heeft, hoewel het tonen al genoeg was, mij niet eerder het leven dan de wijn gegeven? Er werd nog een ander vat gebracht, niet slechter dan het eerste, behalve dat de koetsier het te veel met water had aangelengd. Het eerste vat was met pleister verzegeld. Men mocht er iets uitnemen, maar niets ingieten. Bij het tweede vat was het anders. Daarom was het eerste vat dat gebracht werd niet helemaal vol, het tweede boordevol. En juist datgene waarmee de wijndief wilde bewijzen dat hij een betrouwbare vervoerder was, heeft hem verraden. Intussen worden de dieven van een geldstuk opgehangen; maar lieden die tegelijk iemand van zijn bezit en leven beroven, bedriegen zonder gestraft te worden.

Zo kan ik door een eenvoudige opdacht, mijn beste Laurinus, met al mijn spullen naar Bourgondië verhuizen. Om de wijn, zul je zeggen? Ja, ik zou inderdaad nog liever naar Ierland willen verhuizen, dan dat ik zelfs maar eenmaal met een niersteen te maken heb. Ik heb het beslist aan mijn brieven te danken dat, waar ik ter wereld maar heen ga, het mij nergens aan vrienden zal ontbreken. Ik denk stellig dat er in heel Duitsland, dat zich zeer ver uitstrekt, geen stad is die Erasmus niet graag wil opnemen, als hij zin krijgt in een verhuizing. Ik zou geen zware leugen verkondigen, als ik hetzelfde over Italië en Frankrijk beweerde. Ik ben in elk geval met de vriendelijkste brieven uitgenodigd enkele steden te bezoeken. De steden die ik tot nog toe op de heen- en terugreis naar Konstanz of Sélestat heb bezocht, hebben mij bedankt door wijn te bezorgen, die men gewoontegetrouw als eerbewijs aan nieuwe gasten als geschenk pleegt te geven. Aan dit soort eerbewijzen beleef ik zo weinig genoegen, dat ik mijn vrienden vaak opdroeg ervoor te zorgen, dat zoiets niet zou gebeuren. En dit niet alleen omdat ik meen dat men dit eerbewijs aan anderen, machthebbers, verschuldigd is en niet aan Erasmus, die in alle opzichten een eenvoudig mannetje is. Maar ook omdat deze eerbetuigingen voor hen die vermoeid of in het algemeen druk bezet zijn, in werkelijkheid soms eerder een belemmering betekenen dan een onderscheiding.

Nu wat anders. Waarom zou ik, omdat ik begonnen ben de opschepperige soldaat[67.] uit de komedie te spelen, jou laten weten hoeveel brieven met

67. Pyrgopolinices in Plautus' *Miles gloriosus.*

een geschenk als eerbewijs door geleerden of machthebbers ook uit verafgelegen gebieden hierheen zijn gestuurd? Waarom zou ik melden dat geleerden, sommigen ook met een belangrijke positie, van verre hierheen gereisd zijn met geen ander doel dan om Erasmus te zien? Ik twijfel er niet aan dat zij ondervinden wat met een Grieks spreekwoord wordt gezegd, namelijk dat men kolen heeft gevonden, terwijl op een schat gehoopt was.[68.] Maar wat mijn kwaliteiten ook mogen zijn, deze feiten tonen in elk geval de schaamteloze leugenachtigheid van die kletskousen.[69.] Zoals je schrijft, hadden deze daar bij jou het bericht verspreid dat er voor mij in Duitsland nergens een veilige woonplaats is. Daarom, denk ik, heb ik de gewoonte, telkens als ik ergens naar toe ga, een publieke bescherming te regelen. Overigens zouden de kachels mij toch ervan weerhouden veel steden te bezoeken, wat ik soms zelfs voor mijn plezier gedaan zou hebben, ook als mijn wetenschappelijke bezigheden mij hiervoor de tijd gunden. Op nauwelijks drie maanden na branden zij hier het hele jaar en de plek die ik voor mijzelf in Bazel heb ingericht, kan ik niet met me ronddragen.

Even schaamteloos was de leugen dat zij beweerden dat ik hier in Bazel een huis gekocht en het burgerrecht verworven had, uiteraard met de bedoeling dat ik nooit naar waar jij woont zou terugkeren. Ook al zou alles mij in Duitsland bevallen, zoals het meeste mij aanstaat, één ding jaagt mij beslist hier weg: het feit dat men overal kachels gebruikt. Daardoor komt het dat ik alleen woon en anderen niet kan bezoeken zonder gevaar voor mijn gezondheid, en dat anderen zonder ongemak mij niet kunnen bezoeken. Zij worden even erg gehinderd door de koude bij mij als ik door de hitte bij hen. Het is waar dat iemand het huis waar ik nu woon, voor vierhonderd goudguldens heeft gekocht en mij als geschenk heeft aangeboden.[70.] Maar ík heb het huis niet gekocht en niet als geschenk aanvaard. Aan het burgerrecht heb ik zelfs in mijn dromen nooit durven denken. Iemand met veel aanzien in Zürich[71.] probeerde herhaaldelijk mij per brief ertoe te bewegen, dat ik daar het burgerrecht aanvaardde. Ik was verbaasd waarom hij dat deed, en antwoordde dat ik een burger van de hele wereld en niet van één stad wilde zijn.

Over mijn vertrek naar Frankrijk en hun bewering dat Frankrijk voor mij als het ware als enige asielplaats overbleef, is niet helemaal uit het niets een roddel ontstaan. Ik was ervan overtuigd dat wijn de oorzaak van mijn ziekte was en ik had nog niet ontdekt dat goede wijn van dichtbij uit Bourgondië

68. *Adagia* 830.
69. Zie het begin van deze brief.
70. Zie brief 1316, noot 7.
71. Huldrych Zwingli.

geleverd kon worden. En als dat wel gekund had, circuleerden hier diverse geruchten die mij deden vrezen, dat ik hier helemaal niet veilig voor oorlog zou zijn. Als zoiets was gebeurd, had zelfs Bourgondië mijn dorst niet kunnen verhelpen. Maar omdat ik, zoals ik zei, dat niet wist en dergelijke geruchten mij bezorgd maakten, begon ik enigszins over een vertrek naar Frankrijk te denken, omdat dat zelfs midden in oorlogen over een overvloed aan wijn beschikte. Toen ik het onderwerp bij de eerwaarde heer François,[72.] aartsbisschop van Embrun, ter sprake had gebracht, die mij herhaaldelijk opzocht toen hij hier als gezant optrad, beloofde hij spontaan voor een vrijgeleide van zijn koning te zorgen; daarmee zou ik veiliger kunnen vertrekken, als ik dat besluit had genomen. Deze bijzonder innemende man zette zich vol blijdschap voor mijn vrijgeleide in en prees zich aan de tafel van de koning gelukkig, omdat hij in Bazel Erasmus had gezien. De eerwaarde kardinaal van Lotharingen[73.] was daar op dat moment ook aanwezig. Verheugd stond de koning ook toe wat er gevraagd werd. Toen hij daarna Budé zag, die hij als een van de belangrijkste hovelingen had opgenomen,[74.] zei hij: ‘Wel, Budé, we zullen spoedig Faber in ons Frankrijk hebben.’ Toen Budé antwoordde dat Faber niet uit Frankrijk weg was, begreep de koning dat hij zich met de naam had vergist en zei: ‘Erasmus, ik wilde Erasmus zeggen. Want het vrijgeleide is gereed, waardoor hij veilig kan komen.’

Ik werd zeker bekoord door die oude Franse gastvrijheid, die mij altijd aangenaam was. Mij lokte het feit dat Frankrijk zes jaar geleden[75.] mij met schitterende voorwaarden terugriep. Als ik die toen aanvaard had, had ik - om niets anders te zeggen - beslist niet zo lang hoeven strijden met enkele dwaze kletskousen uit Leuven en zouden mijn oren niet gloeien door dergelijke hartstochtelijke tragedies, waardoor hier alles verhit is. Mijn financiën zouden heel wat ruimer zijn dan nu het geval is, of in elk geval minder beperkt. Misschien zou ook mijn gezondheid beter zijn; vanwege de wijn en de stank van de kachels heeft mijn leven zo vaak op het spel gestaan. Het was ook aantrekkelijk, dat ik bij een verblijf in Frankrijk veel dichter bij Brabant zou zijn. Zelfs in een oorlog had ik daar snel heen kunnen gaan vanwege mijn bekendheid en persoonlijke vriendschap met degenen die de steden aan beide kanten van het grensgebied besturen.[76.] Er was één hinderpaal, de oorlog tussen drie koningen. Aan een van hen, namelijk Karel, ben ik door

72. François de Tournon.
73. Jean de Lorraine.
74. Zie voor de recente promotie van Budé brief 1328.
75. Zie brief 522, inleiding.
76. Bijvoorbeeld de familie van Adolf van Bourgondië, heer van Veere. Haar belangrijkste residentie was het kasteel van Tournehem.

een eed gebonden. Aan een ander, te weten de koning van Engeland, ben ik om meer redenen gebonden, en zelfs aan de hele bevolking. De derde, namelijk de koning van Frankrijk, kan ik niet haten vanwege zijn grote sympathie voor mij. Maar ik hoopte dat juist door tussenkomst van deze nieuwe paus er op korte termijn vrede onder hen zou komen. De oorlog was trouwens absoluut niet in mijn belang, omdat ik niet naar Frankrijk ging om er een leger heen te brengen of om een belangrijk ambt bij de koning te vragen, maar om daar aangenamer met mijn geleerde vriendjes tussen de Muzen en de letteren te verkeren dan ik hier deed. Daarom ligt het vrijgeleide al vele maanden bij mij en heb ik er geen gebruik van gemaakt.

Je zult zeggen: 'Waarom niet liever hierheen'? Omdat bij jou overal oorlog in volle gang was, zei men dat er een enorm gebrek aan van alles was, vooral Franse wijn. Daarvan bestaat bij jou zelfs in vredestijd nauwelijks een voorraad, als men tenminste echte wijn verlangt. Bovendien hadden enkele razende lieden een zwaard in handen gekregen;[77.] het was geen genoegen hun collega te zijn en ook niet hun tegenstander. Ik dacht dat ik al genoeg gevochten had met enkele monsters, die, hoewel ze niet van nut willen en kunnen zijn, toch hun hele leven voor één ding tijd hebben, namelijk degenen die zich op de humaniora toeleggen, met hun geroddel dwars te zitten. Ten slotte zou de doortocht uit Frankrijk naar jou altijd heel kort zijn geweest, als ik om een of andere reden was uitgenodigd.

Tot zover mijn verhaal, met weinig woorden en zonder opsmuk. Verder is het misschien waar wat je schrijft, namelijk dat je hebt gehoord dat ik ook bij de Duitsers een slechte naam heb. Dat is niet verwonderlijk, omdat kwaadsprekende mensen overal aanwezig zijn. Ik doe inderdaad naar vermogen mijn best om te voorkomen, dat door mijn schuld iemand over mij roddelt. Maar als ik op zoveel geluk hoopte als niemand ooit heeft gehad, en bereikte dat er geen kwaad over mij wordt gesproken, zou het werkelijk tijd zijn om in mijn boezem te spugen.[78.] Rome heeft Zuñiga, ook Duitsland heeft enkele mensen die niet gunstig over iemand kunnen spreken. Ik hoor dat sommige overtuigde Lutheranen, zoals men ze noemt, klagen dat ik te slap ben, omdat ik vorsten gunstig stem en vrede te veel liefheb. Maar om eerlijk te zeggen zou ik liever aan die kant een fout willen maken, niet alleen omdat het veiliger, maar ook omdat het gewetensvoller is. Laat ieder met zijn eigen mening tevreden zijn. Bij de andere partij proberen sommigen mij met opzet verdacht te maken, alsof ik een overeenkomst met de volgelingen van Luther zou hebben. Maar zoals dergelijke geruchten, die ijverig aan beide kanten worden verzonnen, toevallig ontstaan, zo gemakkelijk verdwijnen

77. Vooral Nicolaas Baechem; zie brief 1358.
78. Vgl. *Adagia* 594.

ze. En enkele lieden van de oude stempel hebben in elk geval de gewoonte bij dergelijke onbetekenende geruchten bijzonder opgewonden te raken.

Al lang was hier het dwaze bericht wijd verspreid dat mijn boeken in Brabant waren verbrand, en dat op gezag van de eerwaarde Jacob van Hoogstraten, zo niet een vertrouwde, dan tenminste een oude vriend van mij. Zo'n schaamteloze leugen hadden zelfs geletterde lieden in onsamenhangende brieven verbreid. Ik merkte dat het een truc was van enkele mensen, van wie ik niet weet hoe ik ze moet noemen; sommigen noemen hen aanhangers van Luther. Zij waren er natuurlijk op uit om mij, een eenvoudig en goedgelovig iemand, tegen Jacob van Hoogstraten op te hitsen. Als ik met minder zelfbeheersing tegen hem geschreven had, werd ik gedwongen naar hun kamp over te gaan. Wat een listig plan! Daarna toonden de feiten zelf dat iets dergelijks bij mijn landgenoten zelfs niet opgekomen was.

Op dit gerucht volgde een ander gerucht dat nog schandelijker was vanwege een brief die zogenaamd uit Rome verstuurd was. Er was de naam van een betrouwbaar iemand aan gekoppeld. Iemand die daar aanzien genoot, een geleerde, noemde het in een brief aan mijn vriend Botzheim zeer tot zijn spijt een vaststaand feit. Deze schreef[79.] mij bijna verbijsterd dat in Rome op gezag van de paus mijn boeken publiekelijk verboden waren. Ik moest direct lachen en herkende deze leugen, die sprekend op de vorige leek. Vanzelfsprekend was de opzet dat ik als niet ter zake kundig en goedgelovig persoon hierdoor werd uitgedaagd met tong en pen de paus aan te vallen. Hoe schaamteloos die leugen was, is overigens niet alleen door verscheidene brieven uit Rome bewezen, maar ook door een persoonlijk schrijven van de paus dat ik onlangs ontving.[80.] Ik heb beslist nog nooit een brief ontvangen die zo hartelijk en zo eervol was. Wat die eerbetuigingen trouwens betreft, leg ik ze zo uit, dat ik erop gewezen word hoe ik moet zijn, en dat ik niet beschreven word zoals ik ben. Dat zo'n paus mij aanvaardt of zelfs op mij gesteld is, vind ik beslist niet onaangenaam. Om te voorkomen dat het schrijven van de paus bij mij onvoldoende indruk zou maken, liet iemand uit zijn gevolg, en niet de minste, mij discreet weten dat de paus persoonlijk het meeste had gedicteerd.[81.] Want de paus had gemerkt dat de brief nogal onpersoonlijk was geformuleerd, omdat degene die het concept had opgesteld,[82.] vanwege zijn bijzondere vriendschap met mij nogal terughoudend over mij had geschreven. Dezelfde vriend bood mij in dezelfde brief een niet te versmaden prebende aan, die hij nu bezit en waarvan hij afstand zou doen wanneer ik het wilde.

79. Wellicht de brief die aan het begin van brief 1335 wordt vermeld.
80. Brief 1324.
81. Pierre Barbier; zie brief 1345.
82. Theodoricus Hezius.

Er is geen enkele reden dat men nu almaar roept dat ik met een beloning ben omgekocht en de verdediging van de waarheid in de steek laat.[83.] Ik zal toegeven dat deze beschuldiging terecht is, als ik ooit een dergelijk geschenk aangenomen heb. Als ik het toch zou doen, zou ik het voorbeeld van velen navolgen. Wat ik aan kleine bezittingen heb, was, voordat Luther verscheen, aan de wereld volledig bekend en heb ik niet verkregen door erom te vragen. Ondanks mijn weigering drong de eerwaarde aartsbisschop van Canterbury[84.] mij de ene helft op; keizer Karel verstrekte mij in zijn welwillendheid spontaan de andere helft.[85.] Ook als hier iets van wegvalt, zal ik door het verminderen van mijn uitgaven mijn inkomen vergroten. Indien ik door beloningen naar deze oorlog getrokken had kunnen worden, zou dat allang gebeurd zijn. Bij mijn afweging werd ik aan de ene kant door de omvang van de taak, aan de andere kant door mijn zwakke krachten afgeschrikt.

Hoor nu het derde punt, nog schaamtelozer dan de anderen. Zij hadden het gerucht verspreid dat de paus een of anderwerkje tegen mij had geschreven en dat veel mensen het gezien hadden. Ik had hun bedrog direct in de gaten. Natuurlijk beoogde die zogenaamde paus mij uit te dagen om mijn pen en tong brutaal te gebruiken. Maar ik heb van de brieven van de apostelen[86.] geleerd geen kwaad te spreken van mijn vorst, maar eerbied te hebben voor een goede en een slechte te verdragen, als mijn waarschuwingen geen effect hebben.

Ook de tegenpartij vertelt haar verhalen. Daarin komen sommigen zo op voor de belangen van de Heilige Stoel, dat zij, als ze zich tot het uiterste inspannen, niet méér schade kunnen toebrengen. Onlangs hadden zij het gerucht verspreid dat veel aanhangers van Luther in Bazel samenstroomden[87.] om mij te raadplegen, en zelfs dat Luther persoonlijk zich hier schuilhield. Ik voelde mij door dit gerucht helemaal niet bezwaard, omdat er zoveel mensen zijn die weten dat het volstrekt onjuist is. Was het maar waar dat alle aanhangers van Luther en diens tegenstanders zich tegelijk om advies bij mij verzamelden, en wilden ze maar aan mijn raadgevingen gevolg geven! Met de mensheid zou het dan, denk ik, wat beter gesteld zijn. Veel mensen komen bijeen om mij te begroeten en te zien, soms in groepen en meestal onbekenden. Niemand heeft ooit bij mij verklaard dat hij een aanhanger van Luther is; mij is niet de opdracht gegeven dit uit te zoeken en ik ben geen voor-

83. Het verwijt speelde vooral een grote rol in de controverse met Hutten.
84. William Warham; zie brief 255, inleiding.
85. Zie brief 1273, noot 2.
86. Handelingen 23:5; Romeinen 13:1-6; Titus 2:9; 3:1-2 en I Petrus 2:18-19.
87. Zie brief 1335, noot 6.

speller.[88.] Niemand raakte met mij bekend of werd bij mij aanbevolen, omdat hij aanhanger van Luther was. Voordat dit meningsverschil zo hevig was geworden, was ik met bijna alle geleerden van Duitsland door brieven bevriend, voor mij beslist heel aangenaam. Enkelen van hen stelden zich koel tegenover mij op, sommigen hebben zich helemaal van mij afgekeerd. Er zijn mensen die in het openbaar verklaren mijn vijand te zijn en mijn ondergang aankondigen. Ik ging ook met veel lieden om die nu heftiger tegen Luther tekeergaan dan ik zou willen en dan zeker voor de zaak zelf bevorderlijk is. Daarom zeg ik de vriendschap met iemand niet op, als hij wat meer naar Luther neigt en daarom beëindig ik niet een vriendschap, als iemand te onstuimig tegen Luther optreedt. Wat beiden immers doen, doen zij met oprechte toewijding. Want zo verklaar ik het zowel bij een vriend als bij een rechtschapen man.

In Bazel zijn mensen gekomen, die naar men zegt verdacht zijn, omdat zij de meningen van Luther delen. Dat mag mij geheel en al worden aangerekend, als ook maar één persoon zich op mijn uitnodiging hierheen heeft begeven en ik niet voor mijn vrienden duidelijk genoeg heb verklaard dat dit voor mij bijzonder vervelend is. Maar als aanhangers van de ene of andere partij hierheen komen, hoe brutaal is het dan dat zij mij beschuldigen, ik die in Bazel geen poortwachter ben en geen officieel ambt vervul? Hutten verbleef hier een paar dagen als gast. In die periode kwam hij niet naar mij en ging ik niet naar hem.[89.] Als hij toch naar mij gekomen was, had ik hem een gesprek niet geweigerd. Hij is een oude vriend en ik kan ook nu niet anders dan op hem gesteld zijn vanwege zijn buitengewoon vruchtbare en opgewekte geest. Als hij zich verder met een zaak bezighoudt, gaat mij dat niets aan. Maar omdat hij het vanwege zijn slechte gezondheid niet zonder kachels kon stellen en ik ze niet kon verdragen, had dit tot gevolg dat de een de ander niet zag. Von Cronberg, de schoonzoon van Franz,[90.] heeft mij twee maal opgezocht. Zijn karakter en conversatie waren voor mij beslist een bijzonder genoegen, want zij lieten een ongekunsteld iemand zien, wars van uiterlijk vertoon en toch zeer getalenteerd. Maar dit gesprek duurde niet lang, en getuigen woonden het bij. Ik zou daarentegen graag met Luther een gesprek voeren, als hij zelf aanwezig was, en hem vriendelijk en vrijuit over veel kwesties adviseren, hoewel het misschien te laat is, behalve dat volgens Paulus[91.] de christelijke liefde op alles hoopt.

88. Blijkbaar een citaat uit Euripides' *Hecuba*; vgl. *Adagia* 236.
89. Zie brief 1331.
90. Von Cronberg was geen schoonzoon, maar een familielid van Franz von Sickingen.
91. I Corintiërs 13:7.

Ik haat tweedracht als geen ander kwaad, niet alleen vanwege de leer en het onderricht van Christus, maar ook door een verborgen natuurkracht in mij. Des te meer word ik hierdoor gekweld, als ik overdenk dat deze eeuw overal zo gist van openbare en persoonlijke haatgevoelens, dat er nauwelijks ergens een spoor van oprechte vriendschap bestaat. Degenen die men zeer terecht liefheeft, mag men niet liefhebben. Geen enkel gebied ter wereld is vrij van besmetting met dit kwaad. De ene partij kan men niet, de andere partij wil men niet minachten. Beide partijen schijnen die uitspraak van Homerus[92.] zo niet in hun mond, dan toch in hun hart te hebben. Ik weet niet of een van beiden overweldigd kan worden zonder de treurige ondergang van ook goede zaken. Want het valt niet te ontkennen dat Luther op veel punten heeft gewezen, waarvan het in het belang van het christendom is dat ze verbeterd worden en die de wereld niet langer kon accepteren. En in deze wereldwijde storm nu ben ik heel ongelukkig terechtgekomen met mijn leeftijd, die als het ware uitgediend was en vrije tijd verdiende om naar behoren te genieten van vroegere wetenschappelijke inspanningen. Het zou mij tenminste toegestaan moeten zijn als toeschouwer dit toneelstuk bij te wonen, vooral omdat ik zelf als toneelspeler niet geschikt ben en zoveel mensen overal vandaan zich spontaan op het toneel storten. Maar aan beide kanten heeft men in alle ijver gezorgd dat dit voor mij niet mogelijk is. Want aan de ene kant staan mensen, die hun best doen mij eerst met listige streken te verlokken en daarna met geweld naar hun kamp te sleuren. Aan de andere kant zijn er weer mensen die op alle mogelijke manieren mij naar de troepen van de vijand proberen te verjagen met geen ander doel dan langs deze weg iemand om te brengen die de oude talen, de humaniora en de oude theologie dapper beschermt, en die zij niet van zijn positie konden verdrijven. Zo is het gekomen, niet door mijn schuld maar door de verkeerde ijver van enkele lieden, dat ik aan beide kanten een paar mensen heb die mij weinig welgezind zijn. Want aan de ene kant leggen mensen mijn zwijgen uit als sympathie voor de vijandige partij. Aan de andere kant zijn er onder degenen die Luther steunen, enkelen ontevreden en verontwaardigd, omdat ik naar hun zeggen vanwege angst in mijn hart de zaak van het evangelie in de steek laat. En dat niet alleen, maar ook omdat ik iets onderneem om de zaak van de pausen of zoals zij het noemen, de paapse zaak zeker te stellen.

Anderen heb ik al vaak een antwoord gegeven. Nu zou ik graag met een aanhanger van Luther willen spreken, maar wel iemand met een gevoel voor eerlijkheid. Ik denk immers dat ik mijn zaak ook voor hem aannemelijk zal maken op grond van wat hij mij zelf aanreikt. Want ik zal hem eerst vragen

92. Wellicht Homerus, *Ilias IV*, 185-187, geciteerd in *Adagia* 2721 als voorbeeld dat men door smaad diep beledigd wordt.

hoe hij over Luther denkt. Natuurlijk zal hij antwoorden dat hij een heilige en evangelische man is, een vernieuwer van de christelijke vroomheid. Daarna vraag ik hem of degenen die Luther als volgelingen heeft, aan hem gelijk zijn. Hij zal verzekeren dat het ongetwijfeld zo is. Daarna vraag ik waar in het evangelie het voorbeeld staat om iemand met listige streken en geweld naar zijn partij te sleuren, vooral omdat zij goed weten dat een bekentenis tot dit geloof niet minder gevaarlijk is dan lang geleden te bekennen christen te zijn. De joden hadden de gewoonte over zeeën en landen te dwalen om één proseliet naar de fuik van de wet te lokken.[93.] De apostelen probeerden niemand met menselijke methoden te verleiden en hielden degenen die de naam van Christus beleden verborgen, totdat het ogenblik van een bekentenis hen hiertoe dwong.

Ik zou het voorafgaande kunnen zeggen als de bekentenis tot de partij van Luther te behoren niets anders zou zijn dan de bekentenis de leer van het evangelie aan te hangen, en als iemand van hen haar in het geheim had uitgesproken. Wat die bekentenis inhoudt, laat ik aan het oordeel van anderen over. Wat zij ook moge zijn, zij is in elk geval zonder dat ik het wist ontstaan en ondanks mijn afraden verder gekomen, zelfs tot aan de theaterbanken, waarop de wereld nog grotendeels voor dit toneelstuk applaudisseerde. Intussen zijn daar *De captivitate Babylonica*,[94.] *De abrogatione missae* en de verdediging van de complete leer van Hus[95.] op gevolgd. Daarnaast ook andere geschriften, die omdat zij in het Duits zijn geschreven mij het lezen onmogelijk maken.[96.] Desondanks heb ik tot nog toe om veel andere redenen, maar vooral omdat ik besefte dat de zaak groter was dan ik kon bevatten, geen enkele uitspraak gedaan over de leerstellingen van Luther. Ik heb alleen in enkele brieven die gepubliceerd zijn,[97.] verklaard dat ik volstrekt niets te maken heb met het verbond van Lutheraanhangers en dat ik in zijn geschriften, die ik te lezen kreeg, iets meer christelijke bescheidenheid miste en wat minder verbittering wenste.

93. Mattheus 23:15.
94. Luthers *De captivitate Babylonica* (Wittenberg, oktober 1520) was een heftige aanval op de katholieke sacramenten.
95. In Luthers *De abroganda missa privata* (Wittenberg, januari 1521) komt een passage voor waarin de veroordeling van Hus gelijkgesteld wordt aan de veroordeling van het evangelie.
96. Zie voor de onjuistheid van deze bewering brief 1313, noot 12. Tot de Duitse geschriften behoorde Luthers beroemde *Anruf an den Christlichen Adel deutscher Nation* (Wittenberg, 1520).
97. Zie bijvoorbeeld brieven 967 en 1033. Brief 939 werd niet door Erasmus gepubliceerd.

Hier spreek ik opnieuw die vriend van Luther aan met de vraag of hij soms denkt dat deze actie die hij met groot gevaar voor zichzelf en voor anderen onderneemt, voortreffelijk is en veel lof verdient. Zijn antwoord zal zijn, dunkt me, dat zij volledig in de lijn van de apostelen is en een onsterfelijke herinnering verdient. Welnu, laat mij dan gebruik maken van wat hij toegegeven heeft. Wie zou mij dan niet tot de meest arrogante van alle levende stervelingen verklaard hebben, als ik zoveel roem voor mij had opgeëist, waar ik zelfs niet een klein beetje verdiende? Wie zou mij zelfs niet tot een grotere dwaas verklaard hebben dan welke Orestes[98.] ook, als ik de meest valse roem voor mijzelf gewild had, die met gevaar voor eigen leven verworven was? De meeste vorsten en bisschoppen waren er al van overtuigd dat ik de bron, de autoriteit, de beschermer en de Atlas van de volledige leer van Luther was en dat zelfs de boeken, die onder zijn naam en met Luther in de titel circuleerden, van mij waren. Moest ik dan stilzwijgend toelaten dat mij zoveel roem werd verleend? Johannes roept: 'Ik ben Christus niet.'[99.] Was het gepast dat ik verder zweeg? 'Maar jij,' zeggen ze, 'verklaart het duidelijk in veel brieven.' In tegendeel, met zoveel brieven kan ik nauwelijks enkele lieden overtuigen; zo diep had deze meest schaamteloze leugen zich in de geesten van de meeste mensen gehecht.

Verder zal ik, als het op bescheidenheid en laster aankomt, zijn aanhanger vragen of het van belang is dat de leer van Luther zoveel mogelijk over de wereld verbreid en bij de hoogste en laagste kringen bijzonder aanbevolen wordt. Vanzelfsprekend zal hij antwoorden dat vooral dit van belang is. Waarom zijn dan sommige mensen verontwaardigd over Erasmus, omdat hij graag in de werken van Luther twee dingen zou willen missen, die vooral aan hun betrouwbaarheid afbreuk doen en juist de beste mensen van zich vervreemden, namelijk hun arrogante presentatie en ongebreidelde kwaadsprekerij? Toch zijn deze punten zo opvallend duidelijk, dat degenen die ze het meest toegewijd verdedigen, zich anders voordoen dan ze in werkelijkheid zijn, behalve dat wij vanwege onze zonden het verdiend hebben door zo'n bittere criticus met katapulten bestookt te worden. De onstuimigheid in Luthers geschriften en zijn overal beschikbare scheldwoorden hebben in elk geval bij mij vanaf het begin zijn geest enigszins verdacht gemaakt. Ik twijfel er niet aan dat heel veel andere mensen hetzelfde hebben ervaren als ik. Als de leer van Luther heilig is, hoeveel mensen, denk jij, hebben zich er dan van afgekeerd door het boek dat hij als antwoord aan de koning van Engeland schreef?[100.] Er leeft tegenwoordig nauwelijks een andere vorst die

98. Zie brief 1256, noot 7.
99. Johannes 1:20; 3:28.
100. Zie brief 1308, noot 2.

rijker voorzien is van alle koninklijke gaven dan deze, die niet vijandiger staat tegenover tirannie en meer geliefd is bij zijn volk en bij wie niet de humaniora en een uitmuntende deugdzaamheid meer in aanzien staan. Laat het mij zonder van vleierij verdacht te worden vergund zijn dit over hem te verklaren, - ik krijg niets van hem en wil ook niets ontvangen.[101.]

Het valt in elk geval niet te ontkennen dat de koning dit met een vrome bedoeling geschreven heeft[102.] en als hij er enkele beledigingen tegen Luther in heeft aangebracht, schreef hij - nog afgezien van het feit dat hij diens voorbeeld als voorwendsel kon gebruiken - tegen iemand bij wie naar zijn overtuiging zwaardere beledigingen pasten. Toch vermoed ik, als er in dat boek iets niet thuishoort, dat dat enkele nogal bittere opmerkingen zijn. Daarom zou Luther naar mijn mening, als hij de vrome toewijding van de koning geprezen en de zaak met ter zake doende argumenten dapper afgehandeld had, zonder de waardigheid van de koning te krenken beter voor zijn zaak gezorgd hebben. Met een volgeling van Luther zal ik hierover spreken alsof het om een voortreffelijke zaak gaat. Maar wat heeft minder nut dan het krenken van de machtigste vorsten? Voor hen is het heel eenvoudig er geen acht op te slaan en ligt het voor de hand daarop spottend te reageren, als het hun belieft. Ik zal noch uit liefde voor noch uit haat tegen enige sterveling bewust de waarheid van het evangelie verraden. Monarchen accepteren een vrijblijvende vermaning, maar arrogantie die hun gezag aantast, verdragen zij niet. Laat ik dit slechts gezegd hebben om duidelijk te maken hoe weinig gelegenheid ik ook de aanhangers van Luther heb geboden om met recht tegen mij te keer te gaan. Niet omdat ik bang voor hen ben, als zij eerder door hun eigen fout dan door mijn schuld zich op mij storten, maar omdat ik wil dat mijn onpartijdigheid voor iedereen geloofwaardig is. Want verscheidene brieven komen hier van alle kanten als projectielen aanvliegen met ik weet niet wat voor dreigingen, waaronder een[103.] die veel vergif ademt, zelfs voordat men slaags geraakt is.

Maar hier wil ik opnieuw hulp krijgen van de volgeling van Luther, die ik als een redelijk onpartijdige rechter in deze zaak heb uitgekozen. De redenen van hun verontwaardiging zijn ongeveer deze. Men dacht dat ik ergens in mijn brieven[104.] enige hoop liet zien, namelijk dat, als ik toestemming

101. D.w.z. geen permanent inkomen als jaargeld of prebende. Wel kreeg Erasmus een eenmalig bedrag van zestig goudstukken; zie brief 1341a, p. 297.
102. Zie brieven 1227 en 1228.
103. Wellicht het *Iudicium D. Martini Lutheri de Erasmo Roterodamo ad amicum*; zie brief 1341a, noot 219 en brief 1348.
104. Zie bijvoorbeeld brieven 1144, 1167 en 1195.

kreeg en mij vrije tijd werd gegund, ik mij voor de rust binnen het christendom en de waardigheid van de Heilige Stoel zou blijven inzetten. Wat maakt deze belofte tot een aanval op Luther? Maar laten zij maar verzinnen dat ik iets tegen Luther heb geschreven - wat tot nu toe in elk geval niet waar is, terwijl daarentegen de hele wereld uit eigen beweging zijn pen tegen hem scherpt. Waarom zouden ze alleen over mij verontwaardigd zijn, als ik mij op bevel van mensen roer aan wie ongehoorzaamheid nauwelijks veilig is? Maar mijn rechter zal, denk ik, mij toegeven dat Luther niet zo verdorven en oneerlijk is, dat hij het zich enerzijds permitteert niet alleen met alle kerkleraren, maar ook met de besluiten van de concilies oneens te zijn, en anderzijds verontwaardigd is als iemand ergens met hem van mening verschilt. En dat hij zich beledigd voelt, als iemand aantijgingen achterwege laat en met bewijsplaatsen uit de Heilige Schrift, waaraan hij zelf heel veel waarde hecht, en deugdelijke argumenten de waarheid zoekt. Want zelf roept hij iedereen hiertoe op; en de paus van Rome doet geen andere oproep dan dat Luther met deugdelijke argumenten en bewijsplaatsen uit de Heilige Schrift van zijn ongelijk overtuigd wordt. Daarom was het niet eerlijk dat zij mij bedreigden voordat zij gezien hadden op welke manier en hoe terughoudend ik geschreven had.

Veel mensen ergerden zich aan de belachelijke verdenking, die de overtuiging had gewekt dat het geschrift dat de koning van Engeland tegen Luther had opgesteld,[105.] door mijn Mars[106.] was vervaardigd, maar dat de naam van de koning aan de titel toegevoegd was om Luther zwaarder te treffen. Belangrijke vorsten en geleerde vrienden schreven mij in alle ernst over deze dwaze kwestie, waarmee ze bij mij een verklaring van de waarheid probeerden los te krijgen.[107.] Als deze volledig dwaze verdenking het had gewonnen, zou Luther mij natuurlijk met dezelfde geestigheden bespot hebben waarmee hij het nu bij de koning doet. Ik had intussen Engeland enkele jaren niet gezien[108.] en toen ik in Calais[109.] te midden van talloze hovelingen mijn opwachting bij de koning maakte, werd er zelfs niet aan gedacht tegen Luther te schrijven, maar eerder om het meningsverschil bij te leggen. Want de *Captivitas Babylonica* was nog niet uitgekomen.[110.] Verder wist ik niet dat het werk[111.] ge-

105. Zie brief 1275, noot 13.
106. *Adagia* 519.
107. Brieven 1290, 1298; zie ook brief 1313.
108. Zijn laatste bezoek was in april 1517 geweest.
109. Juli 1520.
110. Luthers *De captivitate Babylonica ecclesiae* verscheen in 1520 in Wittenberg.
111. De *Assertio* van Hendrik VIII.

schreven was voordat ik het gedrukt zag. Dat was in Brugge, toen de kardinaal van York[112.] daar onderhandelde over een overeenkomst tussen de keizer en de koning van Frankrijk. Ik stond vaak bij de deur van de eerwaarde kardinaal, sprak met zijn belangrijke mensen en verwachtte hem bij de eerste de beste gelegenheid te kunnen begroeten. Ten slotte verscheen Marino Caracciolo, apostolisch nuntius, met het boek in zijn hand. Ik vroeg of ik het mocht openen. Hij vond het goed. Ik las alleen de titel en wat de koning onder op de benedenrand van de eerste bladzijde eigenhandig had geschreven. En omdat inzage op dat ogenblik niet aan meer mensen was toegestaan, gaf ik hem het boek terug en zei met een glimlach: ‘Ik benijd Luther om zo'n tegenstander.’ Aanvankelijk gromde hij meer dan dat hij lachte. Toen ik hem dezelfde zin duidelijker had uitgelegd, antwoordde hij: ‘En ik wens de paus van Rome geluk met zo'n verdediger.’

Hoewel ook mij een exemplaar van het boek stellig en vaak was beloofd, heb ik het intussen door een of ander toeval niet ontvangen, ik vermoed vanwege het onverwacht snelle vertrek van de kardinaal. Want ook dit hoort bij koningen. Toch was het exemplaar voor mij bestemd; de koning had daarin eigenhandig geschreven ‘voor D. Erasmus’. Het is in de maand augustus van het jaar 1521 volgens de Romeinse tijdrekening verstuurd en in Bazel in februari 1522 ontvangen. Het was mij nooit mogelijk het boek van de koning te lezen behalve in een belabberde Straatburgse uitgave.[113.] Toen ik dat doorgelezen had, las ik vervolgens ook het antwoord van Luther. Dit is het enige wat ik over het boek kan zeggen. Nooit heb ik kunnen bespeuren of de koning daar door iemand met het schrijven is geholpen. De stijl is duidelijk van hem zelf en hij heeft voor alles een vruchtbaar en vlot talent. Niettemin heeft hij, voor het geval hij enige hulp van geleerden had willen gebruiken, een hof dat wemelt van welbespraakte en geleerde lieden. Wat heb ik trouwens in mijn brief[114.] anders geprezen dan de bedoeling van de koning? Of wat kon ik anders prijzen, omdat ik het boek niet gelezen had? Hier wacht ik op het oordeel van mijn aanhanger van Luther, namelijk of het juist is dat zo'n verdenking als een nietszeggend droombeeld in mijn nadeel werkt bij degenen die alles van het evangelie weten?

Luister nu naar een andere beschuldiging. Het wordt mij kwalijk genomen[115.] dat ik vier jaar geleden niet van het toneel ben verdwenen met de woorden ‘Vaarwel, applaudisseer’,[116.] ongetwijfeld tevreden met mijn roem en mijn

112. Thomas Wolsey, die Brugge in augustus 1521 bezocht.
113. Johann Grüniger gaf twee edities uit, op 9 augustus en 7 september 1522.
114. Brief 1228.
115. Het is niet bekend van wie deze beschuldiging kwam.
116. Zie brief 1341a, noot 250.

beloning, want ik heb de talen aan de theologie gewijd, de kwakende sofisten uit de scholen verjaagd en erop aangedrongen tot de bronnen van de Heilige Schrift te komen zonder belang aan ceremonies te hechten. In dit opzicht kennen zij mij in elk geval meer lof toe dan ik erken. Maar het is mij niet toegestaan van dit toneel te verdwijnen, tenzij onze koorleider het opgedragen heeft. Toch speel ik mijn rol tot nu toe zo, dat ik die verheven stukken overlaat aan mensen als Roscius en Aesopus.[117.] Een komedie spelen bezorgt mij tenslotte meer genoegen dan een tragedie opvoeren. Ik meet mij zelf naar mijn stem, fysieke kracht en vakmanschap. 'Maar jij,' zeggen zij, 'staat lieden die de rest van het toneelstuk zullen opvoeren, in de weg.' Laten wij ook naar de volgende beschuldigingen luisteren: 'Hij verheerlijkt en erkent de kerk van Rome nog steeds,' zeggen ze. 'Hij verzoekt nog steeds eerbied te hebben voor de paus van Rome. Hij schrijft dat geen enkel rechtschapen iemand zich ooit aan diens heerschappij heeft onttrokken.'

Deze en talrijke andere opmerkingen staan in hun brieven. Over de heerschappij van de paus kan ik niet herinneren zo geschreven te hebben. Wel heb ik ergens[118.] geschreven dat alle godsdienstige mensen overal het gezag van de paus steunen. Wie zou nu niet het gezag van een man steunen, die met zijn evangelische deugden Christus voor ons vertegenwoordigt? Dit voeg ik altijd toe, wanneer ik aan het gezag van de paus enig belang hecht. Iedereen weet heel goed, op welke punten het ware gezag van de paus van Rome berust. Op meer dan één plaats heb ik dit in mijn werken duidelijk gemaakt. Ik heb dit werkelijk geleerd van de evangeliën[119.] en de brieven van de apostelen[120.] en weet nu dat men ook aan heidense vorsten enige waarde moet toekennen, tenzij deze in het openbaar bevelen geven die tegen de godsdienst ingaan. Naar aanleiding van deze regel moet men, naar ik meen, het gezag van geen enkele bisschop verachten. Is het soms niet goddeloos een goede bisschop te minachten? Maar zij schilderen hem zo af, omdat zij willen dat hij geminacht wordt. 'En wie is,' zeggen zij, 'de bisschop van Rome? Is hij niet degene die het evangelie laat verbranden, de vijand van God en de verleider van het hele christelijke volk?' Als zij over zo'n paus spreken, heeft die mijn goedkeuring nooit gekregen. En als een paus zo zou zijn, is het niet mijn taak hem van zijn troon te stoten. Christus leeft nog en heeft een zweep in zijn hand om dergelijke lieden de tempel uit te drijven.[121.]

117. Quintus Roscius en Claudius Aesopus waren Romes beroemdste toneelspelers en beiden vriend van Cicero.
118. Zie brieven 1144, 1167 en 1195.
119. Mattheus 22:17-21.
120. Zie noot 86.
121. Johannes 2:15.

‘Maar er is geen hoop,’ zeggen ze, ‘dat er een opvolger komt die beter is dan Leo.’ In de eerste plaats ben ik geen rechter over Leo. Hij heeft zijn eigen rechter, voor wie hij staat of valt. Als er eerder zoveel goede pausen zijn geweest, waarom is er dan geen hoop dat iemand kan opvolgen die aan die vroegere pausen gelijk is? Want ik doe over deze paus geen enkele uitspraak om niet de indruk te wekken hem te vleien. Christus zelf heeft geantwoord, toen de goddeloze hogepriester hem er dringend om vroeg, en zweeg allesbehalve, toen Pilatus hem beval te spreken.[122.] Hoe bepleit Paulus[123.] zijn zaak tegenover Festus, Felix en Agrippa? Hij noemt hen natuurlijk tirannen, dienaren van de duivel, slaven van de zonde, vijanden van God, die weldra aan de eeuwige vuren toegewezen moeten worden. Maar zie nu wat mijn tegenstanders geantwoord hebben aan degenen die mijn beleefdheid rechtvaardigen: ‘Zo zou Erasmus spreken: “Paus, u bent de antichrist; bisschoppen, u bent verleiders; uw heilige stoel is voor God afschuwelijk,”’ en veel andere verklaringen in deze zin, zelfs weerzinwekkender dan deze. Het beschaafde optreden van Erasmus keuren zij niet goed, tenzij ze eerst deze uitspraken hebben gedaan, natuurlijk op de manier van het evangelie. Eerst zal ik mijn rechter vragen of hij denkt dat de wetten die hij mij voorschrijft, rechtvaardig zijn. Daarna, of hij denkt dat ze voor de zaak van Luther nuttig zijn. Als ik dergelijke dingen over goede pausen schreef, zou ik dan niet een oneerlijke indruk wekken? Als ik op deze manier tegen slechte pausen tekeerging, wat zou ik dan anders doen dan horzels irriteren ten nadele van mij en vele anderen?

Er blijft nog één beschuldiging over, de zwaarste van alle. In de *Paraphrasis*, waarin ik het negende hoofdstuk van de apostel Paulus aan de Romeinen uitleg, ken ik heel weinig waarde toe aan de vrije wil, omdat ik namelijk Origenes en Hieronymus heb nagevolgd. Ten eerste: omdat een *paraphrasis* een soort commentaar is en omdat ik verklaar dat ik in de meeste gevallen deugdelijke en oude exegeten volg, wat voor heiligschennis is er dan bedreven, als ik ergens Origenes en Hieronymus volg, die men, naar ik meen, als auteurs over de Heilige Schrift niet moet afwijzen? En dit is gebeurd voordat Luther zijn leerstelling of die van Wycliff openbaar had gemaakt, namelijk dat alles wat we aan goeds of slechts doen, een absolute noodzaak is. Want mijn *Paraphrasis* is in Leuven in 1517 gedrukt en enkele maanden voordat dit werk gedrukt werd, heb ik het in Antwerpen geschreven. En intussen wordt

122. Mattheus 27:11; Marcus 15:2; Lucas 23:3 en Johannes 18:33-37.
123. De woorden die aan Paulus worden toegeschreven, vormen niet de tekst van het Nieuwe Testament, maar enkele zinnen komen voor in Erasmus' *Paraphrasis* op de Handelingen (26:18), die in 1524 in druk verscheen.

een zeker iemand[124.] een volledige Erasmiaan genoemd, omdat hij het ten aanzien van de vrije wil met mij eens is en met Luther oneens. Maar toch wordt het hem vergeven, omdat men van de jongeman veel verwacht en hij binnenkort een andere mening zal hebben.

Hier spreek ik opnieuw mijn onpartijdige rechter aan. Omdat ik dit geschreven heb voordat Luther zijn leer openbaar maakte, en omdat alle zowel oude als moderne theologen, Origenes, Hieronymus, Chrysostomus, Hilarius, Arnobius, Scotus en Thomas dezelfde mening zijn toegedaan, waarom word ik dan voor het gerecht gedaagd alsof ik de bedenker van deze mening ben? En waarom wordt wie het met Luther oneens is, eerder een aanhanger van Erasmus genoemd dan van Hilarius of Hieronymus? Vooral omdat ik deze kwestie in de *Paraphrasis* niet uitvoerig heb behandeld, maar en passant heb aangestipt, zoals Paulus zelf deed, die het op dat punt niet gepast achtte een onbeschaamde onderzoeker te antwoorden? En zie toch, geachte lezer, hoeveel minder waarde ik daar aan de vrije wil toeken dan de oude theologen of de scholen van de modernere theologen doen. Want ik denk dat het om de woorden gaat die in het negende hoofdstuk aanstoot geven. Toen ik betoogd had dat aan God een onbeschaamde vraag was voorgelegd in een poging hem van onrechtvaardigheid te beschuldigen, zei ik: ‘Integendeel, er zit iets in onze wil en onze inspanningen, ook al is dit zo gering, dat het niets lijkt vergeleken met de belangeloze goedheid van God. Niemand wordt veroordeeld tenzij door eigen schuld. Niemand wordt gered tenzij door de goedheid van God. Hij verleent zijn goedheid aan wie hij wil, maar zo dat er reden is om dankbaar te zijn, niet om te klagen.’ Dat staat in de *Paraphrasis.*[125.]

Ik zag aan de ene kant het gevaar van Scylla, dat ons verleidde om vertrouwen te stellen in goede werken, waarvan ik toegeef dat het de grootste bedreiging is voor de godsdienst. Aan de andere kant zag ik Charybdis, een nog veel verschrikkelijker kwaad, waardoor nu tallozen zijn gegrepen die zeggen: ‘Wij zullen ons gevoel volgen. Of wij onszelf kwellen en aan ons gevoel toegeven, toch zal wat God eenmaal beslist heeft, gebeuren.’ Daarom heb ik mijn taal gematigd om heel weinig belang toe te kennen aan de vrije wil, en om te voorkomen dat ik het venster zou openen voor zo'n fatale luiheid, waardoor iedereen elke poging tot een beter leven van zich af zou werpen en doen wat hem beliefde. Toch schreef ik dit zonder te weten dat er iemand geweest was, die alle kracht aan de vrije wil ontnam. Zelfs als voor

124. Petrus Mosellanus, in *Iudicium de Erasmo Roterodamo*; zie noot 103.
125. Erasmus citeert uit de editie van 1517. In de editie van 1532 veranderde hij de passage over de vrije wil en kwam daarmee dichter bij de opvattingen van de reformatoren.

mij vaststond dat dit geloofsartikel waar is, wilde ik het toch niet met kale woorden onder het volk verspreiden. Wie weet nu niet dat er al voor Christus' geboorte onder filosofen over het noodlot is gesproken? Van hen zijn onoplosbare kwesties tot ons gekomen, over de voorkennis en de predestinatie van God, de vrije wil van de mens en de toevalligheden van de toekomst. Het beste is, denk ik, daarbij niet in grote angst te verkeren, omdat de afgrond niet te onderzoeken is. Ik zou liever zaken willen inprenten die ons aansporen op alle mogelijke manieren het beste te proberen, zonder intussen onszelf iets in ons voordeel aan te matigen, maar door het oordeel volledig over te laten aan Christus en daarbij het meest in zijn goedheid vertrouwen te stellen.

Laat daarom hier mijn rechter beslissen of mij als auteur aangerekend moet worden wat ieder van de oude en moderne theologen ook gezegd heeft. En of het eerlijk is met mij over deze kwestie van mening te verschillen, terwijl zij eerder behandeld moet worden met alle verdedigers van deze mening die zich ambtshalve met de kwestie bezighouden, en ik haar in mijn *Paraphrasis* in het voorbijgaan met een paar woorden heb aangestipt. Omdat ik niet van alle leerstellingen van Luther voldoende op de hoogte ben, kan het gebeuren dat ik zonder voorzichtig te zijn op een andere steen stoot. Zullen zijn vrienden, als dit gebeurt, direct tegen mij tekeergaan? Overal zijn er zoveel mensen die met luid geschreeuw en door het publiceren van boeken hun afkeer van de leer van Luther laten blijken. En is het mij als enige niet toegestaan mijn mond open te doen, als iets mij weinig aanstaat? Laten zij dit tenminste gunnen aan een man die, zoals zij naar waarheid schrijven, zorgvuldig is, weinig gespecialiseerd en over dit soort zaken geen oordeel heeft, met als gevolg dat hij een enkele keer de mening onderschrijft van zoveel gezaghebbende personen en bij zo'n gevaarlijk oproer zich in stilte aansluit bij de mening van hen, wier gezag de christelijke wereld in zoveel eeuwen heeft gevolgd.

Als iemand Erasmus niet als een zwakke christen kan liefhebben, mag hij tegenover hem een houding aannemen die hij wil. Ik kan niet anders zijn dan ik ben. Als Christus iemand grotere gaven van de Geest heeft toegedeeld en diegene daardoor zelfvertrouwen heeft, laat hem deze dan gebruiken voor de glorie van Christus. Mij gaat het intussen eerder ter harte meer bescheiden doelen na te streven, als ze maar veiliger zijn. Een meningsverschil moet ik wel verafschuwen, ik kan niet anders dan vrede en eendracht liefhebben. Ik zie hoe groot de duisternis ook in menselijke zaken is, ik zie hoeveel gemakkelijker onrust wordt opgewekt dan dat hij bedaart. Ik heb geleerd hoe talrijk de listen van de duivel zijn. Mijn eigen geest zou ik niet in alles durven geloven en het zij verre van mij dat met zekerheid over andermans geest te kunnen oordelen. Ik zou wensen dat iedereen zich ervoor inzet, dat met Chris-

tus als overwinnaar onder alle mensen een evangelische eendracht ontstaat; dat door het uitsluiten van onlust en met juiste argumenten aan de ene kant de waardigheid van priesters bevorderd wordt en aan de andere kant de vrijheid van het volk, waarvan Christus de Heer wilde dat het vrij was. Hen die zich hierop richten, zal Erasmus naar beste kunnen helpen. Maar als iemand het verkiest overal verwarring te zaaien, zal hij mij in elk geval niet als leider en compagnon hebben. De werking van de Geest gebruiken zij als voorwendsel. Laat hen dan maar met goede voortekenen onder de profeten dansen, die door de Geest des Heren zijn geïnspireerd.[126.] Mij heeft die geest nog niet gegrepen. Als dat gebeurt, zal men wellicht van mij zeggen: 'Is Saul onder de profeten?'[127.]

Ik twijfel er niet aan dat je al een tijd lang zegt: 'Waarvoor dienen al die walgelijke woorden?' Vanzelfsprekend om te voorkomen dat je voortaan door dergelijke praatjes ook maar enigszins wordt geraakt, ook als er geen Hilarius[128.] toesnelt om je op te vrolijken en je energie terug te geven. Je moet beide weduwen[129.] en mijn andere vrienden de hartelijke groeten overbrengen. Zodra de winter zachter wordt, zal ik van mijn nest uitvliegen. 'Waarheen dan?', zul je zeggen. Naar jullie, als er een glans van vrede heeft geschitterd. Zo niet, dan naar elke plaats waar een voorraad heilzame wijn eerder beschikbaar is. Want in Rome speelt de pest een afschuwelijk spel en in Parijs woedt hij niet minder hevig. Vaarwel, voortreffelijke man.

Bazel, 1 februari 1523

1343 *Van aartshertog Ferdinand*
Neurenberg, 15 februari 1523

Ferdinand, door Gods genade prins en infante van de twee Spanjes, aartshertog van Oostenrijk, hertog van Bourgondië etc., luitenant-generaal van de keizer, groet Erasmus van Rotterdam

Achtenswaardige, geleerde heer, die wij oprecht zeer waarderen. Wij hebben uw brief[1.] uit Bazel ontvangen en goed begrepen wat u hierin aan ons schreef over een prijzenswaardig werk, namelijk de *Paraphrasis* op Johannes, die u

126. Toespeling op I Samuel 10:5-6.
127. I Samuel 10:11-12 en 19:24.
128. Zie noot 1.
129. Zusters van Laurijn.
1. Brief 1333.

hebt samengesteld. Dit was ons zeer welgevallig en bezorgde ons een bijzonder groot genoegen. Wij wensen en sporen u van harte aan te volharden in en voort te gaan met dergelijke omvangrijke werkzaamheden, die de grootste lof en huldebetuigingen verdienen, en hopen dat u, zodra u gelegenheid hebt, die *Paraphrasis* tot gemeenschappelijk nut en voordeel van geleerde en rechtschapen mensen laat drukken en ons een exemplaar toezendt.[2.] Wanneer de gelegenheid zich daartoe voordoet, zullen wij ons beijveren dit ten overstaan van u met al onze welwillendheid en inschikkelijkheid, waar we maar kunnen, te erkennen en te belonen.[3.] Uw verdiensten en uw nachtelijke werkzaamheden zullen wij niet vergeten.

Gegeven in de keizerlijke stad Neurenberg op de vijftiende dag van de maand februari in het jaar 1523.

1344 *Van Willibald Pirckheimer*
Neurenberg, 17 februari 1523

Ik groet je. Het is niet verwonderlijk, zeer geachte Erasmus, als sommige mensen jou geadviseerd hebben om mij gunstig te stemmen, hoewel ik mij maar heel weinig geërgerd had. Want er was geen gebrek aan mensen die mij tegen jou opruiden, omdat jij een brief die aan jou persoonlijk gericht was, aan het hof van de keizer openbaar gemaakt had.[1.] Maar omdat ik altijd in hoge mate op je gesteld ben geweest en zeker ben van je handelwijze en je oprechte eerlijkheid, weet ik dat jij in deze kwestie niets gemeens of bedrieglijks hebt gedaan. Ik weet bovendien welke hinderlagen jouw rivalen voor je leggen, zowel in Rome als aan het hof van de keizer, maar vooral in Neder-Duitsland. Ik ken ook de houding van de aanhangers van Luther tegenover jou. Door lange praktijkervaring weet ik ten slotte hoe moeilijk en zwaar de taak is je tegen zoveel verdachtmakingen te verzetten, zoveel beledigingen te bestrijden en dit zo te doen dat God niet beschadigd en de mensen niet beledigd worden, om intussen maar te zwijgen over het handhaven van jouw reputatie. Daarom was het voor mij absoluut niet vervelend, dat je mijn brief ook aan anderen liet lezen, omdat hij niets bevat waarover ik mij schaam of waarvan ik spijt heb. En het is in jouw belang dat anderen begrijpen wat voor bedreiging beide partijen vormen en wat voor gevaar er van weerszijden

2. Zie brieven 1357, 1361 en 1376. De *Paraphrasis* was begin januari voltooid en verscheen in februari 1523.
3. Erasmus ontving 100 gouden florijnen; zie brieven 1341a, p. 297, en 1376.
1. Zie brief 1337, noot 1.

dreigt. Weg daarom met hen die ons proberen te laten strijden! Want ik zal in de vriendschap die wij gesloten hebben, zonder ophouden en oprecht standvastig blijven en ik heb niet de minste twijfel dat jij dat ook zult doen.

Dat jij zou willen dat de aanhangers van Luther met de zaak van het Evangelie voorzichtiger omgaan, is overigens een wens die jij met velen deelt. Trad de andere partij ook maar behoedzamer op en gaf zij maar meer aan het verstand dan aan gevoelens toe, want dan zouden er niet zoveel grote en langdurige woelingen ontstaan. Men had deze zaak zo niet volledig kunnen oplossen (en dat zou nog steeds mogelijk zijn) dan tenminste enigszins tot rust kunnen brengen, als zij met zelfbeheersing, waardigheid en voorkomendheid werd behandeld. Doordat echter een paar dwaze mensen, die ongetwijfeld door God van hun ogen zijn beroofd, ernaar streven alles met terreur, dreigementen en straffen van echte despoten volledig uit te roeien, laten zij niet alleen na zo'n grote brand te blussen, maar wakkeren hem zelfs voortdurend aan. De gezant van de paus[2.] heeft hier de vorsten gevraagd drie predikers[3.] van deze stad, rechtschapen, ontwikkelde en bijzonder bescheiden personen, in de boeien te slaan en ter bestraffing naar Rome te sturen vanwege, zoals hij zelf zei, enkele verkeerde en ketterse uitspraken, hoewel daarna toch bleek dat zij zoiets niet hadden gezegd. Ook beschuldigde hij een van hen,[4.] een geleerde op het gebied van het Hebreeuws, dat hij van joodse afkomst was, hoewel duidelijk vaststond dat hij van christelijke ouders stamde.

Je zou nauwelijks kunnen geloven, mijn beste Erasmus, hoeveel afbreuk deze schaamteloze leugen en roekeloze handeling hebben gedaan aan zowel het gezag van de paus als van de gezant en hoeveel minachting daaruit is voortgekomen, niet alleen bij de inwoners van Neurenberg, maar ook bij de voornaamste vorsten. Het scheelde weinig, of het zou een reusachtig oproer veroorzaakt hebben, met groot gevaar voor de gezant en enkele andere lieden. De senaat van Neurenberg werd gedwongen overdag patrouilles en 's nachts wachters in te zetten om zo'n ramp tegen te gaan. De gezant deed ook andere ondoordachte en weinig populaire dingen. Daardoor bezorgde hij zich zoveel minachting, dat hij niet in het openbaar durft op te treden zonder zich te schamen. Want niemand, niemand zeg ik, heeft ook maar enig respect voor hem, maar hij wordt door de hele bevolking bespot en veracht.

2. Francesco Chierigati.
3. Het ging om vier predikers, Andreas Osiander, Domenicus Schleupner, Thomas Venatorius en Karl Ress.
4. Osiander.

Dit is hem allemaal overkomen door boze opzet van monniken,[5] in wie hij meer vertrouwen stelde dan hij had moeten doen. Want zij vervolgen de inwoners van Neurenberg met een hoogst vijandige haat en noemen hen aanhangers van Luther, omdat die dit jaar alle bedelarij afgeschaft hebben, zodat niemand nu nog in het openbaar durft te bedelen. Toch zorgen de inwoners voor alle bedelaars, en royaal ook, al naar gelang ieders omstandigheid. Allen prijzen deze vrome taak en dragen royaal met hun goederen bij. Maar de monniken menen dat al wat naar de behoeftigen toe gaat, hun hebzucht en hun buiken ten goede komt. Vandaar die tranen[6] en de helse beroering! Via vrienden wees ik de gezant erop - want ik kon hem niet zonder gevaar ontmoeten - voorzichtig te zijn voor de hinderlagen van de monniken; maar die hebben mij ook verdacht gemaakt. Nu pas begon hij te merken hoe oprecht ik met hem ben omgegaan.

De paus heeft naar de senaat van Neurenberg geschreven en hem een paar volledig valse feiten ten laste gelegd. Dit wordt allemaal aan de gezant toegeschreven, aan wie de senaat geen antwoord wilde geven, ook niet toen hij er dringend om vroeg. Hij wordt zelfs van een zware misdaad beschuldigd. Ook schreef de paus onder andere aan de vorsten eerlijk toe te geven dat er in sommige jaren bij de Heilige Stoel in Rome veel afschuwelijke misdaden waren begaan en dat vanwege deze zonden de geestelijkheid door de ketterij van Luther afgeranseld wordt. ‘Want wij allen,’ zei hij, ‘hebben gedwaald;[7] iedereen is zijn eigen weg opgegaan. Er is niemand gevonden die goed handelde, zelfs niet één iemand.’[8] Ten slotte doet hij veel beloften. Ik hoop dat hij ze wil nakomen, en wanneer hij dat wil, hij daartoe in staat is, en wanneer hij daartoe in staat is, deze beloften werkelijk uitvoert. Voor velen lijkt dit onmogelijk. Maar wij moeten alles aan God overlaten. De inwoners van Neurenberg hebben bij sommigen een slechte naam als aanhangers van Luther, omdat zij de leer van het evangelie hartstochtelijk aanhangen. Hadden de mensen van Rome maar die zelfbeheersing en deugdzaamheid van de Neurenbergers betoond en deden ze dat ook nu nog maar. Want dan zouden ze minder zien, horen en voelen wat ze voortdurend noodgedwongen te verdragen hebben.

Maar genoeg hierover. Ik zou je schrijven wat er bij die landdag besloten was, als ik daarover beschikte. Want veel kwesties zijn ter sprake gebracht, vooral over het vestigen van een algemene vrede in Duitsland, maar weinig zijn er afgewikkeld, behalve dat aan het volk nieuwe belastingen zijn opge-

5. Dominicanen en franciscanen.
6. Horatius, *Epistolae I*, 19, 41; vgl. *Adagia* 268.
7. Jesaja 53:6.
8. Psalm 14 (Vulg. 13):3; 53 (52):4.

legd. Van alle koopwaar die in Duitsland wordt in- of uitgevoerd, moeten namelijk vier goudstukken per honderd betaald worden, zodat ‘koningen die het volk uitzuigen’[9] dit voor de uitvoering van hun plannen krijgen. Maar of men zo'n ondraaglijke last kan verduren, zal de afloop leren. De afgevaardigden van de steden zijn allen vertrokken zonder de vorsten te groeten en wilden op geen enkele wijze hiermee instemmen. De vorsten vinden dit heel onaangenaam en, als ik mij niet vergis, zullen er ernstige opstanden uitbreken. Want de vorsten willen beslist dat die belasting van kracht wordt, maar de steden verzetten zich met hand en tand en menen dat alles beter te verdragen is dan zo'n onmenselijk juk. En intussen wapenen wij ons tegen de Turken, terwijl bij ons door meningsverschillen en haatgevoelens alles in brand staat; wij beloven anderen hulp, hoewel wij zelf alle steun ontberen. Vorsten zien dat hun edelen overal een opstand beramen, zij weten dat hun onderdanen onder zeer zware lasten gebukt gaan en bovendien doen zij desondanks hun best de steden van zich te vervreemden. Dit zou in elk geval niet gebeuren, als Gods bestraffing ons niet zou vervolgen. Maar ik ben te uitvoerig: moge God ons genadig zijn.

Je schrijft dat de paus je een brief[10] heeft gestuurd die een en al welwillendheid was. Het was mij aangenaam dit te horen zowel vanwege de eer die je toekomt als vanwege je lasteraars. Hij handelt in elk geval niet onverstandig, als hij jou en andere geleerden vleit. Want bij veel mensen is al genoeg ergernis opgewekt; Van Hoogstraten, Eck, Aleandro en de hele schare critici zullen hun helemaal geen rust gunnen, als het gezag van de paus niet ingrijpt. De mensen van Rome zullen eindelijk merken hoe gevaarlijk het is een zwaard in handen te geven van dwaze, dronken en roekeloze mensen, die vervuld zijn van hoogmoed en arrogantie, hoewel zij al een tijd lang ervaren hebben hoeveel ellende door onbezonnenheid en weinig doordachte overmoed aan beide kanten teweeg is gebracht. Enkele mensen die op een onwaardige manier zijn behandeld, zwijgen en dat onder de dekmantel van het gezag van de paus. Met hun stilzwijgen beschermen zij zich meer dan sommige lieden die onrust veroorzaken en alles met geschreeuw vullen, hoewel ook zij misschien gaan spreken op een tijdstip dat hun goed uitkomt.

Maar om ten slotte bij de zaak van Froben te komen: jouw laatste brief[11] kwam hier op het juiste moment, namelijk toen Ferdinand de dag daarop zou vertrekken en alleen naar de landdag zou komen om afscheid te nemen. Ik heb daarom de kwestie direct ter hand genomen en mijn vrienden die de vergadering voorzaten, dezelfde nacht gevraagd zich ervoor in te zetten dat

9. Homerus, *Ilias I*, 231.
10. Brief 1324.
11. Brief 1341.

we zouden bereiken wat we wensten. Ik heb de hele zaak overgelaten aan de kanselier, zoals zij hem noemen, van het keizerlijk bestuur, een man die jou niet minder dan mij welgezind is. Hem heb ik ook de brief overhandigd die jij eerder aan Ferdinand had geschreven.[12.] Want Oecolampadius had hem aan mij toevertrouwd op voorwaarde dat ik hem aan niemand anders zou geven dan jouw vriend Spiegel. Maar toen deze nergens verscheen en Ferdinand zich al op zijn vertrek voorbereidde, wilde ik de brief niet langer achterhouden. Daarom overhandigde kanselier Ulrich Varnbüler of 'Varenheuvel' zoals jij hem in een of andere brief noemt,[13.] toen Ferdinand in de vergadering kwam, hem onmiddellijk jouw brief. Tegelijk lichtte hij onze verzoeken toe en liet hem exemplaren van de boeken zien. Maar de vorst pakte begerig je brief aan, las hem en stemde direct met onze wensen in. Omdat de kwestie niet alleen in zijn hand lag, legde hij haar toen hem de gelegenheid geboden was, zelf aan de vorsten voor, niet zonder jouw naam eervol te vermelden. Samen met de gezanten besloten zij allen op dezelfde manier Erasmus ter wille te zijn. Desondanks liep de zaak enigermate vertraging op, omdat sommigen meenden dat het privilege, zoals zij dat noemen, niet aan alle boeken maar alleen aan toegestuurde exemplaren verleend moest worden. Maar door de inzet van de kanselier en de medewerking van je vrienden is een algemeen privilege verkregen.

Uit eigen beweging droeg Ferdinand Ulrich op om vóór zijn vertrek de brief[14.] gereed te maken, zodat hij hem eigenhandig kon ondertekenen. Deze gehoorzaamde, hoewel hij onder een massa werk werd bedolven, en handelde de hele zaak vóór Ferdinands vertrek af - kosteloos en zonder geld, wat bij ons heel zeldzaam is -, minder omwille van mij dan van jou. Als de zaak volgens jouw wensen is afgehandeld, is het dus in orde, want ik ben bereid je altijd en overal ter wille te zijn en wens evenzeer Froben te gerieven vanwege het algemeen belang van de wetenschap en de deugdzaamheid van de man. Toch zou je er goed aan doen, als je Ulrich al was het maar met een kort briefje bedankt en hem namens Froben vanwege zijn welwillendheid een exemplaar toestuurt. Want een dergelijk document had, vooral omdat het van algemene strekking is, zonder twintig goudstukken niet tot stand kunnen komen.

Verder zou ik graag de spot met je drijven, omdat jij op enkele lieden vertrouwde die jou gouden bergen beloofden,[15.] en aan mij deze zaak niet wilde

12. Brief 1323.
13. Vgl. brief 867, p. 104.
14. Het privilege, gedateerd op 14 februari. Brief 1343 volgde op 15 februari.
15. Jakob Spiegel.

overlaten. Als zij zelf aanwezig waren geweest, zouden ze immers mijn hulp nodig gehad hebben, want de secretarissen van Ferdinand hebben bij hem niet het gezag dat zij vroeger bij Maximiliaan genoten. Daarom scheelde het weinig of de zaak was in het ongerede geraakt. Als jij mij zou antwoorden dat je mij geen overlast had willen bezorgen, vooral omdat jij iemand had die de zaak voortreffelijk kon afhandelen, aanvaard ik geen excuus. Want hij heeft jou praatjes verkocht, en mij kan nauwelijks iets aangenamers overkomen dan jou van dienst te zijn en mijn sympathie niet alleen met woorden, maar ook door daden te laten blijken. Ik stuur daarom je brief[16.] naar hem terug. Hij zal vast wel een goed excuus hebben.

Ik stuur ook de brief die de gezant aan je stuurde,[17.] en een paar andere. Jouw brief[18.] heb ik voor hem zoals het hoort verzegeld. Hij heeft niet geantwoord, omdat hij zich voor zijn reis voorbereidde en alleen in het gezelschap van Ferdinand durfde te vertrekken. Zo zeer heeft hij zich blootgesteld aan gevaren en beledigingen. Aan de paus brengt hij een antwoord over van de vorsten zoals wellicht niemand ooit heeft gedaan, hoewel enkele bisschoppen het er niet mee eens waren. Het is met hoffelijke woorden opgesteld, maar zo wrang, dat er bijna nooit iets met meer bitterheid heeft geklonken. Er zijn ongeveer zeventig grieven[19.] van het Duitse volk bijgevoegd of wat meer, waarvan onze mensen beweren dat zij ze niet langer willen of kunnen verdragen. Zij menen dat zij tot nu toe genoeg te horen hebben gekregen en dat het tijd is om eens wakker te worden. Waartoe dit alles zal leiden, moet je zelf maar bekijken.

Maar ik moet mij met mijn pen bedwingen. Wat zou ik anders kunnen doen op deze Vastenavond? Het ga je goed, mijn beste Erasmus, en weet dat je altijd op mij kunt rekenen. Want zo zijn mijn gevoelens voor jou.

Neurenberg, 17 februari 1523

16. De brief is niet bewaard gebleven.
17. De brief, vermoedelijk geschreven vóór de ontvangst van brief 1336, is niet bewaard gebleven.
18. Brief 1336.
19. Het totale aantal bezwaren bedroeg vierenzeventig. Toen deze in 1523 in druk verschenen, was het aantal gestegen tot honderd.

1345 *Aan Herman Lethmaet*
Bazel, 21 februari 1523

Ik groet je hartelijk. Ik had mijn Hilarius al aan jouw mecenas[1.] opgedragen, voordat jouw brief mij hiertoe opriep. Aanvankelijk had ik het werk bestemd voor de koning van Frankrijk. Maar hoewel mijn vrienden het mij afraadden, veranderde ik mijn plan vanwege deze rumoerige gebeurtenissen,[2.] die voor alle humaniora de grootste vijanden zijn. Ik zie daar geen eind aan komen, tenzij er een *deus ex machina* verschijnt. Daarom zou ik je met je positie aan het hof eerder gelukwensen, als de tijden rustiger waren. Het getuigt van je vriendelijkheid dat je mij bedankt, maar je siert jezelf met je voortreffelijke kwaliteiten, waarmee jij naar ik vertrouw op jouw beurt Christus zult eren, aan wie wij alles te danken hebben. Want jij lijkt mij om veel redenen bijzonder gelukkig, als jij voor de rest alles maar met verstandig beleid regelt. Ik weet dat je dit zonder een adviseur zult doen. Kon ik maar wat doen om jou aanzien te verlenen! Ik zal zeker geen enkele gelegenheid voorbij laten gaan. Wat een gezantschap naar Engeland betreft denk ik dat het in deze woelige tijden niets zal worden. Maar als er toch iets gebeurt, zal ik ervoor zorgen dat al mijn vrienden ook jouw vrienden zijn.

De paus van Rome heeft in een uitvoerig schrijven[3.] vol welwillendheid van zijn goede gezindheid ten opzichte van mij getuigd. Zelf heeft hij dit grotendeels gedicteerd, zoals Barbier[4.] in zijn brief verzekert. Hij biedt mij ook een heel eervol dekenaat aan.[5.] In mijn eerstkomende brief aan hem zal ik jou eervol vermelden.[6.]

Mijn raad heb je niet nodig. Zoals de tijden nu zijn, moet je beslist een gezagvolle positie verwerven, die een mens tegen minachting beschermt. Over het verblijf aan het hof heb ik een grappige brief geschreven, maar ook met serieuze bedoelingen. Hij bevindt zich in mijn werk over de methode van het brieven schrijven.[7.] Ik weet dat jij ervoor zult zorgen bij maaltijden altijd nuchter te blijven. Dit zal je veel gezag opleveren. Het verlangen naar roem, zelfs als het op enigerlei wijze de geest prikkelt, moet je met uiterste inspanning verborgen houden, zowel in je kleding als bij je taalgebruik. Het hof heeft een goede neus. Bij discussies moet je zorgen, dat je nooit zoals scholastici opgewonden raakt. Je moet niet altijd, met iedereen en over elk onderwerp strijden. Op die manier zul je meer waard zijn en het minder druk

1. Jean de Carondelet; zie brief 1334.
2. Zie brief 1283, noot 1.
3. Brief 1324.
4. Zie brief 1341, noot 6.
5. Erasmus hoorde dit ongetwijfeld mondeling van Fabri, die aan het eind van brief 1324 wordt vermeld.
6. Wellicht in het ontbrekende deel van brief 1352.
7. Afgedrukt in *De conscribendis epistolis*, ASD I, 2, p. 499-502.

last hebben. Belangrijke personen moet je met ontzag benaderen, maar vooral degenen die de meeste macht hebben. Je dient voor iedereen vriendelijk te zijn, weliswaar niet op een onderdanige manier, maar zo dat je zonder arrogant te zijn je bewust bent van je waardigheid als theoloog. Een godsdienstige houding verdient ook aanbeveling. Over zaken die het hof aangaan, dien je niet al te vrij te spreken en niet direct naar voren te brengen wat jouw mening is. Als je een advies geeft, laat het dan eerlijk en zo min mogelijk schadelijk zijn. Als je gedwongen wordt partij te kiezen, ga dan naar de kant met het meeste succes. Als het kan, moet je je zo weinig mogelijk in de affaire Luther mengen. En als je iets doet, denk er dan altijd aan eerlijk te zijn. De talen en de humaniora dien je met kracht te beschermen. Want zij worden door Frans van der Hulst en Baechem meer vervolgd dan Luther. Dit zal je de sympathie van heel veel mensen opleveren, vooral van de jonge generatie die overal opgroeit. Deze storm zal ook niet lang kunnen duren. Het ga je goed.

Deze brief die ik op jouw verzoek nogal vrijmoedig heb geschreven, moet je in het vuur gooien. Want ik bewaar geen kopie.

Bazel, 21 februari 1523

Je toegenegen Erasmus

Ik was niet zeker van de voorvaderen van de aartsbisschop;[8.] anders had ik in het voorwoord meer hierover geschreven. Ik twijfelde of zijn vader kanselier was geweest of zijn grootvader. Niemand kon me zelfs zijn naam noemen. Opnieuw vaarwel.

Aan de uitmuntende theoloog Herman Lethmaet van Gouda, in het gevolg van de keizer

1346 *Aan de zusters van Keulen*
[Bazel, omstreeks februari] 1523

De brief bestaat uit het begin en de slotpassages van *Virginis et martyris comparatio*, dat Erasmus op verzoek van de Keulse zusters schreef en in 1523 met een nieuwe uitgave van de *Ratio verae theologiae* liet verschijnen.[1.]

8. Zie noot 1.
1. Zie brief 1365. Een aanzienlijk uitgebreide versie verscheen in september 1524, *De immensa Dei misericordia concio*; zie brief 1475.

Erasmus van Rotterdam aan de eerbiedwaardige zustergemeenschap van het Makkabeeënklooster in Keulen: gegroet in Jezus Christus, zoon van de Maagd en kroon van alle maagden

Herhaaldelijk stuurt u, zeer geachte zusters, mij lekkernijen en zoetigheden toe en daarmee spoort u in uw vroomheid mij aan met een of ander geschrift uw schat, die u inderdaad als een grote kostbaarheid[2.] bewaart, te roemen en uw levenswijze aan te prijzen. Natuurlijk wilt u daar voordeel mee behalen. Uw doel is om in ruil voor geschenken die het gehemelte strelen, voedsel voor de ziel te ontvangen. Het streven is vroom, het verlangen is heilig; de ruil is verstandig, levert voordeel op en past in elk geval bij wijze zusters, als ik tenminste de persoon zou zijn die voor lichamelijk zaad geestelijke oogst kon teruggeven. U vergist zich niet in uw streven, maar wel in uw keuze. Wat het beste is, hebt u lief, maar u kiest niet degene uit die aan uw meest heilige verlangens kan voldoen. Om toch niet enkel een ondankbare indruk te wekken wens ik u, heilige zusters, geluk met uw geest, die niets anders verlangt dan de roem van uw bruidegom...

Erkent daarom, zusters, uw geluk en u zult de wereld om zijn heerlijkheden niet benijden. Weest u bewust van uw waardigheid en u zult niet streven naar omgang met de smerige wereld. Hecht u aan uw bruidegom. In hem zult u in één keer alles hebben wat werkelijk vreugdevol en groots is. Moge het voorbeeld dat u in huis hebt van de heilige jongemannen u inspireren tot volharding. Zij zijn verheugd dat de relieken van hun lichamen in zo'n heilige gemeenschap worden bewaard. Liever wilden zij sterven dan het vlees van varkens eten. U moet al wat uw bruidegom niet welgevallig is, als varkensvlees beschouwen. Als u hun rivalen in de mooiste strijd bent geweest, zult u ook de roem ervan deelachtig zijn met de hulp van uw bruidegom Jezus, die leeft en heerst in alle eeuwen. Amen.

In het jaar van de heilbrengende menswording 1523

1347 *Aan Joost Vroye*
Bazel, 1 maart [1523]

In de *Catalogus lucubrationum* is deze brief met de titel *De morte subita* opgenomen onder de werken die tot karaktervorming bijdragen.[1.]

2. De relieken van de Makkabeeën; zie brief 842.
1. Zie brief 1341a, p. 292. De brief moet in 1523, niet in 1524 geschreven zijn.

Erasmus van Rotterdam groet Joost Vroye, een man naast zijn juridisch beroep in alle opzichten zeer geleerd

Zoals het bericht van de dood van Jan de Neve, ons beider vriend, mij diep bedroefd stemde, zo bracht het mij ook een heilzame waarschuwing. Want het verlies van zo'n bijzondere vriend kan ik moeilijk verdragen, vooral omdat hij zelf om veel redenen zonder meer een heel lang leven verdiende. Opnieuw waarschuwt zo'n plotselinge dood ons allemaal, dat niemand in die toestand moet willen leven waarin hij niet wil sterven. Want uit brieven van zijn vrienden leid ik af dat hij met zijn vrienden opgewekt en aangenaam gedineerd had. Toen hij de trap besteeg die ik zo vaak betreden heb (want hij was naar mijn kamer verhuisd),[2.] werd hij weldra om ongeveer tien uur door een plotselinge ziekte bevangen en leefde na deze aanval nog zes uur. Ik weet trouwens niet, of men die dood als plotseling moet zien, omdat hij al zo veel jaren met verlamming te maken had. Naar mijn mening was hij te veel afhankelijk van de geneesmiddelen, waarvan hij veel kennis had, want met welk deel van de vrije kunsten had die man zich niet met veel succes beziggehouden? Zo groot was de vaardigheid van zijn geest.

Daarom placht ik soms in persoonlijke gesprekken tegen De Neve te zeggen dat zijn talent een slechte huisvesting had. Zijn intelligentie verdiende in elk geval een gelukkiger verblijfplaats. Aan de andere kant verdiende zijn geest niet met alledaagse zorgen besmet te raken, maar eenmaal daarin verstrikt kon hij zich niet losmaken. Wat een succes had hij met zijn taal, hoe vaardig en ervaren was zijn redenaarstalent, als hij over een ernstig onderwerp moest spreken! Wat een charme, wat een scherpzinnigheid, als hij met grappen of geestigheden wilde schertsen! En dan wat een oprecht karakter, hoe aangenaam was het met hem om te gaan. Hoe vriendelijk was hij voor een vriend, hoe goed bewaarde hij een toevertrouwd geheim, hoe keurig gedroeg hij zich. Eén ding miste ik bij hem, om niet te hoeven zeggen dat er aan De Neve geen smet kleefde: hij was in vijandschappen hardnekkiger dan mij lief was.[3.] Hij liet deze niet gemakkelijk ontstaan, maar als ze er eenmaal waren, maakte hij er met tegenzin een eind aan. Alleen hierover was er soms tussen zulke eensgezinde geesten, zoals je weet, enige onenigheid. Ik kon hem er niet van overtuigen, hoe gemakkelijk soms vriendelijk toespreken bittere vijandschappen kon beëindigen, ook al is dat Griekse spreekwoord waar: ‘Zwijgen heeft aan veel vriendschappen een eind gemaakt.’[4.]

Ik had de gewoonte hem een verhaal te vertellen over John Colet, een man

2. Op de bovenverdieping van het College De Lelie.
3. Vgl. brieven 696 en 838.
4. *Adagia* 1026.

die een eeuwigdurende herinnering verdient.[5] Hij kon erg slecht overweg met zijn oom, een heel oude man met een meedogenloos karakter. De strijd ging niet om geitenwol of, zoals ze zeggen, om de schaduw van een ezel,[6] maar om een grote som geld, zo groot dat zelfs een zoon daarvoor zijn vader de oorlog zou verklaren. Colet stond op het punt te gaan dineren bij de eerwaarde William,[7] aartsbisschop van Canterbury, en nam mij in een boot mee. Intussen las hij uit mijn *Enchiridion* over een middel tegen boosheid en vertelde toch niet waaróm hij dat las. De tafelschikking viel toevallig zo uit, dat Colet met een somber gezicht recht tegenover zijn oom zat zonder iets te zeggen en te eten. Maar de aartsbisschop heeft in dit opzicht een zekere handigheid; hij zorgt namelijk dat niemand bij de maaltijd somber gestemd is en past daar zijn gesprekken aan ieders verlangen aan. Daarom werd een gesprek aangesneden over het vergelijken van leeftijden. Daardoor ontstond er een conversatie tussen lieden die tot dan toe gezwegen hadden. Ten slotte begon de oom als een oude man op te scheppen, dat hij op zo'n hoge leeftijd nog zoveel kracht had. Na de maaltijd voerden zij zonder de rest nog een gesprek. Toen Colet met mij de boot weer had opgezocht, zei hij: ‘Ik zie dat je gelukkig bent, Erasmus.’ Verbaasd vroeg ik, waarom hij een diep ongelukkig iemand gelukkig noemde. Toen vertelde hij mij hoe woedend hij op zijn oom was geweest, zo erg zelfs dat hij besloten had alle grendels van christelijke zelfbeheersing open te breken, genegenheid voor de familie aan zijn laars te lappen en met hem openlijk oorlog aan te gaan. Om die reden had hij, op zoek naar een middel tegen woede, mijn *Enchiridion* ter hand genomen en dit had hem voordeel opgeleverd. Na dit gesprek dat aan het diner was begonnen, werd weldra aan weerszijden de verbittering verdreven, zodat door tussenkomst van de aartsbisschop de hele kwestie tussen hen terstond werd opgelost. Door dit soort voorbeelden bij hem[8] te vermelden kwam ik niet veel verder. Maar met hoeveel voortreffelijke eigenschappen compenseerde hij deze vlek die hij van nature had!

Ik ga hier niet verder proberen jou, beste Joost, een even verstandig als geleerd iemand, te troosten met de dood van een vriend. Je wist immers dat je een sterfelijke vriend had, zoals een heiden over zijn zoon zei: ‘Ik wist dat ik een sterveling had voortgebracht.’[9] Wie denkt dat het ongelukkiger is te

5. Door de vermelding van het *Enchiridion* verderop kan deze gebeurtenis niet eerder gedateerd worden dan Erasmus' tweede bezoek aan Engeland (1505-1506).
6. *Adagia* 253 en 252.
7. William Warham.
8. De Neve.
9. Anaxagoras; zie Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia v*, 10, ext. 3.

sterven na zijn geboorte dan geboren worden om te sterven, lijkt mij vervreemd van iedere filosofie, omdat beide evenzeer tot de natuur van de mens behoren. Maar het is wonderlijk te zeggen hoe het volk een plotselinge dood verafschuwt, zelfs zo dat men niets vaker en intenser met gebeden tot God en de heiligen probeert af te wenden dan een plotselinge en onverwachte dood. Plotseling sterven komt zowel bij godsdienstige als niet godsdienstige mensen voor. Herodes kwam om, toen hij plotseling door een engel werd geslagen.[10.] De priester Eli, een vroom iemand, overleed, toen hij van een bankje voorover viel.[11.] Slecht overlijden is huiveringwekkend, plotseling overlijden niet. Deze bijgelovige angst van stervelingen beeldt zich vruchteloze middelen in: een beeld van Christoffel, vaste schietgebedjes tot de Moedermaagd en bepaalde woorden en tekens die op magie lijken. Hoeveel beter zouden degenen die voor een plotselinge dood zo bang zijn, er aan doen als zij de hemelingen om een goed leven zouden bidden! Want wat is dwazer dan het verbeteren van zijn leven uit te stellen tot de dood? Hoe weinig mensen raken door een lange ziekte verbeterd - als het al bij enkelen gebeurt!

Over niemand moet men wanhopen. Maar toch leert iemand het christendom pas laat kennen als hij wat hij leert, niet meer in praktijk kan brengen. Op een laat tijdstip gebruikt hij het middel van de biecht, als zijn ziel al aan de rand van zijn lippen is. ‘Geef mij,’ zeggen ze, ‘oprecht berouw en een zuivere biecht, voordat ik sterf.’ En dit vragen ze soms aan de heilige Barbara of Erasmus. Zeg me, wat verlangen die mensen anders dan ‘Laat mij een slecht leven leiden en zorgt u dat ik goed sterf?’ Van hun begane zonden willen zij geen afkeer hebben, behalve bij het uur van hun dood. Ze willen van hun zonden genieten, zolang ze gezond zijn. Anders zouden ze tot Christus en niet tot Barbara zeggen: ‘Geef dat ik nu al mijn zonden haat, geef mij om wat ik heb begaan droefheid die mij heil brengt, geef dat ik altijd een bittere herinnering aan mijn vroegere fouten heb, geef mij zolang ik gezond ben dat ik één keer zo biecht dat ik daarna geen biecht meer nodig heb.’ Sommigen laten zelfs God met name weten op welke manier zij willen sterven en hoeveel maanden zij bedlegerig willen zijn. Hoeveel christelijker is het intussen ons leven alleen maar zo in te richten, dat wanneer eenmaal de laatste dag gekomen is, hij ons niet onvoorbereid overvalt en wij de rest aan het oordeel van de hoogste God overlaten. God weet waar iedereen de meeste baat bij heeft. Alle mensen worden op dezelfde manier geboren; wat sterven betreft is er een grote verscheidenheid. Laat hij kiezen wat hij maar wil. Wie goed geleefd heeft, kan niet slecht sterven. Indien het een godsdienstig iemand

10. Handelingen 12:23.
11. I Samuel 4:18.

vergund was een manier van sterven uit te kiezen, zou naar mijn mening een plotselinge dood het meest wenselijk zijn, die ons midden in het uitvoeren van goede werken onaangekondigd naar de hemel voert. Hoeveel tijd gaat nu verloren voor wie ziek is en, of hij wil of niet, zich laat beheersen door de kwalen van zijn lichaam ten koste van zijn vrome plichten. Hij studeert niet, geeft geen onderwijs, preekt niet, bezoekt geen zieken en werkt niet met zijn handen om de armoede van zijn broeder te verlichten; maar intussen is hij anderen eerder tot last, van wie de naastenliefde niet wilde dat zij deze zouden dragen.

Men vertelt dat de franciscaan Dietrich,[12.] die in Leuven overleed - zoals je weet een geacht, vroom en integer iemand -, toen hij voelde dat zijn lichaam door vermoeidheid belast werd en daardoor vermoedde dat de dood zou volgen, gewoonlijk tot zijn medebroeders zei: ‘Moge God, wanneer het hem goeddunkt, mij hiervandaan ineens wegnemen om te voorkomen dat ik door een langdurige ziekte mijn medebroeders last bezorg.’ Een rechtschapen man wil tijdens zijn leven niemand zoveel tot last zijn, dat hij zelfs met zijn dood niemand wil opzadelen. Wat hij wenste, gebeurde. Op de dag van zijn overlijden had hij twee keer gepreekt, de mis opgedragen en de plechtige liturgie bijgewoond. Hij zat aan bij het middagmaal; tegen het eind ervan vroeg hij toestemming weg te gaan waarbij hij zei dat hij zich wat misselijk voelde. Alleen ging hij naar zijn cel en men dacht dat hij ging rusten. Toen hij na lange tijd niet verscheen, gingen de medebroeders zijn cel binnen en troffen hem in zijn bed, gekleed en al, dood aan, maar het leek alsof hij sliep. Wie zou niet van mening zijn dat die dood gelukkiger is dan een lang ziekbed?

‘Maar er ontbreken ceremonies, wijwater, een heilige kaars, heilige olie, een kruisteken, een menigte schreeuwers of zelfs weeklagers.’ Ik zal hier niet zeggen dat deze zaken soms niets anders doen dan het onaangename van de dood te verdubbelen. Ik zal alleen maar antwoorden dat op deze manier de eunuch van koningin Kandake gedoopt is.[13.] Ik denk dat degenen die door de apostel Paulus zijn gedoopt, niet anders gedoopt zijn. Is ons doopsel soms succesvol, omdat het met zoveel ceremonies wordt toegediend? Het is erbarmelijk, zeggen zij, in eenzaamheid te sterven. Maar voor een stervende is toch één engel voldoende om zijn ontglipte zieltje naar de hemel te brengen. Soms zijn mensen aanwezig die de stervende troost bieden, maar vaker verergeren de aanwezigen zijn pijn en wanhoop: een knorrige echtgenote, ongehoorzame kinderen, vrienden met wie hij gedobbeld, gedronken en bordelen bezocht heeft, een minnares of een vijand die hem beledigd heeft.

12. Dietrich Kolde (Coelde).
13. Handelingen 8:36-38.

Jij kent dat raadslid uit Mechelen, een vriend en leeftijdgenoot van de arts Bogardus.[14.] Want beiden bereikten een hoge leeftijd. Maar de bekende Gronsellus[15.] overtrof hen met een paar jaar, zoals ik uit een gesprek met hen te weten kwam. Ik maakte soms van zijn gastvrijheid in Mechelen gebruik. Daar vernam ik van zijn zonen dat hij, toen hij al bedlegerig was (want hij overleed eerder door ouderdom dan door ziekte) zijn verwanten die bij hem de nacht wilden doorbrengen beval weg te gaan om te slapen. 'Het is niet nodig,' zei hij 'dat iemand omwille van mij belast wordt. Ik kan zelfs gemakkelijk alleen sterven, omdat ik namelijk gereed ben wanneer God mij ook maar zal roepen.' Woorden die echt een christen waard zijn!

Toen ik in Rome verbleef,[16.] vertelde men dat iemand uit Saksen[17.] met een paar vrienden daar om een godsdienstig motief gekomen was. Toen deze bij de priester bij wie hij gebiecht en zijn geweten ontlast had, was opgestaan, knielde hij voor een altaar neer, steunde op zijn staf en bad met de handen ineengeslagen. Toen zijn vrienden wilden weggaan, verbaasden zij zich dat hij zo lang bleef bidden. Omdat de man er geen eind aan maakte, trokken ze aan hem en terwijl zij hem erop wezen dat het tijd was om weg te gaan, ontdekten zij dat hij dood was, maar volledig leek op iemand die aan het bidden was. Artsen zeggen dat een plotselinge en heftige verandering in de gemoedstoestand de dood teweegbrengt. Ze vertellen dat dit een vrouw is overkomen die treurde omdat zij door een onjuist gerucht ervan overtuigd was dat haar zoon in een oorlog was gesneuveld. Toen haar zoon tegen de verwachting ongedeerd haar huis was binnengegaan, veroorzaakte hij haar plotselinge dood. Hetzelfde lijkt die eerdergenoemde man te zijn overkomen. Er was een groot verdriet over zijn begane zonden aan voorafgegaan. Vanwege zijn vertrouwen op vergeving was er een even grote vreugde op gevolgd. Vandaar een plotselinge dood. 'Hij is dood,' zeggen ze, 'zonder licht, zonder kruis, zonder God.'[18.] Wie zou deze dood, die verreweg het gelukkigst is, niet verkiezen?

Zoals wij lezen, is geen van de apostelen of vroege leerlingen, die Christus bij uitstek liefhad, door ziekte omgekomen, maar allen zijn een gewelddadige dood gestorven zoals Christus zelf. Ik ben nu van mening dat deze wijze van sterven hun als een groot geschenk is gegeven. Hun hele leven werd besteed aan het evangelie, juist de dood bezorgde hun zeer veel roem

14. Jacob Bogaert.
15. Wellicht Gerard van Gronsselt.
16. Voorjaar en zomer 1509.
17. Onbekende persoon.
18. De zin waarin na het voorzetsel *sine* opzettelijk een verkeerde naamval is gebruikt, komt ook voor in brief 950 bij het gerucht dat Erasmus zou zijn overleden.

en kende heel weinig foltering. Want wat bezorgt meer vreugde en minder droefheid dan de dood van een martelaar? En hoeveel ziekten zijn er dan waar stokken, haken, bijlen en kruisen het tegen afleggen? Hoeveel jaren hebben talloze mensen te lijden van jicht, van ontsteking van de nieren en de blaas, en van niersteen - mijn beul? Welk kruis is te vergelijken met de marteling van pleuritis? Wanneer de wetten het meest wreed zijn, vierendelen zij een levend iemand al voordat zij de vitale delen bereiken. Ik ben geneigd te geloven dat iemand wiens lichaam per ledemaat wordt verminkt, minder van folteringen zal merken dan degene die een niersteen tekeer voelt gaan aan de binnenkant van zijn ribben en rond de nauwe aders die de medici mesaraisch[19.] noemen. Tot de zwaarste kwellingen die een plotselinge dood veroorzaken, rekenen de medici uit de oudheid trouwens in de eerste plaats de blaassteen, Deze is wellicht heftiger, omdat hij bijna niet te genezen is, tenzij je een geneesmiddel wilt dat verschrikkelijker is dan de dood, meestal de dood zelf. De kwaal die hier het dichtst bij komt, is in elk geval de niersteen, als deze nogal pijnlijk aanhoudt. Mij zoekt hij in elk geval steeds weer op en zijn aanval is zo gevaarlijk, dat als iemand Erasmus haat, hij terecht niet langer zijn vijand is, omdat zijn haatgevoel natuurlijk door zoveel ellende verzadigd is. Verder brengt de niersteen zo'n meedogenloze kwelling teweeg, dat hij een lichaam hoe gezond en sterk dit ook is, soms binnen drie dagen doodt. En als de pijn afneemt, neemt hij af om weldra nog heftiger tekeer te gaan. Wat is dit anders dan herhaaldelijk de dood opnieuw proeven? En wie zou wensen weer tot leven te komen, als hij kort daarop weer zal sterven?

Daarom hebben belangrijke schrijvers niet zonder reden gezegd dat een plotselinge dood het hoogste levensgeluk is. Veel voorbeelden hiervan noemt Plinius in het zevende boek, hoofdstuk 53. Maar veel meer voorbeelden leveren de gebeurtenissen uit het dagelijks leven. Toch lijken die mensen het gelukkigst, die met een geweldige vreugde hun laatste adem plotsklaps uitbliezen. Maar het allergelukkigst zijn zij die na lange jaren in voorspoed geleefd te hebben bij een even aangename als eervolle gebeurtenis plotseling zijn overleden. Zo heb ik gehoord dat sommigen, terwijl ze de mis opdroegen, preekten of zich op het overdenken van hemelse zaken gericht hadden, door een plotselinge dood zijn overvallen. Er zijn mensen die denken dat een goed leven beter is dan een lang leven. Aan de andere kant rekenen mensen een hoge leeftijd tot het hoogste goed. Ik kan mij niet tot de gelukkigen rekenen - want ik denk dat er nauwelijks iemand leeft die minder aan het toeval te danken heeft -, hoewel ik een flink deel van mijn ellende om maar eerlijk te zeggen aan mijn eigen onnadenkendheid te

19. Niet duidelijk wat Erasmus bedoelt.

wijten heb. Over een hoge leeftijd kan ik niet klagen, want ik ben niet ver meer van mijn zestigste levensjaar.[20.] Als een astroloog of een handlezer mij als jongeman zo'n hoge leeftijd beloofd had, zou ik hem nooit geloofd hebben. Ik denk dan ook dat ik telkens als ik mij vergelijk met hen die minder jaren geleefd hebben, nog redelijk levendig ben. Ik overlijd voortijdig, als ik mij met de heilige Hieronymus vergelijk of met Varro. Deze schreef toen hij tachtig jaar was, zijn werk *De re rustica* en hij schreef het zo, dat eruit blijkt dat hij nog in een opgewekte stemming heeft verkeerd en genoegen heeft beleefd aan de wetenschap. Ik vergelijk mij liever met mensen die zoveel korter hebben geleefd, als zij mij in geleerdheid hebben overtroffen. Over mensen als Lucanus en Persius[21.] zal ik het niet meer hebben. Vergilius overleed in zijn eenenvijftigste jaar; Ovidius werd niet veel ouder;[22.] Cicero in zijn vierenzestigste jaar. Ook deze begaafde personen reken ik tot de stervelingen.

Maar meer recente voorbeelden raken mij dieper. Ik reken Lorenzo Valla[23.] tot degenen die een eeuwige herinnering bij het nageslacht hebben verdiend. Hij schijnt overleden te zijn voordat hij de ouderdom bereikte. Ermolao Barbaro,[24.] allesbehalve een barbaar, bereikte een normale ouderdom en ging lang voordat hij stokoud was heen. Pico della Mirandola en Angelo Poliziano (wat een sieraden van hun tijd!) overleden nog in de kracht van hun leven.[25.] Als je de geschriften van de ouden opslaat, zul je ontdekken dat veel literaire beroemdheden tot op hoge leeftijd geleefd hebben; in onze tijd kun je er heel weinig aantreffen. Met moet dit óf aan de ouder wordende wereld toeschrijven óf aan het feit dat men zich nu met meer slijtage geleerdheid verwerft.

Ik kom nu bij hen die ik een paar jaar eerder het geluk had te ontmoeten. Toen ik voor het eerst naar Italië ging, was Filippo Beroaldo uit Bologna al gestorven. De herinnering aan hem was toen nog buitengewoon levendig en gunstig. Toch was hij, toen hij overleed,[26.] jonger dan ik nu ben. Een familielid met dezelfde naam en voornaam die mij aan hem herinnerde, zag ik in Rome. Het was een jongeman met een heel vriendelijk karakter, in geschrift en geleerdheid deed hij niet voor de oudere Beroaldo onder en naar het oor-

20. In maart 1523 was Erasmus 56 jaar.
21. Lucanus was 25 jaar toen hij overleed, Persius 27.
22. Ovidius overleed op zestigjarige leeftijd.
23. Valla werd ongeveer 51 jaar.
24. Ermolao Barbaro werd nauwelijks veertig jaar.
25. Pico della Mirandola was 31 jaar toen hij overleed, Angelo Poliziano veertig.
26. Beroaldo werd 52 jaar.

deel van velen onder wie ik zelf, overtrof hij hem zelfs. Het lot heeft deze jongeman van de aarde weggerukt.[27.]

In Bologna gebeurde het dat ik voor het eerst Scipio Fortiguerra zag, een man van een verborgen en volmaakte geleerdheid. Maar hij was zo wars van uiterlijk vertoon, dat als je hem niet aanspoorde je zou zweren dat hij ongeletterd was. Ik raakte daarna in Rome beter met hem bekend. En hij overleed, nauwelijks meer dan 42 jaar oud.[28.]

In Padua zag ik geen beroemdheid (ik heb het alleen over de doden), afgezien van Rafaele Regio, een zeer oude man, maar zijn hoge leeftijd was nog ‘pril en groen’.[29.] Hij was toen, denk ik, meer dan zeventig jaar.[30.] En toch was geen winter zo streng, of hij ging 's morgens om zeven uur naar Marcus Musurus die Grieks doceerde en in een heel jaar nauwelijks vier dagen zijn openbare lessen onderbrak. Jongelieden konden de kou van de winter nauwelijks verdragen, maar verlegenheid noch winter hielden de oude man van de gehoorzaal af.

Musurus echter overleed voor het bereiken van de ouderdom,[31.] nadat hij door de welwillendheid van paus Leo aan zijn ambt van aartsbisschop begonnen was. Van oorsprong was hij een Griek, hij kwam immers uit Kreta, maar hij was verbazingwekkend bedreven in het Latijn, wat zelden een Griek is gelukt met uitzondering van Theodorus Gaza en Janus Lascaris, die nog onder de levenden is. Verder was hij niet alleen een groot liefhebber van de hele filosofie, maar ook voorbestemd voor de hoogste posities, als het hem vergund was geweest te blijven leven. Op een zekere dag ging ik bij hem thuis dineren; daar was ook zijn stokoude vader aanwezig, die alleen maar Grieks kende. Toen bij het handen wassen, zoals gebruikelijk, de een aan de ander het water doorgaf, nam ik om de tijd wat te vullen, de hand van de vader en zei in het Grieks: ‘Wij zijn twee oudjes.’ Bijzonder opgewekt waste hij met mij zijn handen. Ik was trouwens op dat moment nauwelijks veel ouder dan Musurus.[32.] Musurus omarmde nu Zacharias,[33.] een bijzonder geleerde jongeman, en zei: ‘Wij zijn twee jongeren.’

In Venetië ontmoette ik de patriciër Paolo Canal, een jongeman voor de hoogste posities voorbestemd, als de dood die talentvolle man het aardse be-

27. Filippo Beroaldo junior leefde van 1472-1518.
28. Erasmus vergist zich, Fortiguerra was bijna vijftig toen hij overleed.
29. Vergilius, *Aeneis VI*, 304.
30. Regio werd ongeveer tachtig jaar.
31. Musurus werd op 13 juni 1516 aartsbisschop van Monemvasia en overleed op 9 augustus 1517, ongeveer 47 jaar oud.
32. Erasmus was bij deze gebeurtenis die in 1508 in Venetië plaatsvond, 41, Musurus ongeveer 38 jaar oud.
33. Mogelijk de drukker Zacharias Calliergis.

staan niet misgund had. Hij overleed aan tuberculose, toen ik daar verbleef.[34.] Mijn gastheer Aldus Manutius overleed vele jaren later,[35.] niet veel jonger dan zeventig jaar, maar toch met een wonderlijk jeugdig enthousiasme voor de letteren. Pietro Cotta[36.] zag en hoorde ik alleen maar bij een maaltijd; hij was in de bloei van zijn leven, een even bescheiden als geleerd iemand.

In Rome trof ik Pietro Marso, die eerder bejaard dan beroemd was. Hij was niet ver van zijn tachtigste af en zijn geest bloeide in een vitaal lichaam. Mij leek hij een rechtschapen en integer iemand en ik moest hem wel om zijn ijver bewonderen. Op zo'n hoge leeftijd schreef hij commentaren op *De senectute* en een paar andere werken van Cicero. Men kon bij hem duidelijk enkele sporen van een oude generatie zien. In dezelfde stad maakte ik kennis met Petrus Phaedrus[37.] en raakte gesteld op hem. Hij was eerder om zijn tong dan om zijn pen beroemd. Bij het spreken had hij zowel een opvallende woordenschat als bijzonder gezag. Een groot deel van zijn succes is het feit dat hij in Rome naam heeft gemaakt. Zijn eerste bekendheid kreeg hij door een tragedie van Seneca, getiteld *Hippolytus*, waarin hij de rol van Phaedra vertolkte op het plein voor het palazzo van kardinaal Raffaele[38.] van de San Giorgio. Zo heb ik het van de kardinaal zelf gehoord; zodoende kreeg hij ook de bijnaam Phaedrus. Als ik mij niet vergis, overleed hij toen hij nog geen vijftig was; hij werd de Cicero van zijn tijd genoemd. Slechts bij één gelegenheid lukte het mij Girolamo Donato te zien.[39.] Later had ik geen mogelijkheid hem te ontmoeten. Hij was een oude man, maar met een heel vitaal lichaam, iemand die vanwege de bijzondere vaardigheid van geest niet alleen voor de letteren, maar voor iedere openbare functie geschikt was.

Engeland ligt ver van Italië, maar het ligt door de waardering die men daar voor geleerden heeft, heel dichtbij. Hoeveel oude vrienden mis ik hier! Allereerst Andrea Ammonio uit Lucca, lieve hemel, wat een snel intellect en betrouwbaar geheugen bezat hij! Wat een superieure geest was hij toen, hoe onbekend met afgunst en laaghartigheid! Hij die door zijn talenten en de bijval van alle vorsten aanzien genoot en voor de belangrijkste posten voorbestemd was, werd door een plotselinge dood weggenomen, minder dan

34. Canal overleed in 1508, ongeveer 27 jaar oud.
35. Aldus Manutius was bij zijn overlijden in 1516 ongeveer 66 jaar oud.
36. Erasmus vergist zich met de voornaam en bedoelt Giovanni Cotta. Het diner vond in 1508 plaats.
37. Opnieuw noemt Erasmus een verkeerde voornaam. Bedoeld is Tommaso Inghirami, bijgenaamd Phaedrus, die leefde van 1470 tot 1516.
38. Raffaele Riario. Hij liet de Cancelleria in Rome bouwen.
39. In 1509 in Rome. Donato was toen ongeveer 52 jaar.

veertig jaar oud.[40.] Ik voor mij kan, telkens als ik me herinner hoe aangenaam mijn omgang met hem was, niet nalaten over zijn heengaan te treuren. Tot deze vriendenkring behoorde ook Johannes Sixtinus uit Friesland, die kort daarop overleed, maar ouder was dan Ammonio.[41.] Met zijn lichaam had hij overigens de leeftijd van Nestor[42.] kunnen bereiken, als een hevige ziekte hem niet had overvallen. Zijn geest was voor alles inzetbaar, zijn geheugen snel en vasthoudend. Naast de kennis van beide rechten, die hij als reisgeld beschouwde, was er geen vak waarmee hij zich niet succesvol heeft beziggehouden. Na hen kwam John Colet, deken van de kerk in Londen, die overleed toen hij ongeveer 52 jaar oud was.[43.] Het is toch niet nodig zijn buitengewone gaven op te noemen, omdat ik hem in mijn brieven[44.] voldoende beschreven heb, en dat naar waarheid? Want ik heb de man vele jaren van zeer nabij gekend. Niet lang daarna overleed William Grocyn,[45.] die naast zijn beroep van theoloog in elk soort wetenschap tot aan het pedante toe bijzonder bedreven was. Hoewel hij een hoge leeftijd bereikte, liet hij geen geschriften na. Getroffen door een verlamming overleefde hij ongeveer een jaar zichzelf.

Van mijn Duitse vrienden mis ik niemand behalve Johann Reuchling, die in bloeiende, maar toch normale ouderdom overleed.[46.] Hij had nog langer de algemene wetenschappen van dienst kunnen zijn, als de hemelingen niet besloten hadden enkele levende wezens te scheppen die niets anders doen dan schade toebrengen. Een rund ploegt, een paard draagt en een schaap graast. Wat doen horzels, luizen, adders en Spaanse vliegen?[47.] Daarbij kwam nog de algemene ellende van de oorlogen.[48.] Was het maar mogelijk Hutten[49.] aan deze lijst toe te voegen!

Na het maken van deze rondgang keer ik nu naar Leuven terug. Daar heb ik drie dagen genoten van het gezelschap van Christophe de Longueil, afkomstig uit Brabant. Want men zegt dat hij in Mechelen geboren is. Onlangs

40. Ammonio leefde van ca. 1478-1517; zie brieven 218, 623 en 624.
41. Het geboortejaar van Sixtinus, die in 1519 overleed, is niet bekend.
42. Nestor, koning van Pylos, heerste over drie generaties; zie Homerus, *Ilias I*, 250-252 en *Adagia* 566.
43. Colet leefde van 1467 tot 1519.
44. Brief 1211.
45. Grocyn leefde van 1446 tot 1519.
46. Reuchlin was 67, toen hij in 1522 overleed.
47. Reuchlins critici, vooral Johann Pfefferkorn.
48. Zie brief 986, p. 327.
49. Hutten overleed aan syfilis in augustus 1523.

is hij in Venetië overleden, ongeveer dertig jaar oud.[50.] Als jongeman was hij voorbestemd voor de humaniora en werd hierin op jonge leeftijd met succes geschoold. Hij zou tot de beroemdheden behoren, als het hem vergund was langer te leven. Als laatste van allen heeft De Neve ons verlaten.

Dit is de manier waarop soldaten gewoonlijk over daden van befaamde veldheren vertellen en op grond van hun voorbeelden zich voorstellen wat er zou kunnen gebeuren. En zo blijven wij over. Wat zei ik, blijven wij over? Ik, want ik heb het over mijzelf, ik leef, zoals men zegt, langer dan de levensdraad;[51.] ik zou gelukkig zijn, als ik als met de herinnering aan wat ik heb meegemaakt weer een jonge volwassene zou kunnen worden. Weliswaar is deze wens *ἀνιμώλιον*[52.] - want ik gebruik dit Homerische woord graag -, maar niets kwelt mij zo hevig. Gewillig volg ik waar de algemene gang van de natuur mij roept. Over de duur van mijn leven klaag ik niet, het overkwam mij tegen mijn verwachting in. Niettemin kon ik door de sympathie van mijn vrienden, die ik door de toewijding aan mijn werken over de hele wereld in groten getale maakte, heel wat jaren tot rust komen, ware het niet dat ik, zoals met een Grieks spreekwoord wordt gezegd, als een mus in de pek[53.] in deze tragische eeuw was beland. Hoe minder geluk mij hier overkomen is, des te meer zal ik dat, naar ik vol vertrouwen hoop, in een andere wereld hebben. Toch was ik liever voor mijzelf dan voor anderen ongelukkig. Sommige mensen zijn voor zichzelf geboren en leven voor zichzelf. Ze zijn ieder ander tot last, alleen voor zichzelf gelukkig en bewijzen niemand een weldaad behalve als ze overlijden. Zelfs dan houdt hun geest niet op lastig te zijn. Ze belasten hun nakomelingen met dodenrituelen, gebeden, plechtigheden, ceremonies, kleding en lawaai van klokken, zodat zelfs de doden voor de levenden overlast veroorzaken. Ik zou liever aan de werken van Heracles willen bezwijken.

Wat de aard van de dood betreft - het meest kwellende dat er is - troost ik mij met het feit dat hij volstrekt niets besmettelijks heeft, terwijl minder ernstige lichaamsgebreken, zoals oogontsteking en stotteren degene met wie men samenleeft, raken. Wie lijdt aan niersteen, heeft als enige pijn en verkeert als enige in gevaar. Geen kwelling is zo groot, dat de menselijke natuur haar niet kan verdragen, als zij eraan gewend is geraakt en vooral een sterke geest helpt. Bij Euripides zegt Electra, zoals men van een vrouw niet zou verwachten:[54.]

50. De Longueil leefde van circa 1488-1522. Hij overleed in Bologna, zoals Erasmus ook in brief 1597 en 1603 bericht.
51. Vgl. *Adagia* 567.
52. *Ilias IV*, 355; vgl. *Adagia* 2621. Het Griekse woord *anemolion* betekent vergeefs.
53. Theocritus, *Idyllen XIV*, 51; vgl. *Adagia* 1268.
54. Euripides, *Orestes* 1-3.

Er is niets zo vreselijks om zo te zeggen,
Geen lijden noch door een god gezonden ongeluk,
Waarvan de last de menselijke natuur niet zou kunnen dragen.

Voor zover het mijn geest betreft, denk ik niet dat het kwaad alleen maar milder wordt, als men het onvermijdelijke gelaten verdraagt. Maar ik heb aan de filosofie van het evangelie te danken, dat ik mijn zwakke lichaam voorgoed in handen van Christus heb gegeven. Op dezelfde wijze vertrouwt een zieke wiens leven in gevaar verkeert, zich toe aan arts die hem zalft, schoonwast, opensnijdt en uitbrandt. Ik ben ervan overtuigd dat op welke manier Christus ook deze verblijfplaats van de ziel behandelt, hij dat omwille van mijn heil zal doen. Ik draag hem niets op; laat hij mij slechts redden en doen wat hij wil. Ik weet dat hij niets anders wil dan wat voor mij het beste is.

Overigens heb ik bijna geen last meer van hindernissen die anderen verbieden tot hen die langer leven, in gelatenheid te zeggen: 'Vaarwel en applaudisseer.'[55.] Als jongeman heb ik voedsel en drank altijd als geneesmiddel ingenomen en vaak betreurde ik het dat het niet mogelijk was voortdurend zonder voedsel en drank te leven. Nooit ben ik een slaaf van Venus geweest, ik had er naast mijn zo omvangrijke wetenschappelijke werkzaamheden zelfs geen tijd voor. En als een dergelijk kwaad zich voordeed, heeft mijn leeftijd mij al lang geleden van die tiran bevrijd. Daarom is deze leeftijd mij zeer dierbaar. Ik heb steeds een afkeer gehad van ambitie, waar ik nu een beetje spijt van heb. Ik had zoveel eer moeten aanvaarden om mij voldoende tegen minachting te beschermen. Maar ik kon mij toen niet voorstellen dat er zulke monsters in menselijke gedaante bestaan als ik nu ondervind. Nu is het te laat om iets te ambiëren wat ik niet kan bereiken. Ouderdom maakt mensen gewoonlijk op geld belust. Zelfs een geringe mate van deze ziekte heeft tot nu toe mijn geest niet bereikt. En ik hoop maar dat ik mijn uitgaven zo kan regelen, dat er bij mijn overlijden geen eigen geld en schulden overblijven, op een bedrag na dat toereikend is om dit arme lichaam waar dan ook te begraven. Laat het mij verder vergund zijn de last van mijn roem af te leggen voordat ik overlijd. Het is verre van mij ontevreden te zijn over van mijn roem, als roem in het algemeen tenminste iets betekent. Ik heb niet zulke persoonlijke gevoelens bijvoorbeeld voor kinderen, ouders of verwanten, dat zij mij aan dit leven binden. Ik houd zonder onderscheid van allen die Christus liefhebben.

Ik moest met mijn innerlijk enige strijd voeren om een zuiver christelijk gevoel aan te nemen tegenover hen die willens en wetens met opzettelijke doortraptheid mij uitschelden, bekritiseren en zelfs mijn dood beramen,

55. Zie brief 1341a, noot 250.

terwijl ik niets verkeerds gedaan maar mij integendeel verdienstelijk gemaakt heb. Ik heb ook bereikt dat ik niet alleen wraak van mij afzet, maar hun zelfs geen kwaad toewens. Deze mildheid zie ik ook bij soldaten, wanneer een onvermijdelijke dood hen vervolgt. Hoe veel groter is de genegenheid die de filosofie van het evangelie ons moet geven! Nu worstel ik enigszins om in mijn geest een vast vertrouwen op mijn heil te krijgen. Vaak spreek ik met mijzelf hierover, soms wissel ik met mijn geleerde vrienden van gedachten. Maar noch Luthers aanhangers noch zijn tegenstanders komen mij tot nog toe tegemoet. Daarom lijkt het mij het verstandigst om zekerheid hierover op allerlei manieren door gebeden en weldaden aan Christus te vragen, tot aan mijn laatste levensdag, en dan ook het oordeel over deze kwestie aan hem over te laten. Maar dan wel zo dat, hoe klein de hoop op grond van mijn verdiensten ook mag zijn, mijn vertrouwen in hem toch even groot is vanwege zijn onmetelijke liefde voor ons en zijn meest bereidwillige beloften.

Met deze filosofie houd ik mij nu bezig, zeer geleerde Van Gavere. Ik zou jou daartoe ook aansporen, als ik niet wist dat jij, even godsdienstig als geleerd, dit alles al lang geleden had overdacht. Je doet je beklag over je gebrekkige gezondheid en je klaagt niet ten onrechte. Jouw talent verdiende in elk geval een betere huisvesting, maar pas op, dat het denken aan ziekte de kwaal niet veel erger maakt. Raadplegen van artsen heeft mijn goedkeuring, te veel van hen afhankelijk zijn wijs ik af. Wil je mijn oude makkers vriendelijk groeten, Jean Desmarez, Dirk van Aalst,[56.] Jan van Armentières en Pieter de Corte, die de functies van De Neve hebben overgenomen, en met hen het hele gezelschap van het Collegium Trilingue?

Bazel, 1 maart 152[4]

1348 *Aan [Georgius Spalatinus]*
Bazel, 11 maart 1523

Van deze brief is alleen een Duitse vertaling overgeleverd in het handschrift van Spalatinus. Hij maakte haar waarschijnlijk voor hertog Frederik III van Saksen, die geen Latijn bleek te kennen. De inhoud is zo vertrouwelijk dat Erasmus de brief nooit publiceerde.

Gegroet. Tussen jou en mij is geen onenigheid voorgevallen. Maar wat gebeurd is, vond zonder kwade bedoelingen plaats en heeft ook onze vriend-

56. De drukker Dirk Martens.

schap niet in gevaar gebracht. Het is ook niet schadelijk geweest voor de zaak van het evangelie, die ik naar beste kunnen oprechter steun dan wellicht sommigen menen. Wij zetten ons voor dezelfde zaak in, maar de werkwijzen zijn ongelijk. Moge het Gods wil zijn, dat alles bijdraagt tot de glorie van Christus. Want daarin ligt ons heil.

Over de geest van Luther heb ik nooit een oordeel durven geven, maar ik heb mij er vaak zorgen over gemaakt, dat zijn bewonderde hoogmoed en zijn brutale scheldpartijen het evangelie, dat gelukkig weer opnieuw in kracht toeneemt, schade zouden kunnen toebrengen. Wat heeft zo'n grote laster tegen de koning van Engeland,[1.] de meest godsvruchtige vorst van dit moment, voor zin? De verdenking van vleierij zij verre van mij. Ik bezit niets van hem en ik verlang niets van hem.[2.] Hij heeft onder druk geschreven en de kwestie als een heilige zaak beschouwd. Voor hem gold Luther als het meest gevaarlijke dier en hij is overreed door mensen bij wie het geen verbazing wekt dat zij de koning bedriegen. Want ik geef nu toe dat hij bedrogen is. Als Luther nu zijn bedoeling was nagegaan, die waarlijk christelijk is, zou hij hem van harte de beledigingen vergeven hebben. De koning heeft ze niet tegen Luther geschreven, maar tegen degene die hij, door anderen overreed, als zodanig beschouwde. Als Luther zonder de koninklijke waardigheid te beledigen met sterke, nauwkeurige en zuivere argumenten geantwoord had, zou hij zo'n grote vorst niet tegen zich opgezet hebben en waren niet zoveel mensen van hem afgevallen. Was het Gods wil maar, dat hij wat zachtmoediger zou worden. Wat is dat trouwens voor een voorwoord waarin hij de *Annotationes* van Melanchthon[3.] prijst! Hoeveel arrogantie bevat het!

Bang ben ik niet voor Luther, maar er zijn twee zaken die mij verontrusten. Als Luther ten val zou komen, zou geen God en geen mens met de monniken nog overweg kunnen. Ten tweede kan Luther niet omkomen zonder dat met hem een groot deel van de evangelische zuiverheid vergaat. Een van de brieven aan zijn vrienden die tegen mij gericht is en veel bitterheid bevat, heb ik onder ogen gekregen.[4.] Ik weet dat enkele lieden deze man ophitsen. Maar het zou een teken van evangelische wijsheid zijn geweest geen oordeel over mij en tegen mij uit te spreken. Dan was men eerder de waarheid te weten gekomen. Als ik naar wereldse zaken streefde, zou ik niets liever willen dan dat hij met zijn aanhangers uiterst verbitterd tegen mij schreef. Maar de feiten zelf zullen bewijzen dat ik iets dergelijks niet van plan ben. Als ik

1. Zie brief 1308, noot 2.
2. Zie brief 1342, noot 101.
3. *Annotationes in epistolas Pauli ad Rhomanos et Corinthios* (Neurenberg, 1522). In het voorwoord prijst Luther dit werk en brengt het werk van Thomas van Aquino, Hieronymus en Origenes in diskrediet.
4. Waarschijnlijk het *Iudicium D. Martini Luthero de Erasmo Roterodamo*; zie brief 1341a, noot 219.

in strijd met het evangelie had willen handelen, zou ik gouden bergen bezitten. Omdat ik zoiets niet deed, heb ik van alles geleden en doorstaan. Luthers vrienden denken bij veel kwesties onvoldoende na over wat gedaan moet worden. Zij volgen ook geen raad op. Ik zou Luther zelf willen schrijven, als mijn moeite niet vergeefs was en zij mij bovendien schade toebracht en een verbanning bezorgde. Daarom bid ik alleen tot Christus, dat hij onze onbedachtzaamheid en dwaasheid tot zijn glorie bestemt. Ik wilde ook naar je toe komen, als de weg niet zo lang was. Mijn ziekte staat mij bijna geen reis toe.

Ik verzoek je vriendelijk mij bij onze genadigste heer, de doorluchtige keurvorst van Saksen, voor wie ik een grote en oprechte sympathie heb, welwillend aan te bevelen. Het ga je goed. Bazel, op de dag vóór het feest van Gregorius, 1523

Erasmus

1349 *Aan Gianfrancesco Torresani*
Bazel, 18 maart 1523

Gegroet, mijn beste Francesco. Ik denk dat jij mijn briefhebt ontvangen, waarin ik op jouw ruzieachtige brief reageer.[1.] Ik ben onze omgang van vroeger niet vergeten, en zelfs als ik zou willen, zou mijn niersteen, die ik bij jou voor het eerst heb gekregen,[2.] het niet toestaan. Als hij mij van tijd tot tijd weer opzoekt, doet hij me aan Venetië denken. Ik heb geen contract met Froben of enige andere drukker; een samenzwering te beramen voor jullie ondergang staat ver van mij af. Wel geef ik toe, dat jouw vader,[3.] toen ik bij je wegging[4.] mij liet weten, dat als ik iets had, ik het hem moest toesturen. Maar hij sprak met zo'n gezicht, dat hij mij met een sardonische grijns[5.] leek te lachen.

Froben heeft het afgelopen jaar de *Adagia* gedrukt, die opnieuw zijn uit-

1. Beide brieven zijn verloren gegaan.
2. Zie *Adagia* 1001. In een passage, ingevoegd in de editie van februari 1526, schrijft Erasmus dat hij zijn eerste niersteenaanval kreeg toen hij in Venetië aan de uitgave van zijn *Adagia* werkte.
3. Andrea Torresani.
4. In december 1508.
5. *Adagia* 2401.

gebreid. Ik heb er de laatste hand aan gelegd, want ik meen dat ik wel voldoende arbeid aan dat werk heb besteed. Er is veel toegevoegd van goede auteurs. Als jullie exemplaren verkocht zijn, zal ik jullie een volledig en verbeterd exemplaar sturen. Niemand zal ik eerder gelegenheid tot drukken geven dan jou, als je tenminste van plan was binnen een jaar te drukken. Het feit dat jullie editie weinig succesvol was, kunnen jullie mij niet kwalijk nemen, omdat jullie dat buiten mijn weten gedaan hebben. Deel mij daarom hierover zo snel mogelijk mee wat jullie van plan zijn. Zelf geef je ook toe dat jullie bij het uitgeven van de bijbel[6.] kopij gebruikt hebben die onvoldoende van fouten ontdaan was. Ik heb er veel ontdekt, vooral in de Spreuken, Ecclesiasticus en dergelijke boeken. Je vader zou er goed aan doen, als hij mij weer hetzelfde werk zou geven met kopij die minder fouten bevat. Als hij de werken van Chrysostomus in het Grieks zou drukken en vooral wat niet vertaald is, zouden zij heel goed verkopen. Het geldt ook als er nog iets van Origenes in het Grieks zou zijn.[7.] Het volk heeft een manie voor godsdienstige boeken en er bestaat geen gevaar dat iemand met een omvangrijk boek concurreert.

De jongeman die de brief bezorgt[8.] wenst jullie vak te leren. Willen jullie bekijken of hij van nut zou kunnen zijn. Want hij vroeg mij hem bij jullie hiervoor aan te bevelen.

Het ga jou en al je mensen goed, en beveel mij bij hen hartelijk aan.
Bazel, 18 maart 1523
Je vriend Erasmus
Aan de geleerde heer Francesco Asola in Venetië

1350 *Van Herman Lethmaet*
Mechelen, 18 maart [1523]

Hartelijk gegroet. Alle echte geleerden branden van verlangen jouw Augustinus,[1.] Erasmus, te zien en eenstemmig vragen zij allemaal hen niet langer in deze verwachting teleur te stellen. Baechem heeft mij ook het openbaar tijdens een druk bezochte bijeenkomst van theologen tot de aanhangers van Luther gerekend. Enkele andere leden van hetzelfde college[2.] heeft hij zon-

6. Zie brief 770.
7. Geen van deze drie suggesties werd opgevolgd.
8. Waarschijnlijk Johannes Hovius.
1. Zie brief 1309.
2. De theologische faculteit te Leuven.

der veel moeite tot dezelfde mening gebracht. Ik verzoek je mij nog het voorschrift van het hof inzake het ontvangen of weigeren van geschenken en giften op papier te zetten. Laat jouw aanbeveling van mij bij de paus, vraag ik je, weloverwogen zijn. Hij gaf mij in de maand september een prebende van Sint-Marie in Utrecht, maar schonk mij ook de kleine winst die haar op grond van bullen was toegekomen. Als ik mij niet vergis, ben ik in volgorde zeker de eerste van al degenen aan wie hij een kerkelijk inkomen heeft verleend en dit alles, zoals ze zeggen, uit eigen beweging. Waar dit heen moet leiden, weet ik niet. In vertrouwen op de vriendschap die aan de universiteit was ontstaan, had mijn oom[3.] hem een brief geschreven waarin hij mij aanbeval. Daaruit vloeide de verlening van dat goed aan mij voort.

Mijn zeer eerwaarde superieur beroemt er zich voortdurend op dat jij je Hilarius aan hem hebt opgedragen.[4.] Zijn broer, die meer dan wie ook jou waardeert, is onlangs uit Bourgondië hierheen gekomen. Hij heeft beslist een edelmoedig karakter en het lijdt voor mij niet de minste twijfel dat, wanneer je hem evenveel eer betuigd zou hebben als in dit boek aan de aartsbisschop van Palermo, je zou merken - en je zou het heus merken - dat ik geen leugen verkondigde toen ik zijn edelmoedigheid prees. Mijn superieur is anders van karakter. Zijn naam, als je er toevallig naar vraagt, is Ferry Carondelet. Hij is eerste aartsdiaken van de bekende kathedraal van Besançon, de stad die twee dagreizen van Bazel ligt. Hij heeft bovendien een hoop andere even lucratieve kerkelijke inkomsten en daarnaast nog veel jaargelden en een abdij. Zij zijn zonen van een vader die kanselier was. Vijf broers leven nog,[5.] ze zijn allen in zeer goede doen en genieten veel aanzien.

Ik vraag je, mijn beste Erasmus, ervoor te zorgen dat je mij hierna niet zoveel maanden[6.] kwelt met het wachten op een brief als je heel onlangs deed. Intussen dromen de Erasmusgeselaars hier over wat ze wensen en dergelijke dromen durven zij onder het volk te verspreiden alsof zij waar zijn. Ik hoop dat hun dromen vals zijn en dat jouw leven voor altijd zonder tegenslagen, blij en aangenaam verloopt.

De meest toegenegen leerling van je vriendelijkheid,

Herman Lethmaet uit Gouda

3. Niet bekend wie dit is.
4. Brief 1334.
5. Naast Jean en Ferry waren het Guillaume, Charles en Philippe. De oudste broer, Claude, was al overleden.
6. Tussen de brieven 1320 en 1345 lagen ruim drie maanden. Erasmus beantwoordde deze brief sneller (brief 1359, gedateerd 17 april).

1351 *Van Pieter Wichmans*
Mechelen, 22 maart 1522/3

Ik groet je. Nooit had ik gevreesd dat het lot (hoewel ik zijn krachten dikwijls ondervonden had) eens zo tegen mij tekeer zou gaan dat dit mij het brandmerk zou bezorgen, waarmee jij in je brief[1.] mij lijkt te bestempelen. Je zou dit zeker niet gedaan hebben, als iets van de bestendigheid van mijn handelwijze in je geheugen was blijven zitten. Want dan zou vaststaan dat ik door mijn onwankelbare toewijding (die nooit van betrouwbaarheid verstoken is) te veel gedreven werd om huichelachtig en onstandvastig tegen onze vriendschap iets onhandigs te begaan. Wat, zou ik, vraag ik je, een aardworm die minder dan niets waard is, zelfs als ik diep beledigd was, tegen jou, iemand als een Atlas, kunnen uitrichten? Zou ik kritiek op je geschriften moeten leveren, waarin jij om iedere criticus een handvat te ontnemen zo kort en openlijk tegen Sancho Caranzaga[2.] jouw mening uitspreekt? De paus heeft deze geschriften die over de hele wereld bekend zijn geworden, in een officiële brief[3.] hemelhoog geprezen; daarin legt hij wat er van de kerk over is (men jammert over het feit dat deze geen achting meer geniet) op jouw schouders. In elk geval kunnen de mensen alleen maar op grond hiervan over jou oordelen, omdat jij niets anders bent dan de humaniora. Daarom beleef ik er geen genoegen aan deze notoir schaamteloze leugen verder te verspreiden.

Jij wilde mij dit meedelen ‘om te voorkomen dat slechte mensen een handvat geboden wordt’. Ik betaal je met gelijke munt terug en wil dat jij door deze brief weet dat ik in het geval van Schrijver en zijn collega[4.] die bij monniken[5.] worden vastgehouden, mij honderd keer tegen een opwelling van barmhartigheid heb verzet, en dat niet zonder enorme innerlijke strijd. Hoewel de broeders mij herhaaldelijk uitnodigden en een of andere magistraat[6.] mij aanspoorde voor de vrijlating van genoemde collega te zorgen (ik zwijg verder over de gevangenen), heb ik zelfs de plaats niet bezocht (ik wilde eerlijk handelen en elk handvat weghalen).

Maar ‘vrienden delen dit per brief mee’. Dit geef ik eerlijk toe, omdat jij alle mensen van verleden, heden en toekomst door je goddelijke geschriften

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Bedoeld is Sancho Carranza.
3. Brief 1324.
4. Nicolaas van Broeckhoven.
5. Misschien de franciscanen in Brussel.
6. Waarschijnlijk de ‘consul Urselius’, die Schrijver hielp naar Antwerpen terug te keren.

voor je gewonnen hebt. Een paar mensen ken ik, die in deze woelige tijd (ik spreek geen oordeel over iemand uit) zonder zich in te houden jouw naam in het openbaar noemen. Het zijn Sucket, de secretaris Adriaan Wiele en Maarten Davidts met de hem eigen bescheidenheid. Ik zou mij bij hen als derde of vierde voegen, als jouw vrienden mij niet buitengesloten hadden. Met Pieter Gillis sprak ik één keer over jouw boeken[7.] en drie keer met Goclenius die naar je informeerde. Verder sprak ik met Van Dorp bij de dood van Jan Sucket, met de arts die gehuwd is met de dochter van wijlen Jan Sucket[8.] en altijd als hij me ziet, mij naar jouw gezondheid vraagt, en met Herman,[9.] die tot het gevolg hoort van de aartsbisschop van Palermo,[10.] een zeer vrijgevige heer. Met niemand anders heb ik een woord gewisseld dan met meester Frans van der Hulst. Maar, in hemelsnaam, niemand van hen heeft, tenzij ik mij vergis, dit over mij aan jou geschreven.

Ik houd mijn woede in; maar één punt blijft er nog over. Schrap mij van de lijst van je vrienden of - wat je conform je vooraanstaande positie moet doen - laat mij weten wie deze vrienden zijn, zodat ik kan aantonen dat het geen vrienden zijn of dat ze liegen, wie ze ook mogen zijn. Ik zal mijzelf trouw blijven, niet omdat jij Erasmus bent, was of zult zijn (jij laat wie je maar wil met je pen leven of sterven), maar alleen omdat ik jou volledig toegewijd ben en ik jou mijn vriend zal noemen, je erkentelijk zal zijn en respect voor je zal hebben. Vaarwel.

Mechelen, deze 22 maart, Franse tijdrekening

Je zeer toegenegen Pieter Wichmans, priester, je gastheer op het platteland en die omdat hij bovengenoemd brandmerk niet verdient, een onterechte boete betaalt

Ik ben verheugd over het officiële schrijven van de paus.[11.] Als je mij toch tot je vrienden rekende, zou ik je adviseren van zijn bladeren en vruchten aan de buitenkant heerlijk te genieten zonder je tanden te hard in de kern te drukken.[12.]

Aan de monarch van de humaniora, de heer Erasmus van Rotterdam

7. De boeken die Erasmus in het College De Lelie aan de zorg van Jan de Neve had overgelaten; zie brief 1355.
8. De dochter van Jan Sucket, Maria, was gehuwd met Jan Vrancx.
9. Herman Lethmaet.
10. Jean de Carondelet.
11. Brief 1324.
12. Vgl. Horatius, *Satiren II*, 2, 77-78.

1352 *Aan Adrianus VI*
[Bazel, 22 maart 1523]

Deze brief houdt plotseling op als Erasmus een concreet voorstel doet om de kwestie-Luther op te lossen. Waarschijnlijk vond Erasmus bij de publicatie van deze brief in 1529 het beter dit plan vanwege het vertrouwelijke karakter weg te laten. Adrianus antwoordde nooit, waardoor Erasmus vreesde dat hij hem beledigd had.

Erasmus van Rotterdam groet Adrianus VI

Heilige vader, zo betrouwbaar als de bezorger van uw brief[1] mij hoe dan ook leek, zo onverwacht diende hij zich na het middagmaal aan, en daags daarna zou hij bij de dageraad weer vertrekken. Daarom was ik bijna van mening dat het verstandiger was aan zo'n grote vorst over een dermate lastige kwestie helemaal niets te schrijven dan dit voor de vuist weg te doen. Maar Uwe Heiligheid dringt in beide brieven[2] - want beide heb ik ontvangen - bij mij zo aan, verzoekt mij met klem en bezweert mij bijna om, als ik een plan heb om deze woelingen tot bedaren te brengen, dit naar beste kunnen kenbaar te maken. Daarom zal ik, aangezet door uw gezag en in vertrouwen op uw waarlijk pauselijke mildheid, al improviserend antwoorden. Uitvoeriger zal ik u schrijven, zodra ik meer tijd heb en de brievenbezorger betrouwbaarder is.

Het was zowel veiliger als eenvoudiger deze zaken onder vier ogen te bespreken en dit lag uitdrukkelijk in mijn bedoeling. In uw welwillendheid nodigt u mij hiertoe buitengewoon vriendelijk uit. Maar ik word gedwongen de bevelen van een zeer wrede tiran te gehoorzamen. 'Wie is dat?' zult u zeggen. Hij is veel wreder dan Mezentius en Phalaris.[3] Zijn naam is niersteen. Bij u is de pest wel opgehouden en de winter voorbij; maar de reis, ook al is hij nu veilig, duurt lang vanwege de besneeuwde Alpen, de kachels, waarvan alleen de stank al mij van mijn adem berooft, de smerige en oncomfortabele herbergen en de zure wijnen, waarvan het proeven voor mij onmiddellijk een gevaar vormt. Als mijn gezondheid goed genoeg was, zou een reis via Frankrijk veiliger zijn. Maar het zal gebeuren, wanneer de Heer het wil. Intussen maak ik de Heer Jezus tot getuige van mijn geweten, dat ik al wat ik zal schrijven, met een eerlijk en oprecht hart doe. Geen andere sterveling dan wij zal deze brief lezen. Als iets u aanstaat, moet u het gebruiken; als iets u niet bevalt, moet u het als niet geschreven beschouwen.

Beschikte ik maar over de middelen die u aan mij toeschrijft om dit me-

1. Een kanunnik van de Sint-Donaaskerk in Brugge; zie brief 1358.
2. Brieven 1324 en 1338.
3. Zie brief 1342, noot 8.

ningsverschil aan banden te leggen. Ik zou dan niet aarzelen om met het verlies van mijn leven deze algemene rampen te genezen. In de eerste plaats overtreffen velen mij in schrijfstijl en deze zaak wordt niet alleen met stijl afgedaan. Mijn geleerdheid is ver beneden de middelmaat en als ik er iets van bezit, is zij uit oude schrijvers geput, zodat zij geschikter is voor een preek dan voor een strijd. Wat zou verder het gezag van deze eenvoudige man kunnen uitrichten? Zou soms het gezag van Erasmus kunnen gelden, bij wie het gezag van zoveel universiteiten, zoveel vorsten en zelfs van de paus geen gewicht heeft? Gesteld dat ik enig aanzien had, is dit zo afgenomen, dat het bijna niets meer voorstelt, volledig verdwenen is of zelfs in haat veranderd. Vroeger werd ik in honderden brieven als driemaal grootste held, vorst van de letteren, ster van Duitsland, zon van de wetenschap, leider van de humaniora en beschermer van een eerlijker theologie beschreven, nu zwijgt men over mij of schildert mij met heel verschillende kleuren af.

Aan nietszeggende titels, waarmee ik alleen maar belast werd, heb ik geen boodschap. Wat voor beledigingen slingeren velen nu naar mijn hoofd, met wat voor verbitterde geschriften bestoken ze mij, met wat voor dreigingen jagen ze mij schrik aan! Want er waren mensen die mijn ondergang aankondigden als ik mij in iets zou roeren. Intussen roepen anderen luid dat ik het eens ben met de aanhangers van Luther en eisen dat ik niets tegen hem schrijf. Maar mensen die Luther krachtig steunen, zijn ontevreden over het feit dat ik Luther zeer vaak en heftiger dan betaamt aanval. Juist in brieven aan zijn vrienden klaagt Luther hierover. Duitsland is een uitgestrekt gebied en rijk aan uitmuntende geleerden. Toch is niet alleen dit land hem zeer toegenegen. Ik zou niet durven beschrijven in hoeveel gebieden en hoe diep de sympathie voor Luther en de afkeer van het woord paus zich in de geest van het volk hebben gehecht. Verder kan men zich nauwelijks voorstellen hoe koppig die geleerden zijn; zelf noemen zij het standvastigheid. Degenen die veel van de humaniora houden, keren zich niet in groten getale van hen af.

Treurend en zuchtend bericht ik u deze feiten, heilige vader; ach, waren ze maar onjuist! Met alle geleerden had ik een heel aangename vriendschap; alleen al door het bezit hiervan meende ik dat ik gelukkig was. Ik had bijna liever willen sterven dan zoveel vriendschappen te verbreken en - zou ik bijna zeggen - mij de haat van de wereld op de hals te halen. Toch wilde ik dit liever dan partijdig lijken. Tot nu toe heb ik van deze instelling geen spijt. Ik zal hier niet vermelden wat een wellicht ongeneeslijke tragedie ik had kunnen veroorzaken, als ik mij aan de hartstochten van enkele lieden had overgeleverd.[4] Ik wil liever van de dank die ik verdien, afstand doen dan een ge-

4. Wellicht degenen die wilden dat Erasmus de leiding op zich nam van de verdediging van Reuchlin; zie brief 1041.

heim verklappen. Voor mij zelf verlang ik geen dank als ik mij van een slechte daad heb onthouden, hoezeer de tegenpartij dit ook godsdienstigheid noemt. Als ik mij vanwege mijn gezondheid en ouderdom verontschuldigd had en in deze kwestie niets had ondernomen, zou men mij naar ik meen dankbaar moeten zijn. Ik heb nu met zoveel brieven[5.] en in zoveel geschriften aangetoond dat er geen sprake van is dat ik een pact met Luther heb. Ik heb iedereen elke hoop op mijn medewerking ontnomen en zelfs niet toegestaan bij het volk mijn naam als dekmantel te gebruiken. In het openbaar heb ik over deze turbulente kwestie negatief geadviseerd,[6.] privé[7.] heb ik degenen bij wie ik dat kon, in bedwang gehouden, teruggeroepen of in elk geval tot matiging aangespoord. En ik heb iets bereikt: sommigen bedanken mij voor mijn betrouwbare adviezen. Hoe vaak heb ik openlijk de lasterpraat van Luther verwenst. Wie was meer dan ik verontwaardigd over het feit dat hij met de naam van de koning van Engeland zo oneerbiedig was omgegaan?[8.]

Terwijl ik in Duitsland hiermee bezig ben, word ik intussen in Rome aan woedende en meer dan beledigende pamfletten overgeleverd.[9.] In Brabant word ik niet langer alleen bij maaltijden en in rijtuigen, maar ook bij openbare preken en officiële lezingen voor ketter, ketterleider, scheuringmaker en vervalser uitgemaakt. Dit is zo vaak en openlijk gebeurd, dat het niet valt te ontkennen. Als Uwe Heiligheid bij het volk informeert, zult u van iedereen hun namen horen.[10.] De partij van Luther telt enkele aanhangers die zijn zaak zo bevorderen, alsof zij zichzelf vervloekt hebben, als zij deze zaak niet op allerlei manieren in hun macht krijgen. En de mensen in Brabant[11.] denken dat zij de zaak van de paus op hun schouders torsen. Zij verkondigen dat er in de werken van Luther niets verderfelijks staat dat ook niet in mijn boeken voorkomt. Nog geen enkele passage hebben zij kunnen noemen, waarin ik het met Luther eens ben. Zij interpreteren enkele kwesties, dat is waar, maar op een heel verkeerde manier; zij uiten vermoedens, maar heel doortrapt. Zo kan ik honderd plaatsen uit de brieven van Paulus verzamelen die overeenstemmen met wat in de boeken van Luther veroordeeld is. Wat een ongelukkig voorbeeld, als mensen gaan eisen dat men hen in een geloofszaak

5. Zie brieven 939, 961, 967, 993, 1033 en 1342.
6. In het *Consilium* van november 1520; zie brief 1267, noot 1.
7. Zie brief 1275, noot 4.
8. Zie brief 1308, noot 2.
9. Door Zúñiga en Carranza.
10. Nicolaas Baechem, Vincentius Theodorici, Jacob van Hoogstraten en mogelijk Jacobus Latomus.
11. De Leuvense theologen; zie vorige noot.

gelooft! Want wat brengen zij anders tot stand dan dat zij, door zich openlijk te richten op hun persoonlijke verlangens, de zaak van het geloof ondermijnen, hun gezag tenietdoen en de haat van het volk tegen de paus verergeren?

Veel heb ik geschreven voordat ik vermoedde dat er een Luther geboren was of dat iemand droomde dat deze generatie zou ontstaan. Bijna alles, geef ik toe, heb ik in haast geschreven, want dit is een aangeboren gebrek van mij. Toch heb ik mij altijd aan het oordeel van geleerden en vooral van de kerk onderworpen. Veel mensen heb ik gevraagd mij erop te attenderen als iets in mijn werken te verbeteren viel. Zij die toen zwegen of met mijn werken instemden, veroordelen na het verschijnen van Luther wat zij goedgekeurd hadden. In alles leveren zij kritiek op mij. Onder iedere steen schuilt, zoals men zegt, een slang:[12.] dit is verdacht, dit wekt ergernis, dit is oneerbiedig gezegd. En hoewel er geen enkele veroordeling van een universiteit of een bisschop tegen mij is uitgesproken, verkondigen zij toch op persoonlijk gezag dat ik een ketter en een ketterleider ben. Welke geest, hoe standvastig ook, zou door dit onrecht niet naar de tegenpartij gedreven worden? Desondanks heeft geen geweld mij van het rechte pad kunnen afbrengen. En toch is dit de manier waarop Arius en Tertullianus hun eerste stoot hebben gekregen.

Laat daarom Uwe Heiligheid nagaan of u vindt dat deze persoon het verdient aan de onbeheerste haatgevoelens van enkele lieden overgeleverd te worden en of dit bevorderlijk is voor de zaak die in uw handen rust. Wie welwillend tegenover de zaak van de paus staan, doen hun best om van ketters orthodoxen te maken, afvalligen terug te roepen en weifelaars te steunen. Het is ook het advies van Uwe Heiligheid, dat dit op een verstandige en christelijke wijze gebeurt. Maar zij, de steunpilaren van de godsdienst en de wankelende kerk, duwen weifelaars om, vervreemden vrienden van zich, maken van orthodoxen ketters en misvormen wat op een goede manier gezegd is. Moet ik niet terecht om mijn hoge leeftijd treuren, ik die als een muis in de pek, zoals het spreekwoord luidt,[13.] in deze wereld terecht ben gekomen? Velen zijn door Luther tot aanzien en rijkdom gekomen,[14.] sommigen hadden er voordeel bij aanhanger van Luther te zijn. Wat is ongelukkiger dan mijn situatie? Terwijl ik dag en nacht met mijn levenswijze en financiën de belangen van iedereen dien, krijg ik geen andere beloning dan dat ik aan twee kanten verscheurd word.

Maar Uwe Heiligheid biedt een middel tegen deze rampen. ‘Begeef u naar

12. *Adagia* 334.
13. *Adagia* 1268.
14. Namelijk zijn tegenstanders.

Rome,' zegt u, 'of schrijf zo vijandig mogelijk tegen Luther. U moet alle aanhangers van Luther de oorlog verklaren.' Wanneer ik om te beginnen hoor: 'Begeef u naar Rome,' gebeurt hetzelfde als wanneer iemand tot een kreeft zou zeggen: 'Vlieg'. De kreeft antwoordde: 'Geef mij vleugels.' En ik zou zeggen: 'Geef mij mijn jeugd en mijn gezondheid terug.' Was deze verontschuldiging hier maar minder terecht. Het zou te lang duren om de redenen te noemen die mij ertoe gebracht hebben nog steeds in Bazel te blijven. Ik zou voor één keer nog het volgende durven zweren: als ik iets nuttigers voor het christendom had gezien, had ik het met gevaar voor mijn eigen leven gedaan. Nooit ontbrak het mij aan de wil iets tot stand te brengen, wel aan de hoop vorderingen te maken. Maar wat is dwazer dan een kwaad dat in goede rust verkeert, te beroeren, als men niets anders kan verwachten dan een grotere ramp?

Met klem verzoek ik u toe te staan dat uw schaapje voor een poosje vrijuit tegen zijn herder mag spreken. Gesteld dat mijn gezondheid het zou toestaan, wat zal ik dan in Rome tot stand brengen? Zal ik op een afstand blijven van de aanhangers van Luther? Dat doe ik nu al zoveel mogelijk, want ik heb geen enkel contact met hen. Daarom loop ik, voor zover het mijn houding betreft, bij hen geen enkel gevaar. Verder zal ik als het erop aankomt hen terecht te wijzen, sneller wat bereiken als ik in hun buurt ben dan wanneer ik mij op grote afstand bevind. Wat kan een arts voor zieken doen, als hij zich ver van hen verwijdert? Wanneer het gerucht zich hier verspreid had dat ik naar Rome was ontboden, wat voor gemompel ontstond er dan onmiddellijk bij lieden die riepen, dat ik daarheen snelde om buit op te halen![15.] Wat voor gewicht zal het hebben, als ik iets bij u schrijf en door beloningen omgekocht ben, zoals hun overtuiging is. Bij u kan ik wellicht veiliger leven of schrijven; maar dat betekent voor mij zelf zorgen, niet voor de zaak. Als ik tegen Luther gematigd en beschaafd schrijf, zal men denken dat ik grappen met hem maak. Maar als ik zijn eigen stijl navolg en zijn aanhangers tot oorlog uitdaag, wat zal ik dan anders bereiken dan horzels op te jagen? Tot nog toe, geef ik toe, heb ik op allerlei manieren vriendschap met geleerden onderhouden. Want ik zie dat ik op deze wijze meer bereik.

Maar tot nu toe, zult u zeggen, hoor ik niets dan klachten; ik verwacht een plan. Wat ik tot hier toe heb gezegd, is een deel van het plan. Verder zie ik om te beginnen dat velen van mening zijn dat men deze kwaal met strengheid moet genezen. Maar ik vrees dat de afloop van de gebeurtenissen leert, dat dit plan voordien niet goed doordacht was. Want meer dan ik zou willen zie ik het gevaar dat de zaak op een gruwelijke slachting uitloopt. Ik heb het niet meer over wat zij verdienen, maar wat voor de algemene rust bevorderlijk is.

15. Zie brief 1342, noot 83.

Dit kwaad heeft zich te ver verbreid dan dat het met wegsnijden of dichtschroeien te genezen valt. Ik geef toe dat vroeger in Engeland door de macht van de koningen de partij van Wycliffs[16.] aanhangers op deze wijze onderdrukt is, maar eerder onderdrukt dan uitgeroeid. Toch weet ik niet of wat toen in dat koninkrijk mogelijk was en volledig van het bevel van één persoon afhing, hier in zo'n uitgestrekt gebied dat onder zoveel vorsten is verdeeld, kan gebeuren. Als het besluit vaststaat dit kwaad met gevangenschap, geseling, verbeurdverklaring, ballingschap, berisping en terechtstelling te vernietigen, zou mijn plan in elk geval helemaal niet nodig zijn. Ik zie trouwens dat u met uw zeer zachtmoedige aard voor een geheel verschillend plan geporteerd bent, omdat u die kwade zaken liever geneest dan bestraft. Dit zou geen probleem hoeven zijn, als iedereen dezelfde aard had als u, zodat zij hun persoonlijke verlangens, zoals u schrijft, achterwege laten en oprecht de glorie van Christus en het heil van het christenvolk willen behartigen. Maar indien iedereen persoonlijk op zijn eigen voordeel gericht is, als de theologen eisen dat hun gezag overal in ere wordt gehouden, als monniken niet toelaten dat zij iets van hun voordelen kwijtraken, als vorsten aan al hun rechten verbeten vasthouden, zou het bijzonder moeilijk kunnen zijn voor het algemeen belang op te treden.

De eerste taak zal zijn de bronnen op te sporen, waaruit dit kwaad zo vaak voortkomt. Voor alles moet men deze genezen. Verder zou het dan nuttig zijn, als opnieuw vrijstelling van straf aan mensen werd aangeboden die op grond van de overtuiging en de aandrang van anderen gedwaald hebben, of liever amnestie voor alle vroegere vergrijpen die door een soort noodlot begaan lijken te zijn. Als God iedere dag zo met ons omgaat en alle zonden vergeeft, als een zondaar berouw heeft, wat verbiedt dan Gods plaatsbekleder hetzelfde te doen? Laten intussen magistraten en vorsten paal en perk stellen aan vernieuwingen die heel weinig bijdragen aan godsdienstigheid en heel veel aan opstandigheid. Als dat mogelijk was, zou ik ook wensen dat toestemming voor het drukken van pamfletten beperkt werd. Naast deze voorstellen moet de wereld hoop geboden worden op verandering van bepaalde zaken; zijn klacht dat ze een belasting vormen, is terecht. Bij het aangename woord vrijheid zullen allen weer op adem komen. Daarvoor moet men op alle mogelijke manieren zorg dragen, voor zover dat zonder nadeel voor de godsdienst mogelijk is. Men moet zorgen voor de vrijmaking van het geweten van mensen en intussen niettemin de waardigheid van vorsten en bisschoppen beschermen. Maar deze waardigheid moet men afmeten aan

16. De volgelingen van John Wycliff (ca. 1328-1384), ook Lollarden genaamd, vormden een antiklerikale beweging die een op de bijbel georiënteerde lekengodsdienst voorstond.

die zaken waarin hun waardigheid werkelijk is gelegen, zoals men dat ook moet doen met de vrijheid van het volk.

Uwe Heiligheid zal zeggen: 'Wat zijn die bronnen of wat zijn die punten die veranderd moeten worden?' Naar ik denk moet men voor de beoordeling hiervan mensen uit afzonderlijke landen uitnodigen. Zij dienen onkreukbaar, gewichtig, zachtmoedig, aanzienlijk en evenwichtig te zijn. Hun mening...

1353 *Aan Ulrich Zasius*
Bazel, [23 maart] 1523

Deze brief, gepubliceerd in 1574, is niet door Erasmus zelf uitgegeven, waarschijnlijk vanwege de zeer controversiële onderwerpen en zijn kritiek op Karel V.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Zasius

Een briesje van een, dunkt me, vals gerucht is hier komen aanvliegen, namelijk dat jij voor het gerecht bent gedaagd en gedwongen werd de reden te geven dat jij voor Erasmus kip had bereid. En dat jij, hoewel jij in het recht zo bedreven bent dat je zelfs in de moeilijkste zaken beschuldigden kunt verdedigen, toch niet om een andere reden bent vrijgesproken dan dat het vanwege de dispensatie van de paus toegestaan is zoiets te doen. Daarom wil ik weten of het waar is wat hier werd bericht, want voor mij is het in elk geval niet waarschijnlijk. In de eerste plaats immers vraag ik mij af welke loslippige spion[1] de braadlucht van die kip naar het stadsbestuur had overgebracht. Vervolgens is er, denk ik, in het stadsbestuur niemand zo onbeleefd, dat hij mij, omdat ik, na herhaaldelijk namens het stadsbestuur uitgenodigd te zijn, hier als eerbetoon voor jullie ben gekomen, deze smet wilde bezorgen en mij als het ware met dit eergeschenk verlangde weg te sturen. Omdat jij, naar ik meen, merkte dat ik vanwege mijn niersteen gevaar liep en daarom mijn vertrek bespoedigde, had jij in het geheim en buiten mijn weten bij je thuis kip laten bereiden. Dit was een bijzonder blijk van je vriendelijkheid, waarvoor je evenveel bewondering verdient, mijn beste Zasius, als voor je geleerdheid, waarin je maar met weinig anderen aanzien geniet. Toch heb ik zelf, zoals je weet, geen vlees genomen, maar jou verweten dat je met te veel vriendelijkheid omwille van mij iets gedaan had waaruit enige ellende kon voortkomen.

1. Vgl. *Adagia* 144.

Ik voelde dat ik een niersteen zou uitscheiden en was vastbesloten weg te gaan. Om niet opnieuw gedwongen te worden langer met grote gezelschappen aan tafel te zitten en daarna met een volle maag paard te rijden, wilde ik dus bij jou thuis een ei nuttigen, een glas wijn drinken en direct daarna mijn paard bestijgen om te voorkomen dat de weeën van Lucina[2.] mij bij jou zouden overvallen. Want ik heb een voorgevoel van mijn weeën zoals bij zwangere vrouwen gebeurt.

Mijn gevoel heeft mij niet bedrogen. Op de vierde dag na mijn terugkeer[3.] scheidde ik met een ontzettende pijn een ongelooflijke massa stenen en zand af. Eén steen had een enorme omvang. Toen ik vanwege deze afscheiding nog zwak was, kwam ik naar je toe met geen ander plan dan door het voortdrijven van mijn lichaam of te sterven of mij te harden. De beweging was gunstig voor mijn lichaamskracht. Maar een tamelijk lange wandeling vlak voor de maaltijd, een nogal uitgebreide maaltijd en de andere wijn veroorzaakten opnieuw de ellende van een niersteen. Iedereen die weet hoe bedreigend deze is en wat voor kwelling hij teweegbrengt, zou heel wreed zijn, als hij eist dat iemand zich vanwege het bijgeloof in voedsel aan zulke grote kwellingen en een duidelijk levensgevaar overlevert. Want om eerlijk te zijn, draagt van alles wat in het leven van christenen is binnengedrongen, niets minder tot ware vroomheid bij en staat niets minder dicht bij het jodendom dan het onderscheid in spijzen. Sommige bisschoppen hebben dit niet goedgekeurd om ons met ziektes en pijnen te kwellen, maar om de gloed van het lichaam te matigen. Wie daarom noodgedwongen met mate spijzen nuttigt die voor zijn lichaam geschikt zijn en daarvoor dankbaar is, zondigt niet tegen een besluit van de pausen, ook al heeft hij geen dispensatie. Hij zou tegen de goddelijke wet zondigen, als hij door zich als een bijgelovige van voedsel te onthouden bewust en opzettelijk zelfmoord pleegde, even goed als wanneer hij op een vastendag van honger zou sterven om te voorkomen dat hij een verordening van de paus overtrad.

Lijkt diegene soms een christelijk hart te hebben als hij een ongelukkig iemand dwingt vis te eten, hoewel het zeker is dat deze door het eten hiervan het gevaar van epilepsie, een verlamming, beroerte of - het wreedst van alles - een niersteen riskeert? Dat is geen godsdienstigheid, maar wreedheid. Het draagt niet bij tot de christelijke leer, maar tot moord. Dit betekent niet gehoorzamen aan voorschriften van pausen, maar tegen de bedoeling van de pausen in slaaf zijn van zijn eigen of andermans bijgeloof. Want de paus van Rome heeft alles liever dan dat iemand vanwege zijn voorschriften overlijdt of duidelijk in levensgevaar komt. En zelfs als hij zou willen,

2. Geboortegodin bij de Romeinen.
3. 12-14 maart 1523.

heeft hij het recht niet een besluit te nemen dat een mens verderf bezorgt en geen heil. Voor mij is het eten van vis vanwege mijn arme zwakke lichaam altijd gevaarlijk geweest en daarom heb ik lang geleden een dispensatie geregeld.[4.] Nu is er mijn leeftijd bij gekomen die steeds wat van mijn krachten wegneemt; nu is er de niersteen bij gekomen die van tijd tot tijd terugkomt, een kwaal die verschrikkelijker is dan de dood. Voeg daar nog de last van mijn werkzaamheden aan toe, ook al is alleen maar het beantwoorden van zoveel brieven die uit alle streken van de wereld op mij afkomen. Dikwijls loop ik vanwege mijn zwakke broeders gevaar, omdat ik vrees dat iemand mijn voorbeeld als voorwendsel gebruikt en voor zijn luxe doet wat ik soms noodgedwongen moet toestaan. Het getuigt wel van een zekere buitensporige en overbodige liefdadigheid om tot je eigen nadeel het gevaar van een zieke medemens niet uit de weg te gaan. Maar wat voor liefdadigheid is het te eisen dat een naaste vanwege ziekte van deze of gene zijn leven riskeert? Wat ik bij jou niet durfde te doen, mijn beste Zasius, zou ik zonder aarzeling bij deze paus wel hebben gedaan, hoewel hij tegenover een dergelijk bijgeloof niet helemaal afwijzend staat. Maar hij gaat niet zover dat hij van Erasmus of soortgelijke mensen onthouding van vlees zal verlangen.

Hoeveel juister treedt men in Rome op, ja zelfs in heel Italië![5.] Nu wordt ook in Bazel vlees openlijk in de markthallen verkocht zodat het beschikbaar is voor wie het nodig heeft. ‘Maar intussen eten zij die het niet nodig hebben, vlees.’ Het is beter te verdragen dat zeshonderd mensen vlees eten die dit niet nodig hebben, dan dat één persoon die verdient te blijven leven, vanwege een bepaling over spijzen overlijdt. Verbazingwekkend is het waarom wij het liefst met dit onderdeel de waarde van het christendom bepalen. Als het degenen die zich niet van vlees onthouden, moeilijk gemaakt wordt, is het veel juister hen te straffen die zich niet van een diner onthouden.[6.] ‘Maar men moet,’ zeggen ze ‘een schandaal vermijden.’ Meedogenloos is het schandaal, als vanwege het ongerechtvaardigde bijgeloof van deze of gene de naaste gedwongen wordt te sterven. Het volk moet daarentegen voortdurend leren wat de apostel[7.] verkondigt, namelijk dat iemand zijn broeder niet

4. Zie brief 1079.
5. In zijn *Epistola de esu carnium* (ASD IX, 1, p. 37) merkt Erasmus op dat in Italië ook in de Vasten vlees in het openbaar verkocht wordt voor hen wier gezondheid zonder vlees gevaar loopt. De kwestie komt ook ter sprake in het colloquium over het eten van vis *Ichthyophagia* (ASD I, 3, p. 528).
6. Erasmus meende dat vasten een goddelijk voorschrift was, maar het verbieden van bepaalde spijzen een dwaze menselijke uitvinding; zie *Ichthyophagia*, p. 526 en *De esu carnium* p. 29-32.
7. Romeinen 14.

moet beoordelen aan de hand van spijs of drank, en dat hij wat men op een juiste manier kan doen, in de goede zin uitlegt. ‘Maar zonder dispensatie is het niet toegestaan.’ Integendeel, de noodzaak van het moment wacht niet op bescherming van een dispensatie. Een dodelijke ziekte dreigt, en moet men dan uit Rome een dispensatie laten komen om een dode te hulp te komen? Wie zich tegen een algemene gewoonte, wat zij ook moge zijn, zonder meer verzetten en haar afkeuren, hebben trouwens mijn sympathie niet.

Ik hoor dat het stadsbestuur bij jullie in dit opzicht te veel tot schijnheiligheid geneigd is. Als dit waar is, neem ik het hun persoonlijk niet, maar wel enkele farizeeën kwalijk. Omdat deze niets van een ware godsdienst hebben, verdedigen zij met voorwendsels en met kleuren en vormen van hun kleding een vals beeld van de godsdienst. Ze verlangen naar luxe, zijn in hun verbolgenheid hardnekkig en wraakzuchtig, arrogant, onbeheerst, zelfgenoegzaam, afgunstig en gierig. Zij missen elk gevoel voor echte liefdadigheid en zijn slaven van hun eerzucht en hun buik. Wat zou er van hun vroomheid overblijven, als men hun de kleding en het onderscheid tussen spijzen ontneemt? Natuurlijk laat dit soort farizeeën een dergelijk bijgeloof in de harten van vorsten druppelen, die in geestelijke zaken onkundig zijn en denken dat wat verkondigd wordt door lieden die zich met uiterlijke tekenen van godsdienst aanbevelen, heilig is. Hoe eerlijker overigens de oprechtheid van vorsten is, des te minder krijgen zij het bedrog van een ander in de gaten en zoveel gemakkelijker is het hen te bedriegen. Geloofsijver valt te prijzen, ook al stemt hij niet met wijsheid overeen. Maar ijver die inzicht mist, moet verbeterd worden in een streven naar ware vroomheid.

Voor mij is het onmogelijk de godsdienstige instelling van de keizer af te keuren. Hij gelooft, daartoe overtuigd door dominicasters en franciscanen,[8.] dat in deze zaken het belang van de christelijke godsdienst groot is. Maar hij zal anders oordelen, als zijn oordeelsvermogen door leeftijd en ervaring met de praktijk is toegenomen. Ach, hadden degenen die deze godsdienstige vonk naar zijn geest konden overbrengen, maar andere zaken verkondigd, die meer bijdragen aan het algemeen belang, en hem daarvan overtuigd. Het lijdt voor mij geen twijfel dat de jongeman die van een zeer goed verstand is voorzien, zich ook hiervoor ontvankelijk zou betonen. Wat een corruptie overal onder de magistraten, wat een ongebreidelde plunderingen, wat een rampen voor onschuldige boeren, wat een wrede roofpartijen bij het volk, wat een goddeloze oorlogsschermutselingen, wat een slachtingen onder de mensen! Degenen die om het eten van vlees hemel en aarde bewegen[9.] en van onbenulligheden tragedies maken, hadden moeten adviseren, hoe deze

8. Ook Jean Glapion, biechtvader van Karel V, was franciscaan.
9. Vgl. *Adagia* 281.

toestanden te vermijden waren. Daarom kan ik mij er niet toe zetten te geloven dat serieuze en verstandige mensen met praktijkervaring het iemand moeilijk zullen maken, als hij vanwege een duidelijke lichamelijke noodzaak in zijn eigen huis elke dag zou eten wat zijn gezondheid vereiste. Als zij van hun farizeïsche leermeesters iets van schijnheiligheid hebben opgestoken, dient men hun houding te prijzen. Maar door geleerde en integere mannen die op jou lijken dienen zij in hun oordeel gecorrigeerd te worden.

Als het nu zo ver komt dat wij door wereldlijke magistraten tot godsdienstigheid gedwongen moeten worden, kon dan het volk maar bescherming krijgen tegen deze zaken die de pest voor echte godsdienstigheid betekenen. Over hoeveel kwaad heerst dronkenschap! Maar zelfs op Goede Vrijdag is het toegestaan zich te bedrinken tot aan overgeven en de stuipen toe, terwijl voor een zieke wiens leven gevaar loopt, het eten van kip een doodzonde is. Als magistraten zich vroeger tot zorg voor alledaagse dingen verlaagden, troffen zij maatregelen om te voorkomen dat door bedrog gewichten in omvang werden verminderd, de verkoper de prijs voor zijn waren boven wat redelijk was bepaalde, monopolies onder verkopers ontstonden, wijnen werden vervalst, ongezond en rot vlees of vis werd verkocht, dat maaltijden niet meer kostten dan wat gepast was, en dat niemand kostbaarder bouwde of zich kleedde dan zijn geldmiddelen toestonden. Ook al zijn deze zaken nogal onbeduidend, ze dragen toch bij aan het welzijn van de burgers. Overigens schrijven medici en niet de magistraten voor wat iedereen voor zijn noodzakelijke gezondheid thuis zou moet eten of drinken.

Indien het rechtmatig is dat wereldlijke magistraten met hun eigen opvattingen het volk verplichten menselijke bepalingen na te leven, diende het veel eerder te gebeuren met wat God heeft voorgeschreven. Terwijl we gezond zijn, plegen we ongestraft overspel, en zieken is het niet toegestaan ongestraft wat voor de gezondheid bevorderlijk is, te eten. Maar als wereldlijke magistraten hun aandacht niet op goddelijke voorschriften richten tenzij het hun goed uitkomt, waarom hanteren zij dan niet een eerlijk recht bij menselijke voorschriften? Ja zelfs, waarom bevalt hun de omgekeerde volgorde? Overal dineert men zonder gestraft te worden en een ei wordt niet ongestraft genuttigd. Toch heeft het pauselijk gezag zowel het een als het ander verboden. Koetsiers en scheepslui voeren op zondagen openlijk handelswaar in en uit en een schoenmaker is het niet toegestaan schoenen te repareren. Ridders zitten op feestdagen[10.] soms te paard om te jagen en alleen al van het eten van vlees maak ik een drama. Niemand wordt het moeilijk gemaakt, omdat hij op een heilige dag niet naar een heilige preek heeft geluis-

10. Zie voor Erasmus' liberale opvattingen over het in acht nemen van feestdagen brief 1039, p. 136-137.

terd; juist dit draagt tot christelijke vroomheid bij en vooral hiervoor heeft de kerk kerkgebouwen opgericht en zondagen ingesteld. Dikwijls gebeurt het dat terwijl de priester in de kerk tot heesheid toe zijn stem verheft, in een naburig bordeel dobbelaars met dronkemansgeroep hem overschreeuwen. En omdat de magistraat dit toelaat, kan dat ongestraft gebeuren. Wat bewijst dit anders dan dat wij onjuist oordelen? Wij vervolgen strenger wat mensen voorschrijven dan wat God heeft geleerd, en houden hardnekkiger vast aan zaken die voor vroomheid van minimaal belang zijn dan wat van zichzelf heilig en eerzaam is.

Gisteren, dat wil zeggen op de zondag die Passiezondag heet,[11.] ging ik voor mijn gezondheid met een vriend tegen etenstijd te paard naar buiten en een wonderlijk heldere hemel nodigde daartoe uit. Een grote groep jongemannen kwam ons tegemoet,[12.] van wie niemand nuchter was. De meesten liepen te wankelen, anderen vielen steeds weer en weldra werd de ene dronkaard door de andere ondersteund, anderen werden zo meegevoerd dat zij met de rest van hun lichaam op hun dragers steunden en nauwelijks hun voeten bewogen. Een oud mannetje werd als een last hoog op hun schouders gedragen met zijn lichaam zo gebogen, dat zijn voeten je tegemoetkwamen en zijn hoofd van hun rug naar beneden hing, terwijl hij van tijd tot tijd over de benen van zijn dragers braakte. Zo werden ze vroeger, denk ik, ten grave gedragen. De kerels die droegen waren niet veel nuchterder dan degenen die gedragen werden. Ze hadden naar ze zeiden in een naburig dorp gedronken. God heeft soberheid opgedragen en dronkenschap verboden; mensen hebben voorgeschreven een feestdag in acht te nemen. Hier waren beide voorschriften geschonden en niemand meent dat er een misdaad begaan is. Zelfs als iemand een kartuizer zou zien die te veel gedronken had, vindt niemand dat er een misdrijf gepleegd is. Als dezelfde man vlees zou eten, is dat een misdaad die een eeuwige kerker verdient. Wat is er onjuister dan deze oordelen?

Terwijl dit wonderlijke schouwspel zich voor onze ogen afspeelde, was intussen het landgoed van Sigismund[13.] te zien, dat in het stadsgebied ligt.

11. 22 maart 1523.
12. De gebeurtenis is ook beschreven in het colloquium *Ichthyophagia* (ASD I, 3, p. 525-526), waar verteld wordt dat het voorval op Palmzondag en niet op Passiezondag plaatsvond. Maar omdat de brief daags na het voorval is geschreven, is hij voor de datering het meest betrouwbaar.
13. Sigismund Steinschneider. In zijn huis had op Palmzondag 1522 een groep aanhangers van de Reformatie als uitdaging varkensvlees gegeten. Dit incident met alle onrust die erop volgde, bracht Erasmus tot het schrijven van zijn *Epistola de esu carnium.* Steinschneider werd het jaar daarop terechtgesteld; zie ook brief 1293, noot 7.

Onlangs is deze met een gruwelijke terechtstelling ter dood gebracht. Dit was het huis waarin een jaar geleden ongeveer op dezelfde tijd dat ongelukkige diner heeft plaatsgevonden. Sommigen rekenen deze gebeurtenis tot de belangrijkste misdaden waarvoor de ongelukkige man zo afgrijselijk heeft geboet. Persoonlijk kan ik de onbezonnenheid van deze daad niet goedkeuren, hoewel degenen die de man hebben gekend, vertellen dat hij aan maanziekte leed en alleen van tijd tot tijd bij zinnen was. Door zo'n onverwacht voorval kwam die gebeurtenis weer bij mij boven. Heftige tragedies zijn daaruit voortgekomen, die met het schouwspel van dat moment te vergelijken zijn. Omdat dit vaak en als iets normaals gebeurt, vindt niemand het de moeite waard ertegen op te treden, hoewel tegelijkertijd een feestdag ontwijd wordt, men aan de goddelijke eredienst en Gods woord voorbijgaat en tegen een goddelijk gebod zondigt. Dronkenschap is de moeder van twisten, moorden, echtbreuk en bijna alle andere schanddaden; zij vormt voor de staat zo'n verderfelijke gewoonte, dat bij de Saracenen voor dronkaards de doodstraf bestaat. Maar intussen keuren wij, priesters, goed dat wereldlijke vorsten ons gezag steunen door onze voorschriften te beschermen, zonder tegelijk aan het spreekwoord te denken dat de ene muilezel de andere krabt.[14.] Want wij worden gedwongen hen van onze kant te steunen, wanneer zij onze rechten en bezittingen voor zich opeisen, onze immuniteiten afnemen, kerkelijke betalingen in beslag nemen en ons met heffingen belasten. Ongetwijfeld komt het aanvaarden van de gunst van vorsten in kerkelijke zaken hierop neer. Maar het is gerechtvaardigd vol trots te verkondigen dat het christelijk geloof uiteindelijk opbloeit, als - hoewel ons leven vol is van eerzucht, strijdlust, hebzucht, ruzies, gevechten, moorden, oorlogen, plunderingen, rivaliteiten, woekerpraktijken, simonie, bedrog, meineden, echtbreuk, losbandigheid en diefstal - wij juist hierdoor[15.] voor onszelf de reputatie van vroomheid bewaren. Door hun minachting hiervoor hebben de apostelen voor het eerst laten zien dat zij dappere christenen waren. Voordat Petrus zich geheel van het jodendom ontdaan had, had hij een afkeer van de spijzen die de wet van Mozes verboden had. Maar toen hij vanuit de hemel onderwezen was en de kracht van het evangelie ontvangen had, nam hij al het voedsel dat hem beviel.

Dit zou ik, mijn zeer geleerde Zasius, niet zeggen om dwazen aan te moedigen die zich als evangelische mannen beschouwen, als zij zonder noodzaak tegen het voorschrift of de gewoonte van de kerk in vlees eten, maar om aan te tonen dat het oordeel van het volk verkeerd is. Ik denk trouwens niet dat de magistraten bij jullie, verstandige en strenge personen, zo bijgelovig

14. Vgl. *Adagia* 696.
15. Namelijk zich onthouden van verboden voedsel.

zijn, dat zij het iemand moeilijk willen maken als die door zijn gezondheid gedwongen eet wat hem bevalt, ook al heeft hij geen dispensatie van de paus. Daarom beschouw ik dit gerucht als volledig ongegrond, totdat ik door een brief van jou ben ingelicht. Wat mijn instelling betreft, word ik overigens zo weinig door weelde geraakt, dat ik voortdurend knollen en koolstronken zou willen eten, als ik met dit voedsel de gezondheid van mijn arme lichaam maar in stand kon houden. Ik betreur het slechts dat ik in deze kwestie een goed excuus heb. Want ik zou liever tienmaal door bisschoppen gestraft willen worden om het eten van vlees dan eenmaal door een niersteen vanwege het eten van vis.

Op de dag dat ik hier terugkeerde, ontving ik een tweede schrijven van de paus,[16.] dat niet alleen veel eervoller dan het eerste,[17.] maar ook hoffelijker was. Daarnaast stuur ik in kopie een brief van de zeer oprechte theoloog Theodorus Hezius, eerste secretaris van de paus, zodat je goed op de hoogte bent van de zaken van je vriend Erasmus.[18.] Drie dagen later werd mij het privilege voor Froben bezorgd,[19.] dat ik van Ferdinand verkreeg na het sturen van een brief.[20.] Mijn brief kwam op tijd,[21.] want daags daarna bereidde hij zijn vertrek voor. De vorst was alleen maar van plan naar de landdag te komen om van belangrijke personen afscheid te nemen. Gretig las hij de brief en herkende direct de naam van zijn vriend Erasmus. De dag daarop stelde hij de zaak in een vergadering aan de orde, niet zonder mij eervol te vermelden. Met algemene stemmen werd besloten Erasmus ter wille te zijn, maar de voortreffelijke vorst was hiermee niet tevreden en gaf zijn kanselier nauwkeurige aanwijzingen om op dezelfde dag nog een officiële brief op te stellen, zodat hij deze voor zijn vertrek eigenhandig kon ondertekenen. De brief is opgesteld door Ulrich Varnbüler, een oprechte vriend van me - gratis, tegen de gewoonte van hoffunctionarissen in. Daarna ontving ik een brief van Ferdinand,[22.] waarin hij me bedankte en beloofde mijn diensten te zullen belonen. Ik vermoed dat hij de brief zelf heeft opgesteld.

De paus en zijn secretarissen heb ik gisteren via een betrouwbare persoon een antwoord gestuurd[23.] (want het hof van de keizer heeft enkele zaken bij

16. Brief 1338.
17. Brief 1324.
18. Brief 1339.
19. Zie brief 1341, noot 3 en brief 1344.
20. Brief 1323.
21. Het verhaal is duidelijk gebaseerd op informatie die Pirckheimer in brief 1344 verstrekte.
22. Brief 1343.
23. Brief 1352, noot 1.

de paus lopen en hij is een vriend die mij welgezind is), maar hij had haast. Toch durfde ik ook onvoorbereid te schrijven, vooral omdat de paus in zijn brief om een snel antwoord vroeg.[24.] Bijna had ik besloten tot komende augustus hier te blijven en dan of naar Italië te gaan, waarheen behalve de paus[25.] verscheidene geleerden[26.] mij roepen, of naar Frankrijk. Want een bepaalde geur van vrede heeft mijn neus bereikt. Zelf had ik daarvan al een vermoeden gekregen en ik hoop dat dit mij niet bedriegt. Men geeft wat geeist wordt en een verdrag tussen vorsten is gesloten.[27.] Beter is het zijn vermogen voor een deel te verliezen dan door een oorlog tegelijk met zijn vermogen ten onder te gaan. Ik wil liever een vrede die gekocht is dan een oorlog die nog meer zal kosten.

Jij zult wel zeggen, ik weet het, 'Jij, een echte Duitser, wat heb jij met de Fransen?' Integendeel, ik heb zelfs vaak met kapoenen en hennen van doen.[28.] Maar alle gekheid op een stokje, de kachels jagen mij uit Duitsland weg en de wijn, waarvan hier geen betrouwbare voorraad is, nodigt mij naar Frankrijk uit.[29.] Ik zou nu al weggegaan zijn, als de voortreffelijke Nikolaus,[30.] deken en officiaal van de bisschop van Bazel, mij niet een derde vat Bourgondische wijn had gegeven. De vrijgevigheid van de man had ik niet in de gaten. Het eerste vat had hij zelf gestuurd; hij wilde dat het een geschenk was. Ik heb dat toegelaten, omdat ik meende dat ik zoveel vrijgevigheid kon verdragen of terugbetalen. Hij gaf opdracht mij een tweede vat te bezorgen, alsof ik het zou betalen. Toen dit arriveerde, weigerde hij het geld. Zodra hij merkte dat ik opnieuw gevaar liep, zorgde hij voor een derde vat. Ik bood zijn bediende geld aan voordat de bode vertrok. Hij antwoordde dat dit zou gebeuren als de wijn kwam. Toen de wijn kwam, probeerde ik hem de prijs voor twee vaten op te dringen. Maar ik kon van hem niet gedaan krijgen dat hij zelfs maar een cent aannam. Daarom heeft de bijzondere en onverwachte vrijgevigheid van de man, zonder dat ik het verdien, tot gevolg dat ik mij diep bezorgd afvraag, op welke manier ik zoveel weldaden kan beantwoor-

24. Brief 1338.
25. In brieven 1324 en 1338.
26. De brief waarop brief 1349 het antwoord vormt, bevatte waarschijnlijk een uitnodiging.
27. Een wapenstilstand tussen Karel V en Frans I, waar Erasmus op hoopte, ging uiteindelijk niet door.
28. Een woordspeling die Erasmus vaker toepast van *Gallus* (Fransman), *gallus* (haan) en *gallina* (hen); zie brief 1341a, p. 252.
29. Het besluit uit Duitsland te vertrekken werd versterkt door voortdurende aanvallen van aanhangers van de Reformatie.
30. Nikolaus von Diesbach.

den. Als jullie van mening zijn dat het in het belang van de wetenschap is dat Erasmus blijft leven, en als mijn verblijf jullie niet onwelgevallig is, hebben jullie dat mede te danken aan de vrijgevigheid van de deken. Mijn kwaal is niet te genezen, maar wordt met de leeftijd steeds erger. De middelen van de artsen zijn verschillend. Juist de feiten leren mij dat de belangrijkste bescherming tegen de kwaal van de wijn komt, en om deze reden is Frankrijk meer gezegend. Toch zal ik mij over twee volkeren verdelen. Mijn geest zal in Duitsland wonen, mijn lichaam in Frankrijk. Geen van beiden hoeven jullie jaloers te zijn, omdat ook het woord zelf[31.] laat zien dat jullie broers zijn.

Toen ik bij jou verbleef, maakte je een afdruk van mijn ring, waarmee je naar ik voorspel ergens een afbeelding van mijn symbool[32.] wil aanbrengen. Als mijn vermoeden juist is, vraag ik je, mijn beste Zasius, als teken van onze vriendschap deze vulgaire praktijken die geleerden onwaardig zijn, achterwege te laten. Als symbolen van enig belang zijn, is het voldoende dat mijn symbool in mijn boeken is opgenomen. Bovendien zijn de woorden ‘prins’ en ‘held’ je herhaaldelijk ontvallen. Het ontgaat mij niet dat zij alleen maar voortkomen uit je overvloedige genegenheid voor mij. Maar toch moet die genegenheid voor mij ook maken dat jij je niet inlaat met zaken die een vriend belachelijk of gehaat maken. Liefde krijgt van ouders gedaan dat zij juist die liefde matigen en niet aan de genegenheid voor hun zoon toegeven, en zo voorkomen zij dat wie zij met strengheid dienen te corrigeren, door hun liefde bedorven wordt. Al lang word ik belachelijk gemaakt en onder de critici als ‘driemaal de grootste’ bespot. Dit is meer dan genoeg, zelfs als ik hierna niet als ‘prins van de wetenschap’ en ‘held’ word uitgelachen. Hoe onbeduidend ik ook ben, met toewijding zal ik doen wat ik kan. Die roemvolle namen passen bij jou, die in ieder genre van de humaniora zo geacht, bedreven en volmaakt bent, dat het jou naar mijn mening in niets aan het grootste geluk ontbreekt, behalve dat het jou niet gegeven was in een beroemde stad en bij een befaamde universiteit te leven. Desondanks is Zasius groot door zijn gaven, waar hij ook maar verblijft. Toch is het om roem, een hoge positie en rijkdom te verkrijgen van belang of je in Athene of Seriphus[33.] woont.

Groet namens mij de rector[34.] en met hem alle belangrijke personen en studenten van je universiteit. Ik weet hoeveel ik aan hen allen te danken heb.

31. Het woord *germanus* betekent naast Germaan (Duitser) ook broer.
32. De Romeinse god Terminus. Erasmus had de ring van Alexander Stuart gekregen.
33. Een eiland in de Egeïsche Zee, door de Romeinse keizers als ballingsoord gebruikt.
34. Theobald Bapst.

Als ik geen mogelijkheid heb mijn dank te betuigen, zal ik elk geval geen gelegenheid nalaten om te verklaren dat ik hen niet vergeten ben. Moge de almachtige Christus je eerbiedwaardige ouderdom langdurig in goede gezondheid voor een onberispelijke levenswandel en de beste studies laten voortduren. Vaarwel, Bazel, 20 [februari] 1523

Je zult wel zo vriendelijk zijn mij per brief te laten weten, als er volgens jou iets is waarmee ik die magistraat van je een plezier kan doen. Wat hij deed,[35.] was meer dan ik verdiende. De man die ervoor zorgde dat over een nieuw geschenk werd gesproken, deed dat wellicht als een vriend voor zijn vriend, maar hij deed het niet tot mijn genoegen. Hetzelfde zou in Bazel gebeuren bij mijn recente terugkeer.[36.] Maar toen ik dat van Baer te weten was gekomen, heb ik mij er met hand en tand tegen verzet om iets naast het gebruikelijke wijngeschenk te ontvangen. Opnieuw vaarwel.

1354 *Van Claude Morelet*
Dijon, [maart 1523?]

Ik groet u vriendelijk. U zult wellicht verbaasd zijn dat een onbekende persoon naar u schrijft. Maar verbaast u zich niet langer: hij is geen onbekende meer, maar hij is van u: sinds lang ben ik al aan u verknocht. Zodoende werd ik gegrepen door een uitermate sterk verlangen u te zien en was ik ook nog boos op mijn vriend Jusellus,[1.] omdat hij bij mijn afwezigheid u getroffen had. Want ik dacht dat hij mij de vreugde over onze ontmoeting ontnomen had, een vreugde die we met wederzijds goedvinden samen hadden moeten beleven. Want wij waren overeengekomen u samen te bezoeken, wat ook nu nog mijn vurige wens is, en de winden zullen voor mij niet gunstig zijn, totdat ik u gezien heb en wij elkaar kunnen ontmoeten.[2.] Daarna kreeg ik, omdat het niet mogelijk was u in mijn vrije tijd te bezoeken, een sterk verlangen u te schrijven. Maar uit angst dat mij dit als onbezonnenheid verweten werd, heb ik mij zoveel ingehouden als men van een hartstochtelijke geest nauwelijks kan verwachten.

Toen ik ten slotte door het verlangen naar u was vermurwd, kon ik niet langer wachten u meteen te schrijven, waarbij ik gedwongen was ten koste

35. Waarschijnlijk iets meer dan het gebruikelijke aanbieden van wijn.
36. In september 1522.
1. Niet geïdentificeerd. Mogelijk is het Hugue Jussez, pastoor in Porrentruy.
2. Vgl. Silius Italicus, *Punica II*, 30.

van mijn goede naam aan mijn verlangen te voldoen. Desondanks heb ik zo weinig spijt van mijn daad, dat wat iedereen zegt, mij vergeleken bij vriendschap met u niets kan schelen. Want ik zal hierin een buitengewoon grote steun vinden, als u mij haar tenminste niet weigert. Omdat ik zie dat iedereen daarnaar verlangt, moet ik meer mijn best doen om haar ook waard te zijn en met anderen tot dat gezelschap, het eerbiedwaardige gezelschap van uw vrienden, toegelaten te worden. Ik heb daar zo naar verlangd, dat ik overal 'Erasmus, Erasmus, zeer geliefde Erasmus' hoorde. En als iemand een vurige bewonderaar van Erasmus was, gold dat ook voor mij. En alleen hierom al dacht ik heel geleerd te zijn, namelijk dat uw geschriften mij genoegen verschaften en ik u zeer toegedaan was. Ik zal in de toekomst altijd op u gesteld blijven en uw roem die vanwege uw geleerdheid al voldoende aanbeveling verdient, overal verkondingen, prijzen en verbreiden.

Het ga u goed, Dijon, diep in de nacht
Uw Claude Morelet, uw volgzame leerling
Aan de eerbiedwaardige heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, in Bazel

1355 *Van Joost Vroye*
Leuven, 27 maart 1523

Ik groet je, buitengewoon sieraad van de humaniora en eerste onder alle wetenschappers. De dood van De Neve, het meest treurige, pijnlijke en onaangename dat mij kon overkomen, spoort mij aan niets te doen en niets te overdenken, waarvoor ik vervolgens niet bereid ben mij bij de almachtige Heer te verantwoorden, omdat ik acht jaar geleden aan dezelfde ziekte heb geleden. Wat jou nu betreft, verlangt onze oude vriendschap dat ik overal jouw belangen behartig. Daarom hoop ik dat je ten volle ervan overtuigd bent dat het mij een groot genoegen zal zijn, als een gunstige gelegenheid zich eens aandient jou een dienst te bewijzen. Verder zal ik je althans naar vermogen helpen bij wat je in je brief vraagt, zodat je niet de diensten van een goed iemand en vriend hoeft te missen. Maar de hele kwestie hangt niet van mij af, ook anderen hebben ermee te maken, de arts,[1.] de officiaal van Brugge[2.] en anderen naast de erfgenamen. Deze hebben de macht in handen ons iedere mogelijkheid te ontzeggen iets te doen, als zij de erfenis willen

1. De arts zou de schoonzoon van Jan Suquet kunnen zijn; zie brief 1351, noot 8.
2. Het zou Balthazar de Cordes kunnen zijn of Adam de Ballon.

aanvaarden. Tot nu toe hebben zij uit angst voor gevaar hun handen ervan afgehouden, omdat zij bang zijn dat de schuld zwaarder is dan de goederen van de overledene. Zijn familie is niet alleen onbemiddeld, maar zelfs zo arm, dat zij geld hebben geleend. Daarmee leven zij bij ons in afwachting van de afloop in armoede en zodoende verlangen zij nog meer naar hun buit en zijn ze ongeduldiger dan gebruikelijk.

Wat jouw bibliotheek betreft[3.] had De Neve een gerucht verspreid om te bereiken dat al zijn collega's geloofden dat die van hem was, met uitzondering van onbeduidende documenten die ik aantrof. Toch hoop ik en ik zal mij tevens ervoor inspannen, dat je niet aan een onderzoek hiernaar wordt onderworpen. Wat de bekers betreft staat het voor mij vast dat ze van jou waren. Hoe zou je nu uiterst begerige lieden ervan kunnen overtuigen dat de bekers niet opgenomen zijn in die latere overeenkomst waarin hij verklaart dat er behalve wederzijdse genegenheid bij jullie niets meer resteert? Of dat deze bekers niet gelijk zijn aan de schuld, die jij naar hun zeggen vanwege je verblijf nog steeds hebt en die naar hun mening de prijs van de bekers overtreft? Als jij een duidelijker bewijsstuk hebt voor de betaling van je levensonderhoud, zou ik adviseren dat bij voorkeur te laten zien. Wat de wijn betreft is het mij bekend dat je die als geschenk hebt ontvangen, omdat ik vaak heb gehoord dat je alleen voor het transport veertien goudguldens hebt betaald. Maar wat te doen, als zij zeggen (zoals zij van dienaren hebben vernomen) dat de wijn zuur geworden is, hoe zal men kunnen bewijzen dat de regent[4.] deze verspild heeft? Ik vond twee Brusselse stoelen,[5.] maar beide zijn verkocht voordat je brief werd bezorgd. De draagstoel waar je over schrijft, heb ik nog niet gezien, maar ik trof wel een lange tafel aan. Ach, was dit alles, waarvan wij vrienden zonder meer aannemen dat het jouw eigendom is, maar eerder bij jou dan bij hem gevonden! Ik beloof je alle medewerking in deze kwestie. Maar om te bereiken dat wij gemakkelijker aan zijn vrienden en de roddelzucht van verdorven lieden tegemoet kunnen komen, moet jij, als jij iets hebt dat voor deze kwestie van nut kan zijn, dit naar mij of liever naar Goclenius of een andere vriend sturen. Het ga je goed, prins der geleerden.

Leuven, 27 maart 1523

Je zeer toegenegen Joost Vroye

Aan de prins van niet alleen de theologen, maar ook van alle geleerden, Erasmus van Rotterdam, die altijd mijn achting verdient. Bazel

3. Zie brief 1351, noot 7.
4. De Neve.
5. Zie brieven 616 en 637.

Lijst van brieven

1252. Aan Ulrich Zasius 13
1253. Van Urbanus Rhegius 13
1254. Van Maarten Davidts 15
1255. Aan Karel V 16
1256. Van Juan Luis Vives 20
1257. Aan Conradus Goclenius 25
1258. Aan een vriend 26
1259. Aan Willibald Pirckheimer 28
1260. Van Jacob Ziegler 28
1261. Van Andrea Alciati 38
1262. Aan Johannes Erasmius Froben 38
1263. Aan [Thomas Wolsey] 39
1264. Aan Nikolaus von Wattenwyl 41
1265. Van Willibald Pirckheimer 42
1266. Van Ulrich Zasius 43
1267. Aan Stanislas Thurzo 44
1268. Aan Willibald Pirckheimer 46
1269. Van Joris van Halewijn 48
1270. Van Karel V 49
1270a. Van Battista Casali 50
1271. Van Juan Luis Vives 51
1272. Van Stanislas Thurzo 57
1273. Aan Pedro Ruiz de la Mota 58
1274. Aan Luis Coronel 60
1275. Aan Jean Glapion 62
1276. Aan Jean de Carondelet 65
1277. Van Juan de Vergara 66
1278. Aan Andrea Alciati 69
1279. Van Leonhard Müller 70
1280. Aan Maarten Davidts 71
1280a. Van Caspar Ursinus Velius 72
1281. Van Juan Luis Vives 77
1282. Aan Ennio Filonardi 80

1283. Aan hertog Georg van Saksen 81
1284. Aan Nicolas Bérault 82
1285. Van Johann von Botzheim 84
1286. Van Gerard Bachuus 86
1287. Van Guy Morillon 89
1288. Van Andrea Alciati 91
1289. Van Maternus Hatten 92
1290. Van Wolfgang Faber Capito 94
1291. Van Johannes Caesarius 96
1292. Aan Conradus Goclenius 97
1293. Aan Bonifacius Amerbach 98
1294. Aan Pierre Barbier 99
1295. Aan Matthäus Schiner 100
1296. Van Conradus Goclenius 100
1297. Van Jacobus Piso 102
1298. Van hertog Georg van Saksen 105
1299. Aan Joost Lauwereyns 106
1300. Aan Jeroen van der Noot 110
1301. Aan de theologen van Leuven 113
1302. Aan Pierre Barbier 116
1303. Van Juan Luis Vives 120
1304. Aan Adrianus VI 122
1305. Aan Petrus Mosellanus 137
1306. Van Juan Luis Vives 138
1307. Van Johannes Gallinarius 141
1308. Van Wolfgang Faber Capito 142

1309. Aan de lezer 144
1310. Aan Adrianus VI 148
1311. Aan John Fisher 149
1312. Aan Juan de Vergara 151
1313. Aan hertog Georg van Saksen 152
1314. Aan Huldrych Zwingli 156
1315. Aan Huldrych Zwingli 156
1316. Aan Conrad Heresbach 157
1317. Van Frans van Cranevelt 159
1318. Van Antoine Brugnard 159
1319. Aan François de Tournon 161
1320. Van Herman Lethmaet 162
1321. Van Jan Becker van Borssele 164
1322. Van Jan Stercke 166
1323. Aan Ferdinand van Oostenrijk 167
1324. Van Adrianus VI 168
1325. Aan hertog Georg van Saksen 172
1326. Aan Heinrich Stromer 173
1327. Aan Huldrych Zwingli 173
1328. Van Guillaume Budé 174
1329. Aan Adrianus VI 177
1330. Aan Jacob Ziegler 179
1331. Aan Johann von Botzheim 182
1332. Aan Christoph von Utenheim 184
1333. Aan Ferdinand van Oostenrijk 187
1334. Aan Jean de Carondelet 199
1335. Van Johann von Botzheim 227
1336. Aan Francesco Chierigati 230
1337. Aan Willibald Pirckheimer 231
1337a. Aan Silvester Prierias 231
1338. Van Adrianus VI 234
1339. Van Theodoricus Hezius 236
1340. Van hertog Georg van Saksen 238
1341. Aan Willibald Pirckheimer 239
1341a. Aan Johann von Botzheim 240

1342. Aan Marcus Laurijn 300
1343. Van aartshertog Ferdinand 333
1344. Van Willibald Pirckheimer 334
1345. Aan Herman Lethmaet 339
1346. Aan de zusters van Keulen 341
1347. Aan Joost Vroye 342
1348. Aan [Georgius Spalatinus] 355
1349. Aan Gianfrancesco Torresani 357
1350. Van Herman Lethmaet 358
1351. Van Pieter Wichmans 360
1352. Aan Adrianus VI 361
1353. Aan Ulrich Zasius 368
1354. Van Claude Morelet 378
1355. Van Joost Vroye 379

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Adrianus VI 1304, 1310, 1324, 1329, 1338, 1352
Alciati, Andrea 1261, 1278, 1288
Amerbach, Bonifacius 1293
Bachuus, Gerard 1286
Barbier, Pierre 1294, 1302
Bérault, Nicolas 1284
Borssele, Jan Becker van 1321
Botzheim, Johann von 1285, 1331, 1335, 1341a
Brugnard, Antoine 1318
Budé, Guillaume 1328
Caesarius, Johannes 1291
Capito, Wolfgang Faber 1290, 1308
Carondelet, Jean de 1276, 1334
Casali, Battista 1270a
Chierigati, Francesco 1336
Coronel, Luis 1274
Cranevelt, Frans van 1317
Davidts, Maarten 1254, 1280
Ferdinand van Oostenrijk 1323, 1333, 1343
Filonardi, Ennio 1282
Fisher, John 1311
Froben, Johannes Erasmius 1262
Gallinarius, Johannes 1307
Georg van Saksen 1283, 1298, 1313, 1325, 1340
Glapion, Jean 1275
Goclenius, Conradus 1257, 1292, 1296
Halewijn, Joris van 1269
Hatten, Maternus 1289
Heresbach, Conrad 1316
Hezius, Theodoricus 1339
Karel V 1255, 1270
Laurijn, Marcus 1342
Lauwereyns, Joost 1299
Lethmaet, Herman 1320, 1345, 1350
lezer 1309
Morelet, Claude 1354
Morillon, Guy 1287
Mosellanus, Petrus 1305
Mota, Pedro Ruiz de la 1273
Müller, Leonhard 1279
Noot, Jeroen van der 1300
Pirckheimer, Willibald 1259, 1265, 1268, 1337, 1341, 1344
Piso, Jacobus 1297
Prierias, Silvester 1337a
Rhegius, Urbanus 1253
Schiner, Matthäus 1295
[Spalatinus, Georgius] 1348
Stercke, Jan 1322

Stromer, Heinrich 1326
theologen van Leuven 1301
Thurzo, Stanislas 1267, 1272
Torresani, Gianfrancesco 1349
Tournon, François de 1319
Utenheim, Christoph von 1332
Velius, Caspar Ursinus 1280a
Vergara, Juan de 1277, 1312

Vives, Juan Luis 1256, 1271, 1281, 1303, 1306
vriend 1258
Vroye, Joost 1347, 1355
Wattenwyl, Nikolaus von 1264
Wichmans, Pieter 1351
[Wolsey, Thomas] 1263
Zasius, Ulrich 1252, 1266, 1353
Ziegler, Jacob 1260, 1330
zusters van Keulen 1346
Zwingli, Huldrych 1314, 1315, 1327

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Aalst, Dirk van, zie: Martens, Dirk,
Aalst, Pieter van, zoon van Dirk, 101
Abstemius, zie: Botzheim, Johann von
Achilles, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 98
Adrianus VI (Adriaan Florisz Boeyens, 1454-1523), paus van 1522-1523, 9-11, 23, 53, 59, 83, 117, *1304*, *1310*, *1324*, 172, *1329*, 181, 183, *1338*, 237, 259, 272, 273, 295, *1352*
Aesopus, Claudius, beroemd Romeins toneelspeler uit de tijd van Cicero, 329
Agamemnon, held uit de Griekse mythologie, 191
Agricola, Rudolf (Roelof Huisman, 1444-1485), vroege Nederlandse humanist, 242
Agrippa II, Herodes (27-92), vanaf 50 koning van Judea, 330
Alber, Erasmus (ca. 1500-1553), Duitse theoloog en reformator, 275, 277
Alciati, Andrea (1492-1550), Italiaans jurist, hoogleraar te Avignon (1518-1522), *1261*, *1278*, *1288*, 98, 99
Aldus: zie Manutius, Aldus,
Aleandro, Giambattista (bekend 1500-1522), broer van de volgende, geestelijke 39, 53, 79, 91, 138
Aleandro, Girolamo (1480-1542), hellenist en hebraïst; vriend, na 1520 vijand van Erasmus, 21-23, 39, 47, 168, 233, 286, 302-305, 337
Alexander de Grote (356-323), koning van Macedonië, 133
Algoet, Lieven (†1547), kopiist en koerier voor Erasmus, 24
Alvarez, Fernando (1507-1582), als hertog van Alva berucht om zijn optreden in de Lage Landen (1567-1573), 21, 55, 56
Ambrosius (339-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 203, 219, 220, 224, 225

Amerbach, Basilius (1488-1535), Zwitsers humanist en jurist, gevestigd te Bazel, 99
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers humanist en jurist, gevestigd te Bazel, 69, 70, 91, *1293*
Amerbach, Johann (ca. 1443-1513), drukker te Bazel, vader van de vorige twee, 29
Ammonio, Andrea (ca. 1478-1517), secretaris van Mountjoy vanaf 1509, van Hendrik VIII vanaf 1511, 351, 352
Amoenus, Gervasius (bekend 1506-1529), leerling-bediende van Erasmus in 1506, 248
Anaxagoras (ca. 500-428), Grieks natuurfilosoof, 344
Andrelini, Fausto (ca. 1462-1518), Italiaans humanist, 243
Angleberme, Jean Pyrrhus d' (ca. 1470-1521), jurist te Orléans, 69
Antonin, Jan (ca. 1499-ca. 1549), medicus die Erasmus in 1524 bijstond, 299, 300
Apollo (Phoebus), zonnegod in de Griekse mythologie, 73, 77, 241, 312
Apra, dochter van Hilarius van Poitiers, 219
Apuleius, Lucius (ca. 125-ca. 180), Latijns prozaschrijver, 209, 285
Aquila van Sinope (ca. 130), vertaalde Hebreeuwse bijbel in het Grieks, 221
Arion van Lesbos (ca. 600 v.Chr.), Griekse dichter en zanger, 133
Aristophanes (ca. 445-ca. 385), Grieks blijspeldichter, 89
Aristoteles (384-322), Grieks wijsgeer, 61, 209, 223, 259
Arius (4e eeuw), priester uit Alexandrië, bestreden als ketter, 129, 210-214, 216, 365
Armentières, Jan van († 1560), regent van het College de Lelie te Leuven, 355
Arnobius Afer († ca. 310), christelijk auteur uit Numidië, 11, 93, 100, 123, 129
Arnobius junior (bekend ca. 460), monnik uit Gallië, 9, 122, 123-130, 135, 136, 149, 168, 169, 178, 234, 235, 266, 295, 331
Arnold, Richard († ca. 1521), Londens koopman, auteur van een kroniek, 274
Arnold, onbekende graaf in Konstanz, 158
Arthur (1486-1502), oudste zoon van Hendrik VII, 246
Asola: zie Torresani
Ath, de man uit: zie Briart, Jan
Athanasius (†373), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 181, 207
Athenaeus van Naucratis (bekend ca. 190), Grieks schrijver, 163
Atlas, mythische figuur, drager van het hemelgewelf, 253, 325, 360
Augustinus, Aurelius (354-430), kerkvader, bisschop van Hippo, 14, 15, 22-25, 29, 35, 51-53, 64, 79, 80, 121, 125, 127-129, 144, 170, 204, 209, 214, 220, 221, 224, 227, 232, 287, 305
Auxentius (bekend 355-374), Ariaans bisschop van Milaan, 212

B

Baäl, belangrijke Semitische godheid, 29
Bacchus, god van de wijn en de roes, 184
Bade, Joost (Joost van Assche, ca. 1461-1535), drukker in Parijs, 245, 255, 256, 260, 262
Baechem, Nicolaas (†1526), uit Egmond, karmeliet en theoloog te Leuven, 9, 10, 15, 21, 40, 48, 59, 61, 101, 107, 108, 110-114, 119, 169, 181, 225, 232, 251, 272, 308, 319, 341, 358, 264
Baer, Ludwig (1479-1554), hoogleraar theologie te Bazel, 60, 164, 284, 378
Balak, koning van Moab uit het Oude Testament, 283
Ballon, Adam de (geen leefjaren bekend), officiaal in Brugge, 379
Bapst, Theobald (ca. 1497-1564), hoogleraar retorica in Freiburg, 377
Barbara († ca. 306), heilige, door haar vader onthoofd, 345
Barbaro, Ermolao (1453/54-1493), humanist en diplomaat, 349
Barbier, Nicolas (bekend 1517-1530), broer van de volgende, 91
Barbier, Pierre (†1551/52), medewerker van Adrianus VI in Spanje en Rome, 21, 90, 91, *1294*, *1302*, 240, 320, 340
Bathodius, Lucas (†1554), geestelijke uit Straatsburg, 307
Batt, Jacob (ca. 1466-1502), jeugdvriend van Erasmus, 264
Becker, Jan (ca. 1475-ca. 1536) uit Borssele, Leuvens geleerde, *1321*
Béda, Noël (ca. 1470-1537), Franse theoloog, bestrijder van humanisten, 188, 196, 197
Bérault, Nicolas (ca. 1470-ca. 1545), Frans jurist, humanist, boekhandelaar te Parijs, *1284*, 161
Bergen, Anna van (1492-1541), echtgenote van Adolf van Bourgondië, 265
Bernardus van Clairvaux (1090-1153), cisterciënzer monnik en schrijver, 204
Beroaldo, Filippo (1453-1505), Italiaans humanist, 258
Beroaldo, Filippo (1472-1518), neef van de voorafgaande, secretaris van Giovanni de' Medici (paus Leo X), 349, 350
Bertolph, Hilarius († vóór 31 augustus 1533), dienaar van Erasmus, 26, 62, 64, 65, 78, 80, 87, 89, 99, 101, 121, 139, 159, 166, 297, 300
Bertrand, niet geïdentificeerde edelman, 56
Beveren, heer van: zie Bourgondië, Adolf van
Bileam, heidense profeet uit het Oude Testament, 280, 295
Birchinshaw, Maurice (bekend 1511-1535), leerling van Vives, 23, 122
Birckmann, Franz (†1530), boekhandelaar te Keulen, agent voor andere drukkers, 15, 24, 26, 140
Blarer, Ambrosius (1492-1564), reformator in Konstanz, 300
Blarer, Thomas († 1567), broer van Ambrosius, 300
Blet, Antoine du († 1526), bankier uit Lyon, 281

Blount, zie: Mountjoy, William,
Boerio, Bernardo, zoon van Giovanni Battista Boerio, die lijfarts van Hendrik VII en Hendrik VIII was, 244
Boerio, Giovanni, broer van de vorige, 244
Bogaert, Jacob (†1520), hoogleraar geneeskunde in Leuven, 347
Bombace, Paolo (1476-1527), Italiaans humanist, vanaf 1513 pauselijk functionaris, 35, 36, 38, 311
Borgo, Andrea da (1467-1533), vanaf 1519 ambassadeur van Habsburg in Hongarije, 104
Boskovice, Arkleb van (†1528), van 1519-1524 gouverneur van Moravië, 40
Botzheim, Johann von (†1535), jurist, kanunnik te Konstanz, 10, *1285*, 157, *1331*, *1335*, *1341a*, 311, 315, 320
Bourgondië, Adolf van (1489/90-1540), zoon van Filips van Bourgondië, gehuwd met Anna van Bergen, 165, 318
Bourgondië, Filips van (ca. 1464-1524), bastaardzoon van Filips de Goede, bisschop van Utrecht vanaf 1517, 262
Bourgondië, Filips van (1512-1525/26), zoon van Adolf van Bourgondië, 165
Bourgondië, Nicolaas van († vóór 1522), bastaardzoon van Anton van Bourgondië, proost in Utrecht, 165
Bracciolini, Poggio (1380-1459), Italiaans humanist, 224
Brandenburg, Albert van (1490-1568), van 1512-1525 grootmeester van de Duitse Orde in Pruisen, 95, 104
Brandenburg, Albrecht van Brandenburg (1490-1545), vanaf 1514 aartsbisschop van Mainz, kardinaal vanaf 1518, 108, 119, 137, 143, 167, 188, 276, 307
Brandenburg, Georg van (1484-1543), vanaf 1515 markgraaf van Ansbach, 104
Briart, Jan (1460-1520) uit Ath, hoogleraar theologie te Leuven, 108, 112, 268, 269
Bricot, Thomas († 1516), nominalistisch theoloog in Parijs, 124
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), geestelijke, Frans hoveling, 84, 161
Brigitta (1302/03-1371), Zweedse heilige, stichtster van de brigittijner orde, 185
Briselot, Jean († 1520), karmeliet, later benedictijn, biechtvader van Karel V, 185
Broeckhoven, Nicolaas van (ca. 1478-1553), van 's-Hertogenbosch, rector van de Latijnse school in Antwerpen, 96, 110, 119, 150, 159, 160, 360
Brugnard, Antoine (bekend 1522-1547), kanunnik in Montbéliard, 96, *1318*
Brunfels, Otto (1488-1534), Duits theoloog en botanicus, 275
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 84, 161, 162, *1328*, 208, 318
Busche, Hermann von dem (Hermannus Buschius, †1534), Duits humanist, 307

C

Caesarius, Johannes (ca. 1468-1550), humanist en arts te Keulen, *1291*
Cajetanus (Tomasso de Vio, 1468-1435), dominicaans theoloog, filosoof en kardinaal, 64
Calliergis, Zacharias (†1524), drukker in Venetië en Rome, 350
Caluau, Jean (†1522), vanaf 1517 bisschop van Senlis, 177
Calvo, Francesco Giulio (†1548), humanist, drukker te Pavia, Rome en Milaan, 38
Camerarius, Joachim (1500-1574), correspondent van Melanchthon, 278
Caminade, Augustijn Vincent (†1511), student te Parijs en Orléans, 114
Campano, Giovanni Antonio (1429-1477), Italiaans humanist, 230
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), jurist, vanaf 1512 bisschop van Feltre, kardinaal vanaf 1517, 279, 296
Campen, Jan van (1491-1538), van 1520-1531 hoogleraar Hebreeuws aan het Collegium Trilingue in Leuven, 26
Campester, Lambertus († na 1538), Duitse dominicaan, 251, 254
Canal, Paolo (ca. 1481-1508), Grieks geleerde uit de kring van Manutius, 350, 351
Capito, Wolfgang Faber (Köpfel, ca. 1478-1541), Duits humanist, prediker en adviseur van Albrecht van Brandenburg, 39, 44, *1290*, *1308*, 251, 307
Caracciolo, Marino (1469-1538), vanaf 1518 nuntius bij Maximiliaan I en Karel V, 39, 286, 303, 328
Carinus, Ludovicus (ca. 1496-1569), student te Leuven (1519-1520), 25
Carondelet, Charles de (†1529), broer van Jean de Carondelet II, 359
Carondelet, Claude de (1467-1518), broer van Jean de Carondelet II, 359
Carondelet, Ferry (ca. 1473-1528), broer van Jean de Carondelet II, 359
Carondelet, Guillaume de (†1526), broer van Jean de Carondelet II, 359
Carondelet, Jean de II (1469-1544), Bourgondisch hoveling, president van de Geheime Raad (1531-1540), *1276*, 108, 162, 182, *1334*, 259, 296, 309, 340, 361
Carondelet, Jean de I (1428-1502), vader van vorige, kanselier van Bourgondië, 226
Carondelet, Philippe de (†1547), broer van Jean de Carondelet II, 359
Carranza, Sancho (†1531), Spaans theoloog, verbleef van 1521-1522 in Rome, 9, 36, 67, 79, 99, 122, 139, 151, 180, 183, 271, 360, 364
Carvajal, Bernardino López de (1455-1522), bisschop van Cartagena, vanaf 1493 kardinaal, 33, 181
Casali, Battista (ca 1473-1525), hoogleraar Latijn aan de Sapienza in Rome, *1270a*

Castor en Pollux, tweelingbroers uit de Griekse mythologie, zoons van Zeus en Leda, 75
Catharinus: zie Politi
Catullus, Caius Valerius (ca. 80-ca. 50), Romeins lyrisch dichter, 272
Ceratinus: zie Teyng, Jacob
Cerinthus (ca. 100), gnosticus, ontkende de maagdelijkheid van Maria en de goddelijkheid van Jezus, 198
Chierigati, Francesco (†1539), pauselijk diplomaat, vanaf 1522 bisschop van Teramo, *1336*, 240, 335
Chièvres, Guillaume de, zie: Croÿ, Willem van
Christiaan II (1481-1559), van 1513-1523 koning van Denemarken, 40
Christoffel, legendarische heilige, 345
Chrysostomus, Johannes (349/50-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 19, 155, 227, 331, 358
Cicero, Marcus Tullius (106-43), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 53, 54, 98, 103, 125, 158, 164, 204, 205, 209, 225, 226, 253, 290, 292, 329, 349, 351
Claudio, niet-geïdentificeerde boekhandelaar, 180
Clava, Anton (†1529), lid van de Raad van Vlaanderen vanaf 1502/03, 141
Clemens VII (Giulio de' Medici, 1478-1534), opvolger van Adrianus VI, 266, 272, 279, 295, 297
Clement, John (†1572), leerling-bediende van Thomas More (tot 1518), 24, 55
Clyfton, gouverneur van Giovanni en Bernardo Boerio, 244
Clytemnestra, figuur uit de Griekse mythologie, 21
Colet, John (1467-1519), Engelse humanist, 201, 247, 249, 265, 267, 297, 343, 344, 352
Collimitius, Georg (Tanstetter, 1482-1535), hoogleraar geneeskunde en wiskunde in Wenen, 77
Constantijn de Grote (ca. 275-337), Romeins keizer vanaf 306, 129
Constantius II (317-361), Oost-Romeins keizer vanaf 337, 203, 211
Cop, Guillaume (ca. 1466-1532), arts en astronoom te Parijs, humanist, 244, 292
Cordes, Balthazar de (†1529), officiaal te Brugge, 379
Cornelius (†253), paus vanaf 251, 30
Coroebus, spreekwoordelijke dwaas, 274, 305
Coronel, Luis Núñez (†1535), raadsman, prediker en biechtvader aan het hof van Karel V, 20, *1274*, 78, 79, 85
Corron, Denys (Dionysius Coronius, bekend 1518-1551), beschermeling van De Tournon, 162
Corte, Pieter de (Curtius, 1491-1567), hoogleraar retorica en regent van het College De Lelie te Leuven, 355

Corycius, Johannes (†1527), geestelijke bij de Curie te Rome, 311
Cotta, Giovanni (ca. 1483-1509 of 1510), dichter en mathematicus, 351
Cranevelt, Frans van (1485-1564), pensionaris in Brugge, vanaf 1522 lid van de Grote Raad te Mechelen, *1317*
Cresconius (bekend ca. 411), tegenstander van Augustinus, 209
Croke, Richard (ca. 1489-1558), docent Grieks in Cambridge, 263
Cronberg, Hartmuth von (1488-1549), krijgsridder, vroege aanhanger van Luther, 184, 239, 322
Croÿ, Robert van (1500-1556), vanaf 1519 bisschop van Kamerijk, 23, 90
Croÿ, Willem van (1458-1521), heer van Chièvres, hoveling bij Karel V, 263, 302
Cyprianus, Thascius Caecilius (†258), kerkvader en martelaar, 30, 146, 209, 221, 225, 293, 296

D

David († ca. 966 v.Chr.), koning van Israël uit het Oude Testament, 123, 125, 133, 134, 135, 222, 225
Davidts, Maarten (†1535), kanunnik in Brussel, *1254*, *1280*, 361
Davus, personage uit de komedies van Terentius, 179
Decius: zie Weissenburg
Delft, Gillis van (†1524), theoloog, onder meer te Parijs, 269
Deloynes, François (ca. 1468-1524), Frans humanist en jurist, 84, 177
Demas, medewerker van apostel Paulus, 153
Desmarais, Jean (Johannes Paludanus †1526), geleerde te Leuven, 291, 245
Deucalion, figuur uit de mythologie, echtgenoot van Pyrrha, 76, 220
Diesbach, Nikolaus von (1478-1550), vanaf 1519 coadiutor van de bisschop van Bazel, 27, 158, 315, 376
Diocletianus (246-315), Romeins keizer van 284-305, 129
Diodorus Siculus (ca. 90-ca. 30), Grieks historieschrijver, 224, 258
Dionysus (Bacchus), god van de wijn, 284
Dioscorus, arts en tegenstander van Hilarius, 220
Domenico, niet geïdentificeerd familielid van Aleandro, 79
Domitianus, Titus Flavius (51-96), Romeins keizer vanaf 81, 36
Donato, Girolamo (ca. 1457-1511), Venetiaans diplomaat, geleerde en theoloog, 351
Dorp, Maarten Bartholomeus van (1485-1525), theoloog te Leuven, 44, 165, 263, 269, 361
Drescher, Thomas, een van de ‘Zwickau-profeten’, 27
Dromo, naam van een slaaf in Terentius' toneelstukken, 64
Dungersheim, Hieronymus (1465-1540), hoogleraar theologie te Leipzig, 270

E

Ebion, veronderstelde naamgever van de Ebionieten, 216
Ebionieten, een joods-christelijke groepering in het vroege christendom, 36, 198, 204, 216
Eck, Johann Maier von (1486-1543), hoogleraar theologie in Ingolstadt, 27, 31, 64, 337
Edmund (1499-1500), zoon van Hendrik VII, 246
Egmond, Filips van (†1529), zoon van Jan III van Egmond, student in Leuven, 166
Egmond, Joris van (†1559), broer van vorige, eveneens student in Leuven, 166
Electra, figuur uit Griekse mythologie, 353
Eli, Joods priester bij wie Samuel opgroeide, 345
Empedocles (483/82-ca. 423), Grieks natuurfilosoof, 36, 133
Epicharmus (ca. 500 v.Chr.), Grieks blijspeldichter, 98
Epicurus (342/41-271/70), Grieks wijsgeer, 114
Eppendorf, Heinrich († na 1551), bezoeker van Erasmus, die later partij koos voor Hutten, 81, 172, 184, 277, 311, 314
Erasmius, zie: Froben, Johannes Erasmius
Este, Ippolito d' (ca. 1478-1530), kardinaal te Ferrara vanaf 1492, 33
Eucherius (ca. 380-449), bisschop van Lyon, 208
Euripides (ca. 485/80-406), Grieks tragediedichter, 244, 246, 291, 322, 353
Eusebius (ca. 263-339?), bisschop van Caesarea en auteur, 126, 224

F

Faber, Johannes († voor 22 februari 1532), dominicaan, medeauteur van Erasmus' *Consilium*, 45
Fabri, Johannes (Johann Heigerlin, 1478-1541), vanaf 1521 suffragaanbisschop van Konstanz, 31, 54, 100, 172, 184, 229, 237, 278, 311, 340
Farel, Guillaume (1489-1565), reformator van Frans Zwitserland, 280, 295
Faustus (ca. 383), manichaeisch bisschop, tegenstander van Augustinus, 147
Felix, Marcus Antonius, procurator van Judea van 52-60, 330
Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564), broer van Karel V, 9, 22, 55, *1323*, 182, *1333*, 240, 266, 291, 297, *1343*, 337-339, 375
Festus, Porcius, procurator van Judea van 60-62, 330
Fevijn, Jan van (1490-1555), jurist te Brugge, kanunnik vanaf 1523, 122, 159
Filelfo, Francesco (1398-1481), Italiaans humanist, 245, 259
Filips de Schone (1478-1506), vader van Karel V, 263, 291, 296, 297, 309
Filonardi, Ennio (1466-1549), vanaf 1503 bisschop van Veroli, nuntius in Zwitserland, *1282*, 157, 299, 314

Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester vanaf 1504, *1311*
Fortiguerra, Scipio (1466-1515), Italiaans hellenist, 350
Fortuna, Romeinse godin van het geluk of het toeval, 101
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk vanaf 1515, 132, 161, 266, 297, 304, 376
Frederik III de Wijze (1463-1525), keurvorst van Saksen, 40, 186, 355
Friesland, Herman van, zie: Herman, Hajo
Froben, Hieronymus (1501-1563), drukker te Bazel, zoon van de volgende, 93, 158, 250
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker te Bazel, 9, 25, 30, 35, 38, 45, 51, 53, 60, 80, 82, 86, 92-94, 100, 121, 122, 131, 140, 148, 158, 161, 181, 239, 240, 241, 244, 256, 261, 298, 299, 337, 338, 357, 375
Froben, Johannes Erasmius (1514/15-na 1548), zoon van vorige, petekind van Erasmus, *1262*
Fugger, bankiersfamilie in Augsburg, 85

G

Gaguin, Robert (ca. 1423-1501), Frans trinitariër, humanist en diplomaat, 243
Gallinarius, Johannes (bekend 1495-1525), vanaf 1516 priester te Breisach, *1307*, 310
Gattinara, Mercurino Arborio di (1465-1530), grootkanselier van Karel V, 87, 182, 302
Gaza, Theodorus (1400-ca. 1476), Byzantijns geleerde, vanaf 1438 gevestigd in Italië, 250, 258, 350
Gennadius († 492/505), Latijns christelijk schrijver, 216
Georg van Meissen: zie volgende
Georg (1471-1539), hertog van Saksen, neef van Frederik III de Wijze, *1283*, *1298*, 106, 143, *1313*, *1325*, *1340*, 239, 286
Georg, bode, 97, 99, 101, 121, 122, 138
Gerbel, Nicolaus (ca. 1485-1560), humanist, reformator in Straatsburg, 256
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), vanaf 1512 gemeentesecretaris van Antwerpen, 159, 361
Glapion, Jean (ca. 1460-1522), biechtvader van Karel V, 20, 22, 49, *1275*, 90, 108, 112, 117, 118, 166, 182, 286, 308-310, 371
Glareanus, Henricus (Heinrich Loriti, 1488-1563), Zwitsers humanist, 42, 158
Goclenius, Konrad († 1539), hoogleraar Latijn aan het Collegium Trilingue te Leuven, *1257*, *1292*, *1296*, 121, 138, 166, 361, 380
Gourmont, Gilles de (bekend 1499-1533), drukker te Parijs, 263
Gregorius I de Grote (ca. 540-604), Latijns kerkvader, paus vanaf 590, 126, 357
Gregorius van Nazianze (ca. 326-ca. 390), Grieks kerkvader, 138

Greiffenklau, Richard von (1467-1531), vanaf 1511 aartsbisschop van Trier, 306
Grimani, Domenico (1461-1523), pauselijk functionaris, kardinaal vanaf 1493, 295
Grocyn, William (1446-1519), geleerde te Oxford, 245, 246, 352
Gronsselt, Gerard van († 1514), zoon van Jan van Gronsselt (†1463), 347
Grüniger, Johann (ca. 1455-ca. 1532), drukker te Straatsburg, 142, 328
Gualthierot, François, niet geïdentificeerd persoon, 160
Güldenmünster, zie: Pyrata
Gundelius, Philipp (1493-1567), hoogleraar retorica in Wenen, 77

H

Halewijn, Joris van (ca. 1470-1536/37), Bourgondisch hoveling en geleerde, *1269*, 182, 309
Haneton, Philippe († 1522 of 1528), eerste secretaris van de Grote Raad te Mechelen, vanaf 1520 thesaurier van het Gulden Vlies, 71, 72
Harpocrates, Griekse naam voor de Egyptische god Horus, 22
Harst, Karl (1492-1563), dienaar van Erasmus, 102, 121, 138, 306
Hatten, Maternus (†1546), vicaris van de dom van Spiers tot 1527, *1289*
Hattstein, Marquard von (ca. 1488-1522), kanunnik te Mainz, 307
Hedio, Caspar (Heyd, 1494-1552), van 1520-1523 prediker in Mainz, daarna in Straatsburg, 143
Helias, zie: Marcaeus
Heliodorus (ca. 330/40-ca. 404/05), bisschop van Altinum, 222
Helios, Griekse zonnegod, 231
Hendrik VII (1457-1509), koning van Engeland vanaf 1485, 246
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland vanaf 1509, 246-248, 266, 297
Hercules (Heracles, Alcides), Griekse mythische held, 26, 159, 180, 248
Heresbach, Konrad (1496-1576), Duits humanist, *1316*
Herman, Haio (1498/1500-1539/40), student uit Emden, 100
Hermonymus, Georgius (bekend 1452-1508), Byzantijns geleerde te Parijs, 248
Herodes de Grote (73-4), koning van Judea van 37-4, 345
Herodotus (484?-ca. 425), Grieks geschiedschrijver, 258
Hessels, Ghisbert († na 1521), vanaf 1513 lijfarts van Karel V, 262
Hezius, Theodoricus (†1555), uit Heeze, secretaris van Adrianus VI, 168, 183, *1339*, 320, 375
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 14, 19, 30, 31, 61, 64, 66, 93, 94, 126, 129, 144-146, 155, 170, 204, 207-209, 211, 215, 216, 218-223, 227, 232, 251, 257, 270, 293, 330, 331, 349, 356

Hilarius Diaconus (4e eeuw), Romeins diaken, 220
Hilarius van Poitiers (†367/68), Latijns kerkvader, bisschop van Poitiers, 14, 93, 149, 186, 197, 199, 200-204, 207, 208, 210, 211, 214-216, 219, 222-226, 259, 291, 296, 331, 340
Hillen, Michiel (†1558), drukker te Antwerpen, 292
Hohenlandenberg, Hugo von (1457-1532), vanaf 1496 bisschop van Konstanz, 157, 182, 300, 312
Holcot, Robert (†1349), dominicaan, theoloog in Oxford en Cambridge, 124
Holonius, Lambertus (bekend vanaf 1518, † voor 25 mei 1522), uit Luik, 82
Homerus (8e eeuw v.Chr.), dichter van de *Ilias* en de *Odyssee*, 130, 205, 247, 323
Hoogstraten, Jacob van († 1527), dominicaan, theoloog, vanaf 1510 inquisiteur, 110, 143, 145, 169, 233, 272, 275, 320, 337, 364
Horatius Flaccus, Quintus (63-8), Romeins dichter, 83, 130, 178, 208, 263
Hovius, Johannes (bekend 1518-1527), bediende van Erasmus, 24, 358
Hulst, Frans van der († 1530), kanselier van Brabant, vanaf april 1522 hoofd van de Inquisitie in de Nederlanden, 109, 341, 361
Hugenoys, Lieven (1457-1537), vanaf 1517 abt van de Sint-Baafsabdij in Gent, 55
Hummelberg, Michael (1487-1527), Duits geleerde en geestelijke, 15, 158, 314
Hus, Jan (ca. 1370-1415), Tjechisch kerkhervormer, 313, 324
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits ridder en humanist, 85, 184, 229, 261, 275-278, 280, 321, 322, 352

I

Inghirami, Tomasso (1470-1516), pauselijk functionaris, 351
Ismenias, Grieks musicus uit Thebe, 133

J

Jacobus (1e eeuw), apostel, 171, 265
Jacobus IV (1473-1513), koning van Schotland vanaf 1488, 246, 262
Jetro, bijbelse figuur, schoonvader van Mozes, 178
Johan, meester, een verzonnen naam, 102
Johannes (1e eeuw), evangelist, 144, 188-190, 195, 198, 199, 207, 240, 266, 301, 325, 333
Jonas, Justus (1493-1555), vanaf 1521 hoogleraar theologie te Wittenberg, 27
Judas Taddeus (1e eeuw), apostel, 265, 304
Julius II (Giuliano della Rovere, 1443-1513), neef van Sixtus IV, paus vanaf 1503, 216, 288

Juppiter, Romeinse oppergod, 73, 75, 77
Jusellus, mogelijk Hugue Jussez, pastoor in Porrentruy, 378
Juvenalis, Decimus Junius (ca. 67-na 130), Romeins satirisch dichter, 83, 142

K

Kandake, koningin uit Ethiopië in Nieuwe Testament (Handelingen), 346
Karel V (1500-1558), keizer vanaf 1519, 9, 10, *1255*, 19, 21, *1270*, 60, 72, 81, 88, 89, 102, 108, 132, 133, 140, 167, 182, 187, 190, 259, 262, 264, 266, 277, 286, 291, 296, 297, 299, 304, 310, 318, 321, 368, 371, 376
Karlstadt, Andreas (ca. 1480-1541), theoloog te Wittenberg tot 1523, 27
Kolde, Dietrich (Coelde, ca. 1435-1515), franciscaans prediker, 346

L

Lachner, Gertrud (†1560), tweede vrouw van Johann Froben, 93
Lactantius Caelius Firmianus (ca. 250-ca. 325), Latijns kerkvader, 124, 205
Lascaris, Janus (1445-1543), geleerde uit Byzantium, gevestigd in Italië, 350
Łaski, Hieronim (1496-1541), Pools diplomaat, 281
Łaski, Jan (1499-1560), broer van Hieronim, later reformator, 283
Łaski, Stanislaw (ca. 1500-1550), broer van Hieronim, 283
Latomus, Bartholomaeus (1485-1570), humanistisch geleerde in Trier, 15, 23, 307
Latomus, Jacobus (Jacques Masson, ca. 1475-1544), theoloog te Leuven, 13, 21, 119, 181, 268, 269, 364
Laurensen, Laurens (ca. 1495-1553), theoloog in Leuven, vanaf 1523 prior in Groningen, 61, 145, 304, 305
Laurentius, bisschop ten tijde van Arnobius, 126
Laurijn, Marcus (1488-1540), kanunnik, vanaf 1519 deken, van de Sint-Donaaskerk in Brugge, 10, 55, 91, 122, 275, *1342*
Laurijn, Pieter (1489-1522), broer van Marcus, 55
Lauwereyns, Joost († 1527), jurist, vanaf 1522 president van de Grote Raad te Mechelen, 100, *1299*
Lee, Edward (1482?-1544), criticus van Erasmus, aartsbisschop van York vanaf 1531, 66, 102, 263, 268
Lefèvre D'Étaples, Jacques (ca. 1460-1536), Franse humanist en theoloog, 268
Morelet, Claude (bekend 1503-1534), jurist te Dijon, 378
Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 32, 33, 35, 48, 94, 118, 271, 272, 295, 330, 350
Le Sauvage, Jean (1455-1518), grootkanselier van Bourgondië vanaf 1515, kanselier van Castilië vanaf 1516, 263

Lethmaet, Herman (ca. 1492-1555), hoveling bij Karel V, kanunnik te Utrecht, 20, 68, *1320*, *1345*, *1350*, 361
Libanius (ca. 314-394), Grieks redenaar en auteur, 290
Lily, William (†1522), Engels geleerde, verbonden aan de school van John Colet, 249
Listrius, Gerard (bekend 1506-1522), schoolmeester te Zwolle vanaf 1516, 263
Livius, Titus (59 v.Chr.-17 na Chr.), Romeins geschiedschrijver, 208, 209
Lodewijk II (1506-1526), vanaf 1516 koning van Hongarije, 104
Lombardus, Petrus (†1160), theoloog, bisschop van Parijs, 202, 204
Longueuil, Christophe de (ca. 1488-1522), Frans jurist en humanist, 352
Lorraine, Jean de (1498-1550), bisschop van o.a. Metz, kardinaal vanaf 1518, 161, 318
Lucanus, Marcus Annaeus (39-65), Romeins episch dichter, 349
Lucianus van Samosata (ca. 120-na. 180), Grieks sofist en satyricus, 163, 247, 248, 262, 290
Lucifer (†370 of 371), bisschop van Cagliari, fel bestrijder van Arius, 215, 216
Lucina, Romeinse geboortegodin, 369
Ludwig V von der Pfalz (1478-1544), paltsgraaf vanaf 1508, 277
Ludwig X (1495-1545), hertog van Beieren vanaf 1545, 27
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, 9-11, 13, 20-22, 26-28, 33, 39-51, 59, 61-66, 70, 79, 85, 87, 90, 92-95, 99, 100, 104-112, 114, 115, 119, 120, 138, 141-143, 150, 152-155, 160, 169-171, 174, 181, 185, 186, 196, 229, 231-233, 237, 239, 251, 253, 254, 261, 275, 277-279, 281-285, 287, 303, 306, 310, 319-328, 330, 331, 334-336, 341, 355-358, 363-366

M

Maevius, slecht Romeins dichter, 217
Magus, geadresseerde van Hieronymus, 220
Makkabeeën, martelaren uit een van de apocriefe boeken van het Oude Testament, 342
Manichaeus (Mani, 216-276), grondlegger van het manichaeisme, 129
Manutius, Aldus (1452?-1515), drukker in Venetië, 255, 351
Maquet, Jean († 1535), syndicus van de universiteit van Leuven, 305
Marcella (325-410), adellijke Romeinse weduwe, gastvrouw van Hieronymus, 221-223
Marcaeus, Helias († voor 27 augustus 1527), rector van het Makkabeeënklooster in Keulen, 267
Marcion (2e eeuw), christelijk schrijver, bestreden om zijn ketterij, 61
Marck, Antoine de la (ca. 1495-1528), prior van verscheidene abdijen, 26

Marck, Érard de la (1472-1538), vanaf 1505 prins-bisschop van Luik, 48, 78, 90, 296, 302
Marcus, bode, 93
Marcus (1e eeuw), evangelist, 18
Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), regentes der Nederlanden vanaf 1517, 90, 299
Margaret (1489-1541), dochter van Hendrik VII, 246
Maria van Oostenrijk (1505-1558), gehuwd met Lodewijk II van Hongarije, 104
Marliano, Luigi († 1521), raadsheer en lijfarts van Karel V, bisschop van Tuy, 302
Mars, god van de oorlog in de Romeinse mythologie, 224, 327
Marso, Pietro (1442-1512), Italiaans humanist, 351
Martens, Dirk (1456/57-1534), drukker in Aalst, Antwerpen en Leuven, 250, 265, 355
Martialis, Marcus Valerius (ca. 40-104), Romeins dichter van epigrammen, 103, 202
Mary (1496-1533), dochter van Hendrik VII, 246
Mattheus (le eeuw), evangelist, 17, 18, 23, 30, 45, 49, 50, 147, 190, 218, 221, 223, 266, 273, 274, 308
Maximiliaan I (1459-1519), keizer vanaf 1493, 168, 309, 339
Maximinus Thrax, Caius Iulius Verus (173-238), Romeins keizer vanaf 235, 125
Mayronnes, François de (ca. 1280-1327), commentator van Augustinus, 29
Megaera, een van de drie furiën uit de Griekse mythologie, 54
Melanchthon, Philipp (1497-1560), Duits hellenist en kerkhervormer, 27, 154, 278, 279, 356
Menelaus, koning van Sparta ten tijde van de Trojaanse Oorlog, 249
Menlishofer, Johann Jacob (†1548), stadsarts van Konstanz, 184, 230, 300, 314
Mercurius, Romeinse god van de handel, 133, 285
Mezentius, koning van Caere, door Aeneas verslagen, 301, 362
Michael, aartsengel, 243
Midas, legendarische koning van Phrygië, kon alles in goud veranderen, 297
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 37
Minervius, zie: Schaidenreisser
Montanus († ca. 195), bisschop en ketters theoloog, 214
More, John (1508/09-1547), zoon van Thomas More, 255
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, 244, 246, 247, 259, 262, 263, 276
Morillon, Guy (†1548), secretaris van Karel V, 16, 50, *1287*, 116
Mosellanus, Petrus (Peter Schade, ca. 1493-1524), hellenist te Leipzig, *1305*, 173, 331

Mota, Pedro Ruiz de la (†1522), vanaf 1520 bisschop van Palencia, 49, *1273*, 108, 118, 308
Mountjoy, William Blount (1479-1534), beschermheer van Erasmus, 82, 155, 246, 259, 260, 262, 286, 294
Mozes, profeet uit het Oude Testament, 178, 374
Müller, Leonhard (†1525), abt van Sankt Georgenberg, *1279*
Musurus, Marcus (ca. 1470-1517), geleerde uit Kreta, vanaf 1516 aartsbisschop van Monemvasia, 350

N

Narcisus, arts van Gattinara, 78
Nesen, Wilhelm (1493-1524), medewerker van Johann Froben, van 1520-1523 docent te Frankfurt, 25, 26, 255, 256
Nestor, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 352
Neve, Jan de (†1522), Leuvens geleerde, regent van het Leliecollege, 343, 344, 353, 355, 361, 379, 380
Niobe, door Juppiter in een wenende steen veranderd, 75
Noot, Jeroen van der (1463-1541), jurist, raadsheer van het Hof van Brabant, *1300*
Novatianus, grondlegger van een christelijke sekte in de 3e eeuw, 129

O

Odysseus, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 163
Oecolampadius (Johann Hussgen, 1482-1531), theoloog, leidde de Reformatie in Bazel, 27, 143, 256, 278, 282, 338
Oppianus, naam van twee Grieks auteurs (eind 2e en begin 3e eeuw) van resp. *Halieutica* (over de visvangst) en *Cynegetica* (over de jacht), 34
Orestes, figuur uit de Griekse mythologie, 9, 21, 137, 261, 325
Origenes (185-ca. 253/54), Grieks kerkvader, 19, 129, 131, 218-222, 224, 227, 330, 331, 356, 358
Orpheus, figuur uit de Griekse mythologie, 133
Osiander, Andreas (1498-1552), leraar Hebreeuws te Neurenberg, later aanhanger van Luther, 335
Ovidius, Publius - Naso (43 v.Chr.-ca. 17 na Chr.), Romeins dichter, 204, 255, 349

P

Pace, Richard (ca. 1483-1536), Engels student in Italië, later diplomaat, 100, 284, 311
Palatinus, Georg (1484-1545), bisschop van Speyer van 1513-1529, 93
Pasquino, naam van verminkt antiek beeld op het Piazza Navona in Rome, 271
Passavanti, Jacopo (1302-1357), dominicaans prediker, 52, 53
Paulinus, Meropius Pontius Anicius (353-431), Latijns dichter, bisschop van Nola, 207
Paulus (†ca. 60), apostel, 14, 16, 29, 33, 42, 45, 49, 84, 109, 124, 135, 137, 153, 186, 198, 203, 205, 207, 210, 217, 218, 220, 265, 285, 311, 322, 330, 331, 346, 364
Paulus Diaconus (ca. 720-799), schrijver van onder meer hymnen, 220
Pegasus, gevleugeld paard uit de Griekse mythologie, 307
Pelagius (350/54-na 418), Britse asceet, bestreden om zijn ketterij, 28, 63, 129, 214
Pellicanus, Conradus (1478-1556), franciscaan, hoogleraar theologie en Hebreeuws in Bazel, 277, 281
Persius, Aulus Flaccus (34-62), Romeins schrijver van satiren, 349
Petilianus (ca. 400), bisschop van Cirta, tegenstander van Augustinus, 209
Petrus (†ca. 65), apostel, 94, 131, 137, 171, 172, 217, 234, 236
Peutinger, Margarethe (1482-1552), echtgenote van Conrad Peutinger, 14
Pfefferkorn, Johann (ca. 1469-na 1521), bekeerde jood, auteur van anti-joodse pamfletten, 137, 352
Phaedrus, Petrus: zie Inghirami, Tommasso
Phaëton, zoon van de zonnegod Helios, 231
Phalaris († 555/54 v.Chr.), tiran van Agrigentum vanaf ca. 570 v.Chr., 119, 301, 310, 362
Philoxenus van Leucas, legendarische parasiet en veelvraat, 263
Phoebus, zie: Apollo
Phormio, personage uit Terentius' gelijknamige komedie, 251, 304
Pico della Mirandola, Giovanni (1463-1494), Italiaans humanist, 349
Pilatus, Pontius, landvoogd van Judea van 26-36, 330
Pio, Giambattista (ca. 1460-1540), Italiaans humanist, 258
Pirckheimer, Charitas, zuster van Willibald, 28
Pirckheimer, Clara, zuster van Willibald, 28
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde en stadsbestuurder te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, *1259*, *1265*, *1268*, *1337*, 231, *1341*, *1344*, 375
Piso, Jacobus (†1527), Hongaars jurist, ambassadeur in Italië, *1297*
Pius II (Aeneas Sylvius Piccolomini, 1405-1464), humanist, vanaf 1458 paus, 230

Plautus, Titus Maccius (ca. 250-ca. 184), Latijns blijspeldichter, 54, 255, 316
Plinius Caecilius Secundus (Minor), Gaius (61/2-ca. 112), auteur van *Epistulae*, 30
Plinius Secundus (Maior), Gaius (23/4-79), auteur van *Naturalis historia*, 91, 117, 210, 348
Plutarchus van Chaeronea (ca. 45-ca. 120), Grieks wijsgeer en biograaf, 248, 249, 259, 291, 297
Politi, Lancellotto de' (1484-1553), Italiaans theoloog, 64
Poliziano, Angelo Ambrogini (1454-1494), Italiaans humanist, 349
Pollux, zie Castor
Polycletus (5e eeuw v.Chr.), Grieks beeldhouwer, 91
Pomponius Mela (1e eeuw), Romeins geograaf, 156
Pontius Diaconus (3e eeuw), biograaf van Cyprianus, 29
Poppenruyter, Johann (ca. 1457-1534), wapensmid in Mechelen, 264
Praet, van: zie Vlaanderen, Lodewijk van
Praus, Kilian (bekend 1522-1525), benedictijner monnik uit Sankt-Georgenberg, 71, 86
Prierias, Sylvester (Silvestro Mazzolini, ca. 1456-1523), dominicaan, hoogleraar theologie te Rome, *1337a*, 311
Prodicus van Ceos (ca 460-ca. 395), Grieks filosoof, 164
Proost, Jacob (1486-1562), prior van het augustijnerklooster te Antwerpen, 15, 21, 27
Propertius, Sextus (ca. 50 v.Chr.-ca. 1 na Chr.), Romeins elegiedichter, 281
Prudentius (348/49-na 405), Latijns christelijk dichter, 255
Psyche, figuur uit de Griekse mythologie, 285, 286
Pucci, Lorenzo (1458-1531), jurist, pauselijk functionaris, kardinaal vanaf 1513, 296
Pylades, figuur uit de Griekse mythologie, 261
Pyrata, Antonius († 1534), dominicaans prediker in Konstanz, 184, 313
Pyrgopolinices, pochende soldaat uit Plautus' *Miles gloriosus*, 54, 316
Pyrrha, figuur uit de Griekse mythologie, 76
Pythagoras (6e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer en wiskundige, 133, 134
Pythia, priesteres van Apollo in Delphi, 149

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35- ca. 100), Romeins redenaar en auteur, 208, 209
Quintus Curtius Rufus (†53), Romeins geschiedschrijver, 239, 329

R

Regio, Rafaele (ca. 1440-1520), Italiaans humanist, 350
Resch, Konrad († na 1552), boekhandelaar te Parijs, 161, 175, 227
Ress, Karl (†1528), gevangengenomen prediker in Neurenberg, 335
Reublin, Wilhelm (ca. 1490-† na 1559, hervormingsgezinde geestelijke in Bazel, 99
Reuchlin, Johann (Capnio, 1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 29, 37, 151, 181, 296, 306, 352, 363
Rhegius, Urbanus (1489-1541), prediker in Augsburg, later aanhanger van de Reformatie, *1253*
Rhenanus, Beatus (Beat Bild, 1485-1547), Duits humanist, 93, 118, 129, 142, 158, 250, 255, 258, 308, 311, 314
Riario, Raffaele (1461-1521), pauselijk functionaris, kardinaal vanaf 1477, 288, 351
Richter, Martin, secretaris van Ziegler, 180
Riker (de Leeuwis), Dionysius (1402-1471), kartuizer theoloog en mysticus, 185
Robbyns, Jan (†1532), karmeliet, deken van het kapittel van Mechelen, 159
Rochester, John van: zie Fisher, John
Roper, Margaret, oudste dochter van Thomas More, 255
Roscius Gallus, Quintus (ca. 126-62), beroemd Romeins toneelspeler, 329
Ruffault, Jean (1471-1546), thesaurier-generaal van Karel V, 90, 140, 303
Ruffault, Jérôme, zoon van vorige, favoriete leerling van Vives, 122
Rufinus (ca. 345-411/12), uit Aquileia, tegenstander van Hieronymus, 224
Ruiz de la Mota: zie Mota
Rusticus (ca. 400), monnik uit Zuid-Gallië, 126

S

Saarburg, Matthias von (†1539), officiaal te Koblenz, 306
Salomo, koning van Israël van 973-935, 196
Sallustius, Flavius, prefect van Gallië (361-363), tegenstander van Hilarius, 220
Salza, Jacob van (1481-1539), vanaf 1520 bisschop van Wrocław, 29
Saturninus (ca. 350), Ariaans bisschop van Arles, 203, 213
Sauer, Stanislas († 1535), kanunnik in Wrocław, 29
Sauermann, Georg (ca. 1492-1527), proost in Wrocław, 100, 311
Saul († ca. 1010 v.Chr.), koning van Israël uit het Oude Testament, 133, 333
Sauvage; zie: Le Sauvage
Schabler, Johann (Wattenschnee), oom van Konrad Resch, 227

Schaidenreisser (Minervius), Simon, verwant van Kilian Praus, 86
Schiner, Matthäus (c. 1465-1522), bisschop van Sion en Novara, vanaf 1511 kardinaal, 17, 19, 81, 99, *1295*, 108, 119, 137, 139, 150, 167, 187, 265, 302, 303
Schleupner, Domenicus (†1547), gevangengenomen prediker in Neurenberg, 335
Schönfeld, Simon, onbekende persoon; wellicht is Christoph Schönfeld bedoeld, arts en Grieks geleerde in Leipzig, 29
Schrijver, Cornelis (Cornelius Graphaeus, 1482-1558), stadssecretaris van Antwerpen, 96, 110, 119, 141, 150, 159, 160, 360
Schürer, Matthias (ca. 1470-1520), drukker te Straatsburg, 260
Scotus, Johannes Duns (1265/66-1308), Engels franciscaans filosoof en theoloog, 36, 227, 253, 331
Seidensticker, Paul (ca. 1483-1543), priester in Sélestat, later volgeling van Luther, 84
Seneca, Lucius Annaeus (4 v.Chr.-65 na Chr.), Romeins filosoof en tragedieschrijver (Seneca minor), 254, 255, 293, 351
Seneca, Lucius Annaeus (54 v.Chr.-39 na Chr.), Romeinse retoricus, vader van vorige (Seneca maior), 26
Severus, onbekende persoon, huisonderwijzer van de zonen van de hertog van Alva, 56
Sickingen, Franz von (1481-1523), Duits aanvoerder van huursoldaten, 304, 306, 322
Simon (1e eeuw), apostel, 304
Sion, kardinaal van, zie: Schiner
Sixtinus, Johannes (†1519), maakte kerkelijke carrière in Engeland, 352
Socrates (469-399), Grieks wijsgeer, 55, 205
Spalatinus, Georgius (Georg Burkhard, 1480-1540), secretaris aan het Saksische hof, medestander van Luther, 278, *1348*
Spiegel, Jakob (ca. 1483-1547), jurist, keizerlijk secretaris (1513-1526), 168, 240, 307, 338
Standish, Henry (†1535), Engelse franciscaan, criticus van Erasmus, 269
Steinschneider, Sigismund (bekend 1522-1523), aanhanger van de Reformatie in Bazel, in 1523 terechtgesteld, 373
Stercke, Jan († 1535), eerste president van het Collegium Trilingue in Leuven, *1322*
Storch, Nicolaus (voor 1500-na 1536), een van de ‘Zwickauer profeten’, 27
Stromer, Heinrich (1482-1542), hoogleraar geneeskunde in Leipzig, *1326*
Stuart, Alexander (ca. 1493-1513), vanaf 1504 aartsbisschop van St. Andrews, 262, 377
Stuart, James (†1504), van 1497-1504 aartsbisschop van St. Andrews, 262

Sucket, Antoon († 1524), raadsheer van Karel V, 182, 309, 361
Sucket, Jan († 1522), broer van Antoon, lid van de Grote Raad te Mechelen, 361
Sucket, Maria († 1552), dochter van Jan, gehuwd met Jan Vrancx, 361
Suetonius Tranquillus, Caius (ca. 70-ca. 140), Romeins geschiedschrijver, 259
Sulpitius Severus (363-†420-425), christelijk auteur, 208
Sylvester, paus van 314-335, 216
Syrus, Publius (1e eeuw v.Chr.), Romeins mimespeler en auteur van *Sententiae*, 41, 200

T

Terentius Afer, Publius (ca. 195-ca. 160), Romeins blijspeldichter, 36, 54, 64, 98, 210, 251, 255, 289, 304
Terminus, Romeinse god van de grenzen, 377
Terpander van Lesbos (7e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, 133
Tertullianus, Quintus Septimius Florens († na 220), Latijns kerkvader, 61, 124, 128, 129, 131, 205, 209, 214, 227, 258, 365
Teyng, Jacob (Jacobus Ceratinus, †1530), uit Hoorn, docent in Leuven, 98
Thais, courtisane in de *Eunuchus* van Terentius, 36
Thale, William (bekend 1508-1522), Engelsman die in 1511 op eigen gezag Erasmus' *De ratione studii* uitgaf, 23, 122, 284, 288
Themistius (ca. 317-ca. 385), Grieks staatsman, retoricus, filosoof, 61, 258
Theocritus (3e eeuw v.Chr.), Grieks bucolisch dichter, 353
Theodorici, Vincentius (†1526), dominicaans theoloog te Leuven, tegenstander van Erasmus, 40, 48, 59, 61, 101, 119, 169, 181, 232, 272, 274, 305, 364
Theodorus van Gaza (ca. 1389-1475), Grieks geleerde, auteur van een grammatica, 250, 258, 350
Theophrastus (ca. 371/70-287/86), leerling van Aristoteles, 209
Theseus, held uit de Griekse mythologie, 159
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 204, 356
Thraso, snoevende soldaat uit Terentius' *Eunuchus*, 36, 54, 180, 308, 309
Thucydides (ca. 460-ca. 400), Grieks geschiedschrijver, 258
Thurzo, Johannes (1464/65-1520), vanaf 1506 bisschop van Wrocław, 57
Thurzo, Stanislas (1470-1540), vanaf 1496 bisschop van Olomouc, *1267*, *1272*
Timotheus van Milete (ca. 450-ca. 360), Grieks tragediedichter, 133
Tiro, Marcus Tullius († ca. 4 v.Chr.), secretaris van Cicero, 290
Toledo, de, Diego, zoon van Fadrique, 21
Toledo, de, Fadrique (ca. 1460-1531), hoveling van Karel V, 21, 56
Toledo, de, Fernando, zoon van Fadrique, eveneens hoveling van Karel V, 21
Torresani, Andrea (1451-1529), schoonvader en compagnon van Aldus Manutius, 357

Torresani, Gianfrancesco (ca. 1480-na 1557), oudste zoon en opvolger van de vorige, *1349*
Tournon, François de (ca. 1489-1562), vanaf 1517 bisschop van Embrun, *1319*, 318
Transsylvanus, Maximilianus (ca. 1490-1538), secretaris van de kanselarij van Karel V, 309
Trapezuntius, Georgius (1396-1484), Griekse filosoof en geleerde, 258
Trivet, Nicholas (ca. 1257-1328), Engelse dominicaan, commentator van Augustinus, 29, 52
Truchsess, Thomas (†1523), jurist, domkanunnik van Spiers, 93, 118, 307

U

Ülin, Oswald, correspondent van Melanchthon, 278
Ursatius (ca. 350), bisschop van Singidunum (Belgrado), 220
Ursinus Velius, Caspar (1493-1539), student in Bazel en Freiburg (1521-1522), *1280a*
Urselius, niet-geïdentificeerde magistraat te Antwerpen, 360
Utenheim, Christoph von (ca. 1450-1527), vanaf 1502 bisschop van Bazel, 27, 93, *1332*, 267, 284, 308

V

Vadianus (von Watt), Joachim (1484-1551), humanist en reformator in St. Gallen, 156
Valens, Flavius Julius (328-378), Romeins keizer vanaf 364, 220
Valentinianus, Flavius (321-375), broer van Valens, Romeins keizer vanaf 364, 212
Valerius Maximus (begin 1e eeuw), auteur van *Facta et dicta memorabilia*, 344
Valla, Lorenzo (1407-1457), Italiaans humanist en filoloog, 256, 349
Varnbüler, Ulrich (1474-1545), keizerlijk secretaris, 338, 375
Varro, Marcus Terentius (116-27 v.Chr.), veelzijdig Romeins schrijver, 114, 349
Vaugris, Benoît (†1539), boekhandelaar, familielid van Froben, 227
Veere, Adolf van: zie Bourgondië, Adolf van
Veere, Anna van: zie Bergen, Anna van
Velius, zie: Ursinus
Venantius Fortunatus (ca. 536-610), bisschop van Poitiers en dichter, 220
Venatorius, Thomas (ca. 1488-1551), gevangengenomen prediker in Neurenberg, 335
Venus, Romeinse godin van de schoonheid en de liefde, 285, 354

Vergara, Juan de (1492-1557), Spaanse humanist, kapelaan aan het hof van Karel V, 35, 54, *1277*, 79, 139, 140, *1312*
Vergilius, Publius - Maro (70-19 v.Chr.), Romeins dichter, 133, 204, 349
Vianden, Melchior van (ca. 1490-vóór 29 februari 1535), theoloog in Leuven, later in Doornik, 25, 266, 292
Vianis, Bernardus de, drukker in Venetië (1500-1512, 1520-1543), 256
Vitré, Pierre (†1540), docent aan het Collège de Navarre te Parijs, 249, 290
Vitrier, Jean (ca. 1456-1521), franciscaan in Sint-Omaars, 264
Vives, Juan Luis (1492-1540), humanist uit Valencia, gevestigd te Brugge, *1256*, *1271*, 60, 69, *1281*, 88, *1303*, *1306*, 144, 148, 150
Vlaanderen, Lodewijk van, heer van Praet (1488-1555), van 1522-1525 ambassadeur in Engeland, 80, 87-89
Volz, Paul (1480-1544), benedictijn, abt van Hugeshofen (Honcourt), 84, 265, 292
Vrancx, Jan, lijfarts van Margaretha van Oostenrijk, 361
Vroye, Joost (†1533), uit Gavere, jurist te Leuven, 122, 292, *1347*, *1355*
Vulcanus, Romeinse god van het vuur, 38, 76

W

Wakefield, Robert (†1534), Engelse hebraïst, van 1522-1524 hoogleraar in Tübingen, 150
Walleys, Thomas de (1287-1349), Engelse dominicaan, commentator van Augustinus, 29, 52
Wanner, Johann (†1527), prediker in Konstanz, 183, 184, 229, 314
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury vanaf 1503, kanselier van Engeland (1504-1515), 41, 245, 295, 321, 344
Wattenwyl, Nikolaus van (1492?-1551), kanunnik en later proost in Bern, *1264*
Weissenburg, Jost (Justus Decius, ca. 1485-1545), secretaris van Sigismund I van Polen, 267
Wichmans, Pieter (†1535), kanunnik in Anderlecht, in wiens huis Erasmus in 1521 verbleef, *1351*
Wiele, Adriaan († na 1530), secretaris van Karel V in de Raad van Brabant, 361
Wilhelm IV (1493-1550), vanaf 1508 hertog van Beieren, 27
Wimpfeling, Jakob (1450-1528), Duits humanist en theoloog, 84
Wolsey, Thomas (ca. 1473-1530), aartsbisschop van York, vanaf 1514, kanselier van Engeland en kardinaal vanaf 1515, *1263*, 91, 249, 296, 303, 328
Württemberg, Ulrich von (1487-1550), hertog van 1498-1519 en 1534-1550, 73
Wycliff, John (ca. 1330-1384), Engelse theoloog, wegens als ketterij veroordeeld, 330, 367

Y

York, kardinaal van; zie Wolsey, Thomas

Z

Zacheüs, tollenaar uit het Nieuwe Testament, 123
Zasius, Ulrich (1461-1535), hoogleraar rechten te Freiburg, *1252*, *1266*, *1353*
Ziegler, Jacob (ca. 1470-1549), veelzijdig Duitse humanist, verbleef 1521-1525 in Rome, 18, *1260*, 100, *1330*, 311
Zúñiga Diego Lopez (Stunica, † 1530), Spaans theoloog, verbleef vanaf 1521 in Rome, 9, 22, 23, 33, 34, 48, 50, 54, 66-70, 93-96, 99, 100, 118, 121, 137, 150, 151, 179, 180, 183, 231-233, 263, 270-272, 293, 319, 364
Zwingli, Huldrych (1484-1531), kerkhervormer te Zürich, *1314*, *1315*, *1327*, 184, 317